آتم ڪهاڻي

سکر پيئي ڏينهن

محمد اسماعيل عرساڻي

donated from
Suleman A. Memon's
personal library

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

سکر سيئي ڏينهن

(آتم ڪهاڻي)

محمد اسماعيل عرساڻي

ڪتابي دنيا حيدرآباد سنڌ

ڪتابي دنيا

ڇاپو ——— پهريون

تعداد ——— هڪ هزار

رمضان المبارڪ ١٤٠٨ هجري مطابق مئي ١٩٨٥

مصنف جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

قيمت ٥٠ روپيه

ملڻ جو هنڌ:-

ڪتابي دنيا اشاعت گهر

A—115-2382 هيرآباد حيدرآباد سنڌ

۽ سنڌ جا مشهور مکيه ڪتاب فروش

هي ڪتاب سهڻي پرنٽرس حيدرآباد ۾ ڇپيو ۽ امتيازاحمد عرساڻي مئنيجر ڪتابي دنيا اشاعت گهر هيرآباد حيدرآباد سنڌ ساڻ ڇپائي پڌرو ڪيو.

انتساب ۵
تعارف ۷
پيش لفظ ۱۳

فهرست

باب	۱	حسب نسب	۱
باب	۲	سياڻو سمو	۱۰
باب	۳	سک جا ڏهاڙا	۲۲
باب	۴	منهنجو جنم	۲۹
باب	۵	منهنجي تعليم جي شروعات	۳۹
باب	٦	منهنجي ابتدائي (پرائمري) تعليم	۴۹
		منهنجي ابتدائي تعليم (ڀاڱو ۲)	۵۵
باب	۷	منهنجي انگريزي تعليم (ثانوي تعليم) جي شروعات	٦۱
باب	۸	سنڌ مدرسةالاسلام ڪراچيءَ وارو دور	٦۹
باب	۹	سنڌ مدرسةالاسلام جو دور (ڀاڱو- ۲)	۷۹
باب	۱۰	نولراءِ هيرانند اڪيڊمي حيدرآباد ۾ تعليم	۸۹
باب	۱۱	سنڌ نيشنل ڪاليج حيدرآباد ۾ داخلا	۱۰۱
باب	۱۲	علي ڳڙهه جي تياري	۱۱۳
باب	۱۳	علي ڳڙهه جي شرنارٿين (شاگردن) جون چند شرارتون	۱۲٦
باب	۱۴	علي ڳڙهه ايڪزبيشن (نمائش)	۱۳۹
باب	۱۵	وئڪيشن بعد عليِ ڳڙهه ڏي واپسي	۱۴۹
باب	۱٦	علي ڳڙهه جي طفيل سيرو سياحت	۱۵۸
باب	۱۷	فتحپور سڪري ۽ آگره (اڪبرآباد) جو سير	۱٦۸
باب	۱۸	ڊي - جي - سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ وارو زمانو	۱۸۲
باب	۱۹	ڊي- جي - سنڌ ڪاليج جون ياريون دوستيون	۱۹۳
باب	۲۰	لنڊي محمدخان وارو وقت	۲۰۹

باب ٢١ اڏيري لعل جو زمانو	٢١٢
باب ٢٢ ميرپورخاص وارو زمانو	٢٢٢
باب ٢٣ ميرپورخاص وارو زمانو (٢)	٢٣٣
باب ٢٤ ميرپورخاص وارو زمانو (٣)	٢٤٥
باب ٢٥ هالن نون ۾ عارضي سڪونت	٢٥٦
باب ٢٦ هالن نون ۾ ٻيون مشغوليون	٢٦٥
باب ٢٧ لاڙڪاڻي ڏانهن بدلي	٢٧١
باب ٢٨ باقعات لاڙڪاڻو	٢٨٥
باب ٢٩ حيدرآباد ۾ تقرر	٢٩٠
باب ٣٠ سنڌي سڀاجهڙا جو ڪرشمو	٣٠٦
باب ٣١ سڪرنڊ ڏانهن سنبت	٣١٧
باب ٣٢ سڪرنڊ ٽريننگ اسڪول جو سال ١٩٥٩ع	٣٢٨
باب ٣٣ ڊائريڪٽوريٽ جو دور	٣٣٩
باب ٣٤ جامعہ عربيہ حيدرآباد	٣٤٧
باب ٣٥ مٿم بيماريءَ جو حملو	٣٥٢
باب ٣٦ منهنجون ادبي خدمتون	٣٦١

نوٽ: باب ڇٽهين جي بدران ٻيل ۾ باب ٻائيتاليهون ڇپجي ويو آهي. درست ڪري ونجي.

"انتساب"

حزن و ملال ۽ عيش ۽ طرب ۾ لازم ملزوم چيزون آهن، ۽ انهن جي ميلاپ جو نالو ئي ته دنيا آهي!

الحمد لله، زندگيءَ ۾ ڪيئي مسرتون مائيون آهن پر جا خوشي مون کي پنهنجي پهرين فرزند ارجمند خالد حسين جو هن وقت گورنمينٽ ڪاليج آف ٽيڪنالاجي حيدرآباد ۾ هڪ انسٽرڪٽر جا فرائض انجام ڏيئي رهيو آهي، ان جي ولادت باسعادت تي ٿي، اهڙي ئي ڪابہ خوشي ياد نہ اٿم، گويا هفت اقليم جي شاهي عطا ٿي هيم.

ان خوشيءَ جي ياد ۾ جا سندس طفيل حاصل ٿي هيم، آءٌ هيءَ پنهنجي ڪاوش سندس نام نامي ڏي منسوب ڪريان ٿو ۽ دعا ڪريان ٿو تہ شال موصوف زندگيءَ جي بهترين خوشين سان همڪنار رهي- آمين.

محمد اسماعيل عرساڻي

سڪر سيڙائي ڏيهون

(هڪ تعارف)

از قلم: ڊاڪٽر شمس الدين عرسائي

محمد اسماعيل عرسائي، فقط هڪ قلمڪار جو نالو نه آهي بلڪ سنڌ جي ثقافتي تاريخ ۾ هو هڪ نهايت ئي مٿانهون درجو والاري ٿو. هو سنڌي ٻوليءَ جو هڪ محبوب اديب هئڻ کان علاوه، ماهر لسان ۾ به رهيو آهي ته وري هڪ قابل استاد ۽ مڃيل نصابدان به ليکيو ويو آهي. هن جي خدمتن جو حلقو ايتريقدر ته وسيع رهيو، جو تعليمي توڙي ادبي ٻنهي شعبن ۾ سندس شخصيت کي گهڻي وقعت ۽ قدر جي نگاه سان ڏٺو ويو ۽ کيس زندگيءَ ۾ جيڪا مڃتا **Recognization** حاصل ٿي، سا اسان جي معاشري ۾ رڳو ڪن ڳاڻ ڳٽين کي ملي سگهي آهي. هڪ هڏڏوڪي تعليمي عملدار ۽ سڌارڪ جي حيثيت ۾ سندس جيڪا نيڪ نامي قائم آهي، سا اڄ تائين ڪن ٿورن جي ڀاڱي ۾ آئي آهي.

١٩٤٠ع ۾ "بدنصيب ٿري" ڊراما اسٽيج ٿيڻ سان هن زبردست ناموري حاصل ڪئي. ملڪ جي ورهاڱي ٿيڻ بعد، علمي ۽ ثقافتي ميدان يڪسر خالي ٿي ويو، جنهن کي ڏسندي ڪيترن اهل علم حضرات، ان ۾ نئين سر جان پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ورتي، جن سڀني ۾ وري به "عرسائي" جو نالو ئي نمايان رهيو

۽ سنڌس تحريرون علم و ادب، ڊراما، تعليم ۽ نصاب جي سلسلي ۾ ڪافي همگير ۽ سڦلائتيون رهيون.

”سکر سيٺي ڏينهن“ ۾ عرسانيءَ جي پنهنجي آتم ڪهاڻي بيان ٿيل آهي، جا پاڻ اڄ کان تقريباً ١٥ سال اڳ، سرڪاري نوڪريءَ تان رٽائر ٿيڻ بعد هڪدم قلمبند ڪئي هوائين. جن تجربن ۽ آزمودن مان سنڌس زندگي لنگهي پار پئي آهي، تن کي پيش ڪندي پنهنجو مافي الضمير بيان ڪيو اٿس. سچ آهي ته جنهن ٻوليءَ ۾ ڪنهن بلند مرتبي شخصيت جي آتم ڪهاڻي ڇپجي ٿي تحقيق ان قوم جي نيڪ بختي لاءِ هڪ وڏيڪ دروازو کليو پوي. هن خودنوشت سوانح حيات تي به اهو ئي قول صادق اچي ٿو، جيڪا نه رڳو سنڌي قوم لاءِ نيڪ شگون چئبي بلڪ سنڌي ادب ۾ به يقيناً اهو هڪ قابل قدر اضافو سمجهيو ويندو.

منهنجي ساڻس تمام گهاٽي قرابت رهي آهي. هو منهنجو مامو ۽ سهرو به ٿئي ته منهنجي والد مرحوم جو سوٽ ماسات به آهي. آئون هميشه کان مامن سان گڏ رهيو آهيان، انڪري منهنجو ساڻس گهريلو سنگ رهيو آهي. سنڌس وڏا پٽ ۽ مان همعمر هجڻ باعث گڏ کيڏيا، پڙهيا ۽ گهميا ڦرياسون. منهنجي تعليم ۽ تربيت سنڌس زير سايه به رهي. اسان سيني کي گڏ ۾ ٻاڙهيندو به هو ته جڏهن ڪڏهن ميلن مجلسن ۽ تقريبن تي به پاڻ سان وٺي هلندو هو. ويتر جڏهن کان مون ۾ ادبي ذوق جو لاڙو پيدا ٿيو، تڏهن کان وٺي آءٌ هن جي هرڪا تحرير چاهه سان پڙهندو رهيس ۽ سنڌس شخصيت لاءِ مون ۾ وڌيڪ شوق ۽ جستجو پيدا ٿي ۽ سنڌس هلتن کي گهڻي غور سان ڏسندو وائسندو ۽ پروڙيندو رهيس. اهو ئي ڪارڻ آهي جو جو هن خاڪو مون لاءِ لکڻ ممڪن بڻجي سگهيو جنهن ۾ سنڌس عام انساني روپ ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم ۽ ان جي هڪ مختصر جهلڪ هن ڪتاب ۾ به شامل آهي.

مون کيس شروع ۾ کان ئي هڪ سادگي پسند، قناعتي، باعمل ۽ جدوجهد ڪندڙ انسان ڏٺو. ساري عمر مهملات، فضول ڳالهين ۽ هر قسم جي لغويات کان بلڪل ڪناره ڪش رهيو. پيو ته ٺهيو پربيچا طلبن ۽ خواهشن جو پاڻ کي ڪڏهن به اسير نه بنايائين. هميشه پنهن جي جڙيءَ ۾ راضي. اولاد عزيزن ۽ گهر جي خوشيءَ ۾ خوش. سنگت سات جو ڪوڏيو، پر آها به پنهنجي حلقي تائين محدود ۽ رڳو رس رهاڻ تائين مستعد. دوستيءَ ۾ به وفاداري بشرط استواري جو قائل رهيو. معمول مطابق هلت چلت هاندي سندس حياتي ڪڏهن به ايوڪي يا بي رنگ نه رهي. ان جي بدران هو سوسائٽيءَ ۾ هڪ همه ڪار، معروف ۽ فعال شخص بنجي رهيو.

”سڪر سيئي ڏينهن“ هڪ عام وچولي سنڌي خاندان جي هڪ مهذب فرد جي خود نوشته سوانح حيات آهي، جنهن زندگيءَ جي جهد ويفا ۾ هميشه صراط المستقيم وارو رستو ورتو. سندس احوال پڙهبو ته ان ۾ ڪي به غير معمولي واقعا، انوکا يا چرڪائيندڙ حادثا نه ملندا، ۽ نه وري ڪو ان ۾ اوکيون لاهيون چاڙهيون يا ڪي حسرتناڪ ڳالهيون ملنديون. هن زندگي نه ڪا ڳان جي سيج تي عيش عشرت سان گهاري آهي ۽ نه وري ڪو فقط ڪنڊن جي واٽ تي هلندي گهاري اٿس. جيڪو هڪڙو رخ هميشه تابناڪ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سو آهي منجهس سدا حيات ولولو، شگفتگي ۽ شادابي، جا پڙهندڙن کي هر وقت پاڻ ڏانهن ڪشش ڏياريندي ۽ متوجه ڪندي رهي ٿي.

اها رمق منجهس فقط ثابت قدمي ۽ استقلال سببان پيدا ٿي. سندس طرز عمل ۾ ڏسبو ته جاکوڙ، بلند حوصلي ۽ جرائت ڪانسواءِ راست گوئيءَ جو پهلو نمايان رهيو آهي، جو ئي هر انسان جي سچي خوشيءَ جو ثمره ثابت ٿئي ٿو. ممڪن آهي ته ڪي مصنف کي هروڀرو ڪارنامن جي اتاهين بلنديءَ تي ڳولي لهڻ ۾ ڪامياب نه به ٿين، تاهم هنن کي هڪ بامقصد

ڪامران، ڪامياب ۽ مطمئن زندگيءَ جي ڀرپور جهلڪ ضرور ملندي انڪري سندس حياتيءَ جي آزمودن ۾ پڙهندڙن لاءِ ڪيترين ئي سبق آموز ڳالهين موجود آهن.

”سکر سيٺي ڏينهن“ ۾ نه ته ڪن آتم ڪهاڻين وانگر واقعات کي خواه مخواه غيرمعمولي بنائڻ لاءِ هٿرادو ڳالهيون ٺنبيون ويون آهن، نه سستي شهرت خاطر جذباتي ماحول اپاري غلو پيدا ڪيو ويو آهي. نه وري ڪو پرڪشش اسلوب بيان جي شوق ۾ لفظي مرصع ڪاريءَ جي طلسم جو سهارو ورتو ويو آهي. اهڙين سڀني ڳالهين جي قطع نظر، مصنف پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾، حياتيءَ جي اهم مرحلن ۾ پنهنجي اختياري عمل ۽ عملي انداز کي بنا ڪنهن مغالطي جي قدري صاف گوئيءَ سان بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنهن سان بلاشڪ لکندڙ جي شخصيت جي تصوير جا ڪي پهلو چٽيءَ طرح روشن ٿي بيهن ٿا.

هن ڪتاب جي انڪري به اهميت آهي، جو آتم ڪهاڻيءَ ۾ ذڪر ڪيل ڪن مختلف دورن ۾ ان زماني جي پس منظر جي سهڻيءَ ريت عڪاسي ڪئي وئي آهي، جنهن مان اڳاڻي وقت جي طرز حيات، سادي سودي رهڻي ڪهڻيءَ ڪانسواءِ تعليمي ماحول ۽ طريقه ڪار جي به بخوبي آگاهي ملي ٿي.

”سکر سيٺي ڏينهن“ جي خاص خوبي مصنف جي سپڪ سوادي زبان آهي، جا هميشه جيان سندس ٻين ڪتابن وانگر، معيار جي ٻورنڪ جي لحاظ کان نهايت ئي بلند مقام تي رسيل آهي. جنهن ۾ هڪ شائستگيءَ وارو مدرسي پيرايو ملي ٿو، جيڪو پنهنجي پڙ ۾ ٻولي سکندڙن لاءِ گهڻوئي سامان رکي ٿو. دراصل اسلوب جي سموري شوخي ۽ چستي ان جي فطري رواني ۾ سمايل آهي، جيڪا نج لفظي سرمايي، ورجيسن ۽ اصطلاحن جي ڀرپور ادائگي سببان ان ۾ پيدا ٿي سگهي آهي. هرڪو باب الڳ طور تي پنهنجي پر ۾ هڪ مڪمل ورانا رکي ٿو،

جن مان ڪي مضمون تہ نهايت ئي دلچسپ آهن ۽ ادبي لحاظ کان انشائيہ جو درجو رکن ٿا.

اڪثر ٻولين ۾ ڪن شخصن جون آتم ڪهاڻيون وڏي شهرت رکن ٿيون، ڇو جو انهن ۾ سيڌي تڪلفات ڇڏي، حقيقت جو انوکو رستو اختيار ڪيو ويو آهي. انهن ۾ اخلاقيات جي اوڙاڪ، اشرافيت جو لبادو، زماني سازيءَ جو لحاظ خاندان يا وڏ ماڻهپيءَ جا قدر اقدار، مطلب تہ ڪنهن بہ رنڱڪ يا مصلحت ڪي خاطر ۾ نہ آندو ويو آهي. اهڙين آتم ڪهاڻين ۾ ذاتي لغزشن ۽ ڪوتاهين، جو نہ رڳو کليءَ دل سان اعترف ڪيو ويو آهي، بلڪ اندر جي اصلي ۽ باطني انسان کي پنهنجو پاڻ مان ڪيڏي، جيئن جو تيئن پين آڏو آڻي بيهاريو ويو آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙيون آتم ڪهاڻيون تہ بلڪل نہ هئڻ جي برابر آهن، البت سوانح حيات جا ڪي ڪتاب ملن ٿا، جن ۾ زندگيءَ جا ڪي روشن پهلو ضرور چمڪايا ويا آهن، انهن جي پيٽ ۾ ”سکر سيڌي ڏينهن“ هڪ مڪمل آتم ڪهاڻي آهي، جيڪا پڙهندڙن کي گهڻي حدتائين سچائيءَ سان پريل ضرور محسوس ٿيندي ۽ پيو تہ اسلوب ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان ان جو ادب ۾ بلاشڪ هڪ مستقل مقام آهي.

پيش لفظ

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

ناظرين ڪرام جي خدمت عاليه ۾ پڌرو ڪرڻ ٿو گهران ته مان نه عالم آهيان ۽ نه اديب، نه سياسي ليڊر يا قومي رهبر آهيان ۽ نه ڪو فني ماهر — سوانحيات فقط انهن هستين جون لکيون وينديون آهن جن پنهنجي مبارڪ زندگين ۾ نمايان ڪارناما ڪري ڏيکاريا هوندا آهن. منهنجي هن خودنوشته سوانح حيات ۾ اهڙو ڪوبه قابل ذڪر ڪارنامو نظر نه ايندو. مون فقط پنهنجي بي ثمر زندگيءَ جو مختصر بيان ڏنو آهي ته ڪٿي ڄاڻس، ڪٿي نپنس، ڪٿي ڪٿي تعليم ورتم ۽ ڪٿي پيٽ جي پوڄا لاءِ هٿ پير هلايم ۽ ڪهڙن مهربانن ۽ احبابن مان حياتيءَ ۾ چارچشمي ٿيس. اها هڪڙي بلڪل رواجي زندگي آهي جا هرڪو هن دنيا ۾ ڄمڻ ۽ مرڻ جي عرصي درميان ماڻي ٿو. آءٌ پنهنجي حياتيءَ جي آتم ڪٿا تي ڪهڙو فخر ڪري سگهان ٿو جو مون کي زيبا هجي!

مون کي جيڪڏهن ڪو فخر آهي ته فقط هن ڳالهه تي آهي ته منهنجي زندگي هڪ ساده لوح فرض شناس جي زندگي آهي. مون پنهنجي ملازمت جي دوران قوم جي ٻچن جي

دیانتداريءَ سان خدمت ڪئي ۽ جنهن حُسن سلوڪ سان پنهنجي ماتحت استادن ۽ شاگردن سان پيش آيس ۽ جن معزز بزرگن سان پيش اچڻ جو موقعو مليو يا جن عالمن جي صحبت جي سعادت حاصل ڪيم يا جن عزيز و اقربا ۽ والدين سان فضيلت ۽ ادب سان سر تسليم خم ڪيم يا جن دوستن سان قرب جون ظريفانه ڪچهريون ڪيم تن مون کي هنن سڀني حلقن ۾ ڪافي پيارو ڪيو ۽ انهن جي دلين ۾ جڳهه حاصل ڪيم. ماتحتن سان پيار، بالادستن جي عزت، علماء سان صحبت، دوستن سان الفت، عزيزن سان محبت، اولاد سان شفقت ۽ والدين جي رضا جوئي منهنجي زندگيءَ جو شعار رهيو. دانسته ڪنهن کي به نه ڏکويم ۽ نه نقصان رسائڻ جي مذموم حرڪت ڪيم. تاهم انسان جائزالخطا آهي. گناهگار آهيان، ڪيترائي قصورنادانسته طور مون کان سرزد ٿيا هوندا، جن لاءِ هروقت بارگاه ايزديءَ ۾ سربسجود ٿي بخششون گهرندو رهان ٿو. ۽ اهو ئي مولي مهربان بهتر معافي ڏيندڙ آهي. پروقار هستين جي سوانحيات مان نه اسان کي ڪافي سبق ملن ٿا، پر ان چوڻ ۾ غلطي نه ٿيندي ته ڪڏهن ڪڏهن مون جهڙن سراپا علم کان بي بهره جي حياتين مان به عقلمند انسان ڪو نه ڪو فائديمند نڪتو ڳولي ڪڍندا آهن.

داناءَ ته بجاءِ خود پر ديوانن جي داستان زندگيءَ کي به غور سان پڙهڻ بعد ڪجهه قيمتي متاع ملي ويندو آهي. منهنجي سوانح پڙهڻ مان جيڪڏهن ناظرين کي ٻيو ڪو فائدو پراپت نه ٿيو ته ڪم از ڪم منهنجي خطائن، غلطين، ۽ لغزشن مان ئي سبق وٺي سگهن ٿا، پاڻ کي انهن جي تڪرار کان بچائي سگهن ٿا. ڪن جي علم مان فائدو وٺبو آهي ته ڪن جي جهل مان اڪسير جو اثر رکندڙ سبق ملي ويندا آهن. ڪنهن بزرگ کان سوال ڪيو ويو ته ”اين قدر و حڪمت از ڪه آموختن!“ ته جواب مليو ته ”از جاهلان“ ۽ جڏهن ڪالٿس

وضاحت طلب ڪئي ويئي تڏهن فرمايائين ته جاهل جيڪي ڪندا هوا، مان انهن جي خلاف عمل ڪندو هوس ۽ هنن جي تعليم کان ڪناره‌ڪش رهندو هوس،

ان موجب منهنجي ناظرين ڪرام کي با ادب گذارش آهي ته منهنجون ڪوتاهيون درگذر ڪن ۽ مون کي دعائن خير سان ياد فرمائين ڇو ته هن وقت منهنجي عمر تقريباً اسي سالن کي اچي پهتي آهي ۽ علالت جي زندگي بسر ڪريان ٿو ۽ ضعف بصارت سبب تحريري ڪم به مشڪل ٿي پيو اٿم. ان هوندي به ساري سپ چمار جو تعليمي خدمت ڪندو رهيو آهيان سا عادت نه ٿي بدلجي ۽ ڪجهه نه ڪجهه ڪندو رهان ٿو. هيءَ سوانح به انهن ڏي حالات هيٺ لکي اٿم جيڪڏهن ناظرين جي مزاج کي پسند پئي ته باقي مون کي چا ڪهي.

گر قبول افتد زهي عزو شرف

محمد اسماعيل عرساڻي

باب پهريون

حسب نسب

”ذات ناهي ذات تي جو وهي سو لهي،“ سچ ۽ سراسر سچ آهي. ذات تي فخر ڪرڻ فضول آهي الله تعاليٰ وٽ وڏيڪ عزت وارا صرف متقي ۽ پرهيزگار آهن ۽ ذاتيون رکڻ سڃاڻپ لاءِ آهن ۽ نه فخر ڪرڻ لاءِ (و جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عندالله اتقاکم). قرآن مجيد ۽ حديث شريف اندر هن باري ۾ بلڪل چٽائيءَ سان بيان ڪيو ويو آهي ته نه ڪنهن گوري کي ڪاري تي ۽ نه عربيءَ کي عجميءَ تي ڪا فوقيت حاصل آهي. برتري ۽ بزرگيءَ جو سنڌو سيڙهو صرف تقوا ۽ نيڪ اعمال آهن. نماز جي صفن ۾ هڪ خاڪروب هڪ شهنشاهه سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيهي ٿو. مسجد ۾ ڪنهن وڏي ننڍي لاءِ ڪا خاص جاءِ مقرر ڪيل نه آهي، بنده ۽ بنده نواز يڪسان آهن. خدا وند تعاليٰ شال اسان کي هٿ، غرور ۽ تڪبر کان پناهه ڏئي. پاڻ کي ٻين انسانن کان ڪن به بنيادن تي افضل ۽ اشرف نه سمجهجي. اها ئي سچي مسلماني آهي ۽ اها ئي دين مبين جي منشا آهي. اسانکي جڳائي ته ذات پات پلجي وڃون ۽ فقط مسلمان ٿيون. ذات عالي فقط انهيءَ خالق اڪبر جي آهي، جنهن اسان کي هڪ گندي قطري مان پيدا ڪيو آهي. سڀني انسانن جي پيدائش هڪ ئي نموني ڪئي ويئي، يعني نه ٻيءَ جي پٺ ۽ ماءُ جي پيٽ مان.

قدرت جون نعمتون سڀني لاءِ هڪڙو اثر رکن ٿيون. پاڻي، هڪ پنگيءَ جي اڃ به ساڳيءَ طرح رفع ڪري ٿو، جهڙي

هڪ سيد جي، سج، چنڊ، تارا ۽ ڪتيون، هڪ غريب جي گهر ۾ روشني بلڪل ان طرح ڏين ٿا، جهڙيءَ طرح هڪ شاهوڪار جي گهر ۾. برسات وسي ٿي ته غريبن جي جهوپڙيءَ کي به پسائي ٿي ۽ اميرن جي محلن کي پچائي ٿي. هوا لڳي ٿي ته شاهه و گدا جي جسم تي هڪ جهڙو اثر ڪري ٿي باهه ۾ جيڪڏهن هڪ چمار ٽپو ڏيندو ته ان کي به اهڙيءَ طرح ساڙيندي، جهڙيءَ طرح هڪ برهمڻ کي. هڪ پيرزاده يا مخدوم زاده جي ڳلي تي ڇُري وهائي ويندي ته ان کي به اهڙيءَ طرح وڍيندي جهڙيءَ طرح هڪ ڏقير کي ڪهندي. جيڪڏهن هڪ سيٺ کي سوئو ٽنبيو ته ان جي جسم مان به رت نڪرندو ۽ هڪ نوڪر کي هڻبو ته به رت نڪرندو ۽ نه پوندو. پوءِ جڏهن قدرت، ڪنهن وڏي ۽ ننڍي ۾ امتياز نه رکيو آهي ته انسان ڇو غرور ڪري، صرف پنهنجي ذات تي جا فقط سجاڳپ لاءِ مليل آهي، ان تي ڇو فخر ڪري؟ اناج، ميوو ۽ ٻيو ڪاڌو سڀ ڪنهن جي پيٽ لاءِ آهي ٿو. سڀ ڪنهن جي پيٽ ۾ ساڳي گندگي جڙي ٿي. ائين هرگز نه آهي ته امير جي پيٽ ۾ گلقند ۽ غريب جي آنڊي ۾ گوبر ٿئي ٿو. بيماريءَ ۾ دوا اثر ڪري ٿي ته شودر کي به صحتياب ڪري ٿي ۽ ٻانڀڻ کي به. مطلب ته ڇمڻ جو نمونو هر انسان جو ساڳيو آهي ۽ موت هر ڪنهن کي پهچي ٿو. ڪوبه مستثنيٰ نه آهي ۽ مرڻ بعد:

چو آهنگ رفتن کند جان پاڪ

چه بر تخت مردن چه بر روئي خاڪ

هر هڪ جو جسم فنا ٿي خاڪ ٿي وڃي ٿو. نالو فقط ان جو رهي ٿو، جنهن جا عمل نيڪ آهن. هن مان ثابت ٿيو ته بزرگيءَ جي نشاني فقط چڱا اعمال آهن. پڙهندڙ مونکان وڌيڪ ڄاڻن ٿا ته ڪني پاڻيءَ جي پيدائش، انسان آخر ڇا آهي جو هٺ ڪري ۽ پاڻ کي ٻين کان وڏو چوائي ۽ هيٺ مٽي جا درجا

قائم ڪري؟ اهڙيءَ غلطيءَ کان شال رب العالمين انسان ذات کي پناهه ڏئي. آمين!

مٿين چند سٽن لکڻ مان منهنجو مقصد فقط اهو ظاهر ڪرڻ آهي ته بندو هڪ غريب انسان آهي جنهن کي نه پنهنجي ذات تي فخر آهي ۽ نه پنهنجي علميت تي. جنهن کان حقيقتاً هو بلڪل بي بهره آهي ۽ علم جي عين کي به نه پهتو آهي. البته پنهنجي سوانح لکڻ جي جرئت ڪئي اٿم، سو صرف هڪ بزرگ جي تلقين جي بنا تي. اهو بزرگ اسان جو علامه آءِ آءِ قاضي مرحوم آهي جنهن هڪ دفعي تقرير ڪندي مشورو ڏنو هو ته جيڪڏهن هرهڪ پڙهيل ماڻهو پنهنجي سوانح صداقت ۽ سچائيءَ سان لکي، ته يقيناً هڪ عمدو ادبي ڪتاب جڙي پوي ۽ آئنده نسل ان مان پنهنجي راهِ عمل جوڙين. شرط فقط صداقت جو آهي. انهن لفظن مان اثر ورتي هر وقت دل ۾ هورا ڪورا هوندي هئم ته پنهنجي سوانح لکان. جيتوڻيڪ پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪي به اهڙا وڏا ڪارناما ڪونه آهن، جن مان عوام ڪو سبق حاصل ڪري ٿاهم هيءَ جسارت ان ڪري ڪئي اٿم ته من منهنجي غلطين مان ڪنهن کي هدايت ملي ۽ هو اهي ساڳيون غلطيون نه ڪن. جيڪڏهن ائين ٿيو ته پوءِ منهنجي هن ڪاوش گويا چڱو نتيجو ڪڍيو ۽ ان جو ثواب مون کي مليو. مون ۾ به خود ته ڪي به چڱايون ڪونهن ليڪن ڪن بزرگن سان صحبت ڪندي جو ڪجهه پرايو اٿم، تن جو انڪشاف پڻ لاءِ مشعل راه بنجي!

کمال همنشين بر من اثر کرد
وگرنه من همان خاکم که هستم

مهيني ربيع الاخر ۾ جنهن کي عام طرح ٻارهينءَ جو مهينو سڏبو آهي، تنهنجي ٻارهين تاريخ هالن پراڻن ۾ هڪ ننڍو ميلو لڳندو هو، جنهن جو متولي مرحوم پير پنيل هوندو هو. اسين ننڍا هواسين ۽ مرحوم بابا سائين اسان کي اهو

ميلو گهمائڻ لاءِ هالين پراڻي وٺي هلندو هو. هالن پراڻن جو ڳوٺ اسان جي شهر هالن نوَن کان اولهندي طرف ٻن ميلن جي مفاصلي تي واقع آهي. هالن پراڻن کان فرلانگ کن اوريان هڪ رستو ڏکڻ طرف ڦٽندو هو، جو خانوٽ جي ڳوٺ ڏي ويندو هو. خانوٽ جو ڳوٺ اتان هڪ ميل فاصلي تي آهي. اهُو هالن پراڻن جي قاضي محلي کان اوڀر طرف لڳو لڳ لنگهندو هو، رستي جي اولهندي قاضين جا گهر هوندا هئا ۽ اڀرندي طرف هڪ قديم قبرستان هوندو هو. جڏهن ان قبرستان وٽ پهچندا هواسين، تڏهن بابا سائين اُت تان لهي پوندو هو ۽ ان مقام تي ڪجهه وقت ترسي ختمو ڏيندو هو. ان بعد اسين قاضين جي محلي طرف وڏي ميلي ۾ ايندا هئاسين.

بابا مرحوم کان پڇندا هواسين ته اهو مقام ڪنهن جو آهي؟ هتي اوهين ڪنهن کي ختمو ڏيو ٿا؟ ان تي بابا مرحوم اسان کي ٻڌايو تہ هن مقام ۾ منهنجو ڏاڏو مرحوم ۽ ڏاڏي مرحومہ مدفون آهن. ڏاڏي مرحوم جو نالو حاجي مکي هو. وڌيڪ تفصيل سان ٻڌائيندي پنهنجي ڏاڏي مرحوم بابت هن طرح احوال ڪندو هو.

”اسان جو ڏاڏو اصل عرب ۽ مکي مڪرمہ جو باشندو هو، ڪنڊو ڳوٺ جي نزديڪ راهو قوم جا ماڻهو رهندا هوا جي مالدار هوا ۽ ٻيلي ۾ مال چاري ان تي گذران ڪندا هوا. هڪ سال انهن راهن مان ڪي ماڻهو حج بيت الله جو فريضو ادا ڪرڻ لاءِ ويل هئا ۽ موٽندي هڪ غريب عرب کي ساڻ وٺي آيل ۽ اچي ڪوس پاڻ وٽ رهاياڻون. ۽ هن جي موجودگيءَ کي پنهنجي لاءِ برڪت جو باعث سمجهندا هوا. اسان جي ڏاڏي جو اصلي نالو تہ خبر نائي تہ ڪهڙو هو مگر جيئن تہ هو مڪي شريف جو هو، ان ڪري هن کي سڏيندا ڻي حاجي مکي هوا.

ڪجھ عرصو ڏاڏا مرحوم راهن ۾ رهيو جن سندس ڏاڍ يون خدمتون ڪيون ليڪن و يچارا راهو پڙهيل ڪين هوا جنهنڪري ڏاڏا کي انهي قلبي سڪون حاصل نه هو. لهاذا هو تن ميلن کن پنڌ تي سانوڻي آخوندن وٽ اچي گذارڻ لڳو جي هڪ ته پڙهيل هوا ٻيو منجهن ڪيترا حافظ، عالم ۽ بزرگ هوا، جن جي صحبت ۾ رهڻ ڏاڏا مرحوم کي راس آيو. اهو وقت اهڙو هو جڏهن عرب جي پار جي ڪانگل جي به عزت ڪرڻ وڏي سعادت سمجهي و يندي هئي. سانوڻي بزرگن ڏاڏا سائينءَ کي نهايت سکيو رکيو، ڪجھ وقت اتي رهڻ بعد ڏاڏا مرحوم جو هالن پراڻن جي پيتي بزرگن سان دوستانو ناتو قائم ٿيو، جن کيس پاڻ وٽ اچي رهڻ تي آماده ڪيو ۽ ڏاڏا آخوند صاحبن کان اجازت وٺي پيتي بزرگن وٽ اچي رهيو. پيتي بزرگن کيس نهايت آب و عزت سان پاڻ وٽ رهايو ۽ کيس ميمڻ قوم جي هڪ معزز شخص عبدالله پٽ گل محمد ميمڻ جي نياڻي خديجه سان شادي ڪرائي، هتان اسان جي پيڙهي شروع ٿي.

بابا مرحوم مزيد ٻڌايو ته ڏاڏا مرحوم کي فقط هڪ فرزند تولد ٿيو، جنهن جو نالو محمد احسان رکيو و يو. ان وقت جي رواج موجب ربيع الاول يعني عرس مهيني ۾ ڄمڻ ڪري کيس عرف عام ۾ محمد عرس سڏيو و يندو هو. اسان جو بابا سائين اڃا ١٤-١٥ سالن جو مس هو ته ڏاڏو ۽ ڏاڏي هڪٻئي پٺيان انتقال ڪري و يا ۽ بابا يتيم ٿي و يو، هن کي پيتي بزرگن وٽ قرآن پاڪ ۽ فارسي جي ڪجھ تعليم به ملي، اسان جي ڏاڏي حاجي مڪي مرحوم کي سنڌي زبان چڱي طرح اچي و يئي هئي، ۽ ان هوندي به بابا کي ٿوري گھڻي عربي زبان ڳالهائڻ ايندي هئي. اسان جي ڏاڏيءَ ۽ ڏاڏي جون قبرون هن مقام ۾ آهن، جي زماني جي دستبرد کان هن وقت ڊهي و يون آهن.

بابا مون کي ٻڌايو ته سندن والد ٢٥ ورهين جي عمر ۾ پيتي بزرگن کان رخصت ياب ٿي هالن نون ۾ اچي مستقل

سڪونت اختيار ڪئي، هالن نئون ۾ ڪيس ڪارڙا قوم جي ماڻهن، جي ذات جا ميمڻ هوا تن سنگ ڏنو ۽ ورثي ۾ ڪيس چڱيون خاصيون جايون به مليون، راهو قوم جا ماڻهو سندن نهايت معتقد هوا. ڪن ٻين عقيد تمندن و ڻان به ڪين چڱي ملت هئي جنهن تي سندس خاصو گذران هوندو هو. هن جو وقت اڪثر عبادت ۽ عام ماڻهن جي ڀلائيءَ جي ڪمن ۾ بسر ٿيندو هو. ڪارڙا قوم جا ماڻهو مير صاحبن جي زماني فوجي ماڻهو هوندا هوا، جنهنڪري ڪين زمينون به مليل هيون ۽ سندن حيثيت مٿاهين هوندي هئي. مگر زماني جي گردش سبب انهن مان گهڻا ته آجل جو شڪار ٿي ويا ۽ ٻويان البته مسڪينيءَ جي حالت ۾ زندگي بسر ڪرڻ لڳا. مطلب ته بابا مرحوم هالن نون جي شهر ۾ اڪيلو رهجي ويو جنهن جو ٻيو ڪوبه ويجهو مٽ مائٽ ڪونه رهيو.“

مٿي ذڪر ٿيل منهنجي والد مرحوم جي مختصر بيان مان ڏسڻ ۾ ايندو ته منهنجي ڏاڏي مرحوم محمد عرس هالن نون ۾ پڪيءَ طرح رهائش اختيار ڪئي ۽ ازدواجي زندگي بسر ڪرڻ لڳو. ازدواج جو ثمره اولاد آهي ۽ ڏاڏا سائين کي بفضل خداوند تعاليٰ ڪل ٦ پٽ ۽ هڪ نياڻي ڄاوا. نياڻي ته ننڍڙيءَ وهيءَ ۾ ئي گذاري ويئي باقي ٦ پٽ رهيا جن جا نالا هي هوا:

(١) عبدالله (٢) محمد هاشم (٣) حافظ شفيع محمد (٤) عبدالستار (٥) محمد موسيٰ (٦) محمد. انهن مان محمد مرحوم ته ١٢ ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو ۽ عبدالستار ٢٥ ورهين جي عمر ۾ داعي اجل کي لبيڪ چئي. ڏاڏا سائين ڪثرت اولاد سبب ڪجهه وقت غريبي حال ۾ گذاريو. آخر الله تعاليٰ غفور الرحيم ڪارساز آهي، سندس فرزند وڏا ٿيا. کين ان وقت جي لحاظ کان قرآن شريف، سنڌي ۽ ڪجهه فارسيءَ جي تعليم ڏيارايائين.

منهنجي وڏي چاچي عبدالله ڪپڙي جو دڪان ڪيو، جتي هالن نئون جون سوسيون، گربيون ۽ ٻيو ڇيڪ جو هٽ

جو آٿيل ڪپڙو جو عام طرح حيدرآباد جا عامل ديوان ۽ ٻيا هندو پتلونن ۽ پاجامن لاءِ ڪم آڻيندا هوا تنهن جو وڏي ۾ وڏو اسٽاڪ رکيائين. ان سان گڏ ٻيو به عام ڪپڙو جهڙوڪ چريل چانديون، اجرڪون، بافتو ۽ ململ وغيره وڪري لاءِ موجود رکندو هو. ان وقت هالن کي ڪابه ريل گاڏي ڪانه هئي. حيدرآباد اچڻ لاءِ ٽي اسٽيشنون هونديون هيون (١) شهدادپور (٢) ٽنڊو آدم (٣) اڏيرولال. چاچا عبدالله حيدرآباد ۾ سوسيون، گربيون ۽ چيڪ نيڪال ڪري اتان بافتو ململ وغيره خريد ڪري ايندو هو. اهڙيءَ طرح سندس گذران تمام سٺو هو. سندس ٻيو نمبر ڀاءُ محمد هاشم منهنجو والد هو. هن پنج درجا سنڌي پاس ڪيا هوا ۽ هالن جي سول ڪورٽ ۾ عريضي نويسيءَ جو شغل اختيار ڪيائين. سندس اکر نهايت پڪا موتين جهڙا هوا ۽ عريضي نويسيءَ مان سندس گذران تمام چڱو ٿيندو هو. ٽيون نمبر ڀاءُ منهنجو چاچو حافظ شفيع محمد قرآن پاڪ جو جو حافظ هو ۽ قرأت به چڱي ڄاڻندو هو. هن ڪاميٽي امتحان جنهن کي بعد ۾ فائنل چيو ويندو هو پاس ڪيو ۽ کيس سڌو سنئون ٽيپداري ملي (ٽيپداري اسڪول پوءِ قائم ٿيو) سرڪاري نوڪريءَ جو ان وقت چڱو مان هوندو هو ۽ چاچا حافظ نهايت چڱي روزگار سان لڳي ويو. سڀني ۾ ننڍي ڀاءُ محمد موسيٰ چار درجا سنڌي پاس ڪيا ۽ پوءِ ڪجهه وقت گهر جو ڪاروبار سنڀاليندو هو جيستائين کو سندس مستقل روزگار جو تسلي بخش انتظام ٿئي.

هاڻي بفضل خداوند تعاليٰ ڏاڏا جون خداوند قدوس سڀ بکون لاهي ڇڏيون ۽ هو بلڪل فارغ البالي‌ءَ سان صوم و صلوات ۽ رب پاڪ جي عبادت ۾ گذارڻ لڳو جيڪو به پاڙيسري يا ڪو ٻيو ماڻهو کيس ڪنهن به ڪم ۾ مدد لاءِ چوندو هو ته هو فوراً پنهنجي حتي الوسع ان جي مدد ڪندو هو. اهو مشغلو سندس آخري عمر تائين رهيو.

هاڻي مسئلو پيدا ٿيو پٽن جي شاديءَ جو. مٿي ذڪ

ڪري آيا آهيون ته هالن جي هيڏي ساري پريل شهر ۾ اسان جو ڪو به رت جو رشتيدار ڪونه هو. رواج موجب شاديون بدي تي ٿينديون هيون ۽ ڏاڏا وٽ ڪا به نياڻي ڪانه هئي. سندس پٽن جي عمر وڌندي ٿي ويئي، روزگار ڪشادو هو، ڪجهه جايون ۽ زمين به خريد ڪري ورتي هوائون. هاڻي خانه آباديءَ جو فڪر دامنگير هوس. آخر ڪارساز حقيقي اهو مشڪل به حل ڪيو ۽ چئني ڀائرن کي حيدرآباد مان هڪ ئي گهر مان ٽي ڀينرون ۽ هڪ سوٽ هڪ ٻئي پويان نڪاح ۾ مليون ۽ سيني جون شاديون نهايت ڌام ڌوم سان ٿيون. ڄڃ جيڪا هالن کان شهدادپور اسٽيشن تائين آئي، ان ۾ ٥٠، کان ٦٠ ڪجاوا ۽ ٻيا مهري آٺ قطاريل هوا. ان زماني ۾ حيدرآباد مان شادي ڪرڻ کي وڏي ڳالهه سمجهيو ويندو هو ۽ ان کان اڳ هالن شهر ۾ اهڙو ڪو به مثال نه ٿيو هو. خير، الله تعاليٰ جڏهن ڪنهن جون جوڙون جوڙي ٿو ته دير ڪانه ٿو ڪري. هڪ مسافر مسڪين بي وطن عرب جو سرزمين مقدس تان اچڻ ۽ هن خاندان کي وجود ملڻ، انهيءَ ذات باري تعاليٰ جا ئي ڪم آهن. ٻئي کي ڇا مجال!!

وقت گذرندي ويرم ڪانه ٿو ڪري. هڪ ٻئي پٺيان چئني ڀائرن کي الله تعاليٰ اولاد ۽ رزق سان مالا مال ڪري ڇڏيو ۽ هر هڪ کي ڀهريائين فرزند نصيب ٿيو ۽ شڪراني جا شاد مانا ٿيا. منهنجي وڏي چاچي عبدالله کي ڀهريائين پٽ تولد ٿيو جنهنجو نالو نور محمد رکيو ويو. منهنجي والد محمد هاشم جي وڏي فرزند جو نالو عبدالستار ۽ منهنجي چاچي حافظ شفيع محمد کي گل محمد ۽ چاچا محمد موسيٰ کي عبدالحي نالي فرزند عطا ٿيا. آءٌ پنهنجي والد مرحوم جو ٻيو نمبر پٽ آهيان ۽ مون کان بعد منهنجا ڀائر محمد اسحاق ۽ عبدالفتاح ڄاوا. منهنجو هڪ ڀاءُ نور احمد ۽ هڪ ڀيڻ ننڍ ڙيءَ ڄمار ۾ ئي وفات ڪري ويا ۽ باقي اسين چار ڀائر ۽ ٽي اسان جون

پيٽرون وڏي وڏا ٿياسين.

هالن جي شهر ۾ ان وقت ڪو به انگريزي اسڪول ڪونه هو. بابا مرحوم کي پنهنجي ٻارن کي انگريزي تعليم ڏيارڻ جو عزم مصمم هو. البته اسان کي حيدرآباد ۾ پنهنجي ناناڻن ۾ رهڻ جي سهولت به هئي. انگريزي پرائمري چئن درجن جي پوري ڪرڻ بعد اسان کي حيدرآباد گورنمينٽ هاء اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. موجوده نور محمد هاء اسڪول ان وقت گورنمينٽ هاء اسڪول هو. اسان جو وڏو سؤٽ نور محمد فائينل پاس ڪرڻ بعد ٽپيداري اسڪول حيدرآباد ۾ داخل ٿيو ۽ جلد ئي وڃي ٽپيدار ٿيو ۽ روزگار سان لڳو. منهنجو وڏو ڀاءُ عبدالستار، منهنجو سؤٽ گل محمد ۽ آءٌ انگريزي پڙهڻ لاء حيدرآباد آياسين. مون کي چوٿين درجه پرائمريءَ ۾ پهريون نمبر پاس ٿيڻ سبب گورنمينٽ اسڪالرشپ ملي پهرئين درجه انگريزيءَ کان وٺي بي. اي تائين اسڪالرشپون ملنديون رهيون.

بابا مرحوم جي هوشياريءَ ۽ قابليت سبب هالن جي مخدوم صاحبن جي نظر انتخاب مٿس پيئي ۽ کيس پنهنجي عام مختياريءَ جي آڇ ڪري ڪانئس عريضي نويسي ڇڏائي پنهنجي ملازمت ۾ رکيائون. بابا مرحوم کي سندس وفاداريءَ ۽ قابليت سبب مخدوم صاحبن جو وڏو قرب حاصل هو ۽ سندس مشوري ڪانسواء مرحوم مخدوم محمد زمان اول ته ڪو به ڪم نه ڪندو هو. المقصد ته ان وقت بابا مرحوم شهر جي معزز ترين هستين مان هڪ هو ۽ نهايت پهچ وارو ٿي پيو. مخدوم صاحبن کيس پنهنجي باغن ۽ زمينن جي آڳ واڳ سنڀالڻ لاء هٿ ۾ ڏيئي ڇڏي ۽ انهن جي ئي طفيل سندس عزت ان وقت جي آفيسرن ۾ بدرجه اتم وڌي ويئي ۽ سنڌ جي ڪمشنر جو درٻاري به ٿيو جو هڪ وڏو اعزاز سمجهيو ويندو هو. اسان جا ناناڻا سومرا هوا. اسانجي ناني موحوم علي محمد کي ٻيا ٻه ڀاڻر هوا (۱) محمد ابراهيم (۲) احمد، نانا علي محمد مرحوم ۽ سندس ڀاءُ مرحوم احمد

ريشم فروش هوا ۽ فقير جي پڙ حيدرآباد ۾ سندن دڪان هو جنهن مان سٺي آمدني هين. مرحوم محمد ابراهيم تپيدار هو. مرحوم احمد سڄي عمر شادي ڪانه ڪئي ۽ مرحوم محمد ابراهيم کي نرينه اولاد ڪونه ٿيو. فقط اسان جي نانا سائين مرحوم علي محمد کي ٻه پٽ هوا (١) محمد بخش (٢) پير محمد مرحوم محمد بخش پوليس کاتي ۾ ٿاڻي جو هيڊ منشي هو ۽ مرحوم پيرمحمد کي درزڪو دڪان هوندو هو. مرحوم محمد ابراهيم منهنجي يادگيريءَ کان اڳ گذاري ويو ۽ باقي نانا سائين سندس ڀاءُ مرحوم احمد ۽ منهنجا ٻه ماما مرحوم محمد بخش ۽ پيرمحمد اسان ڏٺا جي نهايت خوش روزگار هوندا هوا. آخر ڪل من عليها فان، هرچيز فاني آهي. سيٺي هڪ ٻئي پٺيان رحلت ڪري ويا ۽ هن وقت ناناڻي خاندان مان ڪو به ٻچڙو ڪونهي.

هالن نون ۾ ڏاڏا مرحوم جي ساهرائي آڪهه مان اسان فقط ٻه ماڻهو ڏٺا (١) مرحوم الهه ورايه (٢) مرحوم علي محمد. مرحوم الهه ورايو فارسيءَ جو گوهر هو. ديوان حافظ جي پڙهڻ بعد سندس دل اتي وٺي ۽ هميشه ديوان حافظ مان غزل پڙهندو رهندو هو ۽ ديوانه وار گذاريندو هو. مرحوم علي محمد سول ڪورٽ جو بيلف هو. هالن جي سول ڪورٽ منتقل ٿي شهدادپور ويئي، ان ڪري مرحوم علي محمد اتي نوڪري ڪندو هو. اسان جي ڏاڏيءَ مرحومه جي هڪ ڀيڻ آخوند صاد ڏائين انصارين ۾ پرڻيل هئي جنهن کي فقط فرزند ٿيو جنهن جو نالو آخوند محمد صابر انصاري هو ۽ کيس هالن نون جي بازار ۾ ڪاشيءَ جي سامان جو دڪان هوندو هو. اسين مرحوم محمد صابر کي چاچا ۽ سندس والده کي ڏاڏي سڏيندا هواسين آخر قدرت جي قانون مطابق اهي به وفات ڪري ويا. هن وقت مرحوم علي محمد ۽ آخوند محمد صابر جي پوين ۾ ڪي داڻا وڃي رهيا آهن. خداوند ڪريم کين آباد ۽ شاد رکي آمين. ڏاڏي مرحومه

جي هڪ ٻي پيڙهي هالن پراڻن ۾ ميمڻن ۾ پرٽيل هئي، جنهن مان ڪيس هڪ فرزند هو جنهنجو نالو محمد حيات هو. هن مرحوم کي ڪجهه زمين پنهنجي به هئي ۽ مالدار به هو ۽ بلڪل سکيو هو. سندس والد ۽ والده گذاري ويا هوا ۽ پاڻ سڄي عمر جريده رهيو. بابا سائين جن ڪيس ماسات ڪري سڏيندا هوا. اسان ڪيس گهڻو وقت ڏٺو وائٺو ۽ ننڍڙي هوندي ڪانئس خرچيون ۽ پيار حاصل ڪيا، الله تعاليٰ مٿس رحمت فرمائي- آمين.

چونڪ اسان جو پڙڏاڏو ۽ ڏاڏو ٻئي ميمڻن سان منسلڪ ٿي ويا ۽ اسين به هالن نون ۾ ميمڻن جي پاڙي ۾ ٿي سڪونت پذير ٿياسين، ان ڪري اسان ميمڻ سڏجڻ لڳاسين ۽ اڄ سوڌو پاڻ کي ميمڻ سڏائيندا ٿا اچون. ميمڻ قوم ۾ اڪثر ڪٽنب پنهنجي ڏاڏي يا پڙڏاڏي جي پٺيان سڏبا آهن مثلاً يونسائي، يوسفائي، صادقائي، خيروائي، عاربائي وغيره. ان رواج موجب اسين پنهنجي ڏاڏي مرحوم جي نالي پٺيان عرسائي سڏجڻ لڳاسين ۽ اها اسان جي ڪنيت رهي. هن وقت اسان مان مرحوم عبدالله منهنجي وڏي چاچي ۽ والد مرحوم محمد هاشم جا پويان اسين سال ١٩٣٢ع کان حيدرآباد ۾ مستقل طور رهندڙ آهيون ۽ چاچا حافظ شفيع محمد مرحوم چاچا محمد موسيٰ مرحوم جا پويان اڃا هالن ۾ رهن ٿا جتي اسان جا اباڻا ڪک آهن.

باب ٻيون

سپاڪو سمو

مان مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته بابا مرحوم مخدوم صاحبن جي ملازمت ۾ اچڻ بعد چڱيءَ بلنديءَ کي پهتو ۽

ڪجهه زمين به خريد ڪيائين ۽ ان سان گڏ مخدوم صاحب ڪيس پنهنجي بهترين ٻيلي زمين بنا ڏل جي ڏني جنهن کي آباد ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي ننڍي ڀاءُ محمد موسيٰ کي مقرر ڪيو. اِها زمين شهر جي بلڪل لڳ علي گنج يا پاهڙ واهه تي هئي جو واهه هاڻ نون جي شهر کي ڏن طرفن، الهندي، اتر ۽ اوڀر کان ڦري ايندو هو ۽ گهاٽ گهاٽ تي غسل لاءِ مردن خواهه عورتن لاءِ چاڙهيون ٺهيل هونديون هيون جتي عام ماڻهو وهنجندا به هئا ۽ ڪپڙا لٽا به ڌوئندا هوا. ننڍيءَ وارا ڇوڪرا ۽ جوان پاڻيءَ ۾ ترندا ۽ ڏاهيءَ رانديون ڪندا هئا.

چاچا مرحوم انهيءَ زمين تي ڪل چار نار چاڙهيندو هو جن جا پڙوها پڪين سرن سان اوساري ٺهيل هوا انهن نارن تي انبن جا چند وڻ ۽ گيدوڙيون بيٺل هونديون هيون. سندس محنت ۽ بخت (جو محنت سان ئي ايندو آهي)، کيس مالا مال ڪري ڇڏيو ۽ عام طرح وڏيرو موسو سڏجڻ لڳو، وٽس اَن، ڏاند، ڳئون، مينهون ۽ هرٽين جهڙيون ٻڪريون ٻڪريون ۽ ٻيو مال بڪثرت هوندو هو. جن لاءِ مستقل طور ڪيڙ ۽ مٺهن ٺهيل هوندا هوا ۽ هرهڪ لاءِ نگران خدمتگار هوندا هوا. ڍورن جي ڏاري ۽ چاري لاءِ جدا جدا آهرا هوندا هوا جن ۾ وڏا ڪونار پڪيءَ طرح بند ٺيل هوندا هوا. ڪم از ڪم اڌ ـ ڏهه وڏا مٽ زمين ۾ کٽل هوندا هوا جن ۾ کڙ پسايو ويندو هو ۽ مٽرن جي ڏاري ۽ ڪکڙن پسائڻ لاءِ وڏا ٻاري ٺڪر جا ڪونار هوندا هوا جن ۾ ڇاڻ ۽ چونو ۽ ڪکڙن سان گڏ ڏارو پسايو ويندو هو. چاچا جا هاري اڪثر خدا آباد جا چانڊيا ۽ ڪي ساڻذان جا ڏاهري هوندا هوا جي نهايت جوانمرد، جانٺا، سخت پورهيت ۽ ايماندار هوا، جن جي همراهيءَ چاچا سائينءَ جي بخت کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا.

چوندا آهن ته شوق جو ملهه ڪونهي. اسان پنهنجي چاچي کي مال جو جيترو شوق ڏٺو اوترو ڪن ٿورن مالدارن

کي هوندو. ٻه همراهه ته صرف مال جي ڪتر لاءِ مقرر هوندا هوا. جن مان هڪ جو نالو اسماعيل ڏاهري ۽ ٻئي جو نالو ميهار چانڊيو مون کي ياد آهن. ان وقت اڃا ڪُتر جون هٿ واريون مشينون به رائج نه ٿيون هيون. تنهنڪري ڪُتر جا، مٿين منهن لڳندي هئي، ان لاءِ ڪم از ڪم ٻن همراهن جي ضرورت هوندي هئي. ڏاندن لاءِ ٻاجهريءَ جي آٽي جا ٿلها روٽ اڌ ڪچا اڌ پڪا پچايا ويندا هوا، جن ۾ آڱرين سان سوراخ ڪري چاڙهي جو تيل وڌو ويندو هو. ٻئي طرف ٻورن جا چيچڪا ۽ پلڙا، جا پڻ مال لاءِ هڪ طاقتمند خوراڪ سمجهي ويندي هئي، سا هميشه موجود رکي ويندي هئي. چئنن ۽ مينهن سان متصل هڪ لانڊي ٺهيل هوندي هئي جا اوطاق طور ڪم آندي ويندي هئي ۽ ان کي هڪ ڏاڪائون در هو. اندر هڪ طرف ٻه ٽي منجا ۽ پنج ڇهه منجيون پيل هونديون هيون ته ٻئي طرف مٿرن جي ڏاري ٻوسي ۽ ڪڪڙن جون ڪوٺيون حفاظت سان رکيل هونديون هيون ۽ ڪڙ جون ناريون هڪ ٻئي مٿان مناري وانگر اونڌيون رکيل ڏسڻ ۾ ايندڻيون هيون. آٽي وٽي ٻار سنگتيءَ سان ڪچهري اتي ٿيندي هئي ۽ مانيءَ ٽڪيءَ جي آڌرياءُ ۽ آرام لاءِ اهائي هوادار لانڊي هئي جا موجوده بنگلن کان به وڌ رونق بخشيندي هئي.

ساهئي مال لاءِ هڪ سانُ، ڳائي مال لاءِ ساني ڍڳو ۽ اوني مال لاءِ ڏاچي ۽ گهوڙين لاءِ هڪ مڪڙو گهوڙو به چاچا سائين پنهنجا رکندو هو. هڪ گهوڙي چاچا حافظ شفيع محمد جي هوندي هئي جو ٽيپدار هو، هڪ گهوڙو بابا سائينءَ کي مخدوم صاحب کان چڙهيءَ لاءِ مليل هوندو هو ۽ هڪ گهوڙو ڀاڻ چاچا محمد موسيٰ مرحوم جو هوندو هو، جن جي ٻيهارڻ لاءِ جدا هڪ پپر جي بلند درخت جي هيٺان جو اسان جي نارن وٽ بيٺل هوندو هو، هرهڪ جانور لاءِ جدا جدا ڪُڙهيون ٺهيل هونديون هيون. گهوڙن ۽ گهوڙين لاءِ هڪ هاري سمَسَ جي

طور مقرر ڪيل هوندو هو، جو پهريداريءَ جو فرض به بجا آڻيندو هو. ان سان گڏ بابا سائين مخدوم صاحب جن کان هميشه ٻه شڪاري ڪتا جي سندن لوڏ جا هوندا هوا، خاص عنايت طور وٺندو هو. ورنه لوڏ جو ڪتو ڪوبه امير ماڻهو ڪنهن کي نه ڏيندو آهي، جو اهڙا ڪتا نهايت قيمتي هوندا آهن ۽ هرهڪ ڪتو ڏهن پهريدارن جي برابر هوندو هو.

اسان جي نارن تي مينهن جا پاڏا ۽ وڇون هڪ طرف ڳئن جا ڳابا ۽ڳابيون ٻئي طرف، ٻڪرين جا ڇيلا ۽ ڇيليون ٽئي طرف، اٺن جا گونرا ۽ گونريون چوٿين طرف ته گهوڙن جا وڇيرا ۽ وڇيريون پنجين طرف. مطلب ته هڪ عجيب سمان ۽ حيرت انگيز ڪيفيت هوندي هئي. الغرض ته رب‌تعاليٰ پنهنجي ضعيف ٻانهي محمد عرس تي جيڪي عنايتون ڪيون، انهن جو ڳاڻيٽو ڪري ئي نه ٿو سگهجي.

مينهون ٻنهي مهلن تي اڌ اڌ مڻ کير ڏينديون هيون ته ڳئون ١٠-١٢ سير ۽ ٻڪريون ۴-۵ سير. شام جو ڏهائي ٿيندي هئي ته ساڙهن ۾ گوهن جي گهوگهو لڳي ويندي هئي: سبحان الله مٿين منهن کير ٿيندو هو، جو هاري ناري هڪ طرف پيئندا هوا، گهر ۾ روزانه ساڙها ڀرجي جدا ايندا هوا، ته مارڪيٽ ۾ وڪري لاءِ الڳ موڪليو ويندو هو. کير ڀتارو ڪافي انداز ۾ ڄمايو به ويندو هو ۽ صبح جو مايون هاراڻيون اسان جي گهرن ۾ اچي اهو ولوڙينديون هيون ۽ جنديءَ چڙهيل منڌيون جن ۾ ڪوڏين ڀريل ٽوڻر پيا لٽڪندا هوا، تن جي ولوڙڻ جو آواز ڏاڍو ڪنن، دل ۽ دماغ کي پيو سيبائيندو هو. اوڙو پاڙو، غريب غربو ۽ اوي سوي ڏڌ گهرندو هو ته کيس ڪشاده دليءَ سان ڏکيون ڀري ڏنيون وينديون هيون. هارن وارين غريب عورتن کي ڏکي لاءِ مکڻ مفت ڏنو ويندو هو. اسان ڏسندا هواسين ته جڏهن مکڻ جا ڀريل ڪنگر گڏ ٿيندا هوا تڏهن اهو مکڻ تپائي گيهه ڪيو ويندو هو ۽ وسلڻ جي ڪاٺڻ

لاءِ سڀ پاڙي جا ٻار اچي گڏ ٿيندا هوا جي ڪاٺي چڙهه ڪندا هوا.

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته چاچا محمد موسيٰ کي پلن وهڻ ڏارڻ جو نهايت گهڻو شوق هوندو هو. لاڏو اٺ، اسان جو آن، ڦٽيون ۽ ٻيلي مان ڪاٺيون ڍوئيندا هوا ۽ نارن ۾ وهندا هوا ته مهري اٺ سواريءَ لاءِ رکندو هو. جن لاءِ سڪٺي ميرجت جي ڳوٺ جو هڪ مير جت جنهن جو نالو سهجو ميرجت هو، سو خاص مقرر ڪيل هوندو هو. انهن جا ساز جهڙوڪ لاڏو انهن لاءِ پلڻ ۽ ڪجاوا ۽ مهري اٺن جا پاکڙا، جلون، نتون (نطعون) ۽ ٻيو گاشي جو سامان ۽ انهن جي ڳچيءَ ۾ ٻڌڻ لاءِ چانديءَ جون ڳانيون هونديون هيون. گهوڙائن وهڻ لاءِ تل، ٽڙها، هنا ۽ ٻيا ساز هوندا هوا. اهي سڀ شيون اسان پنهنجي اکئين ڏٺيون. اهو سامان اڪثر چاچا مرحوم پٽوري جي ميلي تان خريد ڪندو هو. ڏاندن کي پيتلي ٽليون، ٻڪرين کي لوهي چڙيون ۽ مينهن ٻڪارين کي ڳچيءَ ۾ گهنڊلا ٻڌا ويندا هوا. مال جي وٿاڻ تي وڃبو هو ته هر هڪ جانور جو جدا جدا آواز مثلاً گهوڙن جون هڻڪارون، مينهين ٻڪارين جون ڏرڪون، ڳئن جون رنڀون، ٻڪرين جون ٻيڪون ۽ ننڍڙي مال جا ننڍڙا ڪومل آواز!! الله اڪبر! هڪ عجيب نقشو هوندو هو. بارش کان پوءِ البته مک ۽ مڇر ٿيندو هو ته پوءِ مال ٻڪاري جا ڪنَ ۽ پڇَ پيا لڏندا هوا ۽ چاري پچائڻ لاءِ واهو يا پتّرَ ۽ ٻيو سائو ڪک پن ساڙي دونهيون دکايون وينديون هيون ۽ گهوڙائين ۽ ماهٺي مال جي پٺيءَ تي ٽپڙيون وڌيون وينديون هيون ته مڇرن جي چڪن کان محفوظ رهن. چاچا مرحوم وسڪاري جي موسم بعد جڏهن پٽن ۽ پوٺن تي چراگاهه ايري پوندا هوا تڏهن پنهنجو مال اڪثر وسن تي به موڪليندو هو. مال جي سڪ لاءِ پنهنجي هڏڙي به هوندي هئي ۽ اڪثر

اوقات سرڪاري پنچريءَ ڏيڻ سان مال هيلي ۾ به موڪليو ويندو هو.

انهيءَ زماني ۾ سال ۾ عام واهن تي فقط خريف جو هڪ فصل ٿيندو هو. درياءَ ۾ جڏهن چاڙهه ٿيندو هو تڏهن پاڻي ازخود وهي اچي واهن ۾ پوندو هو ۽ واهه وهڻ لڳندا هوا. واهن جي وهڻ کان ٿورو وقت اڳ واهن جي ڪاٺي ڪڍائڻ لاءِ چيڙون نڪرنديون هيون ۽ پنهنجي پنهنجي حد ۾ هرڪو ڪامڙين کي ڪاڻ وڪارائيندو هو. چاچا مرحوم به ڳڙ جي ٿهريءَ جون ديڳيون لهرائيندو هو ۽ ڏاڍي مزيدار ٿيندي هئي. پاڻي وهي اچڻ کان اڳ نارن چاڙهڻ جي نوبت ايندي هئي. واڍا ڪم ۾ لڳي ويندا هوا ۽ چڪريون، ڳاڌيون، لٺيون ۽ ڏينگا سڀ درست ٿيڻ لڳندا هوا ڪِپ ۽ ڏيِڻ جا ڍير گڏ ٿي ويندا هوا ۽ ماڇي ماڇيون وڻن ۾ مشغول ٿي ويندا هوا، جن کي ڳڙ جون ڳرهاڙيون يا ٻُسريون ڪارايون وينديون هيون. ڪنڀار، ڪِنگرن جا گڏهه ڀري اچي لاهيندا هوا، جن کي ماڇيءَ ۾ ٻنڌڻ سان ٻڌو ويندو هو. انهن موقعن تي اسين ننڍا ٻار ضرور اتي ويندا هواسين. هَرَن پِڏڻ تي به چيڙون هلنديون هيون. ڀرياڻين لاءِ ڪيڏي ڀوڳ ڪندا ڪڙڇ گڏ ڪري کهڙ ساڙيا ويندا هوا. اڏون درست ٿينديون هيون، ٻنا ٻڌبا هوا، ٻارا ٺهندا هوا، ڪڙا پچندا هوا تَرَ يا سانهر گهمائبو هو. مطلب ته هڪ قدرت جو لقاءُ هوندو هو. اڄ اسان جي ٻارن کي ڪابه خبر ناهي ته چرخي ڀوڪ اڳي ڪيئن ٿيندي هئي ۽ هاڻي موڪي ڀوڪ ڪيئن ٿي ٿئي.

ربيع يا چيٽ جي فصل ۾، چاچا سائين ڪچي ۾ هالن پراڻن کان اولهه طرف ميل ڏيڍ پنڌ تي مخدوم صاحب جن جي سيلابي زمين آباد ڪندو هو، جا درياهه جي چاڙهه وقت درياهه ٻوڙيندو هو ۽ ان ۾ ڪافي سيلاب رهندو هو ۽ اتي ڪڻڪ، مٽر مڱ ۽ چڻا نهايت ڀلا ٿيندا هوا. اهو فصل ناڙيءَ تي ڪيو

ويندو هو ۽ ناڙي هڪ ڏينهن ۾ ڪئي ويندي هئي جنهن تي
پڻ ڇيڙ وهندي هئي ۽ مٽن چانورن جون ديڳيون هڪ طرف
لاٿيون وينديون هيون ته ڳڙهاڙيون ٻئي طرف پچائي ڪم وارن
همراهن کي کارائبيون هيون. اها زمين جا چاچا مرحوم ربيع
لاءِ آباد ڪندو هو، سا بلڪل انهن ڪنبرن (دڙن) جي وچهو
هوندي هئي، جي اصل مخدوم نوح رحمت الله عليہ جي مقبرن
جا نشان هوا. پڙهندڙن کي معلوم آهي ته مخدوم نوح
رحمت الله عليہ جو مقبرو اصل اتي هو جو درياءَ جي پاڻي
بعد هالن نون ۾ منتقل ٿي آيو. درسي ڪتابن ۾ ان باري ۾
هڪ سبق پڻ ڏنل آهي.

اسان جا نار پاهڙ واهه جي پرينءَ پر هوندا هوا ان
ڪري جڏهن واهه وهي ايندو هو تڏهن اسان کي يا ته هالن
جي سرڪاري آفيس واري موريءَ کان ڦري وڃڻو پوندو هو
جو پنڌ سڄيهه ٿيندو هو، يا ته نارن جي سامهون واهه جي
آر پار هڪ ڪاٺي رکائي ويندي هئي، جا چڱيءَ طرح گهڙائي
تختي وانگر سڌي ڪئي ويندي هئي ۽ واهه جي ٻنهي پاسن
کان اپيون ڪاٺيون کوڙي تن ۾ هڪ نوڙ ٻڌو ويندو هو ته
ڪاٺيءَ تان لنگهڻ مهل ان جو سهارو وٺي لنگهجي.
هاري ناري خواهه اسين سڀ انهيءَ ڪاٺيءَ جو استعمال
ڪندا هواسين.

ان ڪاٺيءَ جي بلڪل لڳ آمن ۽ احمد مهاڻا اچي
واهه جي پيٽ جي وچ ۾ هڪ رڇُ هڻندا هوا جنهن ۾
مڇي جام مرندي هئي. رڇ، جو پاڻيءَ جي سطح کان واهه
جي تري تائين لڳل هوندو هو، سو ترندڙ مڇيءَ کي روڪ
ڪندو هو ۽ مڇي مٿي ٽپ ڏيندي هئي ته ان مطلب سان مٿي
جا چاري رکائي ويندي هئي، ان ۾ ڦاسي پوندي هئي ۽ مڇيءَ
ڦاسڻ جو هڪ عجيب تاثر ڏسڻ ۾ ايندو هو. اڪثر رڇ ۾
ڄرڪا، گندڻ، ڇيلري مڇي ۽ کگا يا رڙا ڦاسندا هوا ۽ ميربحرن

کي چڱو روزگار جڙندو هو. احمد مهاڻو، لٺيءَ جا لڪڻ سيخن وانگر گهڙي ان ۾ رڙا چيري سيخ تي چاڙهي پچائي اسان کي کارائيندو هو. تازا، ڏک ڏکندا رڙا پچڻ بعد نهايت لذيذ ٿيندا هوا، جن جي لذت اسان کي اڄ تائين نه وسري آهي.

جمعي ۽ آچر ڏينهن، اسين ننڍا پار ضرور نارن تي ويندا هواسين. ڳاڏيءَ تي وهڻ ۾ نهايت لطف ايندو هو. نارن جو رينگٽ هڪ عجيب سرور پيدا ڪندو هو جنهنڪري مون کي ته ڳاڏيءَ تي اڪثر ننڊ اچڻ لڳندي هئي، ان ڪري چاچا سائين مون کي ڳاڏيءَ تي وهڻ کان منع ڪندو هو. مون کي ننڍي هوندي البته پاراڻي ُهر چرگهٽي هوندي هئي. هڪ دفعي ڪتر جي لانڍيءَ ۾ ساڻو گاهه مٺ ۾ جهلي، آڏيءَتي رکي، ڪتر جي ڪهاڙيءَ سان جيئن ڪتر ڪرڻ جو شوق تي پليم، تيئن پنهنجي آڱر وڍي رکيم. هڪ طرف آڱر مان رت پئي ريلا ڪري وهيو ته ٻئي پاسي چاچا سائينءَ مون کي چڱي خاصي مار به ڪئي.

اسان جي وهنجڻ لاءِ هڪ اڏ ۾ جتان ٻيون به ٻه اڏون وهي تي نڪتيون اتي چاچا مرحوم، اسان جي قد بت سارو هڪڙي ڪشادي کائي کٽائي ڇڏي هئي جتي ويهي وهنجدا هواسين. بهر حال چاچا مرحوم جي هر ڳالهه تي پوري نظرداري ۽ چوڪسي هوندي هئي. ڪهڙا نه اگوندرا ڏينهن هئا!! ٻاروتڻ ۽ معصوميت ڪهڙيون نه عجيب نعمتون آهن!! وڏڙا ويچارا اسان جون حرڪتون ڏسي خوش پيا ٿيندا هوا ۽ دعائون گهرندا هوا ته اسين شال وڏا پر يا ٿيون. وڏڙن جي دعائن بيشڪ اثر ڪيو وڏي ڄمار به ملي، شاديون به ڪيوسين، عيال جي نعمت به نصيب ٿي، روزي به ڪشاده عطا ٿي، مگر ان سان گڏ عزيز و اقارب جي موتن جا صدما ۽ هن دارالمحن جي ٻين رنجن، فڪرن ۽ جهنجهٽن جو مقابلو به ڪرڻو پيو ۽ ڪڏهن ڪڏهن بي شڪر انسان جي زبان مان هي الفاظ به

نڪرندا رهيا ته:

مصيبت اور طول زندگانی
بزرگوں کی دعا نے مار ڈالا

اسان جي ٻنيءَ ۾ سواءِ چانورن جي ٻيو هر قسم جو اناج پوکيو ويندو هو، ڇو ته اسان جو شهر ۽ آسپاس واري جُوءِ وچولي ۾ هئڻ ڪري، اتي ڪوبه ساريال فصل ڪونه پوکبو هو. اسين چانور يا ته ڊوري ناري مان گهرائيندا هواسين جي مخدوم صاحبن جا وڏا وڏا زميندار مريد هوندا هوا يا ته لاڙ مان ڪورواهي چانور ڪجهه موتيا ۽ ڪجهه رتڙيا گهرائيندا هواسين. البته گهوگهاري جا سڳداسي چانور مقامي طور خريد ڪندا هواسين. ربيع يا چيٽ ۾ ڪڻڪ ۽ خريف يا ڪتيءَ ۾ ٻاجهري، اڇي جوئر ۽ ڳاڙهي جوئر پوکيندا هواسين، جنهن مان ڇڳي آپت ٿيندي هئي. خاص طور آپت ڪپهه جي فصل يعني ڦٽين مان ٿيندي هئي، جنهن جي پوک اناج جي نسبت وڌيڪ ڪئي ويندي هئي. مٺي ڳني جي کائڻ لاءِ ڪجهه ٻارا ڪماندڙيءَ جا پوکيا ويندا هوا، باقي ووٽڻ پوکڻ تي خاص توجه ڏنو ويندو هو. هڪ ته زمين ڀلي هوندي هئي ٻيو چڱيءَ طرح ڪمايل هوندي هئي. تنهنڪري اناج خواهه ڦٽين جا فصل بلڪل ڀلا ٿيندا هوا ۽ ڪٽي مان ڪاسو ٿي پوندو هو. گڏ ڪرڻ جو ڪم اڪثر مايون ڪنديون هيون ۽ لاباري ۽ ڦٽين جي چونڊي ۾ به اڪثريت ماين جي هوندي هئي. جڏهن پوک نسرندي هئي ۽ سنگن ۾ داڻا ڀربا هوا تڏهن پيها آڏيا ويندا هئا ۽ مٽيءَ جا پنوڙا آٽي انهن مان ڳوڙها ٺاهي سڪائي ڪانياٺين ذريعي جهار هڪلڻ ۾ استعمال ڪبا هوا. ٻوڙي پڪيءَ واري ٻهار البته اهنجيري هوندي هئي، جنهن کي ڊيڄاري ڀڄائڻ لاءِ ون ٺهرايون وينديون هيون، جن ۾ سڄادي جو ٻوڇڙ هوندو هو، مان اهڙو ته ٺڪاءُ نڪرندو هو، جو سارو جهنگل ٻري هو، ننڍي هوندي اسين پيهن تي وڃي ويهڻ کي گهڻو

ــا هواسين. اسان جي هارين مان هڪڙو ڪانياٽين وٺڻ جو ڏاڍو هوشيار هو، سو اسان کي ننڍڙيون ڪانياٽيون ٺاهي ڏيندو هو ۽ انهن لاءِ ننڍڙا گليلا به موجود ڪري ڏيندو هو ته پلي وڏيري جا ٻار ڪانياٽين جو شوق ڪن.

جڏهن اناج جي پوک پچي راس ٿيندي هئي، تڏهن لابارن جا سعيا ٿيندا هوا ۽ ڪڻن ڪٽان جا لاهيارا اچي مڙندا هوا. سنگن جمع ڪرڻ لاءِ پَٽُ اچو ڪري ٻاريون ۽ ڪَرا تيار ڪيا ويندا هئا جتي اوطاق لاءِ لانڍيون ٺاهيون وينديون هيون، جن ۾ همراهه حفاظت لاءِ رهايا ويندا هوا. هلرون پڏڻ وقت عجيب نظارو هوندو هو. هارين جي، هلر تي ”هَلي مَلي“ جي هونڪار واقعي عجيب هئي، هَلَرَن جو ڪم پورو ٿيندو ته آن اچو ڪرڻ لاءِ واٺڻ جو دؤر شروع ٿيندو هو. خاص قسم جا وڏا ڇڄ جن کي گاگڙا چيو ويندو هو، تن جي ذريعي واٺر شروع ٿيندي هئي. آنُ هڪ طرف ته ٺهه ٻئي طرف، انبار لڳي ويندا هوا. آن گولائيءَ ۾ ساٿاري رکيو ويندو هو ۽ چوڌاري ٺپو لڳايو ويندو هو مبادا ٻار مان ان چوري ٿي وڃي. جلد ئي اسان جو حجام، ڪنڀار، ڌوٻي، واڍو ۽ مڱڻهار جي اسان جا آهتي هوندا هوا، سي آهت وٺڻ لاءِ اچي سهڙندا هوا. آن جي ماپ پاٽين ۽ ٽوين سان ڪئي ويندي هئي ۽ هي سڀئي پنهنجو آهت وٺي ڪلي خوش ٿي دعائون ڪندا هوا. فقير فقري ۽ پير مرشد جو حصو ڪڍي ۽ پنهنجي ڪاڌي ۽ ٻج لاءِ آن رکي، باقي اناج نيڪال ڪيو ويندو هو جو واٽيا ڏڙوائي، ٻار تي اچي ٽوري ٽڪي ڳوڻيون ڀري سڀي ٻا ٽنڀون هٽي ڪڻائي ويندا هوا.

ڦٽين جي چونڊي وقت، ماڻهون جهڙو چونڊو ڪنديون هيون، ان جي حصي رسد روڪڙن پئسن بدران ڦٽيون وٺنديون هيون جي شام جو ڪانيءَ ۾ وجهي پنهنجي ڪکن ڏانهن موٽنديون هيون ۽ روزانو روز ائين ڪيو ويندو هو.

ڦٽين جا اڪثر ڪري ٽي چونڊا ٿيندا هوا ۽ دلفريب نظارو هوندو هو. جڏهن چونڊا ختم ٿي ڦٽيون ڪري تي گڏ ڪيون ويندڙيون هيون، تڏهن انهن جا گراهڪ جي اڪثر هندو هوا، سي ڏڙواين، ڪانڻن، برڪين يا پنڊن سميت اچي منهن ڪڍندا هوا. اگهه پار اڳيئي نبريل هوندا هوا ڦٽين جي تور ۽ برڪين جو پرچڻ شروع ٿي ويندو هو. ڏڙواين جا آواز هي برڪت (برڪت) هي ٻه، هي ٽي وغيره ڏڙي ڏڙي ٽي سُريلا آواز هڪ عجيب و غريب نماءُ پيدا ڪري ڇڏيندا هوا. ڪتل ورهائي ويندي هئي جا سيٺي چاهه چس سان کائيندا هوا.

چاچا مرحوم جڏهن پيدائش جي وڪري جا پئسا گهر ۾ آڻيندو هو، تڏهن چانديءَ جي رپين ۽ گينين جون ننڍڙيون ڪاريون پرچي ايندڙيون هيون. گينيءَ جي قيمت ان وقت منهنجي سانپر موجب ١٣ کان ١٥ روپيه ٿائين هئي. الله تعاليٰ جي ڏنل نعمت جي فراوانيءَ ڪري هر هڪ فئمليءَ کي سونيون ساهيون ۽ ٻيا چانديءَ جا زيورات ميسر هوندا هوا ۽ ظاهر آهي ته روڪڙ ۽ زيورن جي حفاظت لاءِ دانشمنديءَ جي تقاضا هئي ته هڪ تجوڙي خريد ڪئي وڃي. لهاذا هڪ ڪافي ڳري تجوڙي ٽنڊي آدم مان خريد ڪئي ويئي. اهو وقت اهڙو هو جو تجوڙيون ڪن جزوي ماڻهن وٽ هونديون هيون. اسان جي وڏن تجوڙي خريد ڪئي ته لامحالہ شهر ۾ چوپول ٿي ويو ته عرسائين وٽ خزانن جا کوهه آهن. ”نظر بد دور“ ائين ته هرگز نه هو پر تڏهن به اسان کي شاهوڪارن جي دفعي ۾ شمار ڪيو ويندو هو. الله تبارڪ و تعاليٰ جا ڪروڙ احسان جنهن اسان جي جهولي پُر ڪري ڇڏي ۽ بسا اوقات نه ”شکوهِ کوتاهیٔ داماں“ هوندو هو. بيشڪ رب کي جو ڏيهن جو ڏاتار آهي تنهن کي وڏي قدرت آهي.

قادرا قدرت تو داری ہرچہ خواهی آن کنی
مردۂ را جاں بہ بخشی زندہ را بیجاں کنی

شاه را تاج، ستاني آرزوئي نان کني
ور گدائي راکه خواهي آن زمان سلطان کني

—*—

باب ڏيون

سکـ جا ڏهاڙا

سچ چيو اٿن تہ ”اتم کيتي، وڏ ندڙ واپار“ مگر کيتي بہ اها کپي جا ”سير سيتي“ هجي. چاچا مرحوم پنيءَ مان، سواءِ ڪپڙي جي، ٻي هر ڪا ضرورت جي شيءِ حاصل ڪندو هو. نارن جا ڏهاڙا ايندا هوا تہ منهن جي مٿان ڪدو ۽ سنڌي ساين تورين جون وليون ڇانئجي ويندون هيون ۽ انهن جي سبز پتن ۽ پيلن گلن سان منهن معطر ٿي ويندا هوا. ڪدوءَ جي هر هڪ قسم جو ٻج پوکيو ويندو هو. ڪاٺي جا ڪدو، مير بحرن جي تنبن لاءِ ڪدو، ڳائيندڙن جي يڪتارن لاءِ ڪدو، جوڳين جي مرلين لاءِ تنبيون، سنتامين ۽ سوامين جي لوٽين لاءِ تنبيون، مطلب تہ گول ۽ ڏگها ڪدو بڪثرت پوکيا ويندا هوا. تورين مان ڪي ٻيجارن لاءِ ڇڏيون وينديون هيون. جن جي خشڪ ٿي وڃڻ بعد انهن مان ٻج ڪڍي باقي نلهن کوکن مان گهوڙن جي صفائيءَ لاءِ ڪرڪرا ناهيا ويندا هوا. سستائيءَ جو زمانو هو، ڪنهن کي ڪاٺ کان جهل پل ڪانہ هئي.

آڏن جي ڪپڙن سان پينديون لڳايون وينديون هيون ۽ وچ وچ ۾ چونرن جو ڦريون جن کي رانهان به چيو ويو، تن جا پوتا لڳايا ويندا هوا جن مان خوب ڏيو ڪندا هواسين. اوني گوار جا ته چند ٻارا وهتن لاءِ خاص رکايا ويندا هوا، باقي ڪاچڻ گوار جا ڪاٺڻ لاءِ مخصوص هوندي هئي، تن جا ٻوڙا اڪثر آڏن جي ڪپڙن سان لڳايا ويندا هوا.

اسان جي ٻني ڏکڻ طرف کان علي گنج واهه وٽان نارن کان شروع ٿي، آپرندي ۾ ڊپٽيءَ جي باغ، جانورن جي اسپتال ۽ منزل گاهه سان لڳو لڳ هلندي هئي ۽ الهندي طرف اسان جي ڦڙيءَ سان ڊنگ هوندو هوس. اتر ۾ سنڌس پچور هو جو وڃي روٽي وٽ ختم ٿيندو هو. روٽي جڏهن پربي هئي، تڏهن ان جي آٿل سبب ڪنارن واري زمين سيراب ٿيندي هئي، جنهن ۾ چاچا مرحوم آرائين جي پوک ڪندو هو. آرائين ۾ گدرا، چاهيون، ونگا ۽ ميها پوکيا ويندا هوا. ٻنيءَ جو هڪ ٽڪر خاص، پٽاٽي گجرن ۽ لاهوري گجرن لاءِ مخصوص ڪيو ويندو هو. هندو هاري خاص طرح پاڇين ۽ تماڪ پوکڻ ۾ ماهر سمجهيا ويندا هوا، تنهنڪري چاچا مرحوم انهن پوکن لاءِ سندن خدمتون حاصل ڪندو هو. پاڇين ۾ ساوا مرچ واڱڻ، ٿوم بصر، ميٿي پالڪ، ڇوڪو ڏاڏا ۽ پن گوبيون ۽ ڦل گوبيون پوکايون وينديون هيون، تماڪ جڏهن تيار ٿيندو هو تڏهن اهي ساڳيا واٽيا هاري ايندا هوا جي، تماڪ وڍي، پن خشڪ ڪري پنهنجي انداز ۾ اچي پنڊيون پريندا هوا، جي آراضيءَ جي طرف کان گهرايون وينديون هيون. تماڪ مان اپت به چڱي ٿيندي هئي ۽ ڪمين ڪارين کي به چلم ڇڪڻ لاءِ ڏنو ويندو هو. ٻه ٽي پنڊيون ان مقصد سان خاص گهر ۾ سال لاءِ رکليون وينديون هيون ۽ باقي تماڪ نيڪال ڪيو ويندو هو. ان وقت ۾ ٻيڙي ڇڪڻ جو رواج گهٽ هو ۽ جتي ڪٿي چلم نظر ايندي هئي. مهتن جي دڪانن تي، مسلمانن جي اوطاقن ۾ ۽ گهرن ۾ چلم جو

چرچو هوندو هو. اسان جي گهر ۾ به بابا سائين ۽ چاچا محمد موسيٰ چلم ڇڪيندا هوا. ازانسواءِ سوالي موالي به تماڪ جي ڳوتيءَ لاءِ سوال ڪندو هو، جنهن کي خالي نه ڇڏيو ويندو هو.

ٻاجهريءَ جو آن ٻئي آن کان گهڻو رکيو ويندو هو ڇو ته ان جي گهرج ٻئي اناج کان گهڻي پوندي هئي. گهوڙن جي دائي ۽ مال جي ڪاڙي لاءِ ٻاجهري ئي بهترين خوَراڪ هوندي هئي. ٻاجهري جا ڳُڪهر رڌي مال کي کارايا ويندا هوا ۽ سارو سال ان لاءِ ٻاجهريءَ جي ضرورت پوندي هئي، ان وقت ڪڻڪ کائڻ جو ايترو رواج نه هو. وچولي ۾ جوئر ۽ اسان جي پَٽَ ۾ ٻاجهري ئي مکيه آن هو جنهنجو عام استعمال ٿيندو هو هاري ۽ همراه ته شڪايت ڪندا هوا ته ڪڻڪ مان سندن شڪم نه ٿو پلجي. کير مکڻ لسي ۽ ڏونرو فقط ٻاجهري جي مانيءَ سان مزو ڏئي ٿو. سياري جي موسم ۾ هالن جي ساري شهر ۾ صبح سويري ٻاجهريءَ جي رَبَ رڌي ويندي هئي. چانهه کي ڪابه اهميت ڪانه هئي چانهه فقط ٽڏهن استعمال ڪئي ويندي هئي، جڏهن ڪنهن کي ٽڏ بخار ٿيندو هو جنهن لاءِ چانهه چپٽي ٿهڪندڙ پاڻيءَ ۾ وجهي بيمار کي جهنڊ ڪرائي آب ڏني ويندي هئي. ٻيءَ صورت ۾ چانهه جو نالو به ڪونه ورتو ويندو هو. ٻاجهريءَ جي رب ٻن طريقن سان ٺاهبي هئي. هڪ ڏاري جي رب ۽ ٻي ڪُٽي جي رب. ٻاجهريءَ کي جنڊ ۾ ڏري، ڏارو ٺاهيو ويندو هو ۽ اکري ڳُهريءَ ۾ ڪُٽي، ڪُٽو ڪيو ويندو هو. ڪٽي جي رب البته ڏاري جي رب کان وڌيڪ لذيذ ٿيندي هئي. خاص ڪري جڏهن ان ۾ مکڻ وجهبو هو. ٻاجهريءَ جي رب صبح جو سوير سيءَ ۾ نيرن به هوندي هئي ته چانهه جو به ڪم ڏيندي هئي. سياري ۾ کني رڌڻ جو به رواج هوندو هو. چانورن وانگر، ٻاجهريءَ کي رڌي ان ۾ ڳائو گوشت وجهبو هو ته ٻاجهريءَ جو پلاءُ

ٿي پوندو هو، جنهن کي عرف عام ۾ ڪني چوندا هوا ۽ نهايت لذيذ ٿيندي هئي. گهرن ۾ عام جام نيرن ٻاجهريءَ جي مانيءَ ۽ لسي مکڻ سان ڪرڻ ۾ ايندي هئي. اسان جي گهر ۾ به نيرن جو دستور اهو ئي هوندو هو. البته منجهند جي ماني ڪڻڪ جي پچائي ويندي هئي. ان وقت هالن ۾ ڪڻڪ جي ماني ٿورا ماڻهو کائيندا هوا. اسان جون مائرون حيدرآباد جون هيون تنهن ڪري گهر ۾ ڏکڙ، آڦراٽا ۽ چلا پچايا ويندا هوا، ڳاڙهي ۽ اڇي جوئر مان اسين ڦلا به پوڳڙين کان ٺهرائيندا هواسين، ۽ ڳڙ ۾ ڦلن جا مٺيا ۽ ڳڙڏائيون به ٺهرائيندا هواسين، ڪڏهن ڪڏهن ذائقي وٺڻ خاطر جوئر جي ماني به پچائيندا هواسين جا ڪنهن به حالت ۾ ٻاجهريءَ کان گهٽ نه هوندي هئي. چانورن جون ڍيون جي ٻچنديون هيون سي پيهائي ان مان به مانيون پچايون وينديون هيون، خاص طور چانورن جا چلا نهايت خوش ذائقي ٿيندا هوا. ازانسواءِ سانئون پنهنجو ٿيندو هو، جنهن مان ڪڏهن ڪڏهن ماني به پچائي ويندي هئي نه ته اڪثر ڪري سانئين جي ڏاري ۾ مٺاڻ وجهي ٻاٽ ٺاهيو ويندو هو جو ڪيرٺيءَ جي لذت بخشيندو هو.

المقصد ته قدرتي کاڌا جهڙوڪ: اناج، کير مکڻ، ڏڌ ۽ ڀاڄيون وغيره استعمال ٿيندا هوا. موجوده دور جا شهري مصنوعي کاڌا جن عوام جا معدا ڪمزور ڪري ڇڏيا آهن، تن جو ورلي ڪو استعمال ٿيندو هو. البته انبڙي جو سانڌاڻو (آچار) عام طرح غريب ماڻهو سنڌيندا هوا ۽ ڳنڍڻ بدران، ماني سانڌاڻي سان کائي ويلو ٻاري ويندا هوا. اسان جي گهر رزق جي فراواني ۽ سڀ شيون پنهنجيون هئڻ ڪري، ڪدو، ميهن، پتائي ڳجرن، بصر، ساون مرچن، ليمن، گوار، ڏونرن، موري، گوگڙن ۽ سرنهن جي ڳنرن جي سانڌاڻي جون وڏيون وڏيون چاڏيون، برنيون ۽ مرتبان ڏسڻ ۾ ايندا هوا. انبڙين مان تيل جو آچار، سرڪي جو آچار ۽ چٽني ۽ مربو ٺاهيو

ويندو هو. پاڻهي ڪي ڪهڙي قدرت آهي جو الله تبارڪ و تعاليٰ جي بي پايان نعمتن جو ويهي وستار ڪري!!

چاچا مرحوم ڪنهن ڪنهن سال باغ به مقاطعي تي کڻندو هو. پوءِ ته انب، سنڌي ڏاڙهون، ليما، زيتون، صوفي پير اسان جي گهر ۾ انبار لڳي ويندا هوا. مخدوم صاحب جن جا هالن شهر ۾ به عمدا باغ هوندا هوا هڪ اوريون يا پراڻو باغ ۽ ٻيو پريون يا نئون باغ. پراڻو باغ ته بلڪل تعلقي آفيس جي پٺيان هو، جنهن جي ڏکڻ الهندين ڪنڊ تي مخدوم صاحب جن جو هڪ ننڍو بنگلو ٺهيل به اسان ڏٺو. هينئر نه اتي بنگلو رهيو آهي نه باغ. باغ واري زمين تي آبادي ڪئي وڃي ٿي. ٻيو نئون باغ جو ٿورو پرڀرو هوندو هو، سو نهايت هڪ اعليٰ درجي جو باغ هو. هن باغ ۾ چوند انبن جا وڻ پوکيل هوندا هوا، وڻ وڻ تي جدا جدا نالو رکيل هوندو هو مثلاً چمون، سدا گلاب، مصري، پتاشو وغيره حقيقت به اها هئي ته چمون جنس جي انبن مان سواد به چمونءَ جو ايندو هو ۽ خوشبوءِ به چمون واري هوندي هئي. سدا گلاب ڪاٺيو هو عرق گلاب جي سڳنڌ ايندي هئي. هڪ انب جو وڻ هوندو هو، جنهن جا انب پال نه وجهبا هوا. ان جون انبڙيون ڪچيون ئي ڪائبيون هيون، جن ڪي ڪچ مٺي جون انبڙيون چئبو هو. ان سڪار جي زماني ۾ جڏهن عام انبڙيون ٻن اڍائين آني اڌائي سير جڙنديون هيون، تڏهن به ڪچي مٺي هڪ هڪ انبڙيءَ جو ملهه ٻه آنا هوندو هو. هنن انبڙين ۾ عجب اسرار رکيل هو. ڪچي انبڙي ۽ کٽاڻ ٻئي لازم ملزوم ڳالهيون آهن، مگر هن انبڙيءَ ۾ کٽاڻ برائي نام به ڪانه هوندي هئي. ڪائبي هئي ته گويا ناريل وارو سواد ايندو هو. مخدوم صاحب جن هن وڻ جون انبڙيون گهٽي انداز ۾ پنهنجي لاءِ مخصوص رکندا هوا ۽ دوستن احبابن کي سوکڙيءَ طور ڏيندا هوا. هن باغ جي مقاطعي لاءِ تمام گهڻا شائق گراهڪ هوندا هوا ۽ بلڪل چڱي اگهه ۾

ويندو هو.

اسان جي گهر ۾ اسان جون ماڏرون نـور الله مرقدها نهايت سنجيده سگهڙ ۽ پهڳڻ هيون. هو نهايت عمدا طعام ۽ مٺايون به ٺاهينديون هيون. ڪڻڪ مان لـَپـِي ۽ مٺيون موٺيون ۽ ڏيتڙا، ڏاٿن جي مغز مان پنجيري ۽ چوري بنائينديون هيون، جنهن ۾ خوب مغزات پيل هوندا هوا، جي موسم سرما لاءِ معجون جو ڪم ڏينديون هيون. رمضان شريف جـي ويجهڙائيءَ ۾ ڪڻڪ جو مـيدو پيهائيو ويندو هو، جنهن مان سـيون جڙنديون هيون، جي مايون رات جـو ڪم ڪار کان فراغت بعد اچي گڏجي دلن جي پٺيءَ تي چاٺا رکي هٿن سان ٺاهينديون هيون. ان وقت اڃا سـيـن ٺاهڻ لاءِ هٿ جون مشينيون رائج نه ٿيون هيون. پنهنجيءَ ڪڻڪ جو نشاستو آسن حلوائيءَ کان ڪڍايو ويندو هو، جنهن مان حلوي جا ٿالهه سچي گيهه ۾ ٺهرائيندا هواسين. ڏونگهين، بوهي چٽن ۽ ڪاچن جو وڙو به گهر ۾ ٺاهيو ويندو هو. اڄ اهي ڪاچا عنقا آهن. اهي مٺايون اسين پار، چارئي پهر پيا چرندا کائيندا هواسين. لاهوري گجرن کي کير ۾ رڌي سيرو بنايو ويندو هو. پنهنجي گٿن ۽ ميٺهن جي پس مان پس جـا ٿالهه ۽ برهيون بنايون وينديون هيون. مطلب ته ان قادر مطلق ۽ مهربان موليٰ جي ڪهڙين نعمتن ۽ عنايتن جو اذڪار ڪري سگهبو!!

هر چيز جي فراواني هوندي هئي. آن پان پنهنجو، گيهه مکڻ پنهنجو، تيل تماڪ پنهنجو، ميوو پاڇي پنهنجي. وقت ياد ثو اچي تـه تصور ئي نه ٿو ڪري سگهجي ته وري به ڪي اهڙا سڪ جا ڏهاڙا موٽي ايندا.

آن جـي آثاث مون لاڙ جـي پوٺن ۽ ٿر جـي پٽن ۾ پنهنجي اکئين ڏٺي آهي، آوَسـَرَ جا لمحا به ڏٺا اٿم ته سڪار ۽ ساوڪ جا منظر به مشاهدو ڪيا اٿم. بارش نه هئڻ سبب سارو ملڪ ويران هوندو آهي جڏهن ته رَتَ جي بوءِ پيئي ايندي آهي.

وري جڏهن مهر جا مينهن وسندا آهن، تڏهن آهي ساڳيون ڀٽيون سبزه زار بنجي ويندڀون آهن. لاڙ جا ٻوٽا ۽ پٽن جا مٽڙها ۽ ماٿاريون هڪ عظيم چراگاه بنجي ويندا آهن. بيشڪ قادر ذوالجلال کان سواءِ ٻي کنهن کي قدرت آهي جو مرده کي زنده ۽ زنده کي مرده ڪري سگهي!!

مون کي ياد آهي ته اسان جي ٻنيءَ مان جڏهن ڪرا کڄي ويندا هوا، ته ٻنيءَ واري ساري زمين جنهن تي ساوڪ ٿي ساوڪ نظر ايندي هئي ۽ سائو گاهه ۽ ڪانا رقصان هوندا هوا سا پڙ پانگ ڏسڻ ۾ ايندي هئي. ٻار تي ٿهڻ جا ڍير لڳا پيا هوندا هوا، جن تي ٻلارن، داين ۽ اوڏن جا گڏهه بيٺل نظر ايندا هوا ۽ ڪُورن وارا ونڊائيون وڍي ويندا هوا. ڪانا وڃي ڏٿين ۾ جمع ٿيندا هوا. اور جا گاهه به پنهنجو دؤر ختم ڪري لڪ لنگهائي ويندو هو. زمين ونڊائين ۽ ڪانن جي ڪُٽين سان لبريز هوندي هئي. خودرو ولين ۽ جهنگلي ٻوٽا سڪي ٺوٺ ٿي ويندا هوا. ڇيڙن ۽ ٿوهن جون وليون جوين ڏيکاري فنا ٿي ويندڀون هيون. باقي ڪي ڪانڊيرا ۽ آڪ وڃي بچندا هوا جي اُنهي ساريءَ بهاريءَ تي ماتم ڪندا نظر ايندا هوا. ڇهن مهينن جي رونق فقط هڪ مهيني ۾ بي نام و نشان رهجي ويندي هئي. ” هو الباقي لايزال “

خدا رابقاء و خدا رابقا دگر هرچه بيني فنا در فنا.

ان زماني ۾ ٻٿراجن جو پاڻي کوٺه هو، جنهن جا وارا ٻڌل هجن ۽ وارن ۽ ماڍيولن تان لٿيون لڳن ٻلڪ خون به ٿين. الله تعاليٰ جو آل جال پاڻي سڀڪو پنهنجي ٻوڪ کي پنهنجي گهرج مطابق پياري پچائي راس ڪندو هو ۽ سال جا باقي ڇهه مهنا گهر وڃي الوليون ڪندو هو ۽ پنهنجي رب کي ياد ڪندو هو. ۽ سندس ڏنل رزق جا شڪرانا ڪندو هو. هينئر ته ٻه ٽي فصل ٿين ٿا ۽ ٻارهن ئي مهينا هٿ هٺا لڳي ٻيئي آهي، پوءِ به بي شڪريءَ جون صدائون هر طرف کان ٻڌڻ ۾

ايندڙيون رهن ٿيون.

پنهنجي حسب ۽ نسب چاڻائڻ کانپوءِ مون پنهنجي خاندان جي سربلنديءَ واريون حالتون ان ڪري بيان ڪيون آهن ته پڙهندڙن تي واضح ٿي وڃي ته ڪهڙي پس منظر ۾ ماحول ۾ منهنجو جنم ٿيو. اهي چند صفحا جي مون انهيءَ سلسلي ۾ لکيا آهن، سچ پچ ته انهن کي جيڪڏهن پوريءَ وضاحت سان لکان ته هڪ مهاڀارت ٺهي پوي ۽ مان نه ٿو سمجهان ته ناظرين ڪرام چاڪاڻ هن هيچمدان، حقير، پُر تقصير جي سوانح جون ايتريون مقالون وڌيڪ پڙهڻ ۾ وقت ضايع ڪن. آخر منهنجي حالات مطالع ڪرڻ مان سندن ڪهڙو ڪاج سرندو!!

هتي هي به اکر لکڻ ضروري سمجهان ٿو ته منهنجو والد مرحوم ۽ سندس ڀاڻر منهنجا چاچا، اهو سارو سک جو زمانو پاڻ ۾ گڏ هوندا هوا ڪُني ڀات هڪ هوندي هين. ڪاڏو رڌبو هو ته سڀني لاءِ هڪ جهڙو، چوڙ لاءِ ڪپڙو ورتو ويندو هو ته سڀني لاءِ هڪ جهڙو، مطلب ته هالن ڏوڻن جي شهر ۾ خواهه آسپاس، اسان جي ماڻهن جو اتحاد بي نظير ۽ ضرب المثل هوندو هو. جيستائين سندن ڪارخانو گڏ رهيو، تيستائين هر ڳالهه ۾ ڪاميابيءَ سندن قدم چميا ۽ سندن رزق ۾ نت نيون برڪتون نازل ٿينديون رهيون. چيو اٿن ته:

> ز اتفاق، مگس شهد می شود پیدا،
> خدا چه لذت شیرین در اتفاقِ نهاد.

باب چوٿون

منهنجو جنم:

جم ۽ موت بيئي ڳالهيون هڪ جهڙيون فطري آهن. جيڪو ڄمي ٿو گهڙيو آهو سو ضرور پڄندو. ليڪن انساني فطرت

آهي، ته جڏهن ڪو به انسان اولاد جي نعمت کان سرفراز ٿئي ٿو تڏهن هو خوشيون ڪري ٿو ۽ جڏهن ڪو رشتيدار موت جي عقابي چنبي ۾ اچي هنن کان هميشه لاءِ جدا ٿي وڃي ٿو، تڏهن هو حسرت جا ڳوڙها ڳاڙي ٿو؛ بر خلاف ان جي جو جڏهن ڪو انسان جو ٻار تولد ٿئي ٿو ته هو هن دنيا ۾ روئندو اچي ٿو ۽ سندس عزيز خويش کلندا رهن ٿا ۽ جڏهن دنيا کان موڪلائي ٿو ته پاڻ ان پالڻهار ڏي کلندو موٽي ٿو ۽ پنهنجي رشتيدارن کي روئندو ڇڏي ٿو. سڳوري سعدي عليه فرمايو آهي ته

ياد داری که وقت زادن تو، همه خندان بودند و تو گريان
آنچنان زی که وقت مردن تو، همه گريان بوند و تو خندان

بهرحال انسان ويچارو خلقت ۾ ضعيف آهي ۽ هو ويچارو اولاد جي نعمت کان بهرور ٿئي ٿو ته کيس ضرور خوشي ٿئي ٿي ۽ ان جي فرقت سندس قوت برداشت کي زيرو زبر ڪري وجهي ۽ هو ڳوڙها ڳاڙڻ تي مجبور ٿي وڃي ٿو. ڄم جو نمونو الله تبارک و تعاليٰ هڪڙو ئي خلقيو آهي. هرهڪ انسان ساڳئي طريقي سان پيءُ جي پٺ ۽ ماءُ جي پيٽ مان پيدا ٿئي ٿو، ليڪن موت جا نمونا الله تعاليٰ مختلف طريقن جا پيدا ڪيا آهن. انسان جي موت جي جاءِ ۽ نمونو فقط انهيءَ باري تعاليٰ جي مشيت ۾ لڪيل آهي. انسان بيمار ٿي مري، حادثاتي موت مري، سفر ۾ مري، حضر ۾ مري، پاڻيءَ ۾ مري يا هوا ۾ وفات پائي، اهو راز فقط انهيءَ رازدان حقيقيءَ کي معلوم آهي. موت جي حقيقت انسان کان هر حال ۾ قدرت مخفي رکي آهي، ورنه هيءُ به پيرو آيو ۽ ڪار متو انسان هوند موت کان بچڻ لاءِ به گهڻيئي ڪي تدبيرون سوچي. غالب مرحوم فرمايو آهي ته:

موت نے کرديا لاچار وگرنه انسان،
ہے وہ خود بیں که خدا کا بھی نہ قائل ہوتا!

مون ذکر ڪيو ته، ته ٻار جو ڄم ماڻهن لاءِ هزارين خوشيون ۽ ڪروڙين اميدون کڻي اچي ٿو. غريب هجي توڙي امير، اولاد، خصوصاً پٽ پيدا ٿيڻ تي گهڻو ئي خوش ٿئي ٿو. انهيءَ ڪليه قاعدي موجب جڏهن راقم الحروف ڄائو تڏهن بہ ابي اما ۽ عزيز واقارب تمام خوشيون ڪيون ۽ هڪٻئي کي مبارڪون ڏيڻ لڳا. دستور موجب کنڊ جون ڪوٽيون خريد ڪيون ويون. آئي وڏي زال زنب، ٻار ٻچي ۾ ٻڪ ڪنڊ جا تقسيم ڪيا ويا. لنگها آيا، خشڪ فقير آيا، دهل ۽ شرنايون وڄيون، فقير فقرو، غريب غربو پنهنجي قسمت وٺي ويو. ڏيڏڻا ملندا رهيا، دايون مايون پنهنجا لاڳ وٺي دعائون ڪرڻ لڳيون. ڇٽيون ٿيون، منڻ ٿيا، جهنڊيون لٿيون، عقيقہ ٿيا؛ بهر صورت دستوري رسومات سڀ بجا آنديون ويون. هالن نون جي قديم مردم خيز خطي، منجهہ عيسوي سنہ جي تاريخ ١٧- سيپٽمبر ١٩٠٦، صبح جو فجر نماز وقت بروز خميس، عرسائي قبيلي ۾ هڪ خاڪي پتلو، پنهنجي فاني جسم ۾ روح وٺي، هن دنياءِ دنيءَ ۾ پيدا ٿيو.

بابا مرحوم مون کي هنج ۾ کڻي ڪنن ۾ ٽي ٽي دفعا بانگون ڏيئي منهنجو نالو محمد اسماعيل رکيو ۽ اهڙيءَ طرح عرسائي خاندان ۾ هڪ نئو مولود جو اضافو ٿيو.

ان وقت ۾ نہ تہ ڪي ويم گهر هوا ۽ نڪي ڊاڪٽرياڻيون ۽ نرسون هيون. سنڌي دايون ويچاريون هونديون هيون جي پنهنجي ڪم ۾ ڪافي مهارت رکنديون هيون ۽ وِيائل عورت جي خاصي خدمت ڪنديون هيون. سوئانجي جو سارو وقت آڌ ماکڻ ۽ ڦڪيون سٽيون ڪنديون هيون. سوئانجي واريءَ عورت کي هيٺ پاٿاري ٿاهي ڏينديون هيون، ۽ موجوده وقت وانگر کٽ تي نہ سمهاريو ويندو هو. نوزائيده ٻار کي بہ ماءُ پنهنجي پير ۾ هڪ منجيءَ تي رکڻ ۽ تنجڻ ۾ پنهنجي پاسي ۾ سمهاريندي هئي، ۽ منهن رکڻي يا ڪوٺاري سيراندِيءَ کان ڏيئي مٿان شبنم يا سنهي ململ جو ڪپڙو وجهي ڇڏيو هو، تہ ٻار تي ڪا

مکڻ نه ويهي ۽ ٻار پُر اطمينان ۽ سڪون سان آرام ڪري اهو دستور اڄ به هلندو ٿو اچي. ٻار کي روزانه صبح جو دائي اچي آڏيندي مکندي هئي. ٻار جي مٿي وهارڻ لاءِ وڏو جتن ڪيو ويندو هو، ڇو ته سنڌ ۾ ناريلي مٿو پسند نه ڪيو ويندو آهي. گرائيپ واٽر ۽ فوڊ پيارڻ جو نام و نشان به ڪونه هو. ماءُ جي ٿڃ بيشڪ امرت رس آهي. ان کان وڌيڪ ٻيو ڪو به فوڊ قوت بخش ٿي نه ٿو سگهي. اهوئي سبب آهي جو اڍائي سال عمر تائين جيڪڏهن ماءُ جي ٿڃ سگهي نه ويٺي آهي ته مٿس وڏو حق آهي ته ٻار کي ٿڃ ڏيندي رهي. اهو فقه جو هڪ صحيح مسئلو آهي.

مکڻ جو دکو ٻار کي کارايو ويندو هو، ۽ ان ۾ مٺاڻ يا ڦڪي ملائي ويندي هئي، جا جوهر جي ٽڪين، ڦوٽن ۽ مصريءَ کي کٽي چاٽي ميدي جهڙي ڪري رکبي هئي. بهرحال والدين جيڪي پنهنجي ٻچڙي جي سک آرام، تندرستي ۽ سلامتيءَ لاءِ احتياط وٺندا آهن، سي سيٺي ورتا ويندا هوا.

هتي هڪ ڳالهه لکڻ ضروري ٿو سمجهان ته منهنجو چاچو حافظ شفيع محمد جو قرآن پاڪ جو حافظ هو ۽ سندس حافظو نهايت قوي هو، سو چوندو هو ته مان سيپٽمبر ۾ نه، پر فيبروريءَ ۾ ڄائو هوس ۽ منهنجي عمر جي تاريخ اسڪول ماسترن داخلا جي عمر پنج سال ڏيکارڻ لاءِ اٽڪل روءِ غلط لکي ڇڏي آهي. واالله اعلم بالصواب.

رفته رفته خوشيون ٿي پوريون ٿيون. جنهن روح کي دنيا ۾ اچڻو هو، سو اچي چڪو، هاڻي هن دارالمحن جي ڪشمڪش شروع ٿي. اسان جي گهر اتر ڏکڻ جي سمت تي نهيل هو. منجهس هڪ پڌرو هو، ان جي اڳيان هڪ ڪشادو ڪليل صفو ڇڇهريءَ سان هو ۽ ان جي اڳيان وڏو صحن يا اڱڻ هوندو هو جنهن ۾ ٻٽي (بيت الخلا) ويڙهو (غسل خانه) ۽ رنڌڻو (بورچيخانه) هوندا هوا. منهنجي پيدائش ٻدري ۾ ٿي.

پيدري خواه صفي جون ڇتيون نم جي ڪامن ۽ ڪرڙ جي ڀتين سان جڙيل هيون. جاء ڪافي ڪهني هئي. ڀتيون سڀ ڪچين سرن جون هيون. اچا آءُ هفتي ڪن جو مس هوس ته هڪ ڏينهن ٻن پهرن (منجهند) جي وقت اوچتو ئي اوچتو منهنجي مٿان جا ڇت جي ڪام هئي، سا ڏکڻ طرف منهنجي ۽ امڙ جي پيراندي ڪان ٽڪاءُ ڏيئي ڀت سان گسڪندي اچي هيٺ پيئي. چوندا آهن ته مارڻ واري کان بچائڻ وارو ويجهو آهي. حقيقت ۾ مارڻ ۽ بچائڻ وارو ساڳيو ئي الله پاڪ آهي. اها ڪام اتر ۾ ڀت سان لڳي بيٺي هئي، ڏکڻ واري ڇيڙي زمين تي اچي ڦهڪو ڪيو ۽ هڪ مثلث يا ٽڪنڊي جي صورت ۾ بيهي رهي. مٽي ۽ ڪک ڪريا مگر اهي به توري انداز ۾! سڄي گهر ۾ هيجان مچي ويو، ٻڪ ٻوڙ پئجي ويئي. مون کي ۽ امڙ کي صحيح سلامت ٻاهر ڪڍيو ويو. الله تبارڪ و تعاليٰ جا شڪرانا ۽ حمد بجاء آندا ويا. جانچ ڪرڻ تي ڏسڻ ۾ آيو ته ڪام جي ڏاکڻين ڇيڙي جو فقط اهو ٽڪر جو ڀت ۾ اندر هو، سو سڙي ويو هو ۽ ڪام بلڪل ڇت وٽان ٽٽي، ڇت تان گسڪي اڏين اچي زمين تي بيهي رهي گويا ڪنهن هٿ سان لاهي هيٺ رکي هجي. بيشڪ هي هڪ معجزو هو. اڏين پئي پانيون، ڇڻ خداوند قدوس جي ملائڪن جو ڪارنامو هو. خير خيرات ڪئي ويئي ۽ الله جي ذات عالي صفات جي ڪرم و رحم ۾ ايمان پختو ۽ تازو ٿيو.

حمد بي حد مر خدائي پاڪ را،
آنکه ايمان داد مشتِ خاڪ را،

اسان جي پاڙي ڇاڇا جي گهر ڪئي ويئي ۽ جاء کي فوراً درست ڪرايو ويو. هن دنيا ۾ اچڻ کان پوء جن گهاٽين کان ٻاهر ڏکن ۽ ڏوجهرن جو مقابلو ڪرڻو پيو ٿو، تن مان فقط هيءُ پهريون رونشو هو. الله تعاليٰ بچاءُ ڪيو جو ڪروڙين سجدن جو سزاوار آهي.

سجدا سجود تـوکـي جڳائـن هـزار بـار
تون رب تون رحيم تون قادر تون ڪردگار

والدين پنهنجي ٻچن لاءِ جيڪي تڪليفون وٺن ٿا تن جي عوض قرآن پاڪ ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ اسان کي سيکاري ٿو ته انهيءَ طرح دعا گهرندا ڪريو.

وقت چورن وانگر چرندو رهي ٿـو، ڏينهن مـان مهنا، مهينن مـان سـال هڪبئي تي ضرب ٿيندا هلندا ٿـا هلن؛ مگر غافل انسانن کي ڪجهه پتو ڪونه ٿو پوي ته عمر ڪيئن ٿي گذري. ڪتابن ۾ هڪ نظم پڙهندا هواسين، جنهن جـو عنوان هو - ”وقت چوي آءٌ بادشاه“.

چورن وانگي آءٌ چران سمجهو ڪي سمجهن،
پلڪن مـان پهر ٿـي، ڏينهڙا ٿا گذرن،
لنگهيو ورهيه وڃن، پاڻهي پوندا پيش مون!

اڄ ننڍو سيان وڏو، اڃا پنجن مهنن جو مس ٿيس ته منهجي پياري امڙ بيمار ٿي پئي، ۽ منهنجي ٿڃ جو مسئلو پيدا ٿيو. اسان جو پاڙو عاربائي پاڙو سڏبو هو ۽ عاربائي سڀ ذات جا ميمڻ هوا. هنن عاربائين جي قبيلي ۾ هڪ بزرگ ٻاجهوءَ نالي رهندو هو، جنهن کي سڄو پاڙو چاچا ٻاجهوءَ جي نالي سان سڏيندو هو. هو ويچارو ڪورڪو ڏنڌو ڪندو هو. عيال وڏو هـوس، ان ڪري سڄي پاڙي ۾ هن کان وڌيڪ ڪوبه ٻيو غريب ڪونه هو. سندس گهر واري هڪ نهايت سنجيده عورت هئي. اسان جي گهر ۾ اڪثر و بيشتر سندس اچڻ ٿيندو هو. سيٺي ڪيس ماسي چتل چوندا هوا. منهنجي ڄمڻ کان ٢-٣ مهنا اڳـ ڪيس هڪ پٽ يعقوب نالي ڄائـو هو، جو پڻ ان وقت ٿڃ تي هو. امڙ جي بيماري سبب هن مون کي پنهنجي گود ۾ ورتو ۽ ٿڃ پيارڻ شروع ڪئي. سندن گهر اسان جي گهر کان فقط ٢٠-٢٥ قدمن تي هو. رات جو ڪنهن بـه وقت هڪ دفعو يا پنج دفعا، جنهن وقت بـه مان روئندو هوس ته

بابا مرحوم ماسي مرحومہ کي سڏي ايندو هو ۽ هوءَ وڏي خوشيءَ سان هلي ايندي هئي ۽ مون کي ٿڃ پياري ڏهُ ڪرائي ويندي هئي. ان طرح ڏينهن جو بہ جنهن وقت ڪيس سڏ ڪبو هو، ان وقت خوش خوش هلي ايندي هئي. هن منهنجي رضاعي ماءُ مون کي جيئن جو تيئن کير پياريو ۽ امڙ جي بيمار هئڻ سبب ڪابہ لکا وجهڻ ڪانہ ڏني. امڙ مرحوم بہ بفضل ايزد تبارڪ تعاليٰ بلڪل تندرست ٿي، مگر ٿڃ سڪي ويئي تنهنڪري مان گهڻو ڻڻو هن پنهنجي رضاعي ماءُ جي کير تي پليس. بابا ۽ اما سندس گهڻي سار سنڀال لهندا هوا ۽ ائين سمجهڻ ۾ ايندو هو تہ گويا اسان جي گهر جي ڀاتيئڙي آهي.

هالن نون کان ٻن ميلن مفاصلي تي ۽ هالن پراڻن جي بلڪل نزديڪيءَ ۾ ٻيلي جي پر تي ڀڇا قوم جا ماڻهو رهندا هوا جي مالدار هوندا هوا، ۽ سندن گذر کير مکڻ ۽ ڏڌ وڪڻڻ تي هوندو هو شام جو مرد ماڻهو کير جا ساڙها پري هالن جي مارڪيٽ ۾ وڪڻڻ ايندا هوا. ۽ ڏينهن جو سندن قوم جو مائون چاڏيون ڏڌ مکڻ جون ڪٽي شهر جي جدا جدا پاڙن ۾ ورڇجي ويندڀون هيون. اسان جي ڳوٺ ۾ مرحومہ مائي ٻچي ڏوڏيائي ايندي هئي. هن کي بہ خيروءَ نالي هڪ پٽڙو ننڍن تي هوندو هو جو قريب منهنجي عمر جيترو ڏي هو. ڇاڪاڻ تہ ڏوڏيائين کي گهڻو ڪري سڄو ڏينهن شهر ۾ لڳي ويندو هو ۽ شام جو ڳوٺ موٽنديون هيون، ان ڪري مائي ٻچي پنهنجي پٽڙي خيروءَ کي ساڻ ڪٺي ايندي هئي. ڀڇا قوم جا ماڻهو مخدوم صاحبن جا مريد هوا، ۽ بابا مرحوم مخدوم صاحب جو عام مختيار هو، ان ڪري بابا جو گهڻو ادب ڪندا هوا ۽ ڇوٽا موٽا فيصلا بہ بابا کان ڪرائيندا هوا. ماڻهو مالدار ۽ پورهيت مگر عقل جا بلڪل سادا هوندا هوا. هنن جي سادگيءَ جون هالن ۾ ڪيتريون ئي ڪهاڻيون زبان زد خلايق آهن، جي مان هتي ڏيڻ طوالت جي سبب ضروري نہ ٿو سمجهان. مائي ٻچي پنهنجي پٽ خيروءَ کي اسان جي گهر پينگهي ۾ سمهاري پنهنجو ڏڌ مکڻ وڪڻندي

هئي. پار روئندو هو ته ڪيس اطلاع ڪبو هو ۽ هوءَ هڪدم هلي ايندي هئي. مائي بچي جڏهن پنهنجي پٽ خيروءَ کي ٿڃ ڏيندي هئي ته مون کي به زوري هنج ۾ کڻي ٿڃ پياري ڇڏيندي هئي. اهڙيءَ طرح هن مرحومه به مون کي ڪافي وقت ٿڃ پياري. منهنجي ٽين رضاعي ماءُ مرحوم قاضي يارمحمد جي اهليه محترمه هئي. قاضي يارمحمد مرحوم هڪ ماهر حڪيم هو ۽ بابا مرحوم جو گهاٽو دوست هو ۽ سندس اهليه اما مرحومه جي گهاٽي ساهيڙي هئي. قاضي يارمحمد جي پٽ عبدالواحد سان گڏ مون سندس والده جي ٿڃ پيتي. اهڙيءَ طرح منهنجي ٿڃ جو قدرت جي طرفان انتظام ٿيندو رهيو ۽ ايستائين هليو جيستائين مون کي ٿڃ ڇڏائي ويئي.

مٿي ذڪر ڪيل بيان مان ظاهر ٿيندو ته منهنجا ٿڃ شريڪ ڀاڻر ٽي هوا: (١) محمد يعقوب (٢) خيرمحمد يا خيرو (٣) قاضي عبدالواحد. پهريون ڀاءُ وڏي هوندي مزدوري ڪندو هو ۽ اهڙو ته پهلوان هو جو اڌائي مڻي ڳوڻ کي ڀاڪر وجهي ڪڍي ڪلهي تي رکندو هو. جوانيءَ ۾ ئي هن کي چرش جي نشي جي بري عادت پئي ۽ تقريباً ٣٥-٣٦ ورهين جي ڄمار ۾ ڪمزور ٿي وفات ڪيائين. عام طرح ڪيس ملنگ سڏيندا هوا.

ٻيو ڀاءُ خيرو پڪو هڪ وڏو ڪاڙڪو ۽ چور ثابت ٿيو ۽ مال جي چوري ڪندو هو. هن پار جون مينهون ڪاهي درياءَ جي هُن پار ويندو هو، ۽ هُن پار جون هِن پار هالن جي پٽ ۾. هن جهڙو ناميارو مال جو چور ٻيو ڪو ورلي ٿيو، ٻه چار گهمرا ٿيپون ڪاٽيائين ۽ آخر اهو به تقريباً ساڳي عمر ۾ وفات ڪري ويو. ٽيون ڀاءُ قاضي عبدالواحد پرائمري ماستر هو، جو پڇاڙيءَ ۾ هالن جي پرائمري اسڪول جو هيڊ ماستر ٿيو ۽ رٽائيرڊ ڪرڻ بعد ٿورا سال ٿيا ته گذاري ويو. انالله و انا اليه راجعون. هن وقت نه ته ڪا منهنجي رضاعي ماڻرن مان حيات آهي نه ڪو ڀاڻرن مان جيئرو آهي—الله تعاليٰ کين مغفرت ڪري. آمين!

بهر ڪيف تيج جون تقيڙون ڪائي ڪائي ڪنديَ جا ڪشٽ ڪاٽي ڪاٽي (جانديي هوندي گهٽي هوندي هيم) در در تان قوت حاصل ڪري آخر اچي وڏيرڙو ٿيس. چئن سالن جي چمار کي پهتس تہ ڏاڏا مرحوم جي دعائن جو سايو سڄي خاندان تان لهي ويو. مون کي مرحوم جي وفات جي سانپر فقط ايتري آهي تہ گهر ۾ پاڙي جون زالون ۽ ٻاهر اوطاق ۾ مرد فاتحہ لاءِ پئي آيا ۽ ٻڌم پئي تہ ڏاڏا حج تو وڃي. ”سبحان الله و بحمده،“ دنيا ۾ اڪيلو ۽ يتيم ڏاڏا سائين، پنهنجي پٺيان هڪ پورو خاندان ڇڏي ان باري تعاليٰ عزاسمہٗ جي سڏ کي لبيڪ چئي سڀني کان مرڪندو موڪلائي ويو. انالله وانااليہ راجعون.

لازم ہے ہر بشر کو خيالِ قضا رہے
ہم کيا رہينگے جب نہ رسولِ خدا رہے-

ڏاڏي مرحوم کي گذرئي اڃا ٦-٨ مهينا مس ٿيا هوا تہ هالن ۾ مائي (ماتا) جي هولناڪ مرض پنهنجي پوري زور سان منهن ڪڍيو. چون ٿا تہ ان سال جهڙي زبردست ماتا هالن ۾ ان کان اڳ ڪڏهن بہ نہ پئي هئي. هن موذي مرض جو وار سڄي شهر ۾ پهريائين مون تي ٿيو ۽ پوءِ تہ ٻرندڙ باهہ وانگر مائي سڄي شهر کي وڪوڙي ويئي. شهر ۾ اهڙو گهر ڪونہ هو جتي مائيءَ منهن نہ ڪڍيو. خاص طور ننڍن ٻارن تي ئي هن بيماريءَ جو حملو ٿيو ۽ ڪيترائي معصوم هن مرض جو لقمو ٿي جان بحق ٿي ويا. ٽن ڏينهن اندر سيٺرا وسي ويا ۽ منهنجي حالت بلڪل نازڪ ٿي ويئي. بابا مرحوم لاڙڪاڻہ ويل هو. ڪيس تار ڪئي ويئي ۽ مرحوم لاڙڪاڻہ مان پيسيءَ (ڪنجهي) جا وٽا ٿالهيون ۽ ٻيو سامان وٺي آيو ۽ ڪجهہ مينا تي چنبيل گلاس ۽ سرميدانيون بہ آندائين، جي بيماريءَ وارو سمورو عرصو منهنجي وندر جو سامان هيون. منهنجو بدن تي سڄو سيٺرن جي موتين سان جهنجهجي ويو، مگر اکين ۽ وات ۽ نڙيءَ ۾ بہ بي انداز داڻا نڪري پيا، جن جي

عذاب جو ڏاب نہ سهي وقتي بيهوش بہ ٿي ويندو هوس، ۽ ماڻهن ۾ روڄ پئجي ويندو هو. ماتا جو ان وقت نہ ڪو علاج هو ۽ نہ علاج ڪيو ويندو هو. هندو عورتون گهرايون وينديون هيون جي واس ڏوپ ڪنديون هيون! ماتا کي راضي ڪرڻ جا هندوريءَ ۾ ويهي ڀڄن يا گيت ڳائينديون هيون. الله رکي وٺي تہ ڪير ماري سگهي!! آخر ٽُلڪي ٽُلڪي هن شديد مشڪلات مان پار اڪاريائين. ماڻي مڙڻ لڳي، ڪڙيون ڀڏجڻ لڳيون، بدن جي چمڙيءَ ۾ سيٽ ۽ باهہ شروع ٿي. سارو وقت مشغلو اهو هوندو هو تہ ڪچيون ڪڙيون پيو پٽي لاهيندو هوس. ان تان ماڻٽ سخت روڪيندا هوا، مگر مان روڪيو نہ رڪبو هوس. مجبور ٿي منهنجا هٿ ڪپڙي سان ٻڌي ڇڏيندا هوا. مان دانهون ڪندو هوس، رڙندو هوس، مگر مون کي ڪڙيون پٽڻ کان باز رکڻ جو ماڻهن وٽ اهو هڪڙو ئي طريقو بچيو هو. ماڻي مُڙي تہ چِنبو لڳو. پاڙي جون مايون مبارڪون ڏيڻ لاءِ اينديون هيون. ڪنهن جي ڳالهہ کهڙي، ڪنهن جي کهڙي سڀڪا پنهنجا پنهنجا تجربا ۽ چشم ديد حقيقتون بيان ڪندي هئي، مگر هڪ ڳالهہ ۾ سڀ متفق هونديون هيون تہ ڪچي ڪڙي جتان بہ لاٿي هجيم آتي سرمون ڏيئي ڇڏيو. ماڻٽ چوندا هوا تہ خاندان جي سيڻي ٻارن ۾ آءٌ ڀوري رنگ جو ڄائو هوس، مگر سيٺرن جي حملي مون کي ڀوري مان ڪڻڪ رنگو بنائي ڇڏيو. ڪجهہ سال منهن تي سيٺرن جا نشان رهيا ڇو تہ منهن جي چمڙي نرم ٿيندي آهي. پوءِ رفتہ رفتہ ڀوري رنگ هئڻ مان اهو فائدو ٿيو جو نشان بلڪل ميٽجي ويا. هينئر ڪوبہ ڏسندڙ مشڪل سان تاڙي سگهندو تہ مون کي ڪا ماڻي (ماتا) نڪتل آهي. هن عمر تائين الله تبارڪ و تعاليٰ کي بچائڻو هو، آخر عافيت ملي. بدن ۾ بہ ڳري ڪمزوري ٿي ويو هوس ۽ ڪيترا سال ڏٻرو معلوم ٿيندو هوس. چوندا آهن تہ ڏٻري کي مچر گهڻو، ان جي مصداق اڪثر اڳهو بہ رهندو هوس.

آخر ۾ عمر اچي پنجن سالن کي ويجهي ٿي. ان وقت جو دستور هوندو هو ته پهريائين قرآن شريف ناظران پڙهائي ان بعد اسڪول ۾ ويهاريو ويندو هو. مون کان منهنجو وڏو ڀاءُ ۽ ڀيڻ سؤٽ خطاب (ختاب) ۾ ويهي چڪا هوا. خطاب در ٿي هو. بلڪل اسان جي گهر جي سامهون آخوند محمد جي زوجه محترمه آخوندياڻيءَ جو گهر هو ۽ اتي ٢٠-٢٥ ٻار قرآن شريف پڙهندا هوا. آخونڊياڻي مرحومه اڪيلي هوندي هئي، گهر جو ڪم ڪار به سندس سپرد هوندو هو ۽ پڙهائڻ جو بوجو به. مڙئي سيپني کي منهن ڏيندي هئي. سندس پڙهائي تمام پڪي پختي هوندي هئي. ٻار وڏي آواز سان پڙهندا ۽ ڪاٿ زير زبر جي چوڪ ڪندا هوا ته ٻري ڪان ڏي درست ڪندي هئي. ٻارن جي تعداد ۾ اڪثريت نياڻين جي هوندي هئي. فقط اسان جي ڪٽنب جا پٽ ٻار به پڙهائيندي هئي ۽ ٻيا نه. هاڻي بسم الله ڪري مون کي خطاب ۾ ويهاريو ويو. بسم الله جي مٺائي ورهائي ويئي ۽ تعليم جي ابتدا ٿي. پڙهڻ سان منهنجي دل بلڪل نه لڳندي هئي. مڪتب کان گسائڻ ۽ نٽائڻ جا ڪئين حيلا بهانا تراش ڪندو هوس ۽ کهڙن مشڪلن سان پڙهيو هوم، ان جو ذڪر هن بعد پنهنجي تعليم جي عنوان هيٺ ايندو.

باب پنجون

منهنجي تعليم جي شروعات

ان زماني ۾ عام رواج هوندو هو ته اول سيڪو مائٽ پنهنجي ٻارن کي قرآن پاڪ جي ناظران تعليم ڏياريندو هو ۽

ان بعد ابتدائي اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ وهاريندو هو. ان ڪري هر چڱي آباد شهر، خواه ٻهراڙين ۾ مدرسا موجود هوندا هوا. اسان جي شهر هالن نون ۾ به ڪافي ختاب هوندا هوا، جن ۾ ٻارن کي قرآن شريف جي تعليم ڏني ويندي هئي. هن ڪم لاءِ هرهڪ ڀرپور محلي ۾ آخوند ياڻيون هونديون هيون جي پنهنجي گهرن ۾ ٻار پڙهائينديون هيون. ڇوڪرين کي اسڪولي تعليم اڪثر ڪري ڏياري نه ويندي هئي ۽ انهن کي اسڪولن ۾ موڪلڻ وڏو عيب سمجهيو ويندو هو. اهوئي سبب هو جو نياڻين جا مڪتب ڇوڪرن جي مڪتبن کان گهڻا هوندا هوا، جن ۾ ڪجهه ننڍڙا نينگر به پڙهايا ويندا هوا. البت وڏن ڇوڪرن لاءِ مسجدن ۾ پڙهائڻ جو انتظام هوندو هو. اسان جي شهر هالن ۾ اسان جي عارباڻي پاڙي، ڪَڪن جي محلي عالياڻي گهٽيءَ ۽ ٻين هنڌن تي نينگرين جا وڏا مڪتب هوندا هوا ۽ خليفي جي مسجد، ڪڪن جي مسجد ۽ قاضي سليم الدين مرحوم جي مڪتب ۾ انهن جو خاطر خواه بندوبست هوندو هو.

قران ناظران پڙهڻ بعد نياڻين کي باب، نور نامو ۽ احد نامو پڙهايو ويندو هو ۽ ٿورو سنڌي لکڻ، پڙهڻ جي تعليم به ڏني ويندي هئي. ايتري تعليم بعد ڇوڪريون ڏهن يارهن سالن جي ڄمار کي پهچي وينديون هيون ۽ والدين انهن کي گهر ۾ ويهاري ڇڏيندا هوا ۽ کين امور خانه داريءَ جي تربيت ملندي هئي. ڇوڪرن کي والدين سنڌي اسڪول ۾ داخل ڪرائيندا هوا ۽ ڪي مائٽ اسڪولن ۾ موڪلڻ کان وڌيڪ انهن کي عربي مدرسن ۾ تعليم ڏيارڻ جو شوق رکندا هوا، جتي قرآن پاڪ جي حفظ ڪرائڻ جو به مڪمل بندوبست هوندو هو. مون کي ياد آهي ته هالن نون ۾ اهڙو سال ڪونه هوندو هو جنهن ۾ هڪ يا ٻن قرآن جي حافظن جي حافظي نه ٿيندي هئي جنهن بابت مدرسن ۾، جي مسجدين ۾ ٿي هوندا

هوا، آتي مجلسون منعقد ڪيون وينديون هيون ۽ نئين حافظ ڪان رڪوع شريف پڙهايا ويندا هوا ۽ حافظ خواه استاد کي دستار بڌائي ويندي هئي ۽ شڪراني جي مٺائي ورهائي ويندي هئي. اهي شاگرد جي عربي پڙهندا هوا سي فارسي آمدنامه دوايه ڪريما کان شروع ڪندا هوا ۽ سڪندر نامه پوري ڪرڻ بعد عربيءَ جو درس وٺڻ شروع ڪندا هوا. هن طريقي کي درس نظامي چئبو هو. هن طريقي ۾ ۱۴-۱۵ سال لڳي ويندا هوا هينئر عربي طريقه تعليم ۾ به ڪافي انقلاب آيل آهي. هالن شهر ۾ چوٿين پنجين سال هڪ اڌ طالب ضرور مولويت جي جي دستار فضيلت ٻڌندو هو. اهڙيءَ طرح عام مسلمانن جو خدا ۽ رسول ۽ ان جي دين متين ڏي گهڻو توجه هوندو هو. قال الله و قال الرسول جو دور دورو ڪنهن کي سيبائيندو هو. عربي مدرسا به هالن ۾ چڱا هوندا هوا، مولوي قاضي معين الدين، خليفو مولوي حاجي محمد، مولوي حافظ محمد اڪرم انصاري ۽ قاضي شهر مولوي شفيع محمد مجاور، درس تدريس جو سلسلو قائم رکيو ايندا هوا. هاڻي ته حالات دگرگون آهن. هينئر ٻارن کي سلام مسنون "السلام عليڪم" جي عيوض والدين "باء باء، ٽاٽا" سيکارڻ ۾ فخر ڪن ٿا ۽ اما، بابا جي بدلي "ڊئڊي ۽ ممي" چوندي خوشي محسوس ڪن ٿا. چراغ، سفالين (ٺڪر جي ڏين) ۽ بورياڻشيني (تڏن تي ويهي) ڪنڌ ڌوڻي پڙهڻ تي تمسخر ڪن ٿا، حالانڪ انهن ڪنڌ ڌوڻيندڙن جيڪا تعليم ۱۴-۱۵ سالن اندر گڏوگڏ تصنيفات به ڪيون، اهي ڪتاب اڄ اسين ۱۵ سالن اندر هڪ به ڪماحقه پڙهي، سمجهي ۽ پرجهي نه ٿا سگهون. احياء علوم الدين جهڙو ڪتاب جو امام غزالي رحمة الله عليه لکيو جنهن لاءِ دانشورن جو قول آهي ته جيڪڏهين مذهب اسلام جا خدانخواسته سڀ ديني ڪتاب برباد ٿي وڃن ۽ فقط هڪ احياء العلوم بچي پوي ته هوند دين اسلام کي ڪوبه نقصان نه پهچي، اهو ڪتاب جيتري عرصي ۾

امام صاحب تعليم و ٺنڊي لکيو اوتري عرصي ۾ اج اسان جي زماني جا طالب فقط ان کي چڱيءَ طرح پڙهي به نه ٿا سگهن. بغداد مصر ۽ ايران جون دانش گاهون، اهي سڀ انهن ڏکرن جي ڏيئن ۽ زمين تي تڏن تي ويهي پڙهندڙن جا ڪارناما هوا، اهو وقت اهڙو هو، جو نه ته ڪي مدرسن جون فلڪ بوس عمارتون هيون ۽ نه اليڪٽرڪ جا قمقمه هوا، جيئن هن وقت بقعءِ نور بنيا وتن نه هوا اعليٰ درجي جا موجود. زماني وارا فرنيچر ۽ نه بين شعبن لاءِ اعليٰ انتظام. ماديت جو نام و نشان ڪونه هو فقط روحانيت ڪارفرما هئي.

رسول پاڪ جي احڪام جي تابعداري هئي- ”اطلبو العلم ولوکان بالصين“ تي عمل هو. علم جا پروانا ڪشان ڪشان سالها سال پيرين پنڌ ڪري پتنگن وانگر انهن دانش گاهن جي روشنيءَ جي گرد اچي جمع ٿيندا هوا جتي نه ڊائننگ ٽيبلون هيون ۽ نه نفيس ڪاڏا هوا. ڏڌ مانيءَ تي گذر هو. شاهه عبداللطيف، ڀٽائي رحمة الله عليه جهڙا بزرگ ڏڌ ماني کائي، واريءَ تي ويهي، اسان جي لاءِ اهڙو ڪلام ڇڏي ويا، جنهن جا اج تائين تفسير لکيا پيا وڃن، شرحون ڪيون پيون وڃن، مگر هر مرحلن تي نيون نيون رمزون ۽ نوان نوان راز منڪشف ٿيندا ٿا رهن. بهرڪيف آءٌ پنهنجي موضوع کان ٻاهر وڃي رهيو آهيان. مون کي ته فقط پنهنجي تعليم جي شروعات لکڻ مقصود آهي. هي چند سٽون تمهيداً لکي ويو آهيان جنهن لاءِ ناظرين اميد ته معاف فرمائيندا.

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته اسان جي هالن واري گهر جي بلڪل آمهون سامهون، گهٽيءَ جي ٻئي پاسي، آخوند ڀائي مرحوم جو گهر هو ۽ اسان جي خاندان جي ٻارن کي قرآن پڙهڻ جي انتهائي سهولت ميسر هئي. گويا پنهنجي ئي گهر ۾ قرآن پڙهڻ جو انتظام هو ۽ پري وڃڻو ڪونه پوندو هو. مون کي ختناب ۾ وهاريو ويو. بسم الله ٿي. رواج موجب ختناب جي

ٻارن کي ڳڙ جي ٿهري رڌي ڪارائي ويئي. آخوند ياڻي مرحومه وٽ قرآن پاڪ ناظران پڙهائڻ جو دستور اهو هوندو هو ته اول اول ٻارن کي قرآن پاڪ جي آخري سيپاري جي پوئين ايمي ياد پڙهائي ويندي هئي. پهرئين پاره جي سوره فاتح پڙهي پوءِ قل اعوذ برب الناس کان ٿي هلبو هو ۽ لم يکن الذين تائين ياد پڙهائبو ويندو هو. ان بعد ٿيهون سيپارو ڪڍائبو ويندو هو ۽ باقاعده سيپاري تان پڙهائي شروع ڪئي ويندي هئي. هن سيپاري جي اختتام تي پنج سيپاري ڪڍائي ويندي هئي، جنهن ۾ ٢٦ کان ٣٠ سيپارا پورا ڪيا ويندا هوا. ان بعد قرآن پاڪ وٺائبو ويندو هو جو الم کان شروع ڪري ٢٥ پاره تائين هلبو وڃبو هو. آخوند ياڻيءَ جي پڙهائي بالڪل پڪي هوندي هئي. ڪن ذهين ٻارن کي ان طرح پڙهائيءَ ۾ ٻه سال ڪن لڳي ويندا هوا ورنه اڪثر نياڻيون ته ٽي يا ساڍا ٽي سال قرآن ختم ڪرڻ ۾ وٺي وينديون هيون.

پهرين ايمي ياد ڪرڻ تي استاد کي مٺائي ڏني ويندي هئي سيپاري پوري ڪرڻ تي رڌو ڏنو ويندو هو. اڌ قرآن تي سڄو جورو ۽ سڄي قرآن پڄائڻ تي هڪ عمدو جورو مٺائي ۾ ڪجهه روڪڙ ڏني ويندي هئي. اهو هو غريب استادن جو معاوضو ۽ اها هئي ٽيوشن في. قرآن ختم ڪرڻ بعد ڪم از ڪم ٻه دور ۽ وڌ ۾ وڌ ٽي دور قرآن پاڪ جا مڪتب ۾ پورا ڪرڻ لازمي هو جنهن بعد آخوند ياڻيءَ کي مٺائي ڏيئي دعا وٺي موڪلائبو هو.

پهريائين ته مون مڪتب ۾ اچڻ ۾ ڏاڍي خوشي محسوس ڪئي پر پوءِ رفته رفته "که عشق آسان نمود اول ولي افتاد مشڪلها" وارو معاملو ٿيو. مڪتب جون سختيون، پابنديون ٺڦڙون ڇهڙون چماٽون، چيٺيون، چمڪون، ڌٻون ۽ چنبا منهن ڪيڏڻ لڳا. هن منظر مون کي مڪتب کان منهن موڙڻ تي مجبور ڪيو ۽ شروعاتي شوق ۽ ذوق خيرباد چئي ويا. ڪسائڻ

جي عادت منهن ڪڍيو. مڪتب ۾ نہ وڃڻ لاءِ بهانا تراش ڪرڻ لڳس. ڪڏهن پيٽ جو سور، ڪڏهن مٿي جي سور جي شڪايت ڪري خنّاب مان گسائڻ لاءِ حيلہ سازيون ڪرڻ لڳس. اول اول تہ والدين ويچارا مڃي ويندا هوا تہ ٻچڙو ويچارو سچ ٿو چوي ۽ گهر ۾ ويهاري ڇڏيندا هوا ۽ آخوند ٻاڍيءَ کي منهنجي سڪالائيءَ بابت چوائي موڪليندا هوا مون کي پيٽ جي سور لاءِ جوهر جون ٽڪيون ڪارائيندا هوا جي مون کي ڏاڍيون وڻنديون هيون، پر آخر ”واريءَ سندو ڪوٽ اڏي اڏبو ڪيترو!“ پاڻيءَ تي ڇٽ آخر ڇا بيهندو ۽ رڇ جو ڪوڙو ڏيک ڪيترو ڏوڪو ڏيئي سگهندو! نيٺ بہ ڪوڙ جو مٿلو ڪوڙ ئي آهي. سچ ڪاري هيٺان هرگز لڪي نہ سگهندو. مائٽ منهنجا چٽيا ڪونہ هوا، آءٌ سندن وياءُ هوس. تاڙڻ وارا تاڙي ٿا وٺن. منهنجي ماڳ ۽ منزل کي ڀانپي ويا ۽ ڪن مروت ڪرڻ لڳا ۽ گهٽر ڪان جهلي مڪتب جي ترم ۾ وجهي ايندا هوا. هن طرح ٻهرين ابمي تہ پوري ڪيم. اڄ ڪي مبارڪون مليون پر انهن مبارڪباد ٻن گهڻو وقت جٽاءُ ڪونہ ڪيو. منهنجو دير سان اٿڻ، نيرن ڪرڻ ۾ گوٽناٽي ڪرڻ، دير ڪرڻ جا حربا ڪنهن بہ ڪم نہ آيا. آخر منزل اتي وڃي پهتي جو مڪتب ۾ ٽنگو ٽالي ڪري نيو ويندو هوس جتي نت نوان دڙڪا ملندا هوا. ڪنن ۾ زه وجهي ٽنگڻ، بند ڏيڻ، ماڪوڙا چنبڙائڻ جهڙيون هولناڪ سزائون تجويز ڪيون ويندبون هيون.

چوندا آهن تہ بندي جي من ۾ هڪڙي تہ مالڪ جي ارادي ۾ ٻي. مائٽن ۽ آخوند ٻاڍيءَ هڪڙي سوچي بنده وري ٻي سوچي. خناب مان ڀڄڻ جا پهہ پچايم ۽ رٿون رٿيم ۽ انهن ۾ بلڪل ڪامياب ٿيس. خبرناهي تہ مون کي اهڙو عقل انهيءَ عمر ۾ ڪيئن ٿي آيو. آخوند ٻاڍي ويچاري صبح جو نيرن ڪيي جو ڪم پورو ڪري اچي سيٺي خنّابين کي سبق ڏيندي هٿي ۽ ٻار ياد ڪرڻ ۾ لڳي ويندا هوا. پوءِ منجهند جي مانيءَ

پچائڻ جو سعيو ڪندي هئي. هن جو رڌڻي ۾ گهڙڻ ۽ منهنجو پيشاب جي بهاني اٿڻ. موريز دروازي وٽ هئي، ان ڪري پڇڻ جو وجهه. وٺر سولائيءَ سان ملندو هو ۽ ڏسندي ڏسندي پکي پڇري سان پرواز ڪري ويندو هو. ختاب سان پڇي آخر ڪيڏانهن وڃان! لڪڻ جون جايون ڳولي ڪڍيم- ٻه جايون هن مشڪل مهم لاءِ موزون هيون. اسان جي پاڙي ۾ هندن جو هڪ قديم قُتل ٽڪاڻو هوندو هو جنهن ۾ هڪ ڪنبڻي جو وڻ بيٺل هو. ان لاءِ عام ماڻهن جو خيال هو ته اهو ڪنبڻو ڳرو آهي ۽ ان ڪري ڪوبه اندر نه ويندو هو. اها جاءِ لڪڻ لاءِ منهنجو پهريون انتخاب هئي. بڪ اڄ جي پرواهه ڪانه هوندي هيم. ان ڪنبڻي جون ڪل ڳريون جي هيٺ ڇٽيون پيون هونديون هيون ۽ ڪوبه اهي ڊپ کان نه کائيندو هو، سي آئون خوب نوش جان ڪندو هوس. ماڻٽن کي اطلاع ملندو هو ته اسماعيل پڇي ويو آهي ته ڏاڍو پريشان ٿيندا هوا. هتي هتي ڳوليندا هوا مگر ٽڪاڻي بابت هنن کي وهم گمان ئي ڪونه پوندو هو. سڄ جا پويان پاڇا هوندا هئا ۽ ختاب کي پوڇاڙيءَ جو موڪل ملي ويندي هئي. ٻار خوشيءَ کان ”ڪل ڪل موڪل ــــ ڪل ڪل موڪل“ ڪري ٻاهر نڪرندا هوا. آواز ۾ مزو هون ۽ آئون به ڇپندي ڇپندي ٻاهر نڪري ايندو هوس. پر ايترو عقل هوم جيئن ڪو هن پناهگاهه سان نڪرندو نه ڏسي وٺي ۽ آئينده ٽڪاڻي جو ٽڪاڻو ظاهر نه ٿي پوي. آخر رات جو ڪيڏانهن وڃان. سڌو پير پير ۾ گربهءَ مسڪين وانگر گهر جي در تي اچي بيهندو هوس، ڪونه ڪو ڏسي وٺندو هو ۽ مون کي پڪڙي اندر ڪندا هوا. جٺ ڦٺ ٿيندي هئي پر ڪن ٻوڙا ڪري ويٺو سٽندو هوس ۽ اها پيڙاري ويو هوس. سيٺي بابا جي اچڻ جو انتظار ڪندا هوا ڇو ته مار ڏيڻ جو حق انهيءَ وٽ محفوظ هوندو هو. بابا جو اچڻ ڳويا منهنجي لاءِ آفت جو نزول هوندو هو. مار ملندي هئي مگر اثر اهڙو

جهڙو نود ۾ سوٽو. بابا پڇندو هو ته ”هٿين ڪٿي“ ان جي جواب ڪان جواب هوندو هو. گسائڻ جي ڏوهه ڪان وڏيڪ مار ان ڏوهه جي ملندي هٿي ته ”ڪٿي هوس“ جنهن جو جواب آڏون هرگز نه ڏيندو هوس ان سوال جي وراڻيءَ ڪان واٽي بند هوندي هيم آخر سنجي ساٿو تـي سمهي پوندو هوس. پهرئين ڏک تی رڙ ڪندو هوس ۽ بس اها پهرين رڙ هوندي هٿي. وري سٽي سـڙد ڪري ڇڏيندا هـوا مگر، ٻڙڪ به ٻاهر نـه ڪيندو هوس.

الله اڪبر! ماءُ پيءُ نيٺ بـه ماءُ پيءُ آهن. سندن آنڊا اٿلي ايندا هوا ۽ ماني ڪاڻڻ لاءِ چوندا هوا ۽ مان ماٺ ئي ماٺ سان انڪار ڪندو هوس. پٽ ڪير اڳيان رکيو ويندو هو، ٻئي هٿ وٺي انهن ٿان پاٽي ناٽي منهنجا هٿ ڏٺاريا ويندا هوا مگر ماني ڪاڻڻ ڪان خاموش نابري واري وهندو هوس. پهرياٽين دڙڪا، پوءِ ريهڻ ريپڻ پيار ڏيڻ ۽ آخر منٿون ڪرڻ مگر سڀ بيسود. ڪڏهن مجي به ويندو هوس ۽ ڪڏهن صريحاً نئو اڪر واري لنگهڻ سمهي پوندو هوس. صبح ٿيندو هو ته ماڳيا لاٿون ساڳيا ڇنگهه. آخر منهنجي خوش قسمتي يا بد قسمتيءَ سان هڪ ڏينهن حلال خور جي گڏهه ٿڪاٽي ۾ لنگهي آئي ۽ اچي سگرين کي ڪرڪا ڪيائڻ لڳي. سڪٽي فقير به پير ڪٽندي گڏهه کي اچي لڏو ۽ اندر مون کي ويٺل ڏسي بابا کي وچي ٻڌاياٽين ۽ منهنجي پناه گاهه جو پتو ٻڌجي ويو. آخر اوٺيهه راتيون چور جون ته ٽيهين رات ساڌ جي. هاٽي عقل جي ڊوڙ ڪيم ۽ هڪ ٻي جاءِ ڳولي لڌيم. پوڙهو فقير قاسم گڪو پاڙي ۾ هڪ ڪسيرن جي قتل جاءِ ۾ اوڌارو ڪريو ويٺو هوندو هو. ماني خيرات جي ملندي هيس، سندس سمورو اساس هڪ ڪٽ، هڪ ڪنگر، هڪ جٽي، ٻه ٽڏا ۽ ٻه ڦاٽل رليون هونديون هيون. هن ويچاري جي نظر تمام ڪمزور ۽ جهانوري هوندي هٿي ۽ آءٌ ٻليءَ پير اندر گهڙندو

هوس ۽ هڪ قتل ۽ خطرناڪ ڪوٺي جا اڻ جاءِ ۾ هُئي، جنهن ۾ فقط ڪوٺن جا ٻر هوندا هوا ۽ اڪثر ٻارن کي ڊيڄاريو ويندو هو ته قاسم گڪي واريءَ ڪوٺن جي ڪوٺيءَ ۾ توهان کي بند ڪبو، سا ڪوٺي مون پنهنجي پناهه گاهه لاءِ انتخاب ڪئي. ويچارو قاسم ته ڏسندو ئي ڪونه هو، جاءِ کي دروازو ٻه ڪونه هو، پيرسن ويچارو لٺ ڪٺي گداگريءَ لاءِ نڪري ويندو هو ۽ آءٌ اوتاري جو لڪل واهي ٿيو ويٺو هوندو هوس ۽ ڪڏهن آڃ لڳندي هيم ته قاسم جي ڪنگر مان پاڻي پي وري وڃي پنهنجي آسڻ تي وهندو هوس. نه هوندو هوم ڊپ ڏاڻ جنن جو نه ڪوٺن جو خوف. ڊپ جنهن شيءِ جو نالو، سو مون کي خداوند ڪريم طبيعت ۾ ئي ڪونه ڏنو ۽ آئينده حياتيءَ ۾ به ڊڄ ڊپ جو لفظ منهنجي لغت ۾ ئي ڪونه رهيو. آخر عشق ۽ مُشڪ ڪٿي ٿي لڪي سگهي. هڪ دفعي ڪنگهه جو حملو ٿيو. ڪنگهه زور وٺي ويئي، ضبط نه ڪري سگهيس ۽ ڪراڙي قاسم فقير ڪنگهڻ جو آواز ٻڌي رڙ ڪئي ته اڙي ڪهڙو آهين؟ جواب نه ملڻ تي لٺ ڪٺي ڪوٺيءَ ۾ آيو ۽ راز کلي پيو. بابا کي ٻڌايو ويو. حاصل ڪلام بابا ڏاڍو تنگ ٿيو، اما ويچاري احمد شاهه جي بيبيءَ کان رکيبيون لڪائي پياريندي هئي، تعويذ ٻڌندي هئي، ختئاب ۾ قرآن شريف جا ختما ڪيائيندي هئي، پاڻي پڙهائي پياريندي هئي ۽ سڀ حيلا ڪري ويئي ته جيئن منهنجي پڙهڻ ڏي دل وري مگر "ڦڪيون تڏهن فرق ڪن، جڏهن امر ٿئي" ان کي اهو جنگ وجدال جو سلسلو بابا ۽ منهنجي وچ ۾ هلندو رهندو هو. آخر هڪ ڏينهن هڪ رپيو خرچي ٻه ڏنائين ۽ نرميءَ سان پڇيائين ته آخر تون پڙهندين يا ڪوري ٿيندين؟ مون ورائيو ته آءٌ اسڪول ۾ پڙهندس. ان وقت ٽائين سيپارو ختم ڪري چڪو هوس. گهر ۾ مشورو ڪيائون ته لاچار ڪيس اسڪول ۾ چڏجي ته پنهنجي وڏي ڀاءُ ۽ سوٽن سان گڏجي

وڃي. قرآن شريف پوءِ کيس پڙهايو ويندو. پيو ڪوبہ چارو نہ ڏسي مون کي اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. آخونديائيءَ ويچاريءَ کي ڏاڍو ڏک ٿيو جو آءٌ نهايت ذهين هوس، سبق مليو ۽ ٻہ گهرا دور ڪندو هوس تہ پٿر تي ليڪو. سبق بلڪل ياد ٿي ويندو هو ۽ ٻين ٻارن کان اڳ ٻڌائيندو هوس. مون کي ويچاري آخونديائي گهڻو چوندي بہ ڪانہ هئي مگر ٻين ٻارن جو ڪراهڻ ڏسي:

خنجر چلا کسي پہ تڙپتے هيں هم امير
ساري جهان کا درد همارے جگر ميں هے

وارو قصو هو. ٻارن تي سٽ ڪٽ جون اذيتون ڏسي، دل مڪتب کان ٿهي ويئي ۽ منهنجي ڏاهڻ طبيعت اهڙي ماحول ۾ شايد رهڻ گوارا نہ ڪيو، ڇو تہ مان سمجهندو هوس تہ هڻ ڏيءَ کي تہ سکي نٿهن؛ اڄ آفت هڪڙن تي تہ سڀاڻي مون تي بہ ضرور نازل ٿيندي. ڳالهيون تہ گهڻي تي ٿاهيون ويون آهن تہ "استاد جي مار ٻار جي سنوار" يا "جور استاد به ز مهر پدر". پر مان ڪنهن بہ طرح جسماني سزا جو قائل نہ آهيان ۽ ان کي هڪ عظيم گناهہ سمجهان ٿو.

حاصل ڪلام مون کي پرائمري اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو ۽ آئون ريجهي ويس ۽ پنهنجي وعدي تي قائم رهيس. روزانہ سعيي سان خوش خوش سنيري اسڪول ويندو هوس اما منهنجي لاءِ بي بيءَ کان ڪاري ڊاڪ پڙهائي رکي هئي، جا روزانہ سنجهہ صبح مون کي ڏيندي هئي ۽ شوق سان کائيندو رهندو هوس. واقعي انهيءَ ڊاڪ ۾ ڪو معجزو هو جو منهنجي طبيعت پڙهڻ سان بلڪل لڳي ويئي ۽ ايئن پئي نظر آيو ڄڻ تہ آئون اهو ياچوڪڙ اسماعيل آهيان ئي نہ.

باب ڇهون

منهنجي ابتدائي (پرائمري) تعليم

سنڌيءَ ۾ پهاڪو آهي ته ”آءٌ به هلنديس پيڪي منهنجي به لهندي سڌ“ آخر هالن نون جي پرائمري اسڪول ۾ داخل ٿيس. ختناب چڙي اسڪول ۾ وڃڻ جي سڌ ان ڪري ڪيم، جو اسڪول لاءِ منهنجو تصور هو ته اتي، گهنڊ لڳي ٿو، قطار ٺهي ٿي، بينچن تي ويهجي ٿو، اڌ ڏينهن پڙهجي ٿو، راند يون رونديون آهن، امتحانن لاءِ صاحب اچن ٿا، راڳ روپ آهن، تصويرن وارو ڪتاب آهي، سليٽ، پنو، چاڪ، بورڊ، ارٿميٽيڪاڻ، گهڻا پيار ۽ ماستر آهن، تصويرون ٽنگيل آهن، جهلي ٽنگيل آهي، ڪنڊر گارٽن جون پيٽيون ۽ زورس جوڙا (بارس) ڏنڊ ڪرڻ ۽ پينگهن ۾ لڏڻ وغيره جا مزا موجود آهن. اهي سڀ ڳالهيون ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي وڏي ڀاءُ ۽ سوٽن سان گڏ اسڪول ۾ گهمڻ ويندو هوس ته نهايت خبرداريءَ سان جاچي ڏسي چڙيون هيم ۽ تڏا شوڪارا ڀري چوندو هوس ته اسڪول ۾ ڪڏهن پڙهندس! ٻارائپون سڌون به مزيدار آهن. هو بهو اهڙيءَ ڳالهه وانگر جو هڪ ڇوڪريءَ جي شادي ٿي ٿي، ڪيس ڏرڪي رڇتي، اٺو ملي (ابٽڻ)، رتلوڪڙيون ڪيڏي، عطر مکي سهڻو موچارو ڪيو ويو هو، ڳهه ڳٺا، نوان ڪپڙا پارائي ڳاڙهي ڪنوار بنايو ويو؛ عجيب عجيب سانگ سنوڻ ڪيا ٿي ويا ۽ ڳيچن جي ڌم متل هئي ته ڪنوار جي ننڍڙيءَ معصوم ڀيڻ، اهي مزيدار ڳالهيون ڏسي تڏا شوڪارا ٿي ڀريا ۽ دل ۾ چوڻ لڳي ته ”وي الله سائين! اسين ڪڏي وڏي ٿيسان“ آخر منهنجي به سڌ پوري ٿي. اسڪول جنهن جي نالي ڪان ماڻرون ٻارن کي ڊيڄاريندي يون هيون ۽ ٻار اسڪول جي

نالي کان ڏاڍو ڪاڻيندا هوا ۽ اسڪول کي هڪ ڀيانڪ ۽ دهشتناڪ جاءِ تصور ڪيو ويندو هو، سو مون کي راس آيو. جتي وڃڻ کان ٻيا ٻار ڊڄندا ۽ ڏهندا هوا، اتي آءٌ ڪنڌ پٺي ڪاهي ويس. اسڪولي عشق جي ابتدا ڪيم. هاڻي اڳتي ڏسڻو هو ته ڇا ٿو ٿئي. اسڪول جي رعونتن ۽ مزيدارين، ۽ ڪيترين مصيبتون به لڪل هيون، جي اتي وڃڻ بعد رفته رفته مون تي آشڪار ٿيون. آخوند ڀائي مرحوم جو قدر محسوس ٿيڻ لڳو. ڀليل آءٌ به ڪونه هوس. اسڪول واقعي هڪ دلچسپ تعليم ۽ وندر جي جاءِ آهي، مگر ان کي ماسترن (استادن) ٿي جهنم بنايو آهي. رولن ۽ ڏيڏن جي سٽ ڪٽ ڪري، معصوم ٻارن جي نازڪ پٺن تي نشان ۽ هٿن تي سوڄ، منهن تي چماٽن جي ڏڪن جا نير، ڪنن ۾ هٿ وجهي اٿ ويهه ڪرائڻ، هڪ ٽنگ تي بيهارڻ، ٻنهي ۾ ڇهه ڇڏيون پائڻ، ڪن مروڙڻ، ڪلاڪن جا ڪلاڪ بينچ تي اٿاري بيهارڻ، مڪون ۽ لتون هڻڻ، ڪڪڙ بنائڻ. ميز جي خانن ۾ هٿ وجهائي زور سان خانا بند ڪرڻ، وار پٽڻ، بند ڏيڻ، ڪوٺيءَ ۾ پورڻ ۽ ان کان پوءِ مقعد تي ماڪوڙا ڇهتائڻ ۽ ڳاڙها مرچ وجهڻ ۽ ابتو ڪري ٽنگڻ جا سڪتا دڙڪا، ٻارن جي ساهه سڪائڻ لاءِ ڪافيءَ کان زياده عقوبتون هيون، جن سان ڪيترن ٻارن کي دوچار ٿيڻو پوندو هو.

هي ڳالهيون واقعي اسڪول کي جيلخانه جي سختين کان وڌيڪ بيرحميءَ جو مرڪز بنائي ڇڏينديون هيون. ڪاري چڪر وارا قيدي به شايد ئي اهڙين هولناڪ سختين سان آشنا هوندا! بهرحال، منهنجو ڪڏهن به انهن عقوبتن سان پلوءُ نه پيو، جنهن جا سبب ٻه ٿي هوا: هڪ ته مان تمام هوشيار ڪم ڪندڙ ۽ وقت تي اسڪول ۾ سعيي سان ايندڙ هوس، ٻيو ته منهنجو پيءُ سکيو ۽ هلندي پڄندي وارو ماڻهو هو ۽ ماستر صاحبن کي خاص چوڻ هوندو هو ته منهنجي ٻار کي سزا ڏيڻ کان پرهيز ڪن، هو هڪ دفعو اڳئي خطاب کان ڏنو آهي ۽ جي اسڪول

کان به گسائڻ پيو ته سندس زندگي خراب ٿيندي؛ ۽ ٿيون ته بابا مرحوم استادن جا گهٽائي ڪم ڪندو هو، انهن جي پٽن کي نوڪري وٺي ڏيڻ، ٽپيداريءَ ۾ چوندائڻ ۽ پيون سندن خوشامدبون به ڪندو هو. ان ڪري آءٌ هر قسم جي تعديءَ کان محفوظ رهندو هوس. انکان سواءِ مونکي نصيب ۾ جيڪي استاد مليا، اهي نهايت سالم طبيعت جا هوا ۽ مٿي ذڪر ڪيل سزائن ڏيڻ جا عادي نه هوا ۽ ٻارن کي پيار، محبت ۽ عزت سان پڙهائيندا هوا. پنج ئي آگريون برابر ڪين آهن، چڱن ۾ ٿما ۽ مٺن ۾ چڱا هوندا ئي آهن. ٻاراڻو ڪلاس جنهن کي متفرقہ ڪلاس به چوندا هوا، ان ۾ داخل ٿيس. منهنجو پهريون استاد قاضي عبدالستار مرحوم (پورگر) هو جو بلڪل پيرسن هو پينشن کي قريب هو. سڄي عمر ٻاراڻي يا پهرئين ڪلاس تي رهڻ ڪري بنيادي ڪلاس کي پڙهائڻ ۾ ماهر ليکيو ويندو هو. هن ڪلاس ۾ شروعات پٽيءَ سان ڪئي ويئي. مون کي ا-ب-ٻ-پ چار حرف لکي ڏنا ويا. پٽيون ميسارڻ لاءِ اسڪول جي اگڻ ۾ هڪ وڏي نڪر جي ڪونڊي پاڻيءَ سان ڀريل زمين ۾ کتل موجود هوندي هئي. ميٽ جو ذرو ذرو سيپيئي ٻار گهران کڻي ايندا هواسين پٽي ميسارڻ جو آءٌ وڏو ماهر ٿي ويس. ٻين ڪن ڪلاسي سنگتين جون پٽيون به آءٌ ڪين ميساري ڏيندو هوس. ميٽ سڪڻ ۾ دير ٿيندي هئي ته پٽيءَ کي هٿ ۾ کڻي آس تي لوڏا ڏيندو هوس ته جلد سڪي ۽ استاد کان حرفن لکائڻ ۾ ٻين کان سبقت کڻان.

استاد قاضي عبدالستار مرحوم وٽ هڪ پٽر جي مس ڪپڙي هوندي هئي، جنهن ۾ ڏامر جهڙي چلڪٽي ڪاري مس پيل هوندي هئي. ٻارن جي هٿان مس هارجي پوڻ جي خوف کان مس ۾ ڪوندا (سٽ جا منجهيل ڌاڳا) وجهي ڇڏيندو هو ۽ پنهنجي ڪلڪ، ان مان ٻوڙي جلي خط ۾ عاليشان ڪارا حرف لکي ڏيندو هو ۽ هر هڪ کان حرف چوائيندو، سبق ڏيندو

ويندو هو. پوءِ ته اسان جي الف انب، بي بلا، ٻي ٻڪري ۽ ٻي ٻولڙي جي ڌم مچي ويندي هئي. انب، بلا، ٻڪري ۽ ٻولڙي جون شڪليون چارٽ تان ڏيکاريندو هو. حرفن بر زبان ياد ڪرڻ کان پوءِ ڪلاس ۾ جيڪي واريءَ سان ڀريل ڪونڊيون رکيون هونديون هيون ۽ ڪتل ۽ گدامڙيءَ جي ڪکين جا تسَ ڀريا رکيا هوندا هوا، تن جي مدد سان پڙهيل حرف لکڻ سيکاريندو هو. واريءَ تي آڱر سان لکائيندو هو ۽ ڪکين کي هڪٻئي جي ڀرسان رکي حرف جوڙائيندو هو. انهيءَ استعمال کان پوءِ بورڊ تي چاڪ سان لکائڻ جو استعمال به ڏيندو هو.

ڪجهه ڏينهن بعد اِنڊا پرائڻ جي منزل تي پهچايائين. آليءَ پٽيءَ تي اِنڊا ڪڍي ڏيندو هو، جي گهران پري ايندا هواسين. جنهن لاءِ اسان مان هرهڪ کي گهر ۾ مس ڪپڙي رکٽي پيئي ۽ ڪلڪ استاد صاحب سيکڻهن کي پاڻ گهڙي ڏيندو هو. الف بي پوري ڪري، بابُ يا ڪتڪ شروع ڪئي ويندي هئي ۽ ان سان گڏوگڏ ڳڻپ ۽ انگ به سيکاريا ويندا هوا. فيروزي موتين جون مالهائون ۽ ارٿميٽيڪاڻ ان ڪم لاءِ استعمال ڪيون ونديون هيون. تقريباً چار پنج مهينا ان ۾ لڳي ويندا هوا ۽ ان بعد ٻارائو ڪتاب جو ڏڪي يا ٽن پٺسن ۾ ملندو هو، سو وٺايو ويندو هو ۽ ان جي پوري ڪرڻ ۾ ڏهر ڪانه لڳندي هئي. ڪتڪَ سکڻ کان پوءِ هجي ڪرڻ ۾ دشواري ڪانه ٿيندي هئي. سچ پڇ ته سنڌي پڙهڻ لاءِ اهوئي هڪ صحيح بهترين ۽ واحد ڪامياب طريقو آهي، جنهن جي وسيلي ٻار جي پيڙهه پڪي ٿئي ٿي. ان کان سواءِ ٻيو سيکو طريقو منهنجي نگاهه ۾ ناموزون ۽ نقصانڪار آهي، خاص طور غمِ ذون جي سکيا جا هن طريقي سان ڏني وڃي ٿي، سا بي مثال آهي.

قاضي عبدالستار مرحوم پيرسن ۽ رٽاير ڪرڻ کي ويجهو هو، کنگهه گهڻي هوندي هيس، جنهنڪري مچيءَ جو تيل

(ڪاڊلور آئل) استعمال ڪندو هو ۽ دوا جي شيشي سدائين اسڪول ۾ کڻي ايندو هو. بلغم گهڻو هوندو هوس. سياري ۾ ڪاري کٿي ڪلهن ۾ ڪري ايندو هو ۽ اونهاري ۾ ململ جو پهراڻ ڍڪيندو هو، جنهن جي ڪڇيءَ جي پاسي کان ريٽي لاهي ڇڏيندو هو ۽ سندس ڇاتيءَ جا وڏا سفيد وار ظاهر ٿي پوندا هوا. اونهاري ۾ اڪثر مٿي تي اسپنگر جي ڇپڙي چڙهيل هوندي هيس ۽ گاهي گاهي مکڻ جي ڇپڙي به رکندو هو جا وٽڙندي هئي ته ڪڇيءَ تائين، ريگهاڙا پيا ڳڙندا هئس ۽ پهراڻ جي ڪڇي اڪثر سڌي رهندي هيس. صحت جي انهيءَ حالت ۾ به پنهنجي فرض ادائيءَ تي نهايت پابنديءَ سان ڪاربند هوندو هو. ٻارن جي طبيعتن کي شروعات کان ئي اهڙو ڀانپي وٺندو هو جو والدين به پنهنجي ٻارن جون طبيعتون اوترو نه سڃاڻندا هوا، جيترو قاضي صاحب ڄاڻندو هو. مون کي ته نفسياتي طرح اهڙو سڃاڻي ورتو هوائين جو اسڪول سان منهنجي دل ڳنڍجي ويئي. جيئن جيئن هو چوندو هو ته ”اسماعيل هوشيار چالاڪ ۽ ڏاهو ٻار آهي“، تيئن تيئن آءٌ سٺو ڪم ڪندو هوس، سائينءَ جو چاڪ، پنو، پين، پينسل، رجسٽر، ڪلاڪ ۽ مس ڪپڙي ۽ بورڊ اگهڻ جو ڪپڙو (ڊسٽر) صبح جو خاني مان ڪڍي ميز تي رکڻ ۽ موڪل مهل وري سنڀالي خاني ۾ رکڻ، بورڊ اگهڻ، تصويرن ۽ ٻين ڪلاس جي شين جي سنڀال ڪرڻ منهنجي فرائض ۾ داخل هوا. استاد جي ويجهڙائيءَ ۽ پيار سبب سڄي ڪلاس ۾ مون کي برتري حاصل هئي. ٻارائي ڪلاس ۾ ڪو به مانيٽر مقرر ڪونه هوندو هو، مگر مانيٽر جو سڀ جوابدار يون منهنجي مٿان هيون. آءٌ ڪنهن به ڇينڀ کان بالاتر هوس. مون کي استاد ڪڏهن ”ڙي“ به نه چيو.

آخر ٻارائي ڪلاس جو مدو پورو ٿيو. ديوان موتيرام اسسٽنٽ ڊپوٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ساليانو امتحان وٺڻ آيو. آءٌ پهريون نمبر پاس ٿيس ۽ پهريون ڪتاب ۽ سليٽ

پينن سميت انعام مليو. منهنجي خوشيءَ جي تہ ڪا حد ئي ڪانہ رهي. اڻين پئي پانيم ڄڻ تہ ساري دنيا فتح ڪئي اٿم ۽ قارون جو خزانو انعام مليو اٿم. قاضي مرحوم مون کي شاباس ڏني. الله تعاليٰ مرحوم تي رحمت ڪري! منهنجو پڙهڻ تي شوق وڌايائين. مون مان اسڪول جو ڊپ ڪڍيائين ۽ منهنجو حوصلو وڌايائين.

امتحان پورا ٿيا تہ هڪدم ڪلاس بدلياسين. منهنجي دل نہ ٿي چاهيو تہ ڪنهن ٻئي ماستر وٽ پڙهان. مغموم هوس تہ خبر پئي تہ اسان کي پهريون درجو بہ قاضي صاحب پڙهائيندو. خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ نہ ٿي ماپيس. ٻڌل ڳالهہ صحيح نڪتي، پهريون درجو قاضي صاحب کي مليو. بابا قاضي صاحب کي هڪ ٻہ پڳڙي اجرڪ ڏيکاڻي ۽ سندس احسان مڃيائين. پهريون درجو قاضي صاحب وٽ پوري آتساهہ سان پڙهي پورو ڪيم ۽ وري بہ سالانہ امتحان ۾ اول نمبر آيس. قاضي صاحب رٽاير ڪيو ۽ ٻيون درجو ماستر عبدالغفور ڪيلاڻي مُلي کي مليو. مون هن مرحوم جي سختيءَ جون ڳالهيون ٻڌيون هيون ۽ ان ڪلاس ۾ وڃڻ کان ڪيٻائڻ لڳس ۽ انڪار ڪيم. ماستر سهجرام هيڊ ماستر هو. ڏاڍو ڪرڙو ۽ رعبدار هو. بابا مرحوم ان وٽ ويو ۽ چيائين تہ مهرباني ڪري، ٻيون درجو ماستر نهالچند کي ڏي. هن صاحب بابا جو چوڻ نہ موٽايو ۽ ٻيون درجو ماستر نهالچند کي ڏنو ويو، جنهن مون کي ڏاڍي پيار سان پڙهايو. ٽيون درجو ماستر احمد خان ڏاهريءَ وٽ پڙهيس جنهن تازو ورنيڪيولر فائينل پاس ڪيو هو، مگر غريب جو ٻار هو غريب ٿي پڙهيو هو. طبيعت ڏاڍي سلڇڻي هيس، نا تجربيڪار هوندي بہ محنتي ۽ جفاڪش ڏاڍو هو. اڻ آزمودگاري بہ سخت محنت سان آزمودگار مگر سست کان وڌيڪ چڱا نتيجا ڏيکاريندي آهي. ٿيو بہ ائين. اسان جي ڪلاس جا شاگرد ساليانہ امتحان ۾ سڀئي فل پاس ٿيا ۽ مستر

احمد خان کي هڪدم پڪو ڪيو ويو. آءٌ بفضل خدا وري به پهريون نمبر پاس ٿيس ۽ درجه چوٿين ۾ آيس. هيڊ ماستر ڀهجرام به رٽاير ڪيو ۽ قاضي عبدالغفور صاحب جو مرحوم قاضي عبدالستار جو ڀاءُ هو ۽ هڪ وڏو تعليمي چاٿو ۽ باوقار هيڊ ماستر ٿي گذريو آهي، هيڊ ماستر ٿي آيو. هن صاحب چوٿون ڪلاس مسٽر هاسي مل جي حوالي ڪيو، جنهن جهڙو هوشيار ماستر هلا نون جي شهر شايد ئي ڪڏهن ڏٺو هجي. هو صاحب سخت به ڏاڍو هو، مگر منهنجي لاءِ ميڻ جهڙو نرم هو. مون سان ايتري ته محنت ڪيائين، جو چوٿين درجي جي ساليانه امتحان ۾ سيني کان سؤ مان سؤ مارڪون کنيم ۽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر حيدرآباد منهنجي سفارش ڪري مون کي ڏهه رپيا ماهوار اسڪالرشپ وٺي ڏني، انهيءَ شرط سان ته مان انگريزي تعليم وٺان. اها آڇ بابا سائينءَ جي عين خواهش وٺان هئي، جنهن اهو شرط قبول ڪيو. جيڪڏهن اسڪالرشپ نه ملي ها ته به مون کي انگريزي تعليم (ثانوي تعليم) ڏياري وڃي ها، ڇو ته منهنجو وڏو ڀاءُ ۽ سوٽ اڳٿي انگريزي تعليم لاءِ حيدرآباد موڪليا ويا هوا. بهرحال انهيءَ آڇ ڪير ۾ ڪنڊ جو ڪم ڪيو ۽ مون کي گورنمينٽ هاءِ اسڪول حيدرآباد (موجوده نور محمد هاءِ اسڪول) ۾ داخل ڪرايو ويو.

منهنجي ابتدائي تعليم (ڀاڱو ٣)

هتي هن امر جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته ان زماني ۾ ڪتابن تي ايترو خرچ ڪونه هوندو هو. پارائي

ڪلاس ۾ پهرئين درجي ۾ فقط پٽي، ڪتاب ۽ سليٽ وٺڻي ويندي هئي. ٻئين ۽ ٽئين درجي ۾ فقط مشق ڪاپيءَ جو اضافو ڪيو ويندو هو جا ڇپيل نه هوندي هئي مگر پنن کي سبي پاڻ تيار ڪبي هئي. هڪ بندي پڻ ٺهرائي ويندي هئي، جنهن تي ٻئي درجي ۾ تعلقي جي ۽ ٽئين ۾ ضلع جي جاگرافي لکائي ويندي هئي ۽ هڪ ٻيءَ بنديءَ تي ڏکين لفظن جي معنيٰ. ٽئين درجه ۾ پٽيءَ جو استعمال ختم ٿي ويندو هو. چوٿين درجه ۾ مرزا قليچ بيگ مرحوم جي ڇپايل سنڌ جي تاريخ وڻائي ويندي هئي ۽ رياضي جو ڪم سڄو سليٽ تي ڪرايو ويندو هو، جنهن لاءِ ڪوبه انگي حساب ڪونه وٺايو ويندو هو. گهر جو ڪم، حساب، صورتخطي ۽ خط لکڻ وغيره سليٽ تي ڪري ويندا هواسين. ان هوندي به تعليم جو معيار سٺو هوندو هو. ڪتابن جون قيمتون نالي ماتر هونديون هيون. ٻارائي ڪتاب جي قيمت ٽڪو، پهريون ڇهه پئسا، ٻيو اڍائي آنه، ٽيون ٽي آنه ۽ چوٿون چار آنه. پٿر جي سليٽ ٻه آنا، پٽي ٻه آنا ۽ اڇا پنا پائيءَ هڪ، ڪلڪ پائيءَ هڪ، ٻيئون پائيءَ به هونديون هيون. سبحان الله ڇا عجيب وقت هو.

سالياني امتحان جي اختتام تي اسڪول ۾ سالياني جلسو ڪيو ويندو هو، جنهن ۾ درسي ڪتابن جي سبقن تي ننڍا ننڍا ڊائلاگ ننڍن ٻارن کان ڪرايا ويندا هوا ۽ وڏا ڊائلاگ مٿين ڪلاس جي شاگردن کان. جلسي جي پوري ٿيڻ تي ٻارن ۾ انعام ورهايا ويندا هوا جنهن لاءِ شاگردن کي صاحب کان انعام وٺڻ ۽ سلام ڪرڻ جو طريقو اڳواٽ سيکاريو ويندو هو. انهن سڀني ڪمن، ڊرامن خواهه ڊرل ۽ ديسي راندين جو روح روان ماستر فرمان علي صاحب هوندو هو، جو نوشهره فيروز جي پيرن مان هو ۽ سندس مائٽي هالن جي مخدوم الهه اوبائي سان هوندي هئي. هن بزرگ جي آءٌ کهڙي تعريف ڪري کهڙي

ڪريان. ڪتابن جي دلچسپ سبقن تان دلپسند ڊائلاگ ٻه ٻاڻ ٺاهيندو هو ۽ انهن ۾ ضروري جاين تي راڳ ٻه ٻاڻ لکندو هو. ٻارائي ڪتاب مان ”هيري ۽ منگهن واري سبق“ ۽ ”صابو-اما آءٌ جيڪر ٻلي هجان ها“. انهن ٻن سبقن تي سندس ٺهيا ڊائلاگ ڊارائي ڪلاس جي ٻارن کان ڪرايا ويندا هوا. ٽيهرين ڪتاب مان ”رڍ ۽ ٻڪري“، ”ڪٿون ۽ مينهن“، ”طوطو ۽ ڪانءُ“ وغيره. ٽئين ڪتاب مان ”ڏيڏر ۽ تلاءُ“ ”عرب ۽ سندس عربي گهوڙو“ ۽ ”رامجي ۽ ٽي ٺڳ“ وغيره. اهڙيءَ طرح ٽئين ۽ چوٿين ڪتاب مان ”کهه جو دلو“ ”حاتم ۽ نوفل“ ”مهاڻو ۽ پلو“ ”قاضي ۽ ٻار“ وغيره وغيره. سبقن جا دلپسند ڊائلاگ هڪ طرف ڪرايا ويندا هئا ۽ ڪتاب جا بيت ڪورس ۾ (گڏ) ٻارن کان ڳارايا ويندا هئا. ٻارائي ڪتاب مان ”چوڪر توکي رنگ ڏيکاريان“، ”ماءُ پيءُ جو چيو مڃجي“ ۽ ”ڏٿيءَ جا اسين گيت ڳايون سدا“ پهرئين مان ”واهه ڙي تارا گول تارا“ ۽ ”ڏسو ته وڻ ڪيئن ٿو ڪري پلائي“ ٽئين ڪتاب مان ”ٻارو اچي مڙو هڪ ماڳ“ ”اجهو آسوءَ جو مهنو آيو“ ”ٻڌو هيءَ ڳالهه هڪ هرڻيءَ جي ٻارو“ ۽ ساڳيءَ طرح ٽئين ۽ چوٿين ڪتاب مان ڪي چونڊ بيت جهڙوڪ: ”رهون سرڪار سان هردم سچائيءَ سان وفائيءَ سان ”شهنشاهه ڪي ڪي اسان جي تون سلامت رک خداوندا“ ”سڪيءَ ڪي سستيءَ چيو ادي الله توهار“ ”وقت چوي آءٌ بادشاهه ۽ ”موتي آئي مند تي واهه واهه رت بهار“ وغيره وغيره خوش الحان سان ڳارايا ويندا هوا. سچ پچ ته بيتن (نظم) پڙهائڻ جو مقصد به صرف اهو آهي ته ٻار کي جمالياتي خوشي حاصل ٿئي نثر ۽ نظم پڙهڻ جي ڍنگ تي خاص توجهه ڏنو ويندو هو، جو هينئر مفقود آهي.

ماستر فرمان علي مرحوم ڪي شعبده بازيون (جادوءَ جون حرفتون)، به ڄاڻندو هو، جي نهايت مزيدار هونديون هيون.

خاص طرح اهي حسابي انڪلون اسان کي حيران ڪري ڇڏينديون هيون. رانديون ڪرائيندو هو ته انهن راندين تي به سنڌس موزون راڳ جوڙيل هوندا هوا. نوڙيءَ ٽپڻ جي راند تي ”اچو نوڙيءَ ٽپڻ سکون ٻارو ڙي“ ۽ ڊرل تي ”ٻارو اچو اچو، شل جيو ٻچو، ڪري سنئين سڌي سپ بيهو قطار“ به مثال ”يڪ مشت نمونهء خروار“ بيان ڪريان ٿو.

ٻارائي ڪلاس ٻئي درجي تائين اسان کي دستڪاريءَ جو ڪم به هيءُ صاحب سيکاريندو هو. پنو ويڙهڻ، پنو ڪترڻ، مٽيءَ مان رانديڪا ٺاهڻ ۽ جوٽر جي تيلن، جن کي ڪٿلا چوندا هواسين تن مان چوڙا، ڪنگڻ، ميز، ڪرسي، کٽ ۽ نٽ بولو ۽ ٻيا ڪيترا رانديڪا ٺهرائيندو هو. پني مان ٻيڙيون، جهاز، پتون وغيره ۽ مٽيءَ مان اٽ ڏيا، چٽون، جهرڪيون، سيٽي وڄائڻ جا بوڙيندا ۽ جاميٽريءَ جون شڪليون، جاگرافيءَ جا ماڊل جهڙوڪ ڍنڍ، پيٽ، نار، راس، جبل ندي وغيره ۽ ٻيون به قسمين قسمين شيون ٺاهڻ سيکاريندو هو. ٽئين ۽ چوٿين درجي ۾ اچڻ بعد دستڪاريءَ جو ڪم گهٽ ٿي ويندو هو. ۽ ڊرائنگ سيکاري ويندي هئي، شروعات ۾ سليٽ تي ۽ پوءِ درجي ۾ ڊرائنگ پنن تي رنگن ڏيڻ سان سيکاري ويندي هئي. ڊرائنگ ۾ ميوا جهڙوڪ ڏاڙهون، زيتون، صوف، ليمون وغيره ۽ ڀاڄين ۾ موري، توري، ڀينڊي، ساٿو ۽ ڳاڙهو مرچ ۽ واڱڻ وغيره سيکاريا ويندا هوا ۽ انهن کي رنگين چاڪن سان قدرتي رنگ ڏيڻ جو استعمال ڏنو ويندو هو. اڄ مانٽيسوري، ڪنڊر گارٽن ڪلاس جدا جدا آهن ۽ ڊرائنگ ٽيچر علحدا آهن ته راندين لاءِ انسٽرڪٽر خاص مقرر ڪيل آهن، مگر افسوس هينئر جا ٻار ڇا ٿا لکن ۽ اسان کي ڇا سيکاريو ويندو هو سو ياد ڪري اکين ۾ لڙڪ اچي ٿا وڃن.

آهه! ماستر فرمان علي مرحوم! اڄ هنجو ثاني استاد مون کي قطعاً نظر نه ٿو اچي. الله مٿس رحمت ڪري شال! لئبرري

جي چارج ۾ فرمان علي مرحوم وٽ هوندي هئي. ٻارائي ڪان
ٽئي درجي تائين، اسان کي ننڍيون مزيدار آکاڻيون سيکاريون
وينديون هيون. هفتي ۾ ٽن ڏينهن تي ٽائيم ٽيبل ۾ آکاڻين
جو فرجو (پيريڊ) رکيل هوندو هو. ٻارن کي اهڙيون آکاڻيون
سيکاريون وينديون هيون جن ۾ لفظن جو تڪرار هوندو هو
جيئن ٻارن جي زبان ڳالهائڻ تي اٿلي ۽ هري مثلاً "ست
پڇو ڪوئو" ۽ "جهرڪي ۽ لعل ڪٽيٽڙو" پهرئين ۽ ٻئين ڪتاب
۾ ڏنل آکاڻيون ۽ ان ڪانسواءِ جنن، پرين، ديون، راجا رائين
۽ بادشاهن جون آکاڻيون ڪجهه اسڪول ۾ پڙهايون وينديون
هيون ۽ ڪجهه اسين گهران مائٽن کان سکي ايندا هواسين ۽
اسڪول ۾ واري سان ڪري ٻڌائيندا هواسين.

ٽئين ۽ چوٿين درجي ۾ ماستر فرمان علي مرحوم، اسان
کي ننڍڙا ننڍڙا ڪتاب، پڙهڻ جي هير وڌي. انهيءَ زماني ۾
ميشرس پوڪر داس وارن وٽ ٻارن جي پڙهڻ جهڙا گهڻائي
ڪتاب هوندا هوا، جي اسڪولن جي لئبررين لاءِ سرڪاري طرح
خريد ڪيا ويندا هوا. ننڍڙا قصا ۽ ڪهاڻيون نثر خواهه نظم
۾ اسان کي پڙهڻ لاءِ انعام ڪري ڏنا ويندا هوا. ڪن جا نالا
مون کي اڄ به ياد آهن مثلاً دلپسند قصا، دل بهار، ڏهه قصا
گڏ، جن ۾ زليخا جا بيت، ٻڏاپڻ، چلتڙو، ڪوئو ٻلي، ٽوپي
پڳ، ٻيڙي چلم وغيره هوندا هوا. ازانسواءِ لوڪ ڪهاڻيون
جهڙوڪ عمر مارئي، سسئي پنهون، مومل راڻو ۽ پرين جون
آکاڻيون ۽ مزاحي آکاڻيون جهڙوڪ سوالين ۽ ڏهرين جا لٽڪا
چٽڪا هوندا هوا. سچ پڇ ته منهنجي ادبي ذوق جو بنياد اتان
پيو، زليخا جا بيت ۽ چلتڙو ته بر زبان ياد هوندا هئم ۽
هر وقت ڳائيندو وتندو هوس. جيتوڻيڪ هوس قدرتي بي سُرو
ڳائڻ ٻاڙو هوم، تڏهن به جهونگاريندو وتندو هوس، پڙهڻ جي
شوق ايترو ته اچي ڪيتر کان جهليو جو ناتال ۾ جڏهن ڪتاب
رعايتي اڌ قيمت ۾ ملندا هوا، تڏهن امير حمزه، چار درويش،

حاتم طائي، جانعالم، سيف الملوڪ وغيره جهڙا ڪتاب پنهنجي پئسن سان خريد ڪري پنهنجو شوق پورو ڪندو هوس.

تحقيق ماستر فرمان علي مرحوم جهڙا ڪامل استاد جنهن اسڪول ۾ هجن، ان جا شاگرد ڇو نہ سرڪَشِ ۽ هوشيار ۽ ذهين سڏائين.

بهرحال ١٩٠٦ع ۾ چائس، پنجن ورهين جو تي اسڪول ۾ ويٺس پنجن سالن ۾ پاراڻو ڪلاس ۽ چار درجا پورا ڪيم ۽ ڇمار ۾ ١١ سالن جو وڏو ٿيس يا ٻين لفظن ۾ عمر جا ١١ سال قدرت جي طرفان مقرر ڪيل ڇمار مان ڪٽجي ويا. پرائمري اسڪول جي شروعات يعني ١٩١١ع ۾ جارج پنجم تخت نشين ٿيو هو ۽ سيني اسڪولن ۾ جشن ملهايا پئي ويا. اسان کي بہ منزل گاهہ ميدان تي استاد قطار ۾ وٺي هليا، جتي اسان کي نِڪِلِ جو هڪ هڪ ٻلو مليو، جنهن تي شهنشاهہ جارج پنجم ۽ سندس مهارائيءَ جي تصوير اُڪريل هئي. اهو ٻلو اسان مان هر هڪ شاگرد جي قميص تي ربين ۽ ڪانٽي سان لڳايو ويو ۽ هڪ هڪ پڙو مٺائيءَ جو مليو. ائين پيو پايان چڙ تہ ڪالهوڪو ڏهاڙو آهي. اهو جلسو منهنجي لاءِ پرائمري اسڪول ۾ پهريون جلسو هو، بهرحال آڏون اسڪول کي الوداع ڪري اسڪالرشپ کٽي حيدرآباد گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ وڌيڪ تعليم لاءِ آيس. اسڪول کان اڳ ۽ اسڪول ۾ جن راندين روندين ۾ دلچسپي وٺندو هوس ۽ جي منهنجا ٻاروتڻ جا اسڪولي سنگتي هوا، تن جو ذڪر ايندڙ قسط ۾ ڪندس.

انشاء الله العزيز - وما توفيقي الا بالله

باب ستون

منهنجي انگريزي تعليم (ثانوي تعليم) جي شروعات

خدا وند تعاليٰ جا لکين شڪرانا، ابتدائي تعليم جي منزل پوري ڪري، گورنمينٽ اسڪالرشپ حاصل ڪري انگريزي تعليم لاءِ حيدرآباد ۾ پڙهڻ جو موقعو، مليو جنهن لاءِ دل ۾ ڏاڍي خوشي هيم. ان وقت حيدرآباد ۾ انگريزي اسڪول فقط چار هوا جي چار ئي هاءِ اسڪول هوا. هڪ گورنمينٽ هاءِ اسڪول هو، جو موجوده نور محمد هاءِ اسڪول ۽ مسلم ڪاليج واريءَ ايراضيءَ تي پکڙيل هو ٻيو نولراءِ هيرانند اڪيڊمي هو، جو موجوده گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۽ سنڌ لا ڪاليج واري هنڌ تي هو. ٽيون نئو وديالہ هاءِ اسڪول هو، جنهن ۾ هن وقت سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس آهي. زنانہ هاءِ اسڪول فقط هڪ ڪندن مل گرلس هاءِ اسڪول هو جتي موجوده جامعہ عربيہ هاءِ اسڪول آهي- انهن کان علاوه ڪرسچن ائسوسيئشن وارن جو هڪ پگٽ گرلس اسڪول بہ هو، جو ٽريننگ ڪاليج فارمين جي سامهون پنهنجي جاءِ تي اڄ بہ موجود آهي.

پراڻي گورنمينٽ هاءِ اسڪول جون اڏيون جايون ڏاهي بلڪل نيون ٺهرايون ويون آهن ۽ فقط ميٺا رام هال پنهنجي اڳوڻي شڪل ۾ قائم رهندو اچي. اين- ايڇ اڪيڊمي ۽ وديالہ ۽ ڪندن مل گرلس اسڪولن جون عمارتون ساڳيون آهن. وديالہ هاءِ اسڪول جو وجود راءِ بهادر ڀريداس جي ڪوشش جو رهين منت هو. اڪيڊمي ساڌو هيرانند ۽ سندس ڀاءُ ساڌو نولراءِ جي ڪوشش جو نتيجو هو. هر هڪ هاءِ

اسڪول کي پنهنجي هڪ هاسٽل به هئي. اسڪول جي اترئين بلاڪ وٽ اڳوڻي گورنمينٽ هاء اسڪول جون ١٥-٢٠ ڪوٺيون ٺهيل هيون، جن ۾ ٻهراڙيءَ جا ڇوڪرا رهندا هوا. اڪيڊميءَ کي پوهوڪياڻي بلڊنگ ۾ سنڌ جو وينائيل (ايس. جي ڪو آپريٽو سوسائٽي) جي پٺئين پاسيڪان چار گهر مسواڙ تي هوا جن ۾ هاسٽل قائم ڪيل هئي. وديالہ هاء اسڪول کي هاسٽل جي لاء ڪافي ڪوٺيون هيون، جي بعد ۾ ڊهرائي اتي يونيورسٽي ملازمن جا ڪوارٽر ٺهرايا ويا. وديالہ هاء اسڪول کي پنج پرائمري اسڪولن جون برانچون هيون ۽ اڪيڊميءَ کي چار. اهي برانچون انهن هاء اسڪولن جا پرتي ڪندڙ (فيڊر) اسڪول هوا. حيدرآبادي عاملن جا پٽ بار انهن هاء اسڪولن مان ۽ ڌيرون ڪندن مل گرلس اسڪول مان تعليم ڪان بهرور ٿينديون هيون. هندو ماڻهن جي انتظامي صلاحيتن جو ڇا ذڪر ڪجي ڪهڙي نہ سڌريل قوم هئي!

آمديم برسر مطلب. مون کي جيڪو اسڪالرشپ جو آرڊر مليو هو، ان ۾ هدايت ڪيل هئي تہ آئون گورنمينٽ هاء اسڪول حيدرآباد ۾ داخلا وٺان. لهاذا مون ١٨-١٩١٩ع جي پهرين اپريل تي اچي گورنمينٽ هاء اسڪول ۾ ديرو دمايو. پهرئين درجي جي في ڏيڊ رپيو ۽ راند جي في چار آنا هئي. هڪ ماهہ جي فيءَ جيترا پئسا داخلا في هئي ۽ اٺ آنا سال جا ڊرائنگ فيءَ بابت ڏيڻا پوندا هوا. ڪل تي رپيا ٻارهن آنہ في پيري اسڪول ۾ داخل ٿيس. هاء اسڪول ۾ مسلمان ماسٽر صرف ٻہ هوا. هڪ پرشن ٽيچر مسٽر شيخ عبدالعزيز قنڌاري ۽ ٻيو مرحوم علي بخش انصاري (گولہ انداز) ڊرائنگ ٽيچر. باقي جملي ماسٽر صاحبان سڀ هندو هوا، جن مان هڪ ڪان سواء ٻيا سڀ حيدرآبادي عامل هوا. اهو هڪ ماسٽر مسٽر شيوا رام ساهتي جو هندو هو.

هيڊ ماسٽر ديوان ڪشنچند هو، جو سفيد ريش بزرگ

هستي نهايت باوقار ۽ رعبدار هو. پٽڪو ٻڌندو هو ۽ گلي‌بند ڪوٽ زيب تن ڪندو هو. هيڊ ماستر صاحب کي سرڪاري بنگلو مليل هو، جو ٽريننگ ڪاليج فارمين سان متصل اڃا تائين ساڳي صورت ۾ قائم آهي ۽ گهڻي وقت کان تعليم کاتي جا ڊئريڪٽر منجهس رهندا ٿا اچن. آئون نيٺ ندان ٽين درجي پهرئين ۾ داخل ٿيس. اسان کي ڪلاس ماستر ٺاڪرداس مليو. مسٽر ٺاڪرداس به ڪراڙو مڙس هو ۽ سندس ڏاڙهي مڇون ۽ مٿو بلڪل سفيد هو. قد جو قداور ۽ بدن جو ڀريل هو. بدن تي ڪوٽ، مٿي تي ڪاري پلش جي ٽوپي ۽ پٽي جو اڇو پاجامو ۽ پيرن ۾ سليپر پائيندو هو. پهرئين درجي لاءِ هڪ ڪامل استاد هو. عاملن جا ڇوڪرا ڀاڪرا ڦر ڪافي خفي ڪندا هئس. ڪاوڙبو هو ته ناسون ڦوڪاري، مٺيون ڀڪوڙي، ڏند پيڙي اٿندو هو ۽ ڀانئبو هو ته خون ڪرڻ کان سواءِ نه ڇڏيندو مگر ويجهو اچي سڪٽيون آلرون ڪري هٿي ويندو هو. ڪڏهن ڪو قضا ڀهاني ڪنهن کي هوريان ٿڦڙ هڻي ڪڍيائين ته دنگ ٿيو.

اسان جي ڪلاس ۾ ٤٠-٤٥ شاگرد هوا جن ۾ مسلمان فقط ڇهه هواسين جي مون کي ڇٽيءَ طرح ياد آهن ۽ اڪين اڳيان پيا ڦرن ١- سيد وڏل شاهه جو پيٽ شاهه کان آيل هو. عمر جو اسان کان وڏو هو ۽ سنڌي فائنل پاس ڪري آيو هو ٢- قادر بخش شورو، جو روزانه ڄام شوري کان ايندو هو ۽ ان جو به سنڌي فائنل پاس ڪيل هو: ٣- محمد الياس ميمڻ ٤- حسن علي ميمڻ. ٥- غلام علي شيدي ۽ ڇهون مان پاڻ. وڏل شاهه کي پٽائي پيرن نپايو هو ۽ سندس سمورو خرچ برداشت ڪندا هوا سندس حليو هي هوندو هو. شالورو جو پٽڪو، ريشمي رنگين سلوار ۽ قميص. عامل ڇوڪرا چٽ چٽ چوندا هئس ته سخت برهم ٿي ويندو ۽ ڪين گاريون ڏيندو هو. پڙهڻ تي شوق ڪونه هوس. گسائيندو گهڻو هو ۽ آخر پڙهڻ

ڇڏي ڏنائين. ڪجهه زمين پنهنجي هيس. پاڻ اهل تشيعت جو هو، زوار به ٿي آيو. سانول شاهه جي پـڙ (حيدرآباد) جو متولي هو ۽ انجمن اماميه جو خاص رڪن هو. مون سان مرحوم جي پڇاڙيءَ تائين ياراني ۽ ڏيٺ ويٺ رهي. خداوند تعاليٰ مٿس رحمت فرمائي.

بهت سی خوبياں تهيں مرنـے والـے ميں

قادر بخش شورو به فائنل پاس ڪرڻ بعد انگريزي اسڪول ۾ داخل ٿيو هو. پنهنجي ڳوٺ جو ملو به هوندو هو. ختما درود ڏيندو هو ۽ ڳوٺ جي مسجد جو خدمتگار به پاڻ هو. سندس حاضري گهٽي ڪانهه رهندي هئي. ٽڪو ٻڌي ايندو هو، سنڌي جتي پائيندو هو. روز ٻه ميل پنڌ جا هٽي اسڪول پهچندو هو. ڪتابن جي پوٽڙي ڪڏهن مٿي تي ڪڏهن ڪڇ ۾ کڻي ايندو هو. ڪڏهن ڪڏهن صدري پائيندو هو ته اکٽ پيو لڙڪندو هوس. هندو ڇوڪرا مٿس کلندا هوا، مگر هو انهيءَ ڳالهه کان بي نياز هوندو هو. مسڪين مانهو هو، وڌيڪ تعليم حاصل ڪري نه سگهيو. آخر وڃي پوليس ۾ڀرتي ٿيو ۽ ترقي ڪري پوليس جو صوبيدار ٿيو ۽ پنهنجو خاندان ناهي ورتائين. هو صاحب حيات آهي ۽ مون سان ساڳيءَ سڪ ۽ پيار سان ملندو آهي.

محمد الياس به جلد ئي اسڪول ڇڏي وڃي مسافر خانه اسڪول (موجوده قاضي عبدالقيوم پرائمري اسڪول) مان فائنل پاس ڪري پرائمري ماستر ٿيو ۽ ساڳيئي اسڪول ۾ هيڊ ماستر ٿي رٽائر ڪيائين اڄ تائين سندس مونسان دوستانه تعلقات آهن، جيتوڻيڪ اڄ سندس آفيسر ٿي آيس، تاهم ساڻس منهنجا اهي ئي برادرانه تعلقات رهيا. حسن علي مرحوم جو هن وقت وفات ڪري ويو آهي، سو ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ جو وڏو ڀاءُ هو، هن به وڌيڪ تعليم ترڪ ڪري ڇڏي ۽ واپار ڪندو هو. حياتيءَ جي پوئين دور ۾ ڪيس ڪورين جي پڙ

حيدرآباد ۾ گهڻو ڪير ۽ مکڻ جي ڊيئري هئي. ان ڪري سنڌس واسطو چام شوري جي سالدارن خصوصاً گير وارن سان رهندو هو. ۽ لازمي تعليم (زوري تعليم) جي ڪيسن ۾ جڏهن شورن جا ڇوڪرا سون وٽ ڦاسندا هوا، تڏهن انهن کي ڇڏائڻ لاءِ مونکي سفارشون ڪندو هو جي آئون خوشيءَ سان ڪنهن حد تائين مڃيندو هوس. هتي ياد رهي ته آئون هاڻ ڊويزن جي اسڪولن جو ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر هوس ۽ لازمي تعليم جا ڪيس هلائي سزا ڏيڻ جو اختيار حاصل هوم.

منهنجو پنجون ڪلاس غلام علي شيدي هو، جو ٽنڊي ولي محمد حيدرآباد جو رهاڪو هو، اهو مرحوم به هن وقت هن دارفانيءَ کان موڪلائي چڪو آهي. پاڻ پتڪو هڏندو هو ۽ ڪنن ۾ چانديءَ جون ڪيوٽيون (مرڪيون) پيل هونديون هئس. اڪثر پن جون بيڙيون پيئندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن پيڊرو يا سن فلاور سگريٽن سان به شوق ڪندو هو. هن جو ڏهن سگريٽن جو پاڪيٽ ڏهين پئسي ملندو هو. شيدي ماڻهو اڪثر ڪري اگوندرا ٿيندا آهن ۽ هي مرحوم به بلڪل لاپرواهه هوندو هو البت اڙٻنگ، ارڏو ۽ اهنڊ به هوندو هو ۽ ڪنهن نه ڪنهن سان روزانو ويڙهه جهيڙ ٿيندي رهندي هيس، ملهه چڱي چائندو هو تنهنڪري ڪنهن کي ڦوڙتي، ڪنهن کي مونڙي، ڪنهن کي اندريون ڪنهن کي ٻاهريون، ڪنهن کي ڏاڪ تي ڪٽڻ ڪنهن کي وارو، ڪنهن کي جانٺو مطلب ته سڀ ڪنهن سان ٻکين پيو پوندو هو.

ماڙون به سخت ڪائيندو هو مگر سڀ بي اثر ڇڻ سانَ تي ٻکهي ويئي. مرحوم محمد صديق گلاب خان مسافر (حبشي) ان وقت پرڪٽسنگ اسڪول ٽريننگ ڪاليج فارمين ۾ نائب ماستر هو ۽ ٽنڊي ولي محمد ۾ رهندو هو. هو مرحوم غلام علي جي پرگهور لهندو هو ۽ غلام علي شام جي وقت مرحوم مسافر جي پينگ به گهوٽيندو هو ۽ هڪ اڌ جمني پاڻ به نوش جان

ڪندو هو. اسڪول ۾ نه پورا ڪتاب هوندا هئس نه نوٽ بوڪ.

اسڪول ۾ ڪوٽ ۽ ٽوپيءَ سان اچڻ جو تاڪيد ڪيو ويندو هو مگر مرحوم وڏل شاه، مرحوم غلام علي ۽ مسٽر قادربخش تاڪيد هوندي به ڪوٽ اصل نه پائيندا هوا ۽ نه پٽڪو مٿائي ٽوپي پاتائون. آرهڙ ۾ ته خير پر سياري ۾ به اجرڪ ويڙهي ايندا هوا. باقي مرحوم حسن علي، مسٽر محمد الياس ۽ آئون پلش جي ڪاري ٽوپي ۽ ڪوٽ پائي ايندا هواسين. هندو ڇوڪرن ۽ اسان جي پوشاڪ ۾ فرق فقط پاجامي ۽ سلوار جو هوندو هو، جنهن مان هندو مسلمان جو تفاوت معلوم ٿي سگهندو هو.

اسان کي ڪتاب وٺايا ويا. انوقت ڪتاب گهڻو ڪري سپ مئڪملين ڪمپني جا هوندا هوا. انگريزي پرائمر ۽ ريڊر ڪانسواءِ باقي ڪتاب جهڙوڪ سائنس، تاريخ ۽ جاگرافي انگريزي ڪتابن جا ترجما هوندا هوا جي سپ مئڪملين ڪمپنيءَ جا هوندا هوا. ڪتابن جي ڪهڙي تعريف ڪريان. تاريخ جاگرافي سولين آڪاڻين جي نوع ۾ لکيل هونديون هيون جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ نهايت آسان هونديون هيون. تاريخ سولي (ايزي) جاگرافي سولي (ايزي) سائنس ۽ مئڪملين جو پرائيمر ۽ ريڊر نهايت اعليٰ درجي جا ڪتاب هوا ۽ اهڙي ته عمدي ۽ سائنٽيفڪ طريقي سان لکيل هوا جو انهن جي پڙهڻ ۽ پڙهائڻ ۾ لطف ايندو هو ۽ انهن جي تعليم نقش برسنگ ٿي ويندي هئي. موجوده دور ۾ ته خبر ئي نه ٿي پوي ته ڪهڙن تعليمي اصولن کي پيش نظر رکندي ڪتاب لکيا ويا آهن. الامان! آئون هني انهيءَ بحث ۾ وڃڻ نه ٿو گهران.

سيئي ڪم هڪڙو ئي ڪلاس ماسٽر سيکاريندو هو، سواءِ ڊرائنگ ۽ مشق ڪاپيءَ جي، جو ڪم ڊرائنگ ماسٽر مرحوم مسٽر علي بخش جي ذمي هو. ڪاپي به مئڪملين ڪمپنيءَ جي

هوندي هئي ۽ او "O" نمبر سان لکائي ويندي هئي. رانديون ان وقت لازمي هيون يعني روز شام جو اسڪول ۾ گڏ ٿيو هو ۽ اتان قطار يعني File ۾ گرائونڊ تي وڃبو هو ۽ واپس به قطار ۾ ئي موٽبو هو ۽ اچي اسڪول جي احاطي ۾ ڇڙو ڇڙ ٿبو هو. ڏاڍو سٺو انتظام هو. ڪنهن کي مجال نه هوندي هئي، جو استاد ته بجاءِ خود رڳو مانيٽر يا ڪئپٽن سان به ڪو اڏنگو هلي! راند تي اَٽ روزانو سڀني سان ويندو هوس مگر راند کان ڪيڏندو هوس. ماستر صاحب سبب پڇيو ۽ ڪيس ٻڌايم ته مون کي ڪجهه وقت اڳي ڇڃ پيو هو ان ڪري ڊاڪٽرن ڊڪ ڊوڙ کان منع ڪري ڇڏي آهي. مون کي ان ڳالهه جي تصديق لاءِ ڊاڪٽر جو سرٽيفڪيٽ وٺي ڏيڻو پيو ۽ راندين کان مون کي آزاد (فري) ڪيو ويو.

پهرئين درجي جو سال خواب وانگر گذري ويو. ساليانه امتحان پيپرن ذريعي ورتو ويندو هو. اسين سڀ پاس ٿياسين سواءِ غلام عليءَ جي. مان پيون نمبر آيس ۽ ٺانور چوڪرو پهريون نمبر آيو. هو انگريزيءَ ۾ مون کان وڌيڪ مارڪون کڻي ويو. حقيقت اها هئي ته هندو عامل چوڪرن جي گهرن ۾ سنڌ ن مائٽ انگريزيدان هوندا هوا ۽ سنڌن ٻار پهرئين درجي ۾ ايندا هوا ته ان کان اڳيئي ڪين انگريزي الفاظ ۽ جملا ايندا هوا، ۽ اي - بي - سي ۽ انگريزي پرائيمر گهران ئي پڙهي پورو ڪري ايندا هوا جا ڳالهه اسان مسلمانن لاءِ ممڪن نه هئي.

پنهنجو ڳوٺ هالا ڇڏي حيدرآباد اچڻ تي ائين پئي ڀانيم ڄڻ ته ڪنهن نئين دنيا ۾ آيو آهيان. حيدرآباد شهر جا رستا ڏسي عجب لڳندو هو ۽ ڀائيندو هوس ته هن کان وڌيڪ ڪشادا رستا دنيا ۾ ڪٿي به نه هوندا ۽ آهي ساڳيا رستا اڄ بلڪل تنگ نظر اچن ٿا. رستا پٿر جا هوندا هوا. ڏامر جا ڪارا رستا ان وقت وهم و گمان ۾ به ڪين هوا. ٽانگن جي ڦيٿن جا پٽا لوهي هوندا هوا ۽ رستن تي وڏا وڏا پٿر نڪتا

بيٺا هوندا هوا جنهنڪري ٿانگن ۾ خوب جهاڪا ايندا هوا ۽ اڪثر ماڻهو چڪي آيائيندا ڏسبا هوا. وڪٽوريا گاڏيون اڪثر هندو سنڌ ورڪي سيٺين جون هونديون هيون، جي شاه جو سير و تفريح لاء گدو بندر وٽي دريا جو درشن ڪري ايندا هوا. ڪي وڪٽوريائون پاڙي تي به هيون حيدرآباد ۾ بجليءَ جي روشني (اليڪٽرڪ لائيٽ) جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ شهر ۾ شمعدان يا قنديل پاريندا هوا. صبح جو ٺيڪيدارن جا ماڻهو هر هڪ شمعدان ۾ گاسليٽ ذرو وجهي ويندا هوا ۽ شام جو وري انهن کي وقت تي روشن ڪري ويندا هوا. هوٽلون ٿوريون هونديون هيون فقط نانواين جا دڪان هوندا هوا، جني ٻاهر جا ماڻهو جي شهر ۾ ڪمن ڪارين سان ايندا هوا سي اچي ماني کائيندا هوا، چڪلي روڊ تي فقط هڪ آغا جي هوٽل هوندي هئي جتي لوهه جون ڪرسيون ۽ ڪاٺ جون ٽپايون هونديون هيون. باقي سوڊا ليمن ۽ ڪيڪ بسڪوٽن جا دڪان ڪافي هوندا هوا. ميانُي روڊ موجوده پرنس علي روڊ تي حسن علي وونري (بوري) جو ٻاٽلين ڀرڻ جو سانچو هوندو هو ۽ ٻاٽليون سڀ گوليءَ سان هونديون هيون. ان وقت ٻاٽلين جا نمونا هيٺيان هوندا هوا.

١- ڪاري سوڊا هڪ پئسي ماندي هئي.

٢- ليمن ٽڪي.

٣- رنگ واريون ٻاٽليون ٽين پئسي ملنديون هيون جن ۾ لائيم جوس جنجريٽ (جنجر) راسبيري شامل هونديون هيون.

حسن عليءَ جو پاڻي (ايئريٽيڊ واٽر) مشهور هوندو هو. چانهه جو رواج بلڪل براء نام هوندو هو. البته ٿاڌل جو عمدو گلاس آني آني ملندو هو ۽ برف پئسي پوَن (پاڻوند) هوندي هئي.

چٽڪار لاء گاڏيون هونديون هيون جي ڏاند (ڍڳا) ڪاهيندا هوا ۽ پنيان چٽڪار ٽيندو ويندو هو. انهيءَ زماني ۾

پهريون شخص حيدرآباد ۾ سيٺ ڪريم خوجو هو، جنهن ولايت مان هڪ موٽر خريد ڪري حيدرآباد آندي هئي، جا جڏهن به ڪنهن رستي تان لنگهندي هارن جو آواز ڪندي هئي ته سڀ ماڻهو ان کي هڪ عجوبه روزگار سمجهي ڏسڻ لاءِ ڪمن ڪارين مان هٿ ڪڍي ڪيڏندا هوا ۽ سراپا حيرت ٿي ان کي ڏسندا هوا. حيدرآباد ۾ سٺي ۾ سٺي جاءِ ۽ هڪ عاليشان باغ به هن صاحب ٺهرايو هو. سندس جاءِ جا نولراءِ مارڪيٽ وٽ آهي سا ڪيترا ڏينهن ڪليل رکي ويئي هئي ۽ عام ماڻهن جا حشام ان جو ديدار ڪندا رهندا هوا. سيٺ ڪريم جو باغ به ڏسڻ وٽان هو ۽ تفريح لاءِ شام جي وقت عام ماڻهن جو سڪ هو. هتي حيدرآباد شهر بابت تفصيلوار بيان ڪرڻ مقصود نه آهي مگر ضروري چاتم ته جن ڳالهين مونکي نندي هوندي متاثر ڪيو هو، انهن بابت چند سٽن ۾ ذڪر ڪري ڇڏيان.

وري مطلب تي اچان ٿو - پهريون درجو گورنمينٽ هاءِ اسڪول حيدرآباد مان پاس ڪري بابا سائين جي خواهش پٽاندر سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ ۾ ٻيو درجو پڙهڻ لاءِ ويس جنهنجو ذڪر ايندڙ قسط ۾ ڪيو ويندو.

وما توفيقي الا بالله

باب اڏون

سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ وارو دور

گورنمينٽ هاءِ اسڪول حيدرآباد مان پهريون درجو انگريزي مارچ ۾ پاس ڪيم ۽ ٻئي درجي ۾ آيس. ٻئي درجي

جو ماستر مسٽر ليکراج هو جو البته نڪ ڪان گهٽو هو. منهنجي والد مرحوم کي، مون کي سنڌ مدرسي ڪراچيءَ ۾ موڪلڻ جو خيال هن ڪري آيو جو مسٽر عبدالرحمان بيرسٽر هڪ دفعي بابا وٽ هالن ۾ آيو ۽ حال احوال ڏيندي وڻندي بابا کي زور پريائين ته تنهنجو ڇوڪرو اسڪالرشپ هولڊر به آهي تنهنڪري کيس سنڌ مدرسه ۾ موڪلي ڏيو، جو اتي جي پڙهائي سڄي سنڌ ۾ مشهور آهي. منهنجو ڇوڪرو حسن علي به اتئي پڙهندو آهي. مان سنڌ مدرسه بورڊ جو ميمبر آهيان ۽ اولاد وانگر سنڌس پرگهور لهندس.

هتي مختصر طور اهو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته بابا مرحوم جو مرحوم عبدالرحمان سان ڪهڙو تعلق هو. مرحوم عبدالرحمان جن اصل هالن نون جا رهاڪو هوا، سندن والد حافظ يعقوب ولد شفيع محمد هالن جو ميمڻ هو. هن حافظ اسحاق جي نياڻي پنهنجي پٽ عبدالرحمان کي پرڻائي ۽ ان جي عوض ۾ حافظ يعقوب به وري حافظ اسحاق جي پٽ حافظ احمد کي نياڻي نڪاح ۾ ڏني. مرحوم حافظ يعقوب کي ٽي پٽ هوا (١) عبدالرحمان (٢) عبدالجبار (٣) شفيع محمد. حافظ اسحاق کي ٻه پٽ هوا (١) عبدالباقي (٢) حافظ احمد.

مرحوم عبدالرحمان لڏي ڪراچيءَ وڃي رهيو ۽ مرحوم عبدالجبار ۽ شفيع محمد حيدرآباد ۾ سڪونت اختيار ڪئي. مرحوم عبدالرحمان ۽ مرحوم عبدالجبار ان وقت جا ٻه مشهور وڪيل هوا مرحوم شفيع محمد ڌنڌو واپار ڪندو هو ۽ پڇاڙيءَ جي ڏينهن ۾ 'ڪراچي هوٽل' صدر حيدرآباد جو مالڪ هو. مرحوم حافظ اسحاق جي ٻن پٽن مان حافظ عبدالباقي دائمي هالن ۾ رهيو ۽ حافظ احمد به حيدرآباد لڏي آيو.

بابا مرحوم جي مسٽر عبدالرحمان سان گهاٽي ياراني هئي بابا کيس وڏا وڏا ڪيس به وٺي ڏيندو هو ۽ انهن ڪيسن هلائڻ لاءِ جڏهن به مرحوم عبدالرحمان هالن ۾ ايندو هو، تڏهن

بابا مرحوم کي خط ذريعي اطلاع ڏيندو هو، ڪيس شهدادپور استيشن تي اصيلن ذريعي سواري لاءِ اٺ به موڪلي ڏيندو هو جيڪو هڪ به ويلو هالن ۾ رهڻو پوندو هوس، سو اسان وٽ ترسندو هو ۽ مانيءَ ٽڪر کائيندو هو.

مسٽر عبدالرحمان مرحوم جو مشورو قبول ڪري، بابا منهنجي اسڪالرشپ ٽرانسفر ٿيڻ لاءِ درخواست ڪئي ۽ جيستائين اهو ڪم راس ٿيو، تيستائين اپريل ۽ مئي جو ڪجهه حصو حيدرآباد هاءِ اسڪول ۾ ئي پڙهندو رهيس. مئي جي وچ ڌاري اونهاري جي وڪيشن تي ۽ ڳوٺ آيس. اوچتو ئي اوچتو مئي جي پڇاڙيءَ ڌاري سنڌ مدرسه جي پرنسيپال وٽان هڪ ليٽر پهتو، ته پهرين جون کان مدرسه کي به مهنا وڪيشن آهي تنهنڪري ان تاريخ کان اڳ، شاگرد اسماعيل جنهن جي اسڪالرشپ هتي ٽرانسفر ڪئي ويئي آهي، اچي مدرسه ۾ داخلا وٺي ورنه، ٻن مهينن جي اسڪالرشپ ڪيس نه ڏني ويندي.

ان وقت منهنجو والد مرحوم هالن کان ٻاهر ويل هو ۽ پهرين جون ۾ فقط ٻه ڏينهن اچي بچيا هوا. چاچا محمد موسيٰ مرحوم مون کي پنهنجي هڪ هاريءَ سان اٺ تي چاڙهي شهدادپور روانو ڪيو، جنهن مون کي ڪراچي جي ٽڪيٽ وٺي گاڏيءَ ۾ چاڙهي ڇڏيو، گاڏي شهدادپور مان ۲ بجي رات جو ڇٽي ۽ ۶ بجي صبح جو صدر استيشن ڪراچيءَ تي پهتي.

اسان جي هالن شهر جو مرحوم تاج محمد طورپيو جو ان وقت سنڌ مدرسه ۾ پرائمري سنڌي برانچ ۾ نائب ماستر هو، سو موڪل تي ڳوٺ آيل هو. ان کان مون پڇيو هو ته سنڌ مدرسه ڪٿي آهي ۽ هن مرحوم مون کي ٻڌايو ته سنڌ مدرسه استيشن ڪراچيءَ جي بلڪل ويجهو آهي ۽ استيشن تي اچڻ وڃڻ جو رستو ئي مدرسي وٽان آهي. ڪنهن کان پڇندين

ته توکي پڙاڻي سگهندو. اهو ڏس پتو وٺي روانو ٿيس. جڏهن گاڏي صدر جي اسٽيشن تي پهتي ته وڏي عاليشان اسٽيشن ڏسي اسٽيشن جو نالو پڙهيم اردوءَ ۾ لکيل هو ”ڪراچي ڇاوڻي“. ڇاوڻي کي مون ”ڇا ها و ني“ ڪري پڙهيو ۽ ان جي معنيٰ سمجهي نه سگهيس ۽ نه کي انگريزيءَ جو لفظ ڪئنٽونمينٽ سمجهي سگهيس. بهر صورت ڪراچي لفظ پڙهي ۽ سمجهي سگهيس هڪ ماڻهوءَ کان پڇيم ته هيءَ ڪراچي آهي. هن مختصر جواب ڏنو ته ”ها“ مان اهو ٻڌندي ئي ٽپ ٽپ لهي پيس ۽ پل اڪري گيٽ کان ٻاهر آيس ۽ بيٺل پوليس واري کان پڇيم ته سنڌ مدرسه ڪٿي آهي؟ پوليس وارو سنڌي هو ۽ جواب ڏنائين ته بابا، توکي سنڌ مدرسه وڃڻو آهي ڇا؟ مون چيو ته ها. ايتري ۾ گاڏي به چڙي ويئي ۽ پوليس واري چيو ته سنڌ مدرسو ته ”سولو هو، هتي ڇو لٿين؟ سٽي تي وڃي لهين ها، هي ته صدر آهي. مان سٽي به سمجهي نه سگهيس جنهن مان هن جي مراد ”سٽي اسٽيشن هئي.“ خير، پوليس واري چيو ته هاڻي وڃ، هوءَ ٽرام بيٺي آهي، ان ۾ وڃي چڙهه ۽ بولٽن مارڪيٽ وٽ لهجانءِ جتان مدرسو بلڪل ويجهو آهي. آءٌ پهچندو اچي ٽرام ۾ ويٺس جا حياتيءَ ۾ پهريون دفعو ڏسڻ نصيب ٿي هئي. هاڻي ۾ فقط ٻڌندو هوس ته ڪراچيءَ شهر ۾ ”ٽاما ريل“ به هلندي آهي. منهنجي خوش نصيبيءَ سان هڪ ڇوڪرو جنهن کي ڪتابن جو ٿيلهو ڪلهي ۾ لٽڪيل هو، منهنجي پر ۾ اچي ويٺو. زهي قسمت اهو ڇوڪرو سنڌي هو. پڇيومانس ته تون ڪهڙي اسڪول ۾ پڙهندو آهين. جواب بر صواب ڏنائين ته ”سنڌ مدرسي ۾.“ دل ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙي وئي ۽ چيومانس ته مون کي به سنڌ مدرسي هلڻو آهي، مون مدرسو ڏٺو ڪونه آهي پاڻ سان گڏ وٺي هليم. هن چيو ته نئون آهين ڇا؟ مون چيو ها. وري پڇيائين ته بورڊنگ ۾ رهندين؟ مون چيو ته ها.

ٽرام هلڻ لڳي ۽ آئون حيرت کان هيڏانهن هوڏانهن نهاريندو ڪراچي شهر جا نظارا ڏسندو رهيس جيتوڻيڪ دل کي تسلي ٿي ته مدرسي ڏي وڃي رهيو آهيان مگر ماستر تاج محمد مرحوم جا لفظ ته ”سنڌ مدرسو، اسٽيشن جي بلڪل نزديڪ پنجن منٽن جي مفاصلي تي آهي“ سي لفظ هر هر دل ۾ چڀندا پئي رهيا. ٽرام هلندي ٿي ويئي ۽ دليل پئي ڊوڙايم ته مون کي خبر ناهي ته ڇوڪرو ڪيڏانهن ٿو وٺي هلي. صدر ۾ ٽرام پهتي ته هن چيو ته ”لهه ته ٻيءَ ٽرام ۾ چڙهون.“ هن سان گڏ آئون به لٿس ۽ ٻيءَ ٽرام ۾ وڃي چڙهياسين، ڇو ته صدر اسٽيشن جون ٽراموڻ، فقط صدر تائين ايندڙيون هيون ۽ اتان وري بولٽن مارڪيٽ واريءَ ٽرام ۾ چڙهڻو پوندو هو. آخر هيءَ ٽرام به هلڻ لڳي. بندر روڊ تي آئي ته هل هليو. وهم آيم ته خبر ناهي ته ڇورو ڪٿهن ٿو شهر ۾ وٺي ته نه ٿو هلي! ٻه ٽي دفعا انتظار ۽ استعجاب ۾ پڇيومانس ته اجا سنڌ مدرسو پري آهي؟ جواب ڏنائين ته نه ويجهو آهي. آخر بولٽن مارڪيٽ وٽ ٽرام اچي بيٺي ۽ اسين ٻيئي لٿاسين. ٻن ٽن منٽن ۾ اچي سنڌ مدرسي ۾ داخل ٿياسين. گهنڊ لڳي ويو هو. ڇوڪرو ته مون کي ڇڏي اکين کان غائب ٿي ويو. مون گيٽ تي بيٺل پٽيوالي کي چيو ته مان هتي داخل ٿيڻ لاءِ آيو آهيان. آئون نئون آهيان مون کي آفيس ۾ وٺي هل. هن پٽيوالي جو نالو بنياد علي شاه هو. پيرسن هو ۽ ويچاري مون کي مٿي وٺي اچي آفيس ۾ ڇڏيو. پنج ڇهه ڪلارڪ ويٺا هوا. مون ليٽر ڪڍي هڪ کي ڏنو. هن پڙهي هيڊ ڪلارڪ مسٽر سعدالله کي ڏنو، جنهن مون کي وائيس پرنسيپال مسٽر مريد عليءَ کان آرڊر وٺي سيڪنڊ ڊي ڪلاس ۾ موڪليو. سيڪنڊ ڊي ڪلاس جو ماستر ان وقت مسٽر محمد وريل هو، جو ٺٽي جو رهاڪو هو. هن مون کي داخل ڪيو، مگر چيائين ته سياٽي کان ويڪيشن آهي ۽ اڄ ڏينهن موڪل آهي (هاف هاليڊي آهي) سڀ بورڊر

اڄ رات ڪوٽ ويندا. تنهنجو ڪو هتي واقف آهي؟ مون چيو ته سائين مون کي ليٽر پهتو هو ته ويڪيشن ٿيڻ کان اڳ اچي داخل ٿيءُ، نه ته توکي ٻن مهنن جي اسڪالرشپ نه ملندي. چيائين ته خير تون ڪٿي جو ويٺل آهين ۽ هتي ڪو تنهنجو واقف آهي؟ مون ٻڌايومانس ته هالن پراڻن جا ڪي ڇوڪرا هتي پڙهن ٿا، انهن مان هڪ علي اڪبر ميمڻ مون کي سڃاڻندو آهي. هن صاحب علي اڪبر کي گهرايو ۽ مون کي ان سان ملايائين جو مون کي خواجه علي محمد بورڊنگ هائوس جي سپرينٽنڊنٽ وٽ وٺي هليو، جنهن مون کي بورڊنگ ۾ داخل ڪيو ۽ انٽر هال ۾ رهڻ جي لاءِ جاءِ ڏنائين، ايتري ۾ موڪل جو گهنڊ لڳو ۽ عزيزم علي اڪبر مون کي ڊائننگ هال ۾ وٺي هليو. عجب نظارو هو، بورڊر وٽ وٽ جي ڪاٺي وراندي ۾ اچي گڏ ٿيا، مانيءَ جي گهنڊ جو وڄڻ ۽ اچي بينچن ۽ ميزن تي ٿتا. ائين جيئن ٻڪريون ڏاري تي اچن. ماني اڳيئي ميزن تي رکي ويٺي هئي. ٿلهيون مانيون جهڙا قلندر جا روٽ، ڇري سان وڍي ٽڪر ٽڪر ڪيل بورچي ۽ پٽيوالا ڪنيو پئي هليا ۽ جنهن ٽڪر گهريو تي ان کي ڏيندا ٿي ويا. ٻوڙ جي پليٽ بهرحال هر هڪ کي هڪ مليل هئي، سيني ماني ڪاٺي رڄ ڪيو. پيٽڻ جو پاڻي جست جي جڳن ۾ پيل ۽ جست جا گلاس ميزن تي رکيا هوا. عجيب نظارو هو، مون ان کان اڳ ڪڏهن به اهڙو تماشو نه ڏٺو هو.

پيٽ جي پوڄا ختم ٿي، ته علي اڪبر مون کي ابوبڪر پٽيءَ ۽ سندس ڀاءُ غلام محمد سان به ملايو، مون کان پڇيائين ته سامان به ڪو ساڻ آندو اٿئي؟ مون چيو ته هڪ ڪيس جي ڏري آندي اٿم، ٻيو خير، چو ته مون کي ليٽر ۾ لکيو ويو هو ته سياڻي کان وڪيشن آهي. هنن چيو ته ٺيڪ آهي، هاڻي هل ته تنهنجي ڪنسيشن ڪرايون. ڪنسيشن جي معنيٰ مون کي سمجهه ۾ نه آئي. ٻڌايائون ته شاگردن کي ٽڪيٽون

اڌ پئسن ۾ ملنديون. مون چيو ته آئون حيدرآباد لهندس، چوڏهن آنا منهنجي اڌ ٽڪيٽ جا وٺو. هنن چيو ته نه تنهنجي اڌ ٽڪيٽ جا به اڌ پئسا لڳندا. مون ست آنا ڏنا ۽ هو مونکي ڪئپٽن وٽ وٺي هليا، جنهن مونکان پئسا وصول ڪيا ۽ نالو لکيائين ۽ شام جو پين ٽڪيٽن سان گڏ منهنجي به ٽڪيٽ آنڌائين ۽ مون کي اچي ڏنائين.

سنڌ مدرسه بورڊنگ هائوس هڪ شريفاڻو جيل هو، جمعي ۽ آچر ڪانسواءِ ڪوبه شاگرد گيٽ کان ٻاهر نڪري نه سگهندو هو. سوبه پاس سان. پاس به ٽن يا چئن ڇوڪرن کي گڏ ملندي هئي ۽ ان ۾ وقت ۽ شهر جو اهو ڀاڱو جتي وڃڻو هوندو هو، تنهنجو تعين ڪيل هوندو هو. مثلا صدر، سٽي، ڪياماڙي، سولجر بازار، جانورن جو باغ، عجائب خانو وغيره شهر ۾ پراڪٽر گهمندو هو ۽ پاسون چڪاسيندو هو.

هي ڏينهن ته وئڪيشن جي ملڻ جو ڏينهن هو ۽ جنرل پاس هئي. بورڊر جوق در جوق خرامان هشاش بشاش ٻاهر وڃي رهيا هوا. خوشيءَ کان هرهڪ جي چپن تي مرڪ ۽ منهن تي عجيب رونق طاري هئي. سينديون ۽ چٽيون وڄائيندا گانا ڳائيندا روان دوان شهر ۾ پکڙي پيا ۽ مختلف دڪانن تان ڳوٺ لاءِ سوکڙيون پاکڙيون وٺندا نظر پئي آيا. آءٌ به علي اڪبر، ابوبڪر ۽ غلام محمد سان گڏ شهر ۾ ويس. کاري در جي منهن وٽان سوپاريون، بسڪوٽ ۽ ڪٽمٺڙا ورتم جتي انهن شين جو هڪ خاص مشهور دڪان هو. علي اڪبر ٻڌايم ته چندو حلوائيءَ جو حلوو مشهور آهي. ڏهين آني سير جو ڏيو ملي ٿو، آءٌ به هڪ وٺان ٿو تون به وٺ. مون چيو ته ها آءٌ به وٺان ٿو. چندو حلوائيءَ جو دڪان ته سنڌ مدرسه جي بلڪل لڳ بندر روڊ تي هو. آخر حلوو به خريد ڪري اچي سڀ شيون ڪيس جي ڏريءَ ۾ هڙ ڪري ٻڌيم.

رات جو ڪراچي سٽي اسٽيشن تي ٻارهين بجي پئسينجر

گاڏي، جنهن کي عام طرح مڪس گاڏي چوندا هوا، ان جي ٿرڊ ڪلاس ۾ چڙهياسين. ماستر تاج محمد جي چوڻ جي تصديق ٿي سٽي اسٽيشن مدرسه ڪان سڌ پنڌ تي هئي. سنڌ مدرسي جي شاگردن اهڙو ڪم ڪيو جو گويا گاڏي سندن خانگي ملڪيت هئي، سيٽي تختن (برٿن) تي ڊگها ٿي سمهي رهيا. ڪنهن کي به نه گاڏي ۾ چڙهڻ پيا ڏين ۽ نه ويهڻ. مطلب ته اها رات پنهنجي بادشاهي لڳائي ڏنائون گارڊ ۽ ٻيا ريلوي اختياريءَ وارا عاجز هوا. ۽ چون ته ”ڇوڪرائي پوٽي ڪٽيءَ نه ڏوني“ هن شيطان جي لشڪر سان ڪير پوري پوي. مون کي بـه هڪ برٿ مليو ۽ هڙ ڪنڌ هيٺان رکي ليٽي پيس، گذرل رات شهداد پور ڪان وٺي ڪراچي تائين اوجاڳو هو ۽ وري ڏينهن سڄو هل هلان ٿي هئي ۽ هن رات به سمهڻ جو امڪان نظر نه ٿي آيو شاگردن جي لڙ ڪان ننڊ نيڻن مان موڪلائي ويئي. ڪٿي ٿو آرام اچي! هل هنبسا ڪل پيو پئي، راڳ روپ چرچا گهڻا ۽ ٽاڙين جي ٺهڪن رات کي ڏينهن ۾ بدلائي ڇڏيو. چوندا آهن ته ننڊ سوريءَ تي به اچي وڃي. مان پنهنجي ڪيس واري هڙ ڪنڌ هيٺان ڏيئي جو سمهي رهيس، ته صبح جو فجر مهل اک اچي ڪوٽڙي تي کوليم، جتي دادو لائين سان ويندڙ شاگرد لٿا پئي ۽ وٺ وٺان ٿي ويئي ۽ عجيب شور برپا ٿي ويو. آءٌ پنهنجن ڳوٺائي دوستن سان گڏ تياريون ڪرڻ لڳس ۽ حيدرآباد اچڻ تي ڪانئن موڪلائي لهي پيس ۽ منهنجا سنگتي اڏيري لعل اسٽيشن تي لهڻ وارا هوا، جن کي مون تاڪيد ڪيو هو، ته منهنجي مائٽن کي تسلي ڏجو ته آءٌ خير سان حيدرآباد پهتو آهيان ۽ هڪ ڏينهن ناناڻي رهي ڳوٺ ورندس.

هڪ ڏينهن حيدرآباد ۾ داهو ڪري صبح جو مڪس گاڏيءَ ۾ حيدرآباد مان روانو ٿيس ۽ اڏيري لعل اسٽيشن تي اچي لٿس. ان زماني ۾ اڏيري لعل اسٽيشن کي گهانگهلن جي اسٽيشن به چوندا هوا جتان گهانگهلا ذات جي ماڻهن جو ڳوٺ

ميل کن پنڌ تي هو. هيءَ استيشن گهٽين ڳالهين ڪري وڏيڪ سهوليت واري هئي. هتي اٺن جي ڪوڙي هوندي هئي، جتي اٺ هر وقت ڀاڙي تي سوارين لاءِ ملي سگهندا هوا. ڪوڙيءَ تي جتن کي هڪ روپيه پنهان هڪ آنو، ڪوڙيءَ جي جمعدار کي آنکي ڏيڻي پوندي هئي، جنهن جي عيوض هو جتن جي حقي پاڻيءَ جو انتظام رکندو هو. جت اڪثر گهوٽاڻن جا مير جت هوندا هوا ۽ ڀاڙا ڪڍڻ هنن جو آبائي پيشو هو. هو هر وقت هالن جي مارڪيٽ ۾ اٺ سوڊو نظر ايندا هوا ۽ چار يا اٺ آنا سوٽي وٺي اٺ ڀڏندا هوا ۽ وقت تي اچي گهران سوار کي ڪٽندا هوا. مون کي ياد آهي ته سال ١٩١٤ع ۾ جڏهن پهرين مهاڀاري لڙائي لڳي، تڏهن سرڪار زوريءَ اٺ خريد ڪيا ۽ خريداريءَ لاءِ هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي ويئي هئي. مير جت ويچارا جن جي گذران جو ذريعو ئي ڏاگها هوندا هئا، سي زوريءَ انهن کان محروم ٿي ويا ۽ سندن ڌندو بند ٿي ويو. ڪوڙي اٺ ڪري ويندا ئي ڪو نه هوا، جو اٺان سرڪاري ماڻهو جنهن جو اٺ ڏسندا هوا ته بيگر هڻي ويندا هوا. مير جت ويچارا چوندا هوا ته ادا ڇا ڪريون، اٺن ۾ ڪاميٽي پئي آهي. اسان مسڪينن سان ويل وهي ويا آهن. اٺن جي اٺاڻ سبب استيشن تي ويٺل ميربحر جي پنهنجا ٽانگا انوقت فقط اڏيري لعل استيشن کان اڏيري لعل وليج ٽائين هلائيندا هوا، سي هن اٺن جي قحط ۾ هالن تائين ٽانگا هلائڻ لڳا هوا، جنهنڪري ڪجهه ڀرم ڀري وڃي ٿي ۽ مسافرن جي رهجي آئي. وري جڏهن موٽرون نڪتيون ۽ هالن جا ماڻهو شهدادپور کان موٽرن ۾ سواري ڪرڻ لڳا، تڏهن به ويچارن مير جتن جي روزيءَ تي لت اچڻ لڳي ۽ جڏهن کانئن پڇبو هو ته "جت فقير ڀاڙا ٻاڙا ملن ٿا يا نه" ته هٿ ڪٽي موٽرن کي پٽيندا هوا ۽ جنگ عظيم وارو زمانو ياد ڪري چوندا هوا ته "خدا ڪا موٽرن ۾ ڪاميٽي وجهي اسان جو روزگار ئي بند ٿي ويو آهي."

خير آءُ پئي ڏينهن ڪوٽ آيس، منهنجي امڙ ويچاري نهايت سڪ سان مون کي اچي ڀاڪر پاتو ۽ خوش ٿي. هن ويچاريءَ ٿي ڏينهن منهنجو انتظار ڪيو هو ۽ اکين مان لڙڪ وهايا هوا. ان وقت ڪراچيءَ جو سفر ائين حج جو سفر هو. ويچاريءَ ڇيو پئي ته اسماعيل ٻار آهي ۽ اڪيلو ڪراچيءَ موڪليو اٿوا چاچا محمدموسيٰ مرحوم کيس دلداري ڏيندو ٿي رهيو ته اسماعيل چالاڪ ڇوڪرو آهي. توهان ڪو به فڪر نه ڪر. انڊن وڃي ملتان لڏو آهي. هيءُ پڙهيل ڳڙهيل ڇوڪرو ڪراچيءَ نه پهچندو؟ آخر جڏهن گهر پهتس تڏهين امڙ خوشي ڪئي ۽ خيرات جون جليبيون وراهيون.

سنڌ مدرسو سنڌ جو هڪ اهڙو ادارو هو، جنهن جي شاگردن جي پاڻ ۾ ڏاڍي سڪ ۽ محبت هوندي هئي. هوبهو علي ڳڙه جي شاگردن وانگر مدرساين جو به هڪ ٻائپيءَ جو سٻنڌ هوندو هو. سموري وڪيشن ڪڏهن هالن پرانئن، وارا دوست هالن نون ۾ مون وٽ ايندا هوا ۽ ڪڏهن مان هالن پرانئن ويندو هوس. وڪيشن خير سان ڪل خوشيءَ ۾ گذري ويئي ۽ آخر اهو ڏينهن آيو جو وري ان شريفاڻي جيل ڏانهن وڃڻو پيو، مگر ڪراچي ويندي اڻاهه خوشي پئي محسوس ڪئي سين. موٽ جي ڪنسيشن اسان وٽ هئي ۽ ابوبڪر اسان جو ڪئپٽن هو. ٻهرئين دفعي آءٌ اڪيلو ڪراچي ويو هوس پر هن دفعي چار آٺ اسان سان گڏ پئي هليا ۽ شهدادپور جي پنڌ اسان کي ڏيکاڻي ڪانه ڏني. نيٺ مدرسي جي سيخن اندر بند ٿياسين ۽ مدرسي واري حياتي شروع ٿي.

باب ڏاڏون

سنڌ مدرسة الاسلام جو دؤر (ڀاڱو -٢)

وڏڪيشن کان اڳ مون مدرسي ۾ صرف چند ڪلاڪ قيام ڪيو. تنهنڪري مدرسي جي بلڊنگ خواه هاسٽلون گهمي نه ڏٺيون هيم. جڏهن وڏڪيشن بعد موٽي آيس، تڏهن انٽر هال جنهن ۾ چند ڪلاڪ ترسيو هوس سو ڊهي پٽ تي چڪو هو ۽ اسان تنڊين شاگردن کي سردار هائوس ۾ رهايو ويو، جو وڏڪيشن جي عرصي ۾ مڪمل طور تيار ٿي ويو هو ۽ رهائش جي قابل هو. سردار هائوس ۾ چار هال هوا، ٻه مٿي ۽ ٻه هيٺ. مون کي اي (A) هال ۾ رهايو ويو. پنهنجي هموطن هالائي دوستن کي چيم ته مون کي مدرسو گهمائي ڏيکاريو. ان وقت مدرسي جي بورڊنگ هائوس ۾ چار هاسٽلون هيون. ١- ٽالپر هائوس ٢- حسن علي هائوس ٣- خيرپور هائوس ٤- سردار هائوس ۽ هڪ سينيٽوريم (اسپتال) هئي، جي اڄ ڏاڍين ساڳي حالت ۾ قائم آهن.

مدرسي جي بلڊنگ ٻه طبقي چورس شڪل جي ٺهيل هئي. جنهن ۾ هيٺ مٿي ڪلاس هوا. ۽ ڏکڻ طرف کان آپر (مٿيون) هال ۽ ان جي هيٺان هڪ ڊائننگ هال هو. آپر هال ۾ هڪ ڪلاڪ روزانو رات جو بورڊرن کي ٽيوشن وٺڻ لاء لازمي وڃڻو پوندو هو. ۽ حاضري به ورتي ويندي هئي ۽ هر ڇنڇر آچر جي رات ڊبيٽ ٿيندي هئي جنهن ۾ بورڊرن سان گڏ ڊي بئائز (شهري شاگرد) به حصو وٺندا هوا. ازانسواء امتحانن جي لاء به ڪتب ايندو هو. هن هال جي هڪ ڪنڊ ۾ ڊرائنگ ڪلاس به هلندو هو، جنهن جو ماستر هڪ گجراتي هندو مسٽر ترويدي هو. هيٺين طبقي جا ڪلاس سڀ پرائمري هوا. جن ۾ گجراتي، اردو ۽ سنڌي برانچون ڪم ڪنديون هيون ۽ مٿي سيڪنڊري (ثانوي) ڪلاس درجي ١ کان ٧ تائين هوندا هوا. البت هيٺ ٣ ڪلاس سيڪنڊري ۽ جا به هوا. اتر اڀرندي جي ڪنڊ تي

هڪ روم ۾ مرحوم محمد هاشم ٽالپر بوڪ اسٽال جو انچارج هو. عام طرح ڪيس محافظ سڏيو ويندو هو. مرحوم نهايت ئي مزيدار ماڻهو هوندو هو. انگريزي ٿوري پڙهيل هو، مگر مٿين ڪلاسن جي شاگردن سان زور ڪري پڪل ٽٽل انگريزي ڳالهائيندو هو، جنهنڪري مدرسي ۾ سندس انگريزيءَ جون اعلون ڪندا هوا. بوڪ اسٽال ۾ جيڪي ڪچا نوٽبوڪ، بائونڊ بوڪ ۽ رپورٽ بوڪ يا ايڪسر سائيز يا امتحاني نوٽبڪ هوندا هوا تن تي ”سنڌ مدرسة السلام“ جو نالو ڇپيل هوندو هو. سيڪنڊري ڪلاسن ۾ به ساڳين ٽن ٻولين يا زبانن ۾ ڪلاس هوندا هوا. مدرسي جي عمارت جيئن مٿي چيو اٿم، تہ چورس شڪل جي هئي، ان ڪري وچ ۾ ٿورو گرائونڊ هو جنهن ۾ لڏڻ لاءِ پينگهون ۽ بار ڪٿي لاءِ ڏهن سيرن جي ٻچرين ڪان وڏي مڇ تائين ڪاٺ جون ٻچريون رکيل هونديون هيون، جتي شام جو ۽ موڪل جي ڏينهن تي بورڊر ورزش ڪندا هوا. ڪي مشهور ماسٽر جن جا نالا ياد اٿم سي هوا: ١- رياضي ٽيچر مسٽر پراگجي، سائنس ٽيچر هڪ يهودي ابراهيم ٽالڪر هوندو هو ۽ پرنسپال ٽي-ايچ وائنس. هڪ انگريز عيسائي هو. مشهور استادن ۾ مسٽر محمد حسن سولنگي جنهن سڄي عمر درجو پهريون پاڙهيو هو، سو هڪ بهترين ۽ لاجواب استاد ليکيو ويندو هو. درجي ٢ ۾ مسٽر عمرالدين نوموڙيو، درجي ٣ تي مسٽر الهڏنہ سمون (علاءالدين) ۽ هڪ هندو ماسٽر مسٽر نهالچند هوندا هوا. درجي ٤ تي مرحوم محمد صالح پٽني هالائي ۽ مسٽر تاج محمد پکهيو هوا. درجي ٥ تي مسٽراحمدبخش راهو هڪ قابل استاد هو. درجي ٦ ۾ مسٽر عبدالرحمان مغل مرحوم ۽ ستين درجي تي خانصاحب مريد علي ۽ مسٽر ضياءالله هوا. اردو ۽ سنڌي ڪلاسن جي سيني ماسترن جا نالا لکڻ طوالت جو سبب بڻبا جنهنڪري ڏيکهہ نہ ٿو ڪريان. اسپيشل ٽيچرن ۾ فارسيءَ جو استاد مسٽر سليمان سفوي ايراني هو. عربيءَ جو استاد مولانا قاضي عبدالرزاق هو ۽ فقه جو استاد مولانا مولوي عبدالرحيم

منگسي هوا هڪ ملٽري رٽايرڊ پنجابي ڊرل ماستر هو جنهن کي خان چوندا هوا.

مدرسي بلڊنگ جي اتر واريءَ ڪنڊ کان سُني ماسڪ (مسجد) ۽ ڏاکڻيءَ ڪنڊ کان شيعا ماسڪ (مسجد) ٺهيل هيون. ٽالپر هائوس، والي رياست خيرپور جي عطيہ مان ٺهرايو ويو هو. ان ۾ اڪثر خيرپور جا ٽالپر شاگرد رهندا هوا. ۽ حسن علي هائوس جي هيٺين طبقي ۾ ايراني شاگرد رهندا هوا. جن جو خرچ ايراني حڪومت ڀريندي هئي. اهڙيءَ طرح ٽالپرن جو خرچ والي رياست خيرپور ڀريندو هو. شيعا مسجد جي لاءِ هڪ شيعا عالم مقرر ڪيل هو ۽ سُني مسجد مولانا عبدالرحيم جي سنڀال هيٺ هئي. شيعا فقه شيعہ عالم شاگردن کي پڙهائيندو هو. ڇونڪ هو ايراني هو، ان ڪري سنڌي شيعا شاگرد هن کي سمجهي نہ سگهندا هوا. ٻنهي مولوين کي ٻين هائوس ماسترن وانگر رهائش لاءِ ڪوارٽر مليل هوا ۽ باقي ماستر صاحبان شهر ۾ سڪونت پذير هوا.

مدرسي جون هاسٽلون ڏکڻ کان ٽالپر هائوس، اڀرندي کان حسن علي هائوس ۽ اتر کان خيرپور هائوس مدرسي جي وچئين ميدان کي قري ٿي آيون، وچ وارو ڪشادو گرائونڊ راندين لاءِ استعمال ٿيندو هو. بورچي خانا، ڌوبي گهاٽ، غسل خانا ۽ ڀنگين لاءِ ڪوارٽر سئنيٽوريم جي طرف ڏي هوندا هوا. ٽالپر هائوس والي خيرپور جي ڏنل عطيہ سان ٺهرايل هو. حسن علي هائوس ۽ مدرسہ بلڊنگ عام چندن سان تيار ٿي هئي ۽ خيرپور هائوس ٻن والي خيرپور جي سخا جو نتيجو هو. سردار هائوس سردار واحد بخش خان ڀٽي جي همٿ جس هئي، ڪاڪوس خانا سڀ فلش ٺهيل هوا، جي مون زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ڏٺا هوا. ساڳيءَ طرح اليڪٽرڪ لائيٽ بہ مون پهريون ڀي دفعو ڪراچيءَ ۾ اچي ڏٺي هئي.

اسڪول بابت هيءُ مختصر مگر جامع ذڪر ان ڪري

ڪم، جو منهنجي لاءِ مدرسي جهڙو ادارو ان وقت هڪ عجوبه جي حيثيت ٿي رکي. اهڙي اداري جو مان ڪڏهن تصور ٿي ڪري نه ٿي سگهيس.

سنڌ مدرسي ۾ مانيٽوريل (مانيٽرن) جي سرشتي جو طريقو نهايت ڪامياب نموني ۾ قائم هو. هرهڪ هال ۾، هاسٽل جو مانيٽر، ڪلاسن جا مانيٽر، ڊرل جا مانيٽر، اسڪائوٽنگ جا مانيٽر، ٽيوشن هال جا مانيٽر، ڊائننگ هال جا مانيٽر، هابي هال جنهن ۾ واڌ ڪيءَ جو هنر سيکاريو ويندو هو، ان جا مانيٽر، مطلب ته هر شعبي لاءِ مانيٽرن جو دستور قائم هو. سنڌي مسجد ۾ هر جمعي جي رات مولود خواني ٿيندي هئي، جنهن ۾ جيڪي شاگرد حصو وٺندا هوا، تن ۾ قابل ذڪر ١- نور محمد پٺي ٢- عمرالدين (عمر بن محمد) دائود پوٽو ٣- محمد يوسف جوڻيجو ۽ محمد صالح راهو جو هوندا هوا. هفتي ۾ جمع ۽ آچر جي ڏينهن شهر ۾ وڃڻ جي اجازت ملندي هئي، جنهن لاءِ بورڊنگ جو سپرنٽينڊنٽ پاسون اشو ڪندو (ڏيندو) هو. اهي پاسون ٽن قسمن جون هونديون هيون. ١- شارٽ (ننڍي) پاس ٢- لانگ (وڏي) پاس ٣- رليشن (مائٽن ڪي وڃڻ لاءِ) پاس. جمعي جي ڏينهن شاگردن کي شارٽ پاس ملندي هئي ۽ اهي شاگرد جن جا ڪي رشتيدار شهر ۾ نوڪرين جي سبب يا ڪنهن ٻئي ڪاروبار سان رهندا هوا، تن کي رليشن پاس ملندي هئي. شارٽ پاس فقط ٽن ڪلاڪن لاءِ سٽيءَ (شهر) ۾ گهمڻ ڦرڻ لاءِ ملندي هئي ۽ لانگ پاس صدر، ڪياماڙي، زولاجيڪل گارڊن ۽ منهوڙي لاءِ ملندي هئي، جنهن جو وقت ٦ ڪلاڪ هوندو هو. رليشن پاس صبح جو ٨ بجي کان شام ٤ بجي تائين ڏني ويندي هئي. شارٽ ۽ لانگ پاسن جي چڪاس لاءِ هڪ پراڪٽر (نگران) مقرر ڪيل هوندو هو، لانگ ۽ شارٽ پاسن ۾ ڪم از ڪم ٽن شاگردن کي گڏ هڪ پاس ملندي هئي. پاسن ۾ وقت ۽ شاگردن جا نالا لکيل هوندا هوا. پراڪٽر شهر ۾ نهايت

چوکسي سان چکر ڪاٽيندو رهندو هو ۽ ڏسندو رهندو هو ته ڪي به شاگرد نيپئر روڊ يا ٻين اهڙن ممنوع ڪوارٽرن ڏي ته نٿا وڃن ۽ شاگردن جي سڃاڻپ جي نشاني اها هوندي هئي، جو شاگرد يونيفارم کان سواءِ ٻاهر نڪري نه سگهندا هوا. يونيفارم ۾ ڪاري صوف جو گلي بند ڊگهو ڪوٽ ۽ ترڪي ٽوپي هوندي هئي ۽ پاس ۾ لکيل شاگرد ٽيٺي گڏ گهمندا هوا ۽ جدا جدا ٽي نه سگهندا هوا. پراڪٽر انهن کي ڏسندو هو، ته ڪانئن پاس گهرندو هو ته برابر وٽن آهي يا نه؟ ۽ انهن تي پنهنجي چوٽي صحيح ۽ وقت وجهندو هو. مانيٽرن کي به ڪجهه معاوضو ملندو هو، جي شاگرد ئي هوندا هوا ۽ پراڪٽر کي چڱو موچارو الاؤنس ملندو هو، جو هڪ ماستر هوندو هو. اسان جو پراڪٽر مسٽر علاؤالدين سمون هو جو نهايت زبردست چوڪسي ڪندو هو. ٻيڙي پيئڻ بورڊنگ جي اندر خواه ٻاهر منع هوندي هئي تاهم ڪي شاگرد لڪي ڇپي وڏي احتياط ۽ خوف سان پيئندا هوا.

راندين جو شوق مون جيترو سنڌ مدرسي ۾ ڏٺو، اوترو ڪنهن به اسڪول ۾ نه ڏٺم. شام جو عصر (وچين) نماز سوير پڙهي ويندي هئي ۽ پوءِ سڄو مدرسو بورڊنگ جي ميدان تي پهچي ويندو هو ۽ راندين جو ڇهڇٽو مچي ويندو هو. جدا جدا ڪيپٽن فٽ بال، ڪرڪيٽ، هاڪي ۽ ٻين راندين شروع ڪري ڏيندا هوا ۽ مغرب جي اذان (ٻانگ) ملڻ سان هڪدم راند بند ٿيندي هئي ۽ مسجد ڏي ڊوڙي ويندا هوا ۽ وضو ڪري نماز ادا ڪندا هوا. جتي هر نماز تي بورڊرن جي حاضري ورتي ويندي هئي. مغرب جي نماز ختم ٿيڻ بعد ڊائننگ هال جو بيل (گهنڊ) وڄندو هو ۽ سڀ شاگرد اچي مانيءَ تي ڪرندا هوا. مانيءَ جا ٽي ڪلاس هوندا هئا. ١- فرسٽ ڪلاس ٢- انٽر ڪلاس ۽ ٣- ٿرڊ ڪلاس. ٿرڊ ڪلاس جي مانيءَ جو معاوضو ماهيانو ڇهه رپيا هو، انٽر جو ٻارنهن رپيا ۽ فرسٽ جو ٢٥ رپيا هو. ٿرڊ ڪلاس ۾ اڪثر فري بورڊر هوندا هوا ۽ پيا پيئنگ (خرچ خود

پريندڙ) هوندا هوا. اڪثر ننڍا شاگرد ٽرڊ ڪلاس ۾ ٿي ماني کائيندا هوا. انٽر ڪلاس ۾ مٿين درجن جا شاگرد، جن کي اسڪالرشپ ماهيانه ١٥ رپيا ملندي هئي سي ۽ انهن سان گڏ بيا وسعمند مائٽن جا پٽ پيئنگ بورڊر هوا. فرسٽ ڪلاس ۾ امير ماڻهن جا فرزند جهڙوڪ سردار نبي بخش خان ڀٽو، مير بنده علي خان ٽالپر، لنواري شريف جو هڪ پير ۽ ڪي رياست خيرپور جا مير ۽ ٻيا وڏن ماڻهن جا پٽ ماني کائيندا هوا. فري بورڊر کي ڊريس، ٽوپي ۽ کان وٺي بوٽ تائين مفت ملندي هئي. مون درجي ٢ ۾ جيڪي چند مهينا گذاريا سي ٽرڊ ڪلاس ۾ ماني کاڌي ۽ ٽئين درجي ۾ اچڻ بعد انٽر ڪلاس ۾ ماني کائڻ شروع ڪئي. ١٥ روپيه اسڪالرشپ ملندي هيم، جي کاڌي تي ڏيندو هوس ۽ باقي خرچ مائٽن کان مني آرڊر ذريعي گهرائيندو هوس.

مون کي ٢ ۾ سيڪنڊ ڊي ڪلاس ۾ داخلا ملي هئي. ۽ درجي ٣ ۾ اچڻ تي ٽرڊ اي ۾ داخلا مليم، جا ٢ درجي ۾ ڪلاس ۾ پهريون نمبر اچڻ ڪري ملي هئي. ٽئين درجي جو ماستر مسٽر علاؤالدين سمون هو، جو نهايت هوشيار ۽ قابل استاد هو. هو مرحوم مون کي ڏاڍو پيائيندو هو، جنهنڪري مونسان گستاخي ڪرڻ جي ڪنهن کي به جرئت نه ٿيندي هئي. ننڍن شاگردن کي وڏن جي (ڪوٺين) ۾ وڃڻ کان منع هوندي هئي ۽ آئون مدرسي جي رولن (قانون) جي بلڪل پابندي ڪندو هوس ۽ ڪڏهن به ڪنهن کي وجهه نه ڏنم، جو منهنجي ڪا شڪايت ڪري، ٽئين درجي ۾ اچڻ سان، اسان کان پڇيو ويو ته اوهان عربي ڪڻندا يا فارسي. ياد رهي ته سنڌ جي ٻين سيني اسڪولن ۾ ثانوي زبان ۴ درجي کان شروع ڪرائي ويندي هئي، مگر صرف سنڌ مدرسوئي هو جتي ٣ درجي کان شروع ڪرائي ويندي هئي. بهرحال مون عربي کڻڻ لاء رضامندي ڏيکاري. مولوي مولانا قاضي عبدالرزاق اسان کي مرقات الادب جو ڪتاب ڏنايو ۽ جڏهن پاڙهڻ شروع ڪيائين تڏهن مون هڪ اهڙي

لذت ۽ سرور محسوس ڪيو، جنهن جو بيان ڪري نه ٿو سگهان. عربيءَ ۾ ايترو ته شوق رکيم جو سيني شاگردن ۾ برک هوندو هوس. مولانا عبدالرزاق مون کي ڏاڍو پسند ڪندو هو. جڏهن مئٽرڪ پاس ڪري ڊي-جي سنڌ ڪاليج ۾ آيس تڏهن ته مولانا مرحوم جي مونسان دوستي ٿي ويئي.

مولانا عبدالرحيم منگسي اسان کي فقه پاڙهيندو هو. فقه ڇا هئي؟ وضو، غسل، نماز، روزو، زڪوات، حج وغيره جا اصول ۽ قرآن پاڪ جي پهرئين ايميءَ جي سورتن سڀورين جي سنڌي معنيٰ سيکاري ويندي هئي. مون کي خود عالمن جي لاءِ قدرتي طرح تعظيم ۽ تڪريم هوندي هئي ۽ انهن جي وڏي عزت ڪندو هوس ۽ انهن کي هميشه پيرين پئي ملندو هوس. پيچ پيچ جي عادت ته مون کي اصل کان هوندي هئي، ان ڪري ڪيترئون ديني ڳالهيون ڪانئن پڇندو هوس ۽ سندن مٿو کائيندو هوس. الله تعاليٰ ٻنهي مولوي صاحبان تي پنهنجي رحمت جي پالوت ڪري. منهنجي پيچ پيچ سبب هرگز ڪڪ نه ٿيندا هوا. پر پاڻ مون کي وڏيڪ پاڻيندا هوا ۽ سدائين پنهنجي شفقت جو هٿ منهنجي پٺن ۽ مٿي تي قيرينداهوا. ڪڏهن ڪڏهن عيد ميلاد جا جلسا ڪڏي، جهونا مارڪيٽ، ميمڻ مسجد ۽ مسجد قصابان صدر ۾ ٿيندا هوا ته آئون کين عرض ڪندو هوس ته مون کي اتي وٺي هلو مان عالمن سڀورن جا وعظ ٻڌان. ان تي ڏاڍو خوش ٿيندا هوا ۽ مون کي بورڊنگ جي اختياريءَ وارن کان اجازت وٺي پاڻ سان گڏ وٺي هلندا هوا. هڪ عالم سڀورو مرحوم مولانا مولوي عبدالڪريم درس ته اهڙي تقرير ڪندو هو جا منهنجي دل ۾ چڀي ويندي هئي، ۽ آءٌ نماز جو پابند ۽ قرآن پاڪ جي دور جو متقي ۽ پابند ٿي پيس.

مدرسي جو پرنسيپال مسٽر ٽي-ايچ وائينس جو راندين تي خاص مارو هو. هفتي ۾ ٻه دفعا فجر نماز بعد ڪمپلسري

(لازمي) ڊرل ڪرائي ويندي هئي، جنهن ۾ جدا جدا اسڪاڊس (Squads) هونديون هيون ۽ انهن لاءِ جدا جدا وڏا شاگرد ڪئپٽن هوندا هوا. شام جو واري واري سان جدا جدا ڪلاس، سنڌ مدرسي کان مئڪلوڊ روڊ ڏيئي ڪمشنرس ميدان تي قطار ۾ ويندا هوا. مان راندين ڪرڻ کان لاچار هوس جو مون کي هرنيا (چِنَ) هئي، انڪري راندين ڪرڻ کان معافي مليل هوندي هيم. تاهم پنڌ ڪري اتي ويندو هوس، مگر ڊڪ ڊوڙ نه ڪندو هوس. اهو ئي سبب هو جو منهنجو راندين سان اول کان آخر تائين واسطو نه رهيو.

سنڌ مدرسي ۾ هڪ عاليشان لئبرري هئي ۽ هڪ ريڊنگ روم (دارالمطالعه). ريڊنگ روم ۾ چند رسالا ۽ الوحيد اخبار سنڌي ۽ ٻيون انگريزي اخبارون جهڙوڪ سنڌ آبزرور ۽ نيو ٽائمس ايندڙيون هيون. راند ۾ درڪ نه هئڻ سبب منهنجو توجه لئبرري ۽ ريڊنگ روم ڏي مبذول ٿيو. جيتوڻيڪ هيٺين درجن جا شاگرد ريڊنگ روم ۾ نه ويندا هوا، مگر آءٌ زور ڪري اتي وڃي ويهندو ۽ پڙهندو هوس. مولانا مولوي عبدالرزاق صاحب مرحوم ۽ محمد صالح ڀٽي مرحوم سنڌ مدرسي ڪرانيڪل جا به ايڊيٽر هوا. ڪرانيڪل ڏاڍي شوق سان پڙهندو هوس ۽ عجب لڳندو هوم ته ماڻهو ڪيئن ٿا اهڙا ليک لکن ۽ دل ۾ چوندو هوس ته آءٌ ڪڏهن اهڙو ٿيندس جو اهڙا مضمون لکندس.

آخر ٽئين درجي جو سال به خير سان پورو ٿيو ۽ آءٌ ساليانه امتحان ۾ ٻيو نمبر آيس. مدد علي نظاماڻي مون کان پهريون نمبر کڻي ويو. ڏک ڏاڍو ٿيم پر مدد علي واقعي هوشيار هو ۽ منهنجو گهاٽو دوست ۽ دوُري هو، ان ڪري سندس ڪاميابي مونکي خراب نه لڳي.

ان زماني ۾ ڪراچيءَ ۾ هاءِ اسڪول فقط ڇهه هوا. ١- سنڌ مدرسة الاسلام، ٢- اين جي وي هاءِ اسڪول، ٣- گرامر اسڪول، ٤- چرچ مشن اسڪول، ٥- ماما پارسي گرلس هاءِ اسڪول. پهريان ٤ اسڪول ڇوڪرن جا هوا جن جي وچ ۾

مئچون ٿينديون هيون ۽ اڪثر مدرسو کٽي ويندو هو. هر هڪ اسڪول کي پنهنجو پنهنجو راند جو ميدان هو جتي واري واري سان مئچون ٿينديون هيون. بهرحال مدرسي جو گرائونڊ ٻين گرائونڊن کان بهتر هو، جنهن تي سدائين رولر سان ليولنگ جو ڪم ۽ ڇڻڪار ٿيندو رهندو هو. مدرسي گرائونڊ جي وچ ۾ هڪ عاليشان ڪرڪيٽ پچ به ٺهيل هوندي هئي. ڪرڪيٽ راند کان وڌيڪ هاڪي ۽ فٽ بال جون رانديون مون کي پسند ايندڙيون هيون. جڏهن مڪرانين جي ٽيم، جي اڪثر ڪياماڙي بندر جا مزدور هوندا هوا، انهن ۽ انگريز فوجي رانديگرن جي وچ ۾ فٽ بال جي راند ٿيندي هئي ته مان حيرت کان سڄو ڏينهن بت بڻجي ويندو هوس. مڪرانين جا پير اگهاڙا هوندا هوا انگريزن کي لانگ بوٽ پيل هوندا هوا جي خاص فٽ بال راند لاءِ ڪم ايندا هوا مگر اڪثر مڪراني مئچ کٽي ويندا هوا. ڪن ڪن کي بوٽن جي ٺڏن سبب پيرن مان رت پيو وهندو هو، مگر مئي مارائي ڪانسواءِ نه رهندا هوا.

انهن آئوٽ ڊور راندين کان علاوه سنڌ مدرسي ۾ ان ڊور رانديون به هر قسم جون کيڏيون وينديون هيون، خاص طور پنگ پانگ ۽ بئڊمنٽن راندين جو خاص شوق ۽ شغف هو.

ٽئين سال جو درجو پورو ڪري چوٿين درجي ۾ ويس ۽ مسٽر تاج محمد ٻگهيو منهنجو ماسٽر ٿيو. الله تعاليٰ جي قدرت سان درجي ۴ ۾ بيمار ٿي پيس ۽ مون کي پيٽ جي خرابي ٿي پيئي. مدرسي جي مائيءَ، ڪراچيءَ جي پاڻيءَ ۽ منگهٽن پنهنجو اثر ڏيکاريو ۽ مون کي ڊاڪٽر پنٽو جو مدرسي سئنيٽوريم جو ڊاڪٽر هو، ان مشورو ڏنو ته تون ڪراچي ڇڏي وڃ ۽ اهڙي رپورٽ لکي پرنسيپال صاحب ڏانهن ڏنائين. ان وقت ڌائين پرنسيپال ٽي-ايڇ وائينس رٽائر ڪري ويو ۽

ايس - ڊي ڪنٽرڪٽر (پارسي) مقرر ٿي آيو هو. آءٌ اها رپورٽ کڻي پرنسپال صاحب جي بنگلي تي ويس، جو مدرسي جي ڏکڻ اولهه ڪنڊ تي هڪ ننڍڙي باغيچي سان موزون جاءِ تي واقع هو. هن صاحب مونکان رپورٽ ورتي، ان تي آرڊر ڪيو ۽ منهنجي اسڪالرشپ حيدرآباد ڏانسفر ڪرائي ۽ حيدرآباد اين - ايچ اڪيڊميءَ ۾ اچي داخل ٿيس.

مدرسي مان موڪلائڻ کان اڳ مان پنهنجي استادن سان هڪ هڪ سان مليس ۽ پيرين پئي کانئن موڪلايم ۽ دعا طلب ڪيم. هنن کي به منهنجي وڃڻ تي ڏک ٿيو. دعا ڏنائون ۽ مون روئي ڏنو. ههڙو مدرسو ڪير ڇڏي! جنهن مان ڪهڙا ڪهڙا شاگرد وڏا وڏا ماڻهو ٿي نڪتا. پرنسپال وائينس هڪ پادري گهراڻي جو هو، جنهنجي سنڌ جي ڪمشنر ۽ ٻين ڪاڻن جي وڏن وڏن آفيسرن جي انوقت سڀ يورپين هوا، تن ۾ وڏي عزت هئي. شاگرد مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد جيڪي نوڪري ڪرڻ چاهيندا هوا، تن کي منٿن ۾ نوڪري وٺي ڏيندو هو ۽ جيڪي ڪاليج ۾ پڙهڻ جو خيال ڪندا هوا، تن کي اسڪالرشپون وٺي ڏيندو هو. ڪوبه شاگرد نامراد نه رهيو. سنڌ مدرسي جا شاگرد ساري سنڌ اندر ملازمتن ۾ برک رهيا. وڏا وڏا ليڊر ٿيا، قومي ڪارڪن ٿيا ۽ سهڻو نالو ڪڍرايائون.

خدا وند تعاليٰ مرحوم خانبهادر حسن علي افنديءَ تي رحمت فرمائي، جنهن ههڙو ادارو قائم ڪري سنڌ تي ۽ مسلم قوم تي هڪ عظيم احسان ڪيو. مدرسي کي هلائڻ لاءِ هڪ بورڊ هوندو هو جنهن ۾ ان وقت مير ايوب خان بئريسٽر لس ٻيلي وارو، مرحوم عبدالرحمان بئريسٽر، غلام علي چاڳلا، ۽ مسٽر پٽيل (پارسي) جو ڪافي زمانو مدرسي جو ڪارڪن به رهيو، بورڊ جي ميمبرن مان چند ناليوارا ميمبر هوا. سنڌ مدرسو چون ٿا ته شروعات ۾ مدرسي جي موجوده بلڊنگ جي الهندي طرف هڪ ڪمپائونڊ (گودام) ۾ شروع ڪيو ويو. پوءِ مرحوم

آفندي جي ڪوشش سان اهڙي بلڊنگ ٺهرائي ويئي، جا ان وقت ۾ ڪراچيءَ ۾ اول نمبر عمدي عمارت شمار ڪئي ويندي هئي. مرحوم حسن علي هن وقت فردوس برين ۾ جاگير هوندو ۽ هن دنيا ۾ سندس نام نامي اسم گرامي هرگز دلين تان محو ٿيڻ جو ناهي.

خدا رحمت کند اين عاشقان پاڪ طينت را

اهڙو اشتراڪ جنهن ۾ هندو عيسائي، ڪرستان، پارسي يهودي ۽ مسلمان ايراني، مڪراني، ڪڇي، خواجه، بروهي، شيعا ۽ سني هڪ ئي اداري ۾ گڏجي محبت سان تعليم وٺن، ان جو شايد ئي ڪٿي مثال ملي سگهندو هجي.

بهرحال منهنجي مدرسي جي زندگي ختم ٿي ۽ آءٌ اڪين مان لڙڪ ڳاڙيندو وري حيدرآباد موٽيس، جتان مدرسي ويو هوس سنڌ مدرسي ۾ اهڙي ڪابه تعليمي سرگرمي ڪانه هئي، جنهن ڪان مدرسو وانجهيل هجي. جيڪڏهن مدرسي جي شاگردن جي ٻارائين حرڪتن، چرچن گهڻن، پوک مزن بابت تفصيل سان سڀ ڪجهه و ٻهي لکان، جو منهنجي صدري دفتر ۽ حافظي ۾ محفوظ آهي ته جيڪر هڪ امير حمزي يا چار درويش جو داستان ٿي پوي. هينئر سنڌ مدرسو اها رونق ۽ اهميت وڃائي چڪو آهي. شال الله تعاليٰ هن اداري کي سدائين قائم رکي. (آمين)

باب ڏهون

نولراءِ هيرانند انڪيڊمي حيدرآباد ۾ تعليم

سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ کي خيرباد چئي حيدرآباد ۾ مذڪوره بالا اسڪول ۾ اچي داخل ٿيس. مونکي فورٿ ”بي“

درجي يعني ڊويزن ب ۾ داخل ڪيو ويو. هن ڪلاس جو ماستر صاحب ديوان پرتابراء هو، قداور پيرسن سفيد ريش ڪاري مخملي ٽوپي پاجامون ۽ سليپر زيب تن ڪندو هو. ايڪيڊميءَ جي اولهه طرف ڪان ڪافي ميدان ڇڏيل هو. جتي صبح جو اسيمبلي ٿيندي هئي. هارمونيم تي هندو عامل شاگرد ٻيهي مٺڙن آوازن ۾ پرارٿنا ڳائيندا هوا. سڀ شاگرد ادب سان ٻانهون ٻڌي بيهندا هوا. پرارٿنا پوري ٿيڻ تي هر هڪ ڪلاس جي قطار پنهنجي ڪلاس ڏي هلي ويندي هئي ۽ استاد صاحبان، جي مٿي ورانڊي جي ٿلهي تي قطار ۾ بيهندا هوا، سي پنهنجن پنهنجن ڪلاسن ۾ پهچي ويندا هوا. مسٽر پرتابراء جي عادت هوندي هئي، ته شاگردن جي حاضري وٺڻ مهل سنسڪرت جا ڪي جملا چوندو هو ۽ پوءِ سنڌيءَ ۾ دعا گهرندو هو ته، "اي پرڀو تون پيريءَ ۾ پت سان گذارجانءِ، جيوت سکي ڪجانءِ، اي ايشور سڀ جيوَ جنتر جيت جتيا تنهنجي گنج مان پلجن ٿا. تون پنهنجي داسن تي سک جو سمون آڻج، اي جڳ جا رکپال، اسان پاپين جي رکشا ڪر وغيره وغيره گهڻو ڪجهه چوندو هو، هڪ ڇوڪرو ٺانور جو سچي ڪلاس ۾ حسين هو، دعا ۾ ان لاءِ چوندو هو ته اهي پرڀو ٺانور جهڙا سندر ڇوڪرا منهنجي ڪلاس ۾ آهن، انڇا رکجان." ٺانور ويچاري سان جٺ هوندي هئي، شاگرد ڪلاس ڪان ٻاهر اتس کلندا هوا ۽ هو ويچارو حيا کان ڪنڌ ڪڍي هيٺ ڪندو هو. مسٽر پرتابراء پيلا پيءَ ڏاڏي جيڏو ڪير ڪيس سمجهائي. پنج منٽ اها دعا هلندي هئي ۽ پوءِ حاضري وٺي ڪم شروع ڪري ڏيندو هو. اسان ڪيس ڪڏهن به کلندو نه ڏٺو. چوٿين درجي ۾ باقي ٦-٧ مهنا رهيا هوا، جي خواب وانگر گذري ويا. ساليانو امتحان ٿيو ۽ آءٌ چوٿون نمبر آيس. هندو ڇوڪرا اڪثر عامل هوا، جن جي گهرن ۾ سڀ ڇوڪرا ڇوڪريون انگريزيدان هوا، ان هوندي به ٽيوشنون وٺندا هوا، ۽ گهڻو هوشيار هوندا

هوا. اهڙن شاگردن ۾ چوٿون نمبر اچڻ ٻه وڏي ڳالهه هئي. هتي هي چند لفظ لکڻ بيجا نه ٿيندا، ته مون کي ٻه پرارٿنائون وڻنديون هيون، اهي هي هيون (١) ديا سان اي ديالو تون ڪرم ڪر مهر سان پريو (٢) ٻاجهه ڪري ٻاجهارا سائين ٻاجهه ڪرين ٻاجهارا. جيستائين ڳالهه جو تعلق آهي ته مان قبول ٿو ڪريان ته آءٌ قدرتي ٻي سرو هوندو هوس.

پنجين درجي ”اي“ ۾ مون کي ٽپايو ويو. هن ڪلاس جو استاد مسٽر نارائڻداس ساجناڻي هو، جو تنبدي آدم جو ويٺل هو. ان وقت پوهوڪياڻي بلڊنگ ۾ ايڪيڊميءَ جو بورڊنگ هائوس هوندو هو، مون بورڊنگ هائوس ۾ داخلا ورتي، جتي ٻيا مسلمان شاگرد هڪ مرحوم محمد الياس يوسفاڻي، تنبدي آدم وارو هو ۽ ٻيو مسٽر پانڊي خان ۽ سندس ڀاءُ محمد علي مرحوم هوا. منهنجو اضافو هنن لاءِ خوشيءَ جو باعث بڻيو، نهايت محبت ۽ پيار سان گڏجي رهندا هواسين. مرحوم پانڊيءَ هڪ نوڪر محمد نالي ڳوٺان آندو، جو اسان جي ماني ٽڪي ٺاهيندو هو ۽ اسين هڪ ٿي ميس ۾ کائيندا هواسين. اسان جو مئنيجر محمد الياس هو، جو پڪو ميمڻ هو ۽ نهايت ڪفايت سان خرچ ڪندو هو، مسٽر يوسفاڻي ۽ مسٽر پانڊياڻي مون کان هڪ درجو مٿي هوا.

پنجين درجي ۾ اڃا ٻه مهينا ڪن مس گذريا هوا ته هڪ سرڪيولر آيو ته ورنيڪيولر فائينل امتحان ۾ جيڪي شاگرد وهڻ گهرن، سي نالا ڏين ۽ فارم ڀري ڏين. سڄي ڪلاس مان فقط مون نالو ڏنو. مسٽر ساجناڻي فارم ڀري مون کان صحيح ورتي ۽ مون ٻه روپيا في ادا ڪئي. فائينل امتحان ۾ فقط ٻه اڍائي مهينا هوا، امتحان ڏنم ۽ رزلٽ آئوٽ ٿيڻ تي ڪامياب اميدوارن ۾ پنهنجو نالو ڏسي خوشيءَ ۾ نه ٿي ماپيس. اڃا اهو امتحان ختم ٿي مس ٿيو ته اسان جو ڊرائنگ ٽيچر مسٽر لوڪومل منهنجي پنيان پيو، ته ميان تنهنجو هٿ سٺو آهي،

تنهن کري ايليمينٽري ڊرائنگ جو امتحان ڏي . هي فارم ڀري ڏي ۽ ٻه رپيه في ڪٽي اچ . مان البت نتائڻ لڳس جو تياريءَ لاءِ شام جو ڊرائنگ ڪلاس ۾ اڃئو پوندو هو . مسٽر لوڪو مل جڏهن نااميد ٿيو ته هن ديوان کانچند پرنسيپال کي چيو ، جنهن مون کي گهرائي چيو ته پٽ تون ڇو نه ٿو امتحان ڏين؟ ماسٽر صاحب تنهن جي نيڪي ڪري ٿو ۽ تون پڪ پاس ٿيندين . پرنسيپال وٽ مون کي ڳالهائڻ جي جرئت نه ٿي . ڪهڙو سبب ڏيان . اوچتو خيال آيم ۽ چئي ڏنم ته سائين مون وٽ فيءَ جا ٻه روپيه ڪونه آهن . ديوان صاحب چيو ته پٽ بس ڳالهه ٻه اِيتري ۽ ائين چئي کيسي مان رپيا ڪڍي مسٽر لوڪو مل کي ڏنائين ۽ مون کي چيائين ته شاباس وڃي فارم صحيح ڪري ڏي . هاڻي ته مون وٽ ڪابه حجت نه رهي . امتحان جي تيارين ۾ لڳي ويس امتحان جو ڏهاڙو به آيو . پيپر بمبئي مان ايندا هوا . امتحان ڏنم ۽ ڪجهه مهينن بعد نتيجو نڪتو ۽ ڪامياب ٿيس .

ڊرائنگ جي امتحان ۾ جيترا به شاگرد پاس ٿيندا هوا، انهن جي تعداد تي اسڪول کي ڪجهه گرانٽ ملندي هئي . هن اسڪول ۾ عربي پڙهائي نه ويندي هئي ، ان ڪري ثانوي زبان پارسي هئي پارسيءَ جو استاد مولوي امام بخش هو ، جو ڳاڏي کاتي ۾ رهندو هو . سفيدريش سنڌي پٺاڻ هو . ڏاڙهي مٿو اڇو ، ڀڳوئان وار ۽ ترڪي ٽوپي پائيندو هو . هندو ڇوڪرا البت سائس مسخريون ڪندا ۽ ٺٺوليون ڪندا هوا پر هو ڪو به ڌيان نه ڏيندو هو . فقط چوندو هو ته "بس بس" اهو سندس تڪيو ڪلام هو . اسان کي درجي چوٿين ۾ حڪايات لطيف پڙهايو ويندو هو ۽ پنجين درجي ۾ صد حڪايت جو ڪتاب پڙهندا هواسين . ڪتاب ٻئي دلچسپ هوندا هوا . حڪايات لطيف ۾ مزيدار مزاحيه حڪايتون هيون ۽ صد حڪايات ۾ اخلاقي آکاڻيون هونديون هيون مون کي پارسيءَ سان هڪ خاص شغف ۽ دلچسپي ٿي ويئي ۽ ٻنهي ڪلاسن ۾ اٿارٽي سمجهيو ويندو هوس . مولوي

امام بخش مرحوم کي آءٌ ڏاڍي ادب سان ملندو هوس، ان ڪري هو مون کي ڏاڍي پيار سان ڏسندو هو. درجي چوٿين ۽ پنجين ۾ فارسيءَ جو استاد مولوي صاحب هو. ڇهين ۽ ستن ۾ ديوان ڏيارام فارسيءَ جو استاد ٿيو. درجو پنجون مسٽر ساجناڻيءَ جي تربيت ۽ تعليم هيٺ گذريو. سندس جهڙڪي اوصاف ۽ اخلاق هوا، تن جو ڪهڙو بيان ڪريان ماستر نه هو پر هڪ فرشتو هو.

درجي پنجين کان منهنجي ڪن هندو شاگردن سان چڱي ڏيٺ ويٺ ٿي ۽ دوستيءَ جو ناتو ٿيو، هوا سڀ ديوان وڏن آفيسرن جا پٽ. مان سندن گهر ۾ ايندو ويندو هوس. سندن مائرون جڏهن ڏسنديون هيون ته هيءَ اسان جي پٽن جو دوست آهي ته مون کي پنهنجي پٽن جيترو گهرنديون هيون ۽ کيتراڻي ٿول ۽ پيون شيون کارائينديون هيم، پنجين درجي ۾ منهن جا پيارا دوست هوا (١) حشو حشمت راءِ ڪيو لراماڻي (٢) موتي مير چنداڻي (٣) پٽون گدواڻي (٤) هوتو مهتاڻي (٥) ڪشن ناگراڻي. مسلمان شاگرد ته فقط اتي ۾ لوڻ جيترا به ڪين هواسين. انهن ۾ منهنجي دوستي فقط هڪ واجد عليءَ سان هئي، جو مرحوم علي اڪبر بئريسٽر جو فرزند رشيد هو. جنهن جي گهر ۾ منهنجو اچڻ وڃڻ گهڻو هوندو هو، سندس والده ماجده مون کي نهايت پيار ڪندي هئي.

سنڌ مدرسي کان، جو منهنجي دل ۾ مضمون نويسيءَ جو شوق پيدا ٿيو هو تنهن پنجين درجي ۾ پنهنجو اثر ڏيکاريو. حيدر آباد ۾ جتي اڄ ريڊيو پاڪستان جي جاءِ ٺهيل آهي، اتي هڪ ڪرسچن جي ريڊنگ روم ۽ لئبرري قائم هئي، جنهن ۾ ديوان پرمانند حيدرآبادي عامل، جنهن عيسائيت اختيار ڪئي هئي، سو هن لئبرريءَ جو سرڪرده هو. هو هڪ اخبار انگريزيءَ ۾ لائيٽ نالي، سنڌيءَ ۾ جوت نالي به هفتيوار اخبارون ڪڍندو هو. مون جوت اخبار ۾ پنهنجا ننڍا ننڍا مضمون آڪاليون ۽ پيا ظريفانه نقل ڏيڻ شروع ڪيا ۽ روزانو هندو اخبار پڙهڻ جو مون ۾ شوق

پيدا ٿيو. ننڍا ننڍا ڪتاب پنهنجي اسڪول لئبرريءَ مان خواهه هن ڪرسچن لئبرريءَ مان اڌو ڪرائي پڙهڻ لڳس. ازان سواءِ ڪي ڪي ننڍا ناول پنهنجي خرچ سان وٺي، اهي به پڙهندو هوس. اهو شوق افسوس اٿم جو منهنجي ٻين مسلمان ڀائرن ۾ بلڪل ڪونه هو. البته هندو شاگرد، جن جا مٿي ناڻا ورتا اٿم انهن کان ڪتاب مٽا سٽا تي وٺي به پڙهندو هوس.

ايڪيڊميءَ جي هيٺين ڪلاسن ۾ ڪيترائي مسلمان غريب شاگرد هوا، جن مان ڪن جي في معاف نه هوندي هئي ۽ ڪن کي ڪتابن ۽ نوٽبڪن خريد ڪرڻ جي به وسعت نه هئي، مون کي دل ۾ خيال پيو ته ڇو نه، هڪ ايسوسيئشن قائم ڪريان، ته انهن غريب شاگردن جي مدد ڪئي وڃي، هڪ ڏينهن مولوي امام بخش صاحب مرحوم سان دل جو احوال ڪيم ويچارو ڏاڍو خوش ٿيو. خير سان درجو پنجون اچي اختتام کي پهتو. خير سان پاس ٿي ڇهين درجي ۾ آياسين. درجه- ”الف“ مان وري ٦ ”ب“ ۾ ويس جتي جو ماستر صاحب مسٽر ريجهو مل هو. هو مشهور هوشيار ماستر هو. سخت به هو ۽ شاگرد کانئس ڇرڪندا هوا، مگر مان خوشيءَ سان ب ڪلاس ۾ ويس. ڇهين درجي ۾ اچڻ بعد مون مسلمان شاگردن جي ميٽنگ پنهنجي اوطاق تي گهرائي. ڇهين درجي ۾ مون بورڊنگ هائوس ان ڪري ڇڏيو جو منهنجو چاچو حافظ شفيع محمد مرحوم جو سپروائيزنگ تپيدار هو، سو حيدرآباد بدلي تي آيو ۽ هن الهندي ڪڇي ۾ مٽيارين جي قاضي عبدالرؤف مرحوم جي جاءِ مسواڙ تي ورتي ۽ مون کي بورڊنگ ڇڏائي پاڻ وٽ رهايائين. هتي ميٽنگ تي، مولوي امام بخش صاحب کي صدر چونڊيوسين. مان پاڻ جنرل سيڪريٽري ٿيس ۽ واجد علي خزانچي ٿيو. هر هڪ شاگرد تي چار آنا چندو ماهوار مقرر ڪيو ويو. سڀني شاگردن فيصلو ڪيو ته اسين درجو پاس ڪنداسين ته

پنهنجا سيڪنڊ هينڊ ڪتاب و ڪٺا ڪندڙن ايسوسيئيشن کي ڏيندا سين ته اهي پين غريب شاگردن کي مفت ڏنا وڃن. ٽين ڳالهه جا طئي ٿي سا اها هئي ته هر آچر تي اهي مسجدون جي جي هندن جي محلن ۾ اچي ويئون هيون ۽ جتي ٻانگ صلواة ڪانه ٿيندي هئي، انهن جي واري واري سان ڪنهن آچر تي هڪ محلي ۾ ته ٻئي آچر تي ٻئي محلي ۾ هلجي ۽ ٻهاري ڏئي صفائي ڪري اچجي. مسجدون سڀيئون مٽيءَ جي حالت ۾ هندو محلن جي وچ ۾ اچي ويئون هيون ۽ چوگرد هندن جون ماڙيون هيون. جتان ٻارن جي گندگي اڇي اڇليون به مسجدن ۾ اڇلايون ٿي ويئون. ٻاڻيءَ جا مٽ ۽ ڪونرا سڪل ٽوٽ ٿيل، تڏا ڦاٽل پرزا پرزا ٿيل، مٽي ۽ ڪچري جا ڍير لڳل. مسجد جي دروازي کي رکڻ تالو به لڳل نه هوندو هو. اهي حالتون ٻهاريءَ ڏيندي اسان پنهنجي اکين سان ڏٺيون ۽ اسان کي زياده درد ٿيو ۽ صفائيءَ تي وڌيڪ شوق رکيوسين ۽ پاڙي وارن کي هدايت ڪئيسين، ته هيءَ مسجد آهي، جا مسلمانن جي پاڪ عبادت جي جاءِ آهي، مهرباني ڪري گهر وارن کي روڪين ته هن ۾ گند نه اڇلائين.

پئسا جي اسان ٤-٥ مهينن ۾ گڏ ڪيا سين، سي تمام اٿپوري سرمايو هو، ان ڪري مون همت ٻڌي ۽ چار دوست ساڻ ڪري مرحوم محمد ڪامل شاهه سعيد پور واري ۽ خانبهادر مير غلام محمد خان ٽنڊي باگي واري وٽ وياسين ۽ مون انهن کي پنهنجي خدمات بابت نهايت تفصيل ۽ دردناڪ بيان ڪرڻ سان پنهنجو موقف ٻڌايو. ٻنهي الله جي نيڪ بندن پڇيو ته اوهان جو صدر ڪير آهي ۽ مون ٻڌايو مان ته مولوي امام بخش صاحب پرشن ٽيچر اسان جو صدر آهي. هو صاحب هميشه اڪثر و بيشتر حيدرآباد ايندا رهندا هوا. سندن خيال هو ته مولوي صاحب کان ليٽر وٺي اچو. اهڙا ليٽر مون مولوي صاحب کان لکايا ۽ ٻئي دفعي آئي، هنن سخي مردن کي ڏنم.

مرحوم ڪامل شاهه هڪ سؤ رپيه ڏنا ۽ خانبهادر مير صاحب ٻه سؤ رپيه ڏنا. اسان رسيد بوڪ ڇپايا هوا ۽ رسيد ڪڍي ڏنم، مون کي ياد آهي ته جڏهن خانبهادر مرحوم جي رسيد تي ڪڍيم ته چيائين ته منهنجو نالو رسيد ۾ نه لکُ، مون پڇيو ته سائين پوءِ ڇا لکان ته چيائين ته لک "هڪ مسلمان" خير اسان کي ٣٠٠ رپيه ملي ويا، اسان جا حوصلا بلند ٿي ويا. پيسا سڀ واجد علي خزانچيءَ وٽ رکياسين جو اسان سيٺي ۾ سکر شاهوڪار جو ٻار هو ۽ دل پري غريب شاگردن جي مدد ڪرڻ شروع ڪئي سين.

هندو شاگردن خواه استادن کي به خبر پئجي ويئي ۽ مون کي چيائون ته ميان توکي شاباس آهي پلي ته مائٽ تو جهڙا پٽ ڄڻين. اسان جي مدد جي ضرورت هجي ته اسين به حاضر آهيون، مون استادن کي عرض ڪيو ته رکو ايتري مهرباني ڪريو جو مسلمان شاگردن جون فيون صفا معاف ڪري ڇڏيو، ان بعد هنن ائين ڪري ڏيکاريو جو ڪن جي اڌ ته ڪن جي سڄي في معاف ڪندا رهندا هوا.

ڇهين درجي ۾ پير رکيوسين، ڏينهن تي ڏينهن گذرندا ويا مونکي ماستر لوڪومل وري انٽرميڊيٽ ڊرائنگ جي امتحان لاءِ چيو. اهو به ڏنم ۽ پاس ٿيس. مطلب ته منهنجو نالو اسڪول ۾ تمام مشهور ٿي ويو ۽ وڏي پيار ۽ عزت جي نگاه سان ڏٺو ويندو هوس.

ڇهين درجي ۾ پارسيءَ جو ڪتاب اسان کي ديوان ڏيارام پڙهائڻ شروع ڪيو ان جو نالو هو "حاجب شاهي" اهو ڪتاب فارسي منتخبات جو مجموعو هو، جنهن ۾ گلستان، بوستان، انوار سهيلي نثر جي حصي ۾ ڪريما، پند نامه فريدالدين عطار، محمود نامه جا شايد ٻه چار غزل ۽ ڪجهه جديد فارسيءَ جا منظومات جن ۾ هڪ وطن جو مرثيه "واه وطن واه" هوندو هو، ديوان ڏيارام پڙهائڻ وقت مست ٿي ويندو هو، ۽ ڪنڌ پيو ڌوڻيندو هو، چوندا آهن ته جتي وڻ ناهي، اتي ڪانڊيرو

۾ درخت، ويچارا هندو شاگرد پارسي ۾ گهٽ هوندا هوا. مان فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ گوءِ کڻيو بيٺو هوس.

رياضي ۽ انگريزيءَ ۾ مون کان هنن مان ڪيترائي هوشيار هوا پر سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ مان هنن کان تمام گهڻيون مارڪون کڻندو هوس، جنهن ڪري ڏوڍل نمبر ۾ مٿي اچي ويندو هوس، فارسي گرامر اسان کي ڇهين درجي کان شروع ڪرايو ويو، هڪ گرامر جو ڪتاب "ڪانگا جو گرامر" اسان کي پڙهايو ويندو هو. هيءَ گرامر جو ڪتاب لاجواب هو، مٿي جيڪو ڪورس بيان ڪيو اٿم، سو ٻن سالن جو هو يعني ڇهين ۽ ستين ٻن درجن ۾ پورو ڪرڻو پوندو هو. ۽ مئٽرڪ ۾ امتحان انهن مان ڏي ڏيندو هو.

جڏهن ڇهين درجي کي خير سان پورو ڪري مئٽرڪ ڪلاس ۾ پهتاسين ته ان وقت مئٽرڪ جا ٻه ڪلاس الف ۽ ب هوندا هوا. مون کي ياد آهي ته ان وقت ٻه ۱۴۳ شاگرد مئٽرڪ ڪلاس ۾ هوا، جن مان اسين مسلمان ۱۱ هئاسين ۽ ٻيا سڀ هندو شاگرد هوا، مئٽرڪ ۾ اسان جا استاد ديوان هوتچند وائيس پرنسيپال، ديوان جيوترام ۽ ديوان رامچند هوا، پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ يگانه هوا. مئٽرڪ ۾ سنڌي ۽ جاگرافيءَ جا ڪم ختم ٿي ويا. مئٽرڪ جو امتحان فقط هيٺين ڪمن ۾ ڏيندو هو.

۱. انگلش جنرل (هڪ پيپر)
۲. انگلش ٽيڪسٽ (هڪ پيپر)
۳. انڊين هسٽري ۽ انگلستاني (هڪ پيپر)
۴. پرشن (هڪ پيپر)
۵. رياضي، ارٿميٽڪ آلجبرا ۽ جاميٽري (هڪ پيپر)

اهو سال ۲۴-۱۹۲۵ع هو. مئٽرڪ جو امتحان هميشه مارچ مهيني ۾ ٿيندو هو، سنڌ ۾ مئٽرڪ امتحان لاءِ فقط هڪ ڏي سينٽر ڪراچيءَ ۾ هوندو هو، جتي ٻن هالن ۾ امتحان هلندو

هو، هڪ سنڌ مدرسة الاسلام جو ابر هال ۽ ٻيو خالقڏنو هال.

سال ۱۹۲۵ع ٻهريون ٽي سال هو، جو حيدرآباد کي ٻہ مئٽرڪ جو سينٽر بنايو ويو، اهو هندو صاحبان جي ڪوشش جو نتيجو هو. اسان جي ٻهرين ٻيچ هئي، جن مئٽرڪ امتحان حيدرآباد ۾ ڏنو، جنهن لاءِ سينٽر هومسٽيڊ هال ۾ ڪيو ويو ان زماني ۾ حيدرآباد ۾ فقط چار هاءِ اسڪول هوا. ۱- گورنمينٽ هاءِ اسڪول جو موجوده نورمحمد هاءِاسڪول ۾ هو. ۲- نؤوديال هاءِ اسڪول جو موجوده حيدرآباد يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس ۾ هو ۽ راءِ بهادر ديوان پريداس ان جو باني هو. ۳- نولراءِ هيرانند اڪيڊمي جتي هن وقت گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۽ لاڪاليج آهن. ۴- اسڪول جو ڇوڪرين لاءِ هو، جنهن کي ڪندن مل گرلس هاءِاسڪول چوندا هوا ۽ اڄ اتي جامعہ عربيہ هاءِاسڪول آهي. انهن سڀني اسڪولن مان اٽي ۾ لوڻ جيترا مسلمان شاگرد آيا. ڪجھہ ٻاهران سنڌ مان بہ آيا. جهڙوڪ سکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي مان. مرحوم آغا تاج محمد مون سان گڏ حيدرآباد ۾ امتحان ڏنو. اسان مسلمان شاگرد هڪ ٻئي کان پڇندا هواسين تہ ادا توهان ڪٿان آيا آهيو ۽ پيپر ڏيڻ اچڻ بعد هڪ ٻئي کان پنهنجا پنهنجا جواب پڇندا هواسين. امتحان فقط ٽي ڏينهن هلندو هو. روزانو ٻہ پيپر ٿيندا هوا. هن زماني واري اينگهہ ڪانہ هئي. آغا تاج محمد منهنجو دوست ٿي ويو ۽ تادم زيست هڪ سٺو دوست رهيو.

اسان جي سنڌ، ان وقت بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ملحق هئي ۽ امتحان سڀ بمبئي يونيورسٽيءَ جي ذريعي ٿيندا هوا. اهو وقت اهڙو هو، جو سنڌ مان ڪو هڪ بہ مئٽرڪ جو ممتحن نہ هو. مارچ اپريل ٻہ مهنا انتظار جا هوندا هوا ۽ مئي جي آخر ۾ نتيجو نڪرندو هو. ذريعہ تعليم انگريزي زبان هئي ۽ امتحان جو رعب تمام گهڻو هوندو هو. ڪاپيءَ جو تہ ڪنهن کي خواب و خيال بہ نہ هوندو هو ۽ نہ وري امتحان ۾ ڪو اثر رسوخ هلائڻ جو امڪان هو. پڙهندڙ حضرات کي حيرت لڳندي جڏهن ڪين

هڏائيندس ته سوالي پيپرن تي ممتحن جا نالا ۽ ائڊريسون لکيل هوندا هئا، مگر ان وقت جا ممتحن اثر يا سفارش کان بي‌نياز هوا ۽ اهو امر محال هو جو انهن وٽ ڪنهن جي ٻاري ۾ رسائي يا پهچ ٿي سگهي. رزلٽ هميشه بمبئيءَ ۾ رات جو ١٢ بجه نڪرندي هئي. ٽيليگراف رستي سڀني پريسن کي نمبر ڏنا ويندا هوا، جي راتو واه سپليمينٽريءَ ذريعي شايع ڪري علي‌الصباح ٢-٢ آنه قيمت وصول ڪري هرهڪ شاگرد کي نهايت آسانيءَ سان ملي سگهندي هئي. اها رات شاگردن کي ننڊ ئي نه ايندي هئي. سنڌ جي رزلٽ وڌ ۾ وڌ ٤٠ کان ٤٥ سيڪڙو ايندي هئي. ڊويزنون ڪونه هيون فقط پاس يا فيل هوندو هو. سپليمينٽ ۾ فقط پاس نمبر ظاهر ڪيا ويندا هوا. جيڪي نمبر نه هوندا هوا سي فيل قرار ڏنا ويندا هوا. ان ايچ اڪبد ميءَ مان اسان ١١ مسلمان شاگردن مان فقط مان هڪ پاس ٿيس. ٻيا ويچارا سڀ فيل ٿيا، جن مان ڪي ته ٻه ٻه ڀلڪ ته سالہ هوا. مون کي پنهنجي دوست واجد عليءَ جي فيل ٿيڻ تي اهترو ڏک ٿيو، جو مون روئي ڏنو، ڇو ته هو بلڪل هوشيار هو مگر ڊڄڻو هو. ڪو سوال نه آيس ته حوصلا خطا ٿي ويندا هيس. اهوئي سبب سندس ناڪاميءَ جو ٿيو.

١٩٢٥ جو اهو سال هو جڏهن مرحوم نورمحمد وڪيل مسلم ايڊيوڪيشن سوسائٽيءَ جو بنياد رکيو. ان لاءِ سر ابراهيم رحمت‌الله کي صدارت لاءِ گهرايو ويو. ڪراچيءَ ۾ سنڌ جا سڀ سربرآورده مسلمان جي تعليم جا گهورا بزرگ هوا، سي آيا هوا. سندن نالا لکڻ طوالت جو سبب بڻبو، ان ڪري هتي نه ٿو لکان. اسان شاگردن رات ڏينهن محنتون ڪري قومي جذبہ سان سرشار، هو مستنيڊ هال کي ڪانفرنس لاءِ ڪنوار جيئن سينگاري ڇڏيو.

ڪانفرنس ۾ ڪافي ولوله انگيز تقريرون ٿيون. مخير حضرات وڏن وڏن چندن ۽ عطين جا اعلان ڪيا. اسان خوب نعرا هنيا. تاڙيون وڄايون، مگر ڪانفرنس جي ڪارروائيءَ کان وڌيڪ جنهن

ڳالهه، مون کي محظوظ ڪيو، سو هو مشاعرو. مشاعري جو نالو مون پهريون دفعو ٻڌو، ياد اٿم ته مشاعري ۾ مصرع طرح اردوءَ ۾ هئي ”چشم موسيٰ کو ڀهي حسرت ره گئي ديدار کي“ سنڌيءَ ۾ ان جو ترجمو هو ”چشم موسيٰ کي ٻه حسرت رهجي وئي ديدار جي“ اردو مشاعري جي صدارت مير ايوب خان ڪئي ۽ سنڌي مشاعري جي صدارت مرحوم مرزا قليچ بيگ ڪئي، اردو ته ايتري سمجهي نه ٿي سگهيس، مگر سنڌي مشاعره غور سان ٻڌم. مون کي ان وقت عروض، بحر ۽ وزن جا نالا به ڪونه ايندا هوا ۽ نه خبر هيم ته رديف ۽ قافيه ڇا آهي، مگر مشاعري مان مزو مون جيترو شايد ٿي ڪنهن ورتو هجي. مون کي مزو فقط ان مان پئي آيو، ته سڀيئي شاعر ساڳئي مصرع طرح تي ۽ ساڳئي رديف قافيه تي ڪيئن پنهنجا اشعار جوڙي آيا هوا. دل ۾ حضرت موسيٰ جي حسرت ته درڪنار منهنجي حسرت جو ته ڪو حساب ڪونه هو. خدا کي سوال پئي ڪيم ته مان شاعر ٿيان ۽ اهڙا شعر جوڙي سگهان. خداوند ڪريم منهنجا عرض اگهايا ۽ مون بي-اي جي پهرئين سال يعني ايف-اي ڪان ٿي شعر چوڻ شروع ڪيو، جنهن جو احوال منهنجي ڪاليجي تعليم دوران ايندو، مون جڏهن مئٽرڪ پاس ڪئي ته بدن ۾ اهڙو ته لاغر هوس جو ننڍو ٻار پئي لڳس جو ڪنهن کي اعتبار ٿي نه اچي، ته مون ڪو مئٽرڪ پاس ڪئي هوندي. منهنجي هاٿي ڪاٺي ان وقت بلڪل ڏٻري ۽ ضعيف هئي. منهنجو والد مرحوم ۽ ٻيا عزيز اقارب منهنجي ڪاميابيءَ تي نهايت خوشيون ملهائڻ لڳا، هالن شهر مان هندن، سکن ۽ مسلمانن سڀني قومن مان، مان پهريون شخص هوس، جنهن مئٽرڪ پاس ڪئي هئي. ان ڪري سڀني لاءِ حيرت جو سامان هو. منهن جي والد مرحوم کي مبارڪن جي ڌوم مچي ويئي. جناب حضرت مخدوم ظهيرالدين (پڙو چام) سائين مون کي ويهه رپيه خرچي ڏنا ۽ دعا ڪئي. اما مرحومه مون

کي آغوش ۾ وٺي چميون ڏنيون ۽ هالن شهر ۾ هر هنڌ منهنجي کامياب ٿيڻ جي چؤ پچؤ هئي ان وقت مئٽرڪ پاس ڪرڻ هڪ وڏي ڳالھہ سمجهي ويندي هئي، سو بہ هالن نون شهر مان، جتان ان کان اڳ ڪنهن بہ مئٽرڪ جو خواب ڏٺي نہ ڏٺو هو.

باب ٻارهون

سنڌ نيشنل ڪاليج حيدرآباد ۾ داخلا

مئٽرڪ جو نتيجو نڪرڻ بعد جون ١٩٢٥ع ۾ مون مذڪوره بالا ڪاليج ۾ داخلا ورتي. داخلا لاءِ هڪ معمولي فارم ڀرڻو پوندو هو، جو ڪاليج مان مفت ملندو هو. فارم سان گڏ فقط ڏهہ رپيہ ڪاشن مني بروقت ڏيڻي پوندي هئي. ڪلارڪ، نالو ۽ مئٽرڪ جو سيٽ نمبر بمبئي مان آيل ڇاپي رزلٽ ڏان ڏسي تصديق ڪندو هو ۽ ٻئي ڏينهن نوٽيس بورڊ تي لسٽ لڳائي ويندي هئي، تہ هيٺين شاگردن کي داخلا ڏني وڃي آهي . ان کان زياده ڪابہ پڇاڙ يا اينگهہ ڪانہ هوندي هئي. ٽڳيءَ جو تہ تصور ڏي ڪونہ هوندو هو. مون بہ فارم ڀريو ۽ داخلا ملي، ان زماني ۾ بي-اي جي پهرئين سال کي F.y.A ايف واءِ اي يعني فرسٽ ييئر آرٽس چوندا هوا، ٻئي سال کي انٽر آرٽس، ٽئين سال کي جونير بي اي ۽ چوٿين سال کي سينئر بي اي سڏيندا هوا. مون ڪاليج اسڪالرشپ لاءِ درخواست پرنسيپال جي معرفت ڪئي ۽ ٣٠ رپيہ ماهوار اسڪالرشپ نهايت آسانيءَ سان پاڻهي ملي ويئي. ڪاليج جي بلڊنگ انهيءَ ساڳئي

جاءِ تي هئي، جتي هينئر گورنمينٽ ڪاليج آهي يعني ڪاري موريءَ پرسان قليليءَ جي هُن پار. البت بلڊنگ پراڻي نوعيت جي هئي، جا سلاميءَ واري ڇت ڍڪر جي ٺرن سان ڍڪيل هئي، هن وقت ڪاليج جي بلڊنگ جو حليو ئي بدلجي ويو آهي.

هتي اهو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي، ته منهنجو ڇاڇو حافظ شفيع محمد ان وقت ٽنڊي الهيار بدلي ٿي ويو، تنهنڪري مونکي الهندي ڪڇي واري اوطاق ڇڏڻي پئي ۽ ڪاليج جي هاسٽل ۾ رهائش اختيار ڪرڻي پيئي. هاسٽل ڇا هئي فقط ١٠-٢ ڪوٺيون پراڻي وقت جون ٺهيل هيون، مگر ٻاهرين شاگرد لاءِ غنيمت هئي. الهندي ڪڇي واري اوطاق ۾ مون وٽ چند دوست ايندا هوا، تن کي به الوداع ڪرڻي پيئي. انهن دوستن مان قابل ذڪر دوست هي هو ١ مخدوم محمد صالح ڀٽي جو سنڌ مدرسه ڇڏي اچي ملان اسڪولن جو اسسٽنٽ ڊپٽي ٿيو هو. ٢ قاضي فضل الله جو انٽر آرٽس ۾ هو، جڏهن مان مئٽرڪ ۾ هوس ٣ ميون شيخ عبداللطيف ريحان ھوٽو جو انوقت ڊويزنل فاريسٽ آفيس ۾ ڪلارڪ هو ۽ پوليس ۾ ڀرتي ٿي ناسڪ پڙهڻ لاءِ ويو ۽ آخر ايس- پي ٿي رٽائر ڪيائين ۽ وفات ڪري ويو. ٤ مراد علي ڪاظم جو ان وقت انڪمبرڊ اسٽيٽس آفيس ۾ ڪلارڪ هو ۽ هڪ ٻئي ساٿي آفيس جي ڪلارڪ مسٽر محمد يونس مرحوم وٽ رهندو هو. مرحوم ڪاظم شاعر هو ۽ مون کي پنهنجا شعر پڙهي ٻڌائيندو هو ۽ منهنجو هٿ ڏسي چوندو هو ته ”ڀٽيا تون به شاعر ٿيڻو آهين“ اهي سڀ الهندي ڪڇي ۾ رهندا هوا. قاضي فضل الله ۽ ڊاڪٽر غلام حسين جعفري انٽر جو امتحان ڏيئي ڪاليج ڇڏي ويا ۽ سنڌن جاءِ اسان هيٺين مسلمان شاگردن پيري ۽ هاسٽل جا مقيم ٿيامين ١ مسٽر محمد اعوان ٢ مسٽر عبدالخالق اعوان ٣ قاضي عبدالرسول ٤ حافظ محمد ابراهيم خيرپوري ٥ شيخ عباس خيرپوري ٦ هڪ هندو شاگرد مسٽر مورجاڻي ٧ محمد اسماعيل عرساڻي ٨ قادر نواز اعوان ٩ نور محمد قادري. حيدرآباد جا مقامي

شاگرد هيٺيان هوا.

١ مرحوم رجب علي، اڪبر علي بئريسٽر جو ڀٽ ۽ واجد علي ۽ جو وڏو ڀاءُ ٢ مسٽر قربان علي ميمڻ ٣ مرحوم عبدالخالق ميمڻ ۴ مرحوم علي احمد شهوائي، ٥ مرحوم حسين علي آفندي مرحوم سراج الحق جج جو ننڍو ڀاءُ. سنگت نهايت سٺي هلي. پاڻ ۾ ڀائرن وانگر ملندا جُلندا هواسين ۽ ڪل ڀوڳ ۽ ڪچهريون ڪندا هواسين. قاضي عبدالرسول اسان ۾ البت چالاڪڙو هو. ان ڪوشش وٺي هڪ بورچي رکيو ۽ ڪلب جو بنياد وڌو، ان ڪري ماني ۽ ٽڪي ۽ جا سهنجا ٿي پياسين. سابق مسلمان شاگردن چڱو نالو ڇڏيو هو، ان ڪري اسان مسلمان شاگردن کي سڀ پروفيسر عزت ۽ پيار جي نگاه سان ڏسندا هوا. هندو ڇوڪرا البت ڇڪرا هوندا هوا، ان ڪري ويتر اسان مسلمانن سان عملي جو سهڻو، برتاءُ هوندو هو عام طرح ائين چوندا هئا ته مسلا (مسلمان) وڏيڪ فضيلت وارا آهن.

جڏهن آءٌ ڪاليج ۾ داخل ٿيس تڏهن اسان جا هيٺيان پروفيسر صاحب هوا.

١- پروفيسر شاستري (مدراسي) آلجبرا سيکاريندو هو.
٢- پروفيسر (گجراتي) ٽرگنا ميٽري سيکاريندو هو.
٣- پروفيسر ڪيسواڻي (روهڙي ۽ وارو) پارسي ۽ جو پروفيسر هو.
۴- پروفيسر اين-ڊي گربخشاڻي (نرملداس) انگلش جنرل پڙهائيندو هو.
٥- پروفيسر ايم- ايم گدواڻي (پرنسپال) انگلش ٽيڪسٽ وغيره

اسان جي ڪاليج جو نالو اول سنڌ نيشنل ڪاليج هو بعد ۾ اين - اي - ڊي نيشنل ڪاليج رکيو ويو ۽ هن وقت اهو گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد جي نالي سان سڏجي ٿو. اسان جي داخلا وقت في الحال پرنسپال ڪونه هو ۽ وائيس پرنسپال مسٽر اين - ڊي گربخشاڻي قائم مقام پرنسپال هو ۽ جلد ئي مسٽر ايم - ايم گدواڻي ۽ جو تقرر ٿيو. اين - ايچ اڪب مي ۽ ماڻ جن ٻه هندو شاگردن مئٽرڪ پاس ڪئي هئي، تن سڀني

داخلا ورتي، ان ڪري منهنجي واقفيت هندو سرڪل ۾ مسلمانن کان گهڻي هئي. ڇو ته ٻيا مسلمان شاگرد ٻاهران آيل هوا.

فارسيءَ ۾ اسان ٽي نثر ۾ بهارستان جامي ۽ نظم ۾ طيبات سعدي ٻه ڪتاب رکيل هوا. پروفيسر ڪيسواڻي فارسيءَ ۾ اهڙو هوشيار ڪين هو، تاهم نهايت محنتي هوندو هو ۽ پنهنجي فرض ادائيءَ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏيندو هو. باقي پروفيسر پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ ماهر هوا. اسڪول جي ماحول ۽ ڪاليج جي فضا ۾ زمين و آسمان جو فرق نظر آيم، پاڻ کي ڪاليجي چوائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا هواسين. مئٽرڪ کان پوءِ ارٿميٽڪ ختم ٿي ويئي. ڄڳناميٽري هڪ بلڪل نئون مضمون سکڻو پيو هر هڪ پيرئڊ (فرجي) جي حاضري پوندي هئي ان ڪري پيرئڊ ۾ گسائڻ قطعاً ناگوار لڳندو هو ۽ نهايت تاڪيد سان هر هڪ فرجي ۾ حاضر رهبو هو. ثانوي اسڪول به راندين، ڊرامن، ڊبيٽن، ايڪسڪرشنن ۽ ٻين سوشل دلچسپين کان خالي نه هوا، مگر ڪاليج ۾ فضا ئي اور هئي. انهن دلچسپين جي مزيدارين کي قلمبند ڪرڻ لاءِ هڪ جدا ڪتاب جي ضرورت پوندي، جي سڀ منهنجي دل و دماغ ۾ اڃا حرف بحرف موجود آهن. انهن کي درگذر ڪندي مان فقط ڪاليج جي ٻن ٽن دلچسپين ڏي اشارتاً انگشت نمائي ڪندس.

پروفيسر ايم - ايم گدواڻي اچڻ سان ڪاليج ۾ زندگي يا زنده دلي پيدا ڪئي، هڪ دفعي ڪاليج لان تي هڪ ’انڊين مجلس‘ ڪرايائين، جنهن لاءِ ڪوبه چندو وغيره رکيل ڪونه هو. کائڻ وجائڻ سان گڏ هڪ فينسي شو به هن مجلس جي پروگرام ۾ شامل هو. ڪاڏي لاءِ سڀ ڪنهن کي حڪم هو ته پنهنجي گهران سيڪو ڪجهه نه ڪجهه سنڌي طرز جو ڪاڏو رڌائي ٻاڻ سان کڻي اچي. عجيب غريب قسم جا ڪاڏا جمع ٿي ويا، ڪنهن ٻاجهريءَ جا ڍوڍا ۽ چٽني آندي. ڪن ڪڻڪ جو رڌل ڏارو جنهن کي ٻاٽ چوندا آهن، سو آندو ته ڪنهن لپٽي

آندي، ڪنهن ڪٺاهو پرشاد يعني ڇٽن جي کهرن جي چٽني آميز پليٽ آندي جنهن کي ڇولا چيو وڃي ٿو، ڪنهن سيڪو چانورن جي رب آندي ڪنهن سوجيءَ جو سيرو، ڪنهن کيرڻي ڪنهن پٽاٽن جون ٽڪيون، ڪنهن ڪچٽي ۽ ڪڙهي، ڪنهن ڏونري ۾ ٺهيل رائتو، ڪنهن پاڇي پلاءُ، ڪنهن مڱن ۽ چؤنرن جا ڪُهر ڪنهن صرف ڪچونبر، ڪنهن ٽماٽي جي چٽني ڪنهن سلان ڪنهن قلڪا، ڪنهن موٺيون ڪنهن چوڪا، ڪنهن بُسريون ڪنهن مٺا چانور (رنگ بنا چاشني) ڪنهن وڙيون ڪنهن آچار ڪن مربا ڪن ڏهي، ڪن لسيءَ جا لوٽا ڪن پڪوڙا، ڪن پوريون ڪن ٻهن ڇيڙن انب چور جون ڪچريون، ڪن پالڪ ته ڪن سرنهن جو ساڳ. ڪن موريون ته ڪن ڪريلا ڪن گاجر جو حلوو ڪن ٻيون قسمين قسمين گهر جون ٺاهيل مٺايون آڻي ڍير ڪيون. انهن ويشنو ڪاڏن جا مان ڪيترا ٺالا ياد ڪري ڪيترا ياد ڪريان. پاپڙن جو ته حساب ئي ڪونه هو. ڪو ٺاندن تي سيڪيل، ڪي تريل، ڪائيندي حال! هندو ياڻرن اڪثر اهو سانتيڪو پرشاد آندو هو جنهن کي ويشنو ڪاڏو سڏجي ٿو. هاڻي اسين چند مسلمان چا آڻيون، شهر وارن مسلمان دوستن ته تريل مڇيون گوشت بيضن جا پوڙ، سوپ ۽ ڪڪڙ جو پوڙ، ڪونٽرا پراٺا، چاشني، ڪورمون ۽ ٻيون اهڙيون غذائون آنديون. بهرحال ست رڇي جو ته مانُ مرتبو گهٽجي ويو، هتي ته ست رڇيءَ ڪان ڳالهه لنگهي ويئي. هھڙي، اڏٽ هوم چئوس يا ڊنر چئوس ريفرشمينٽ چئوس، مون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪانه ڏٺي ۽ نه ٻڌي. ڪٺئي تي ويٺاسين. پليٽ پليٽ هرهڪ جي جدا هئي ورڪر بيٺا هوا. چمچن سان لاهي ٿي ڏنائون جيڪي گهر سو حاضر. ڪاڏي چڙهه ۽ رَڄَ ڪياسين. اسان هاسٽلوارن جو ته نوڪر به پڇي ويو هو، تنهنڪري اسان ٺاري چوڪيدار کي چيو جنهن ماهيو کير آڻي ڏنو ۽ ان ۾ راسبيريءَ جو رنگ ۽ کنڊ گڏي ڪٺي ملڪ روز

بڻايو ۽ هڪ وڏي ديگ پري رکي سين. واهه واهه ٿي ويئي ڇو ته شهر وارن کي ملڪ روز جو ڏڪ ڏڪ آٽو ذرا مشڪل بلڪ محال هو.

هن مجلس جي آخر ۾ پرنسيپال صاحب هڪ دل نشين ۽ بصيرت افروز تقرير ڪئي ۽ اسين سڀ اهڙو ته خاموش ٿي ٻڌندا رهياسين گويا ڪ ڪو ماڻهو هوئي ڪونه. صرف ٻه ٽي دفعا تاڙيون وڄايو سين، سي به فضيلت سان ۽ نه اچوڪي نموني. تقرير پوري ٿيڻ بعد پرنسيپال صاحب پنهنجون ڪي تجويزون پيش ڪيون، جن مان مکيه رت هئي "ڪاليج جي ميگزين ڪڍڻ" سيني خوشيءَ جو اظهار ڪيو ۽ مئگزين جو نالو "قليلي" تجويز ڪيو ويو. ان بعد پرنسيپال صاحب هڪ سوال سيني جي اڳيان پيش ڪيو. صاحب موصوف پڇيو ته اوهان شاگردن مان ڪو شعر ڻاهي سگهندو؟ خاموشي طاري ٿي ويئي. مون اهو خاموشيءَ جو عالم ٽوڙيو جڏهن اٿي بيهي ۽ چيم ته "سائين مان شعر لکي سگهندس." واهه واهه ٿي ويئي ۽ سڀ شاگرد يڪ زبان ٿي چوڻ لڳا ته "سر مسٽر عرساڻي پارسيءَ ۾ ڏاڍو هوشيار آهي ۽ هو شعر لکي سگهندو." پرنسيپال صاحب مسرت جو اظهار ڪيو. خوش ٿيندي چيائين ته پوءِ مسٽر عرساڻي اسان جي ڪاليج جو "پوئٽ لارئيٽ" يعني درباري شاعر آهي. سڀ خوب کلياسين. محفل ختم ٿي ۽ ان بعد چند روز ته هن محفل جون ڳالهيون ٿيندي يون رهيون.

ڪجهه وقت بعد هڪ ايڪسڪرشن جو انتظام ڪيو ويو. قليلي ان وقت قوهه جوانيءَ ۾ هئي، سندس وهڪرو سنڌو درياءَ سان کلهو هئي رهيو هو. هڪ ٻن ٻيڙين جو ڪرايو وغيره ميربحرن سان طي ٿيو ۽ آرتوار صبح جو چونڪ اسان کي ڪاليج کان جام شوري موريءَ وٽ وڃي پي-ڊبليو-ڊي جي بنگلي ۾ ڏينهن گذارڻو هو، تنهن ڪري ٻيڙيون اوپاريون هليون جي قليليءَ جي ڪپ سان ميربحرن رسن سان ڇڪي

تي هلايون. هڪ ميل کان ٻه مفاصلو ڪجهه سجهه هو ان ڪري اڏ ڏينهن ته چار شوري موريءَ تائين پهچڻ ۾ لڳي ويو. پيڙين ۾ ڪيترائي گيت، گانا ڳائيندا، خوشيون ڪندا ڦليليءَ جي پنهي ڪپڻ تي ماڻهن جو توجه ڇڪائيندا خير سان منزلِ مقصود تي پهتاسين. بسڪوٽن جا پڙا، ڪيڪن جا ڊزنن جا ڊزن ۽ پيا قسمين قسمين مال ٽال وٺي ويا هواسين، جي ڪاٺي آسپاس جو شيل ڪري شام جو وارو ٿياسين ۽ سچ اندر ٻاهر هو ته واپس ڪاليج ۾ پهچي وياسين ۽ سڀڪو مائٽن جو انتظار دفع ڪرڻ لاءِ پنهنجي پنهنجي گهر روانو ٿيو.

هڪ دفعي ڪاليج ۾ ڊرامو منعقد ٿيو جو شيڪسپيئر جو روميو ۽ جوليٽ جو اختصار هو پٽو ن گدوائي جوليٽ جو پارٽ ادا ڪيو ۽ وڻ وڄائي ڇڏيائين. ڪاليج جا ٧٠ سڀڪڙو شاگرد ته مٿس گويا عاشق ٿي پيا. انگريزي ڊرامو مون پنهنجي حياتيءَ ۾ پهريون دفعو ڏٺو هو، تنهنڪري گدگد پئي ٿيس. ڪاليج ۾ ڪو ايڊيوڪشن هئي، تنهنڪري ڪيترديون ئي عامل ڇوڪريون به پڙهنديون هيون. ڇوڪرن لاءِ ڊيسڪون هونديون هيون ۽ گئلريءَ وانگر رکيل هونديون هيون ۽ ڇوڪرين لاءِ پهرينءَ صف ۾ ميزون ۽ ڪرسيون رکيل هيون. ميزون پراڻي قسم جون هيون منجهن اڳيان ٻه ٻه خانا هوندا هوا. هونءَ ته ڇوڪرين جي نهايت عزت ڪئي ويندي هئي ۽ هر ڪو شاگرد انهن کي ڀينرن وانگر ڏسندو هو. جڏهن هو ڏاڪڻ تي چڙهنديون هيون يا لهنديون هيون ته ڪو به ڇوڪرو لهندو ۽ چڙهندو نه هو جيستائين هو سيڙهي عبور ڪري وڃن. پر ان هوندي به ڪي عامل ڇوڪرا شرير هوندا هوا ۽ ڪڏهن ڪڏهن سائن چرچا ڪندا هوا. هڪ چرچي جو مثال پيش ڪرڻ بيجا نه ٿيندو. ڪنهن شرير شاگرد کي ڪو مٺل وڇون يا پٽون هٿ چڙهي ويو، سو ڪٿي هڪ ڇوڪريءَ جي ميز واري خاني ۾ وجهي ڇڏيائين. جيئن ئي ان ڇوڪريءَ خانو کوليو تيئن وڇونءَ

تي نظر پيس ۽ هڪ اهڙي تہ دردناڪ ڪيڪ ڪيائين جو سڄو ڪلاس حيران ٿي ويو. ڇوڪري ذري گهٽ بيهوش ٿيڻ تي هئي، آخر راز معلوم ٿيو ۽ ڪلاس ۾ اهو فرجو پڙهائي نہ ٿي سگهي خير، پنهنجن شرارتن جو ذڪر ڪرڻ طوالت جو سبب بنبو لهاذا ضرورت محسوس نہ ٿو ڪريان.

قليلي مئگزين جي اشاعت جو وقت اچي ويو، مون کي شعر لکڻ لاءِ چيو ويو. مان جو پري محفل ۾ پٺاڪ ۽ لافزني ڪئي هئي ان کي پاڻي ڏيڻو هو. طيبات سعدي، سعدي عليہ الرحمت جي غزليات جو ڪتاب هو. سعدي سڀورو غزل جو تہ پيغمبر هو. فارسي ۾ چيو اٿن تہ:

در شعر سہ تن پيغمبراند هر چند کہ لانبي بعدي
مثنوي و قصيده و غزل را
فردوسي، انوري، سعدي

منهنجي لاءِ پيو ڪو بہ رستو نہ رهيو. طيبات ڪئي ان مان ڪافيہ جي ڪن الفاظن جي چونڊ ڪندو هوس ۽ پوءِ ويهي پيچ گهڙ ڪري ڪو نہ ڪو شعر ٺاهيندو هوس. عروض جي تہ پوري ڄاڻ ڪانہ هئي، ان ڪري هر شعر زبان سان دهرائيندو هوس، تہ گهٽ وڌ تہ نٿو بيهي. بهرحال ڪوشش ۾ سعيو ڪاميابيءَ جي ڪنجي چيو اٿن. مون پهريون شعر جو ٺاهيو ۽ قليليءَ ۾ شايع ٿيو، ان جا چند شعر يڪ مشڪ نمونہ خروار هتي لکان ٿو. هن شعر لاءِ مصرع طرح درحقيقت مجلس مشاعره "سرسوتي گروپ" ڊي جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ مان آيل هئي، جا ڪاليج جي نوٽيس بورڊ تي لڳائي ويئي هئي. مون ان تي طبع آزمائي ڪئي ۽ شعر لکي ڪراچيءَ موڪليو ۽ قليليءَ ۾ بہ ڏنو. گويا هڪ تير سان بہ پکي شڪار ڪيم. اهو شعر قليليءَ ۾ بہ شايع ٿيو تہ ڊي- جي سنڌ ڪاليج مخزن ۾ بہ اشاعت پذير ٿيو. مصرع طرح هئي

"ڪهڙي ڪهڙي تنهنجي هيٺان اي فلڪ فرياد آهہ"

هن ڏس ۾ منهنجي ڀرپور ڪاوش هئي، انڪري ڏي هتي لکان
ٿو ورنه لکڻ جي قابل نه آهي.

”نتيجه فڪر محمد اسماعيل عرسائي“

١- تحفهٔ رنج و الم اڄ عاشقن امداد آهه
برهه وارن سان بلاشڪ بي سبب بيداد آهه.
٢- زلف زندان ڏي سڏي ٿو چشم ٿو ڪوٺي ڪهي
تيغ ابروءَ جي تماشي لاءِ سندن ارشاد آهه.
٣- خال و خط دام ۾ ڏس درد وارن جو شڪار
چار ڪنهن سنجيده دل سهڻي وڏو صياد آهه.
٤- ڪنهن سڪايل جي صدا توکي نه پهتي آسمان
ڪهڙي ڪهڙي تنهن جي هيڻيان اي فلڪ فرياد آهه.
٥- سهه فدا هي سور سهڻن جا سڀئي هموار ڪر
ڪجهه عمرگذري ويئي باقي به ڪجهه ميعاد آهه.

مون پنهنجي لاءِ تخلص فدا اختيار ڪيو، جو اڄ تائين
هليو اچي ٿو.

منهنجو شعر ڪئي ڪهڙو به هو، مگر منهنجي عجب
جي حد ڪانه رهي، جو هن شعر جي ٻن ذڪر ڪيل محفلن
۾ اشاعت مون کي شاعرن جي لسٽ ۾ آڻي ڦٽو ڪيو. مون
کي جدا جدا مشاعرن مان خطوط اچڻ لڳا ۽ مصرع طرح
موڪلي ويندي هئي مشاعرن ۾ مدعو ڪيو ويندو هو. ۽ سڄر
خود اچي پڙهڻ لاءِ ارشاد ڏيندو هو. خاص طور جنهن ڳالهه
مون کي خوشيءَ جو خزانو پهچايو، سا هئي مشاعرن جا ڇاپي
دعوت نامه، جن ۾ مڪرمي محترمي جناب فدا عرسائي لکيل
هوندو هو، مون اڳ اهڙا ڇاپي دعوت نامه ڏٺا به ڪونه
هوا ۽ منهنجي اشعار مٿان ڪٿي نتيجه فڪر ڪٿي اثر
خامه الفاظ لکيل ڏسي دماغ چڪر ۾ اچي ويندو هو.
چوندو هوس ته، ”هي ڇا ٿوم مان زعفران بنجي ويس.“ هن
ڳالهه اچي مون ۾ شاعريءَ جو شوق پيدا ڪيو ۽ شاعري

ڪِل پنجي ويئي ۽ انهيءَ خبط اچي ڳنڍ ڪان جهليو. پڙهڻ تان شوق گهٽجڻ لڳو ۽ شعر و شاعريءَ جي مرض ۾ مبتلا ٿي ويس بزم مشاعره لاڙڪاڻو، بزم مشاعره نؤآباد ڪراچي، بزم مشاعره سنڌي ادبي سوسائٽي حيدرآباد مان دعوت نامه ايندا هوا ۽ منهنجي بيماري وڌندي ويئي ۽ شاعريءَ جي ذوق کي تسڪين ملندي ويئي. مون کي اعتراف آهي ته مون ڪاليج لائيف ۾ به خراب عادتون پرايون. ١. سگريٽ نوشي ٢. شعر گوئي. مون کي شعرا ڪرام معاف فرمائيندا جو شاعري کي بري عادت مڃيو اٿم. جا فقط پنهنجي سر لاءِ هجي ۽ ٻين اصحابن لاءِ سياڪ جي نشاني هجي ۽ نه بدبختيءَ جي. دانائي روم ته شاعريءَ کي پيغمبريءَ جو جزو سڏيو آهي ۽ فرمايو آهي ته:

شاعـري جـزوي است از پيغمبري
جاهلانش ڪـفـر دانند از خـري

۽ اڪبر الله آبادي مرحوم به فرمايو آهي ته:

لوگ کهتے هيں که فن شاعری منحوس ہے،
شعر کهتے کهتے ميں ڈپٹی کليکٹر بن گيا۔

سگريٽ نوشيءَ جي عادت شعر گوئيءَ سبب پئي، جو رات جو ١-٢ بجي تائين هاسٽل ۾ منهنجي ڪمري جي بتي ٻيٺي ٻرندي هئي. دوست سمجهندا هوا ته عرساڻي ڏاڍو ٿو پڙهي پر مان ويٺو شعر لکندو هوس ۽ ان جي پيچ گهڙ ۾ مست هوندو هوس. حلقهءِ شعرا ۾ منهنجي نيڪ نامي ٿي يا بد نامي خدا ڄاڻي ليڪن "بدنام به گر هونگے تو کيا نام نه هوگا." وارو مسئلو هو. مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته مئٽرڪ پاس ڪرڻ وقت اچي ذري گهٽ ١٨ ورهيه ڄمار ٿي هئي مگر ڏسڻ ۾ ١٤-١٥ ورهين جو ايندو هوس، ۽ سو به ڏيرو ۽ دل ۾ چوندو هوس.

ڪنهن سان حال ڪريان هيڻائيءَ جو،
ڪنهن کي ڏوهه ڏيان ڏيرائيءَ جو.

منهنجو ننوٽ مرحوم نورمحمد خلد آشياني ان وقت ٽپيدار هو. مون سان ڏاڍو پيار هوندو هوس. منهنجي ضعيف بدن کي ڏسي پريشان ٿيندو هو. ياد اٿم ته مون کي ٽي دوائون وٺي ڏيندو هو جي خوب پيئندو هوس. ١- فاسفوليسيٿن ٢- بي- جي فاس ٣- مالٽ ايڪسٽريڪٽ. هنن دوائن جادو ڪري ڏيکاريو. بدن ۾ ورڻ لڳس ۽ قد قامت ۾ به آسرڻ لڳس. سٿڻون لنڊيون ٿينديون ويئون، ڪن ۾ ٻيا آبدانا وجهائڻا پيا. پاڻ کي آرسيءَ ۾ ڏسي، پنهنجو مهانڊو ڏسي پاڻ کي پيو وڻندو هوس. ڪاليج لائيف جي لذتن ۽ رعنائين جو ڪهڙو ذڪر ڪريان. ظرافت جو ملڪو الله تعاليٰ خوب عطا ڪيو هو. دوستن احبابن جي محفل مون کان سواءِ گرم نه رهندي هئي. مان سنگت ۾ نه هوندو هوس ته محفل بي رونق ۽ ٻُسي لڳندي هئي. سڀ چوندا هوا ته يار اڄ اسماعيل ڪونهي مزو نه ٿو اچي.

اهڙو ڪير انسان آهي، جنهن کي پنهنجي تعريف نه ٿي وڻي؟ انهن تعريفن ڪتي مون کي بي وقوف بنائي ڇڏيو. دوستن جي پڌائڻ تي مان به ڪجهه ڦونڊجي ويندو هوس ۽ سمجهندو هوس ته آسمان جي هيٺان مان به ڪا شئي آهيان تاهم متوازن طبع هوندو هوس. دوستن جي مٿان سر قربان پيو ڪندو هوس. وفاداري منهنجو شعار بڻجي چڪو هو ۽ هڪ شعر جو پڙهو هوم، ان ڪري هيڪاري ان کي مون اپنايو:

وفاداري به شرط استواري اصل ايمان هے،
مرے بتخانه ميں تو، ڪعبه ميں گاڑو برهمن ڪو.

جيڏن سرتن ۾ منهنجي لاءِ پيار عزت ۽ محبت هئي، ان ڪان وڏيڪ ڪهڙي دولت مون کي کپندي هئي. منهنجا دوست سڀ ڳالهه ۾ اڳيرو ڪندا هوا، جنهنڪري ڪڏهن ڪڏهن پريشانين جو منهن به ڏسڻو پوندو هوم ليڪن چوندو هوس ته خود پسنديءَ جو اهوئي صلو آهي مان پين جي هُش هُش تي

جو پيش پيش تيندس تہ آخر ان جو نتيجو منهنجي ئي حصي ۾ ايندو ۽ ضرور ايندو.

المقصد تہ ايف. اي جو سال چشم زدن ۾ پورو ٿي ويو ۽ اڻين پٽي چاتم تہ:

بزم هستی میں ابھی آکے تو ہم بیٹھے تھے،
یوں اجل آئی کہ زانو بھی بدلنے نہ دیا۔

حسين نهر، ڦليليءَ جو ڪاهو ڪپ اسان جو ڪاليج ۽ لب رستي تي "شامداس پرامينيڊ" جي قائم ڪرڻ جون تياريون. ڪاليج جي ڏکڻ کان باغات ڏاڙهون، زيتون، ليمان ۽ انب. ڦليليءَ جي لڙاتيل پاڻيءَ مان نڪرندڙ تڏڙيون هيرون، هيڙين جي اچ وڃ ۽ پيو چا نہ هو. بار سڀ ان باري تعاليٰ ۽ مٽن مائٽن تي هو. اسين دنيا جي هر معاملي کان بي نياز. رڳو خوشي هئي غم سان قطعاً نا آشنا! سبحان الله!

آخر امتحان ٿيو، سيئي مسلمان شاگرد پاس ٿياسين. منهنجي شاعري گل ڪيا. بيا مضمون تہ بجاء خود پر تڪلف برطرف، فارسيءَ جي پيپر ۾ منهنجو دوست سوتي ميرچندائي جو مون کان سکندو ۽ مدد وٺندو هو، سومون کان زياده مارڪون کڻي ويو. ماشاالله. رزلٽ رات جو ١١ بجہ نڪتي. رات جا باقي ڪلاڪ خوشين ۽ مذاقن ۾ گذريا. ننڊ نہ آئي صبح جو سيئي ڏيڙ گول ڪيا ۽ هر ڪو ڳوٺ راهي ٿيو. پڻي سال مان انٽر لاءِ دوستن جي زور بار تي عليگڙهہ ويس ۽ نيشنل ڪاليج جي دوستن کي آخري الوداع ڪرڻي پئي.

ڪٿا منجهہ قرار هوا هيڪاندا سنگ ۾،
ڳاهي ڳاهہ فراق جي ڪيا ڏارون ڏار،
نہ چاڻان پيهار، ڪير مڙندا ڪن سين.

باب ٻارهون

علي ڳڙهه جي تياري

علي ڳڙهه جي نالي وٺڻ سان ڏي دل ۽ دماغ ۾ هڪ قسم جي خوشي ۽ سرور پيدا ٿي وڃي ٿو. ٻڌندا پيا هواسين ته مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه هندستان ۾ مسلمانن جي هڪ اعليٰ تعليمي درس گاهه بلڪ دانش گاهه آهي. جنهن جو باني مرحوم سر سيد احمد خان هو. علي ڳڙهه ههڙو ادارو آهي، ههڙو ادارو آهي ۽ هندستان جي مسلمانن جي جان آهي ۽ اسلام جو روح آهي . هن يونيورسٽيءَ وڏا وڏا ۽ اعليٰ انسان پيدا ڪيا آهن ۽ مسلمانن جو شان شوڪت ڏسڻو هجي ته علي ڳڙهه ضرور وڃجي. المقصد ته علي ڳڙهه جي تعريف ٻڌي، اسان جو وات پاڻي ٿيڻ لڳو ته اسان به اتي هلي پاڻ کي علي ڳڙهي ته سڏائڻ جا لائق ٿيون ۽ اهو لقب حاصل ڪريون. اسان مان ڪن دوستن هن مهم سر ڪرڻ لاءِ پيش قدمي ڪئي ۽ خوب پروپيگنڊا ڪري هڪ حلقهء احباب تيار ڪيو. مان مسٽر علي اڪبر ميمڻ، مسٽر محمد يوسف جوڻيجو، مسٽر پانڌ ياڻي، تاج محمد پٺاڻ، مير محمد هاليپوٽو، محمد اسماعيل خواجه نصير خان ۽ سندس ڀاءُ قمرالدين، ملڪ شيردل خان جا فرزند، الله بخش نظاماڻي، غني محمد آرائين، جمع خان (ڊي-سي) ڊي سي ان ڪري ڪوٺيانس ٿو، جو هن اهو عزم ڪيو هو ته آءٌ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيندس. ان سبب هو جتي ڪٿي جمع خان ڊي- سي جي نالي سان مشهور هو . مسٽر جمع خان ڳوٺ ملڪن ضلعي دادوءَ جو رهاڪو هو. ۽ نهايت غريب ۽ لاوارث هو . سندس دماغ ڪجهه قدر چرياڻپ ڏي مائل هو . سڀ شاگرد سندس مالي مدد ڪندا هوا. خير جڏهن مٿي ذڪر ڪيل دوستن ۽ چند ٻين علي ڳڙهه هلڻ جي همت ٻڌي داخلا لاءِ علي ڳڙهه درخواستون موڪليوسين، ته مٿان اسان کي فوراً داخلا ملي ويئي .

منهنجي والده ماجده مرحومه جڏهن ٻڌو ته آءٌ علي ڳڙهه

وچڻ جون تياريون ڪري رهيو آهيان تڏهن بابا مرحوم کان پڇيائين ته اهو عليڳڙهه ڪٿي آهي؟ هن ٻڌايس ته گهڻو پري آهي ۽ ريل گاڏيءَ ۾ ٻه ڏينهن ۽ ٻه راتيون ته سفر ڪرڻ ۾ لڳي وڃن ٿيون. منهنجي پياري امڙ ڏاڍو پريشان ٿي ۽ چيائينس ته ”هڙيءَ ولايت تي چو ٿو ويچاري ٻار کي موڪلين“ بابا ٻڌايس ته پنهنجي مرضيءَ سان ٿو وڃي ٻيا ٻه ڪيترائي ساڻس ساڻس گڏ آهن. ازان سواءِ عليڳڙهه اڳئي ٻيا ٻه سنڌي ڇوڪرا پڙهن پيا. تون ڪوبه فڪر نه ڪر انگريز ملڪ گڏي ڇڏيو آهي. رڳو دعا ويٺي ڪرينس ته سندس بخت ڀلو ٿئي ۽ انهي خوش ۽ صحتيو گذاري. وقت گذرندي ويرم نه ٿو ڪري. سڀني پاڻ ۾ فيصلو ڪري ساڳيءَ گاڏيءَ ۾ گڏجي هلڻ جو پروگرام ٻڌو. آسرو الله جو توڪل بر خدا ڪري سنڌ جا وڻ ڇڏياسين. گاڏين ۾ هن وقت واري ڀيڙ ڪانه هئي. سفر آرام جو هو. پاڻ ۾ ٻڪو رهاڻ ڪندا کلندا ڪڏندا مين لائين براسته روهڙي سنڌ جي حدود کي خيرباد چئي وڃي عليڳڙهه ۾ وارد ٿياسين. واٽ تي ڪهڙا ڇرچا گهڻا ٿيا، ڪهڙين اسٽيشنن تي گاڏيون مٽايوسين، چا کاڌوسين چا پيتوسين، چا ڏٺوسين چا واڻلوسين، ان جي بيان لاءِ هتي گنجائش نه آهي. اهڙو بيان هڪ خاص دفتر جو محتاج آهي.

عليڳڙهه اسٽيشن تي لٿاسين. هرهڪ سان هڪ ٽرنڪ ۽ هڪ بسترو هو. سامان پنهنجي هٿن سان لاٿوسين ۽ ڪنيوسين. مزورن ويٺي نهاريو. پراسين ٽرڊ ڪلاس جا مسافر ڪٿي ٿا مزدورن کي سنوت ڏيون. مزدوري به ڊاڪيني جا فقط ٻه آنا هئي. پوءِ هرهڪ ۴ آنه خرچي چو؟ پليٽ فارم کان ٻاهر نڪري چوسين ته هاڻي ٽانگا ڪجن. ڏندين آگريون اچي ويٺون، جڏهن ٽانگي جو ته ڪو نام و نشان به ڪونه هو. هڪ قسم جون عجيب وغريب گاڏيون جام بيٺيون هيون، جن کي ايڪا يا ”يڪا“ پئي سڏيائون، مٿان هڪ ڇٽي وهڻ لاءِ هڪ چورس تختو

۽ هرهڪ ايڪي ۾ هڪ گڏهہ نما ٽٽون گهوڙو جوٽيل هو. سامان ايڪن تي رکي پاڻ تختي تي پلٿيون پيچي ويٺاسين. ڪل جهل نہ ڏٺي. اسان کي هدايت هئي تہ منٽو سرڪل ۾ ايندا. ايڪي واري کي چيوسين تہ ”چلومنٽوسرکل“ منٽو سرڪل ميل ڏيڍ پنڌ هو. گهوڙا نينڍڙا پر هلڻ جا ڪونتل. ايڪي وارو گهوڙي کي ڪِٽ ڪِٽ ڪندو هليو، خير سان آڌي منٽو سرڪل جي گيٽ تي ڦٿو ڪياٿين. هاسٽلن جا بيئرر بيٺا هوا، سامان اندر ڪرايائون ۽ هائوس ماسٽر مسٽر شيدا وٽ وٺي هليو. ڏينهن شينهن آهي. صبح جا ١٠-١١ وڳا هوا. شيدا صاحب پان چٻي رهيو هو. نالا پڇيائين نوٽ ڪيائين. مون کي ۽ ميرمحمد هاليپوٽہ کي هڪ روم ڏنائين. مسٽر نصير خان ۽ قمرالدين کي ٻي روم ڏنائين ۽ بيئرر کي چيائين تہ هنن کي منٽو C (سي) ۾ وٺي وڃي ڪمرا ڏيکار. مسٽر پانڌ ياڻي ۽ تاج محمد پٺاڻ کي منٽو ڊي ۾ هڪ روم ڏنائين ۽ مسٽر علي اڪبر ۽ رجب عليءَ کي ساڳيءَ هاسٽل ۾ ٻي روم ملي. غني محمد کي منٽو بي ۾ روانو ڪيائين. اهڙيءَ طرح ٻين کي بہ جدا جدا ڪمرا الاٽ ڪندو ويو. بيئررن اسان جي رهنمائي ڪئي. خرچي گهريائون، جا خوشيءَ سان ڏني سون. اڃي ذري گهٽ منجهند جو هڪ لڳو. بيئرر ماني ڪڻي آيا. ريڊي گوشت جو ٻوڙ هو، ان سان گڏ ماش جي دال ذرو ۽ ڪڪڙ جون مانيون. مانيون تہ مان ٿو چوان پر هنن انهن کي چپاتيون پئي چيو. چپاتيون وڏيون ۽ اهڙيون سنهيون جو ڦوڪ سان آڏامن ٦-٦ چپاتيون هرهڪ کي مليون. بک ۾ بصر بہ مٺا ڪاڻي ڊؤ ڪيوسين، پر چپاتين تي ڏاڍا رونشا ڪياسين، جو اهڙيون چپاتيون اسان خواب ۾ بہ ڪونہ ڏٺيون هيون. ماني بهرحال سوادي هئي.

ٿوري ويرم گذري، تہ چند هاڪر آيا ۽ سنگهاري سنگهاري جو هوڪو ڏيڻ لڳا. هٿ لائي ڏٺوسين تہ ساوا ساوا نهايت ٿڌا. عجيب غريب چيز معلوم ٿيڻ لڳي. مون هڪڙي هاڪر کي

چيو ته ”ايڪ ڪلائو، کهاڪر ديکهين“ هن هڪ سنگهاڙو ڇلي سائي ڪل لاٿي ته اندريون ڳپ بلڪل سفيد آئيس ڪريم جهڙو نظر آيو. هرهڪ کي هڪ هڪ ڏنائين ۽ چيائين ته ”لو کهاڪر ديکهو، جهيل سے تازے لائے هين“ وات ۾ وجهي ڏٺي سين ته نهايت مٺا لذيذ گويا وات ۾ کير اچي ويو. پوءِ ته هڪ آني جا ٻه نه پر ٻن ٻن آنن جا وٺي خوب کاڌاسين پر سنگهاڙي نالي تي ڪِـل اچڻ لڳي ۽ هڪ ٻئي کي چيوسين ته سنگهه کائو. بهرحال سنگهاڙا اهڙا ته تازا ۽ لذيذ هوندا هوا جو خاص طور آءٌ ته انهن تي اهڙو هري پيس، جيئن جبل جي ٻڪري انَ تي هري. ٻيا سنڌي دوست به سنگهاڙن سان ڇگو شغل ڪندا هوا.

اسان کي ٻڌايو ويو، ته فرنيچر هرهڪ شاگرد کي پنهنجو خريد ڪرڻو هو عجب لڳو. پر پوءِ معلوم ٿيو ته ان کان چند بار اڳ شاگردن اسٽرائيڪون ڪيون هيون ۽ سرڪاري فرنيچر ڏير ڪري ان کي باهه ڏيئي ڇڏي هئي. ان بعد يونيورسٽي اهو آرڊر ڪيو هو. خير پهرينءَ رات ته هنڌ ڪوٺين ۾ زمين تي وڇائي سٽاسين ۽ ٻئي صبح جو سرڪل جي ٻاهران فرنيچر جا واپاري ميزن ڪرسين ۽ کٽن ڪٽولن جا ڍڪ کڻي وڪري لاءِ آيا. فرنيچر اڪثر رفِ هو ۽ سچو ٽالهيءَ مان ٺهيل هو. ٽالهي ان زماني ۾ سنڌ ۾ ڪانه ٿيندي هئي. خصوصاً لوئر سنڌ ۾ ته ان جو نالو نشان به ڪونه هو. اسان ٽالهي نالو ٻڌو ئي وچي علي ڳڙه ۾، فرنيچر باڪل سستو هو. اسان مان هرهڪ هڪ ميز هڪ ڪرسي ۽ هڪ ڪٽولو واٺيل ٺهيل چونڊي پسند ڪري ورتا ۽ ٻه ٽپايون هرهڪ روم لاءِ حصو ڪري ورتوسين. ڪوٺين کي زيب و زينت وٺائڻ لاءِ اتي جي دستور موجب چٽايون يعني تڏا ئڪن جيڏا ورتاسين ۽ انهن جي مٿان گلم جاجم جو ڪپڙو جنهن تي ڳاڙها ۽ ڪارا پٽا هوا سو وڏو ٿان ورتوسين، جو ڪوٺيءَ جي ماپ موجب درزيءَ کان

بخيو هٿائي چتائيءَ مٿان رکي خبرداريءَ سان چڪي چئن پاسن کان کلين ٿوکڻ سان گلم طرح وڇايوسين. هاڻي کوئيون حسين ۽ مزيدار ٿي پيئون. اهو ڪم سڀ اتي جي بيئررن جي مشوري سان ڪيوسين. هي گهربل شيون وري ايڪي ۾ چڙهي شهر مان آنديونسين جهڙوڪ ڳهڳهي، گلاس، بدنو، لوٽو، وغيره وغيره. مطلب ته ٻئي ڏينهن شام کان اڳ تياري مڪمل ڪئي سين.

شام جو اسان جا واهرو به وريا اهي هوا يونيورسٽيءَ جا شاگرد، اسان کي انٽرميڊئيٽ جو شاگرد سڏيو ويندو هو. يونيورسٽيءَ جو شان الڳ هو. اسان جا واهرو اسان جا سنڌي سينئر دوست هوا جي هوا ١- پير الاهي بخش ٢- محمد الياس قاضي ٣- غلام رسول سومرو ٤- ارباب علي شاهه ٥- مسٽر عيساڻي، هنن ٻڌو ته ڪي نوان سنڌي اچي سهڙيا آهن. تنهن ڪري فرط محبت ۽ وطن جي حب وچان هنن اسان کي ملڻ ۽ اسان جي آجيان ڪرڻ پنهنجو فرض ڄاتو. اسان هڪ ٻئي کي ڀاڪر پائي ملياسين، هڪ ٻئي جو تعارف ڪيوسين، حال احوال ڏناسين ۽ ورتاسين. دلين کي ڏاڍي تقويت آئي ۽ سمجهڻ لڳاسين ته گويا سنڌ ۾ آهيون. ٻئي ڏينهن هنن سينئر دوستن اسان جونيئرن ۽ نؤواردن کي يونيورسٽي ريسٽوران (ريسٽورنٽ) ۾ چانهه لاءِ مدعو ڪيو. وڏي خوشي ۽ فخر وچان اتي وياسين. قاضي محمد الياس اسان کي وٺڻ لاءِ آيو. چانهه ڪيڪ وغيره کارايائون ۽ هڪ اسپيشل پليٽ ”ٽڪڙے“ به گهرايائون اها شيءِ اسان لاءِ بلڪل نئين هئي، جنهن جو سنڌ ۾ نالو به ڪونه ٻڌو هوسين. ٽڪڙي ڇا هو؟ حلوي جو هڪ قسم هو، جو ڊبل روٽيءَ کي چاش ۾ پچائي ٺاهيو ويو هو، مگر ان جي سواد ۽ لذت اسان کي ٽڪڙي کائڻ جو عادي بنائي ڇڏيو. خير ڪائي-پي موڪلايوسين ۽ هڪ ٻئي وٽ وقتاً بوقتاً اچڻ وڃڻ جا واعدا ڪري واپس آياسين ماڻهن ڏانهن خيريت سان

بهچڻ بابت خط لکيا هين ۽ لکيوسين ته اسين بلڪل خوش آهيون ۽ ائين محسوس ڪريون ٿا گويا پنهنجي وطن يا گهر ۾ آهيون. سنڌي يار دوست گهڻا آهن، ان ڪري ڪوبه فڪر نه ڪندا.

هفتو ڪن داخلائن ۾ لڳو. ناالي ماتر ڪلاسن ۾ وڃبو هو ۽ موتي اچبو هو. اهو هفتو اسان سڄي يونيورسٽيءَ ڪي ۽ شهر ڪي خوب چڪر ڏنا. جنهن هاسٽل ۾ آءٌ رهندو هوس ان جو نالو ”منٽو سرڪل“ هو. ان سرڪل ۾ چار هاسٽلون هيون اتر ڪان منٽو اي- الهندي ڪان منٽو ”ڊي“، ايرندي ڪان منٽو ”بي“ ۽ ڏکڻ ڪان منٽو ”سي“ منٽو سي ۾ هڪ هال هو، جنهن ڪي يونين هال سڏيو ويندو هو. جتي ڊبيٽون، ميٽنگون، مشاعرا ۽ ٻيا فنڪشن منعقد ٿيندا هوا. ۽ اتر واري هاسٽل منٽو ”اي“ ۾ هڪ هال هو، جو مسجد طور استعمال ٿيندو هو، منٽو ”بي“ جي مٿان انٽر ميڊئيٽ ڪاليج هو. باقي هاسٽلن جي مٿان ڪابه عمارت ڪانه هوندي هئي. منٽو سرڪل جي نموني تي هڪ ٻيو سرڪل ”ريڊنگ سرڪل“ نالي سان تعمير ٿيل هو، جو منٽو سرڪل جي اتر الهندي طرف سڏ پنڌ تي هو. ۽ اسان جي ٻي ڏينهن ۾ ئهي راس ٿيو ۽ شاگرد ورهايا ويا. ٻيون ننڍيون هاسٽلون جهڙوڪ ظهور وارڊ، صاحب باغ هيون. ظهور وارڊ ۾ ننڍا شاگرد سيڪنڊري ليول وارا ورهايا ويندا هوا. صاحب باغ ۾ محمد يوسف جوڻيجو، ملڪ جمع خان ڊي-سي اهي ٻه سنڌي رهندا هوا، باقي ٻين ايراضين جا شاگرد هوا. يونيورسٽيءَ ۾ سر سيد هاسٽل هئي، جنهن ۾ ٻه هاسٽلون هڪ سر سيد ايسٽ ۽ ٻي سر سيد ويسٽ، انهن ڪان علاوه ٻه هاسٽلون عثمانيه هاسٽل ۽ ممتاز هاسٽل به پنهنجو مٽ پاڻ هيون. يونيورسٽيءَ ڪي پوسٽ آفيس، تار آفيس ۽ اسپتال پنهنجون هونديون هيون. يونيورسٽيءَ جي جامع مسجد به اتي هئي ۽ هڪ نهايت شاندار هال هو. جنهن جو نالو اسٽريچي هال هو

هتي وڏا وڏا قومي ليڊر ايندا هوا ۽ تقريرون ٿينديون هيون، جي سيٺي ٻڌڻ ويندا هواسين. تمام وڏا وڏا ماڻهو عالم ۽ نواب ايندا هوا. اسان کي مولانا سيد سليمان ندوي، مولانا اشرف علي ٿانوي، مولانا محمد علي جوهر، مولانا شوڪت علي، نواب آف ڇتاري ۽ نواب حميدالله خان آف ڀوپال، جي يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر به هوندو هو، تن جي زيارت فيض بشارت اتي ٿي. علي ڳڙهه نه وڃون ها ته انهن مان ڪيترن جو ديدار جيڪر نصيب نه ٿئي ها. انهن کان سواءِ ٻيا به ڪيترا انگريز عالم به وقت بوقت ايندا رهندا هوا. هندو شاگردن جي هڪ هاسٽل الڳ هئي. بهرحال پڙهائي شروع ٿيڻ کان اڳ اسان گهمي ڦري ڏائون شپ جو چڱيءَ طرح ايياس ڪيو، جا تقريباً ٻن ميلن ۾ واقع هئي.

منٽو سرڪل کان اتر طرف ۳-۴ نمبرن جي منڊي تي مرهٽن جو هڪ قديم قلعو هو، جو ملهارراءِ هولڪر جو ڍهرايل ڇيو ٿي ويو، ان جي ديوار چوگرد ايترو ته ويڪري هئي، جنهن مٿان جيڪر بيل گاڏي هلي سگهي. هڪ دفعي هن قلعي ڏانهن ويندي، اسان جي عجب جي حد نه رهي جڏهن اسان سوئرن جا ڌڻ ڏٺا، جن ۾ مهمايل سُورَ نر ۽ ماديون ۽ انهن جا ٻَچَرَ ڌنار چوڪر ائين ڪاهي پئي ويا، جيئن هتي ٻڪريون ۽ ڇيلا چارڻ وٺي وڃجن. هتي ته سور ڏسندي ساهه ئي سڪي ويندو آهي، پر هُتي جو اهو منظر ڏسي استعجاب جي حد ئي نه رهي. ٻڌايو ويو ته يو- پيءَ ۾ سوئر پاليا ويندا آهن ۽ اتي جا ديهاتي هندو انهن جو کير، مکڻ ۽ گوشت کائيندا پيئندا آهن بدن کي ڏکئي وٺي ويئي، ته اسان کي جيڪو گيهه مکڻ ملي ٿو سو اهو ناپاڪ جانورن جو نه هجي. مگر ان لاءِ مسلمان وڏو احتياط ڪندا هوا، کير بوتلن ۾ ملندو هو، جو نج ماهيو هوندو هو ۽ ان لاءِ خاص مسلم ڀائريون الڳ هيون ۽ جتان اهو خريد ڪيو ويندو هو. گوشت اڪثر ريڍو هوندو

هو، هر هڪ سرڪل جي وچ ۾ هڪ ڪشادو لان هوندو هو جنهن ۾ گلاب ۽ موتئي جا گل بي انداز ٽڙندا هوا. جيترا به جنهن شاگرد کي گهرجن ته پٽي سگهندو هو ۽ ڪابه منع ڪانه هئي. اهڙيءَ طرح سڀني هاسٽلن کي لان ۽ باغيچا هوا، شيرشاه سوريءَ وارو جوڙايل رستو جو آگري ۽ دهليءَ کي ملائيندو هو، سو به علي ڳڙهه جي الهندي پاسي کان لنگهندو هو. وڻن سان ڇانيل راحت ڀريو ۽ مسلم حڪمرانن جو يادگار هو. رستي جي ٻنهي ڪپن تي وڻ سمورا ميوو يدار هوندا هوا. خصوصاً ڄمون ۽ انبن جا وڻ بڪثرت هوندا هوا. بهار ۾ رستي تان لنگهبو هو ته دماغ معطر ٿي ويندو هو.

يوپيءَ جي شهرن جا سڌريل مسلمان ترڪي ٽوپي، اچڪن ۽ چُست پاجامون پهريندا هوا. باقي ديهاتي هندو خواه مسلمان ڌوتي ٻڌندا هوا، هڪ صدريءَ جهڙو ڪڙتو ۽ مٿي تي پوربي پين واري سنهي ٽوپي زيب تن ڪندا هوا. هندو مسلمان ۾ امتياز ڪري نه سگهبو هو. مسلمانن ديهاتين جا نالا به اڪثر هندوانه هوا، اسان جي ٻن بيئررن مان هڪ جو نالو منگل ۽ ٻئي جو جمن هو. انگريزن جي راڄ جو رعب هڪ طرف ۽ مسلم يونيورسٽيءَ جي ماحول جو رعب ٻئي طرف. هرڪو نوڪر چاڪر باادب باملاحظه خدمتگاريءَ ۾ پيش پيش هوندو هو. ٿوري خرچي ملڻ تي چئو ته هنن کي دولت ملي ويندي هئي. ان مان اندازو لڳايوهين ته غربت تمام گهڻي هئي. مڊل ڪلاس ڪونه هوا، امير يا غريب فقط اهي ٻه ڪلاس هوا.

مسلم يونيورسٽيءَ جي قوانين موجب شاگردن لاءِ يونيفارم مقرر ڪيل هو، جنهن ۾ ترڪي ٽوپي ڍڪڻ سان، اچڪن يا ٽرڪش ڪوٽ ۽ چست پاجامو. پر جيڪڏهن ڪو ڊرل جي اڇي پينٽ پائي ته اعتراض ڪونه هو، اسان سڀني کي يونيفارم ٺهرائڻو پيو. صلاح ڪئي ته اچڪن ته هرگز ڪونه پائيندا سين باقي ٽرڪش ڪوٽ ضرور ٺهرائيندا سين. چست پاجامه تي بحث

هليو انهن پاجامن جا به قسم هوا، هڪڙا چوڙيدار ۽ ٻيا بنا چوڙيءَ، اسان مان ڪن جو خيال هو ته پينٽ پايون ۽ چست پاجامو نه ٺهرايون جو مقعد تي لغام چڙهيل نظر ايندو، آخر ڇهوسين ته اهو به هڪ نئون تجربو آهي. ”جنهن جي وڃجي گهر ان جي ڪجي پر“ چست پاجامه في الحال ٻه ٻه ٺهراياسين. رجب عليءَ ته بلڪل بغاوت ڪئي ۽ نه ٺهرايائين سو نه ٺهرايائين، پينٽ پائيندو هو. ٽرڪش ڪوٽ نيوي بلو ڪپڙي جو ٺهرايوسين. نيوي بلو هڪ عاليشان انگلش ڪپڙو هو، هن وقت جيڪر ١٢٠ رپئين وال به نه ملي. ان وقت اٺين رپئين وال هو. ڪپڙي ۽ سبائيءَ ڪل ١٨ رپيه ڪوٽ ڪاڏا. جڏهن ڪوٽ ٺهي راس ٿيو، تڏهن اسان مسلم يونيورسٽيءَ جي بئج جي گهر ڪئي جا مفت ڏني ويندي هئي، مٿس ڪجيءَ جو نشان هو ۽ ڪوٽ جي ڪالر تي لڳائبي هئي. ڪوٽ جو ڪالر گلي بند هو، ڪوٽ پهرڻ سان پاڻ کي وڏو ماڻهو پيا سمجهندا هوا سين.

علي ڳڙهه ۾ اسلام عليڪم جو رواج بلڪل گهٽو هو. ايتري قدر جو روم مان ٻاهر ٽڪ ڦٽي ڪري وري روم ۾ اندر گهڙبو هو ته ”اسلام عليڪم“ چوڻ لازمي هوندو هو. وعليڪم السلام جي وائي اصل ڪانه هئي، السلام عليڪم جي جواب ۾ وري به السلام عليڪم چوندا هوا. اسان به اها ڳالهه اپنائي. شاگرد هڪ ٻئي کي مولانا ڪري سڏيندا هوا. مولانا، مولانا ٻئي پوندي هئي. آئيے تشريف رکھئے شکريه وغيره اتي سکياسين. مسلم يونيورسٽيءَ جو يونيفارم ۽ بئج لڳل هوندي هئي ته شهر ۾ تمام گهٽي عزت هوندي هئي، اسٽيشن تي ڪوبه شاگردن کان پليٽ فارم جي گهر نه ڪندو هو. جو ان ڳالهه تان ريلوي وارن سان اڳي ڪافي جهڳڙا ٿي چڪا هوا ۽ آخر شاگردن کي بري ڪيو ويو هو.

بورڊنگ ۾ به ويلا ماني ملندي هئي. منجهند ۽ رات

باقي صبح جو ناشتو پاڻ ڪندا هواسين، اڪثر بيضه ڊبل بريڊ ۽ چاءِ، جنهن لاءِ پنهنجو اسٽو هر ڪنهن روم ۾ هوندو هو. ملڪ نصير خان مون کي ناشتي لاءِ هميشه سڏ ڪندو هو چوندو هو ته اسان پاڻ سان ڪندو ڪر، ڪجهه ڏينهن بعد مسٽر مير محمد هاليپوٽي ۽ مون سان گڏ هڪ ٻئين شاگرد کي به رهايو ويو، جو هو مسرور احمد مراد آبادي. نهايت سٺو رفيق هو. اردو ڳالهائڻ لاءِ اسان لاءِ هڪ ذريعو بنجي پيو مسٽر غني محمد آرائين وٽ هڪ ٻيو شاگرد رهايو ويو، جو هو شاهه عالم مغليه خاندان جو فرد، هن کي گورنمينٽ وٽان سڀ اخراجات ملندا هوا. جيڪڏهن مغل حڪومت هجي ها ته والي تخت و تاج اهوئي شاهه عالم هجي ها. اسان هن وٽ اڪثر ڪچهري لاءِ ويندا هواسين ۽ اهڙو ته مٺڙو ماڻهو هو، جو خوش مزاجي، خلق ۽ هلت چلت لاءِ ڇا لکي ڇا لکجي، ڪيس ڏسي خوشي ۽ ڏک ٻئي يڪ وقت محسوس ڪندا هواسين. هاڻي اسان بلڪل هري مري وياسين، مان زور ڪري يو- پيءَ وارن شاگردن ۽ پنجابي شاگردن سان اردو ڳالهائيندو هوس. غلطيون به ڪندو هوس ۽ پاڻ تان سنگتي کلائيندو به هوس، مگر ان جي ڪابه پرواهه نه ڪندو هوس. ان جو نتيجو سٺو نڪتو جو مٺهنجي زبان اردو ۾ تي وري آئي ۽ منهنجا دوست اردو ڳالهائڻ کان گهٻرائيندا هوا ۽ شرمائيندا هوا جا ڳالهه سندن نافائدي ۾ آئي. مان چڱي اردو سکي ويس ۽ هو وانجها رهيا.

اسان جي انٽرميڊئيٽ ڪاليج جو پرنسيپال هو مسٽر قريشي ۽ وائيس پرنسپال مسٽر ولي محمد شاهه پنجابي جنٽلمين هو. ٻيا پروفيسر هي هوا. پروفيسر حاذق پرشن جو استاد، پروفيسر رشيد تاريخ جو استاد، مسٽر ولي محمد شاهه انگلش جو مسٽر خاوري M·OL ماسٽر آف اورنٽيل لئنگويجز هو، جو شاعر به هو ۽ تخلص خاوري هوس، ڪتاب اڪثر سليڪشنس هوندا هوا انگريزي ڪتاب به سليڪشن هو، پارسي به سليڪشن تاريخ اسان تي جا رکيل هئي، سا مسلم هسٽري هئي جنهن ۾

اسان کي هڪ ڪتاب مسٽر اسنس جي تاريخ (ترڪيءَ جي) ۽ ٻي سر امير عليءَ جي تاريخ رکيل هيون، پروفيسر رشيد تاريخ تي اٿارٽي شمار ڪيو ويندو هو. فارسيءَ ۾ پروفيسر حاذق لاجواب هو. هو اسان کي فارسي بذريعه اردو پڙهائيندو هو. اسان جي دوست رجب عليءَ هڪ دفع کيس چيو ته: ”سائين اسين اردو ڪونه ٿا سمجهون اسان کي انگريزيءَ ۾ پڙهايو. هن کي ڪاوڙ ضرور آئي، ليڪن هن انگريزيءَ ۾ معنيٰ ڪرڻ شروع ڪئي ان جو اهو نتيجو ٿيو جو ديوان حافظ، نظيري وغيره جي غزليات جي فقط تحت اللفظ معنيٰ مان ڪوبه لطف اچڻ نه لڳو. هونءَ جو پروفيسر حاذق اسان کي پڙهائي جي دوران وچ وچ ۾ ٻين شاعرن مثلاً غالب، اقبال، مير درد ۽ ٻين مشهور اردو شعرا جا شعر به ٻڌائيندو هو، انهن جو خاتمو ٿي ويو. پڙهائي بي رونق ٿي. اردو شاگردن کي به ڪو لطف اچڻ نه لڳو. هنن مون کي چيو ته مسٽر اسماعيل ”يه کيا کرديا آپ لوگون نے“ مون رجب عليءَ کي ها ها ڪئي ۽ کيس وٺي پروفيسر حاذق وٽ ويس. ٻه چار سنڌي دوست به پاڻ سان ورتم، هڪ وفد جي صورت ۾ پروفيسر حاذق وٽ وياسين ته سائين اسان کي معافي ڏيو فارسي دستور موجب اردوءَ جي ذريعي پڙهايو. پهرياڻين ته ضد ڪيائين مگر اسان جي استدعا قبول ڪيائين ۽ منهنجي واه واه ٿي ويئي. اردو شاگرد شڪرگذار ٿيڻ لڳا.

پروفيسر خاوري اسان کي N-M-T نان مدرٽنگ يعني غير مادري زبان اردو پڙهائيندو هو. جو ته جن جي اردو مادري زبان نه هئي، انهن لاءِ اهو ئي آسان اردوءَ جو ڪتاب نصابي طور مقرر ڪيل هو. مسٽر خاوريءَ سان اتي جا شاگرد چرچا ڪندا هوا مگر هن جهڙو ساده لوح انسان ۽ فضيلت جو مالڪ مون عليڳڙهه ۾ مشڪل ڏٺو. دينيات لاءِ مولانا احمد مقرر ٿيل هو. هو قد جو بندرو، بدن ۾ موٽو، بي ڊولو، پيٽ نڪتل

۽ ڳالهائڻ ۾ تمام تکڙو هو تقرير ڪرڻ لڳو، ته ڄڻ راڪيٽ ڇٽو. اتي جا شاگرد کيس مولانا ستڪڙو سڏيندا هوا. جتي به وڃجي، اتي پان جي آڇ ضرور ٿيندي هئي. اسان کي نفرت به ايندي هئي، مگر طوعاً کرهاً کائڻو ئي پوندو هو، ڇو ته نه کائڻ تهذيب جي خلاف سمجهيو ويندو هو، ڪن ڪن سنڌين پان کائي کائي پاڻ کي عادي بنائي ڇڏيو هو. مگر مون پاڻ ۾ اصل هير نه وڌي.

يوپيءَ جا شاگرد ڏڄڻا به هوندا هوا مگر شرارت ۾ طاق هوندا هوا. شرارتن کي اڪٽوٽيز ڪوٺيو ويندو هو. اهڙيون ته شرارتون ڪندا هوا، جي اگر تفصيل سان ويهي قلمبند ڪجن، ته به ڪي قسطون ته لامحاله لکي وڃان، يک مشت لموند خروار هنن جون به چار شرارتون نه لکندس ته هڪڙو خال رهجي ويندو. بهرحال هن قسط ۾ انهن شرارتن جي ذکر اذکار لاءِ گنجائش نه آهي. اڳتي هلي انهن تي تبصرو ڪيو ويندو.

علي ڳڙهه جي هوا نهايت خنڪ ۽ صحت بخش هئي، پاڻي شفاف ۽ شيرين هو. کاڌي جون شيون ملاوت کان قطعاً صاف ۽ پاڪ. ياڇيون ميوا بلڪل تازا، ڪنهن ٻاهرئين گهوڙتائي جي مجال نه هئي، جو ڪاٻه پاروٿي شي وڪڻڻ لاءِ آڻي ورنه شاگرد هن جو سمورو مال اڇلي ڇڏيندا هوا، ان ڏپ کان ڪوبه خراب شيءِ آڻڻ جي جرائت ئي ڪين ڪري سگهندو هو. مون علي ڳڙهه ۾ چڱو قدوقامت ڪيو ۽ بلڪل هڪ جوان ٿي پيس. ههڙي حسين ماحول ۾ منهنجي شعر گوئيءَ جو شوق به ويو پروان چڙهندو، اڪثر پنهنجي دوستن تي ئي هجو جا اشعار لکندو هوس علي ڳڙهه ۾ ويتر جو مشاعرا ٿيندا هوا، جن جو ذڪر جدا ڪيو ويندو، تن مون ۾ شعر گوئيءَ جو شوق وڌائي ڇڏيو. هڪ شاگرد بنام اقبال لکنوي هو، منٽو "سي" ۾ رهندو هو سو نهايت حسين هوندو هو ۽ تقريباً هرڪو ان کي عاشقانه نظرن سان ڏسندو هو، اسان جو

يار ملڪ نصير خان به مٿس مفتون ٿي پيو. ملڪ نصير خان جو آواز مٺو هو ۽ چڱو ڳائيندو هو ۽ مون ڪي چيائين ته اقبال تي ڪو شعر لکي ڏي. مان پاڻ ته ڪنهن ني مچ ڏي ڪو نه چنبڙيندو هوس، ليڪن دوستن جي ارشاد انهن جي منظور نظرن تي شعر لکي سندن دل خوش ڪندو هوس. اها يارن جي خير دلالي منهنجي فرائض ۾ داخل ٿي چڪي هئي، ملڪ نصير خان کي هڪ شعر لکي ڏنم جو هو ميز تي ڏڪڙ وڄائي وڏي آواز سان ڳائيندو هو ۽ اسين واهه واهه ڪندا هواسين. شعر ڪو لکڻ جي قابل ته نه آهي، ليڪن پراڻين يادگيرين جي نشاني آهي، ان ڪري هتي ناظرين جي تفريح طبع لاءِ لکان ٿو ۽ هي باب ختم ڪريان ٿو.

اسان جو ٿيو ڇو حال بي حال آهي،
نه ياور ٿيو افسوس اقبال آهي.
نه ادار نخرا ڏسي ناز ور جا
جيئڻ تي اسان جو ويو جنجال آهي.
نه ڳالهائي ٿو ڇو نهاري نه ٿو ڇو
ويو مه رخن جو ٿي ڇا ڪال آهي؟
عمر ڇو اسان جي ڏکن ۾ ٿي گذري
ستم ڇو روا مون تي هر سال آهي.
اگر روبرو آهه پردو حجابي
ته خط ڇو نه مون ڏي ٿيو ارسال آهي.
نه ڪر محب ماٺا ٿو مارين اسان کي،
سندم موت هي ٽال ٽيتال آهي،
اهو ويس رنگين اهو زلف ڪارو
وٺي دل ٿو ڇڻ شير چنگال آهي.
فدا تو سان ڳالهائي جي نا ته ٿو ٿي،
ڏنو ڇا نه دلبر جو دنبال آهي.

امرد پرستيءَ جو مرض البته علي ڳڙه ۾ گهڻو هو، ان جو سبب هڪ اهو به هو، جو ڪو ايڊيوڪيشن ڪانه هئي. امرد پرستيءَ جي رواج فارسي عربي مدرسن ۾ جو زور ورتو، سو به ان ڪري جو اتي سڀ شاگرد نوان هوندا هوا ۽ صنف نازڪ جو عنصر غير موجود هئڻ سبب، هڪ ٻئي تي عشق پچايو ويندو هو علي ڳڙه ۾ به تون مون تي عاشق آءُ تو تي. هو هن تي ۽ هيءُ هن تي. منهنجو دوست هڪ مسٽر نور سلطان پنجاب جي ضلعي جو هو، سو بدقسمتيءَ سان هڪ چوڌري محمد عليءَ تي مفتون ۽ مجنون ٿي پيو. چوڌري محمد علي وڏو شاهوڪار ۽ زميندار هو ۽ نور سلطان هڪ مفلس غريب روز اچي منهنجو مٿو کائيندو هو ته "محمد علي ايسا حسين ہے ايسا مه جبين ہے" مفت ۾ آءٌ ڦاسي ويس. پڙهندو بور ٿيندو رهندو هوس. مگر اخلاق اجازت نه ڏيندو هو ته هن غريب جي جذبات جو فقط ذڪر به ته پڙان فقط ايترو چوندو هومانس ته نور سلطان.

مفلس کو خدا عشق کے پھندے میں نہ ڈالے،
آرام کہاں دل جو پڑا غیر کے پالے.

هن ويچاري جي اکين ۾ آنسون اچي ويندا هوا. هن وقت الائي ڪٿي آهن ۽ ڇا پيا ڪن. و الله اعلم بالصواب.

باب تيرهون

علي ڳڙه جي شرنارٿين (شاگردن) جون چند شرارتون

اسان کي علي ڳڙه ۾ به ٽي مهنا مس گذريا هوا، ته يونين جي چونڊن جي تياري ٿي. چونڊن جو ورڪ نهايت زور شور

سان هليو. يونين جو پريزيڊنٽ ته هميشه پرنسيپال هوندو هو، باقي وائيس پريزيڊنٽ جي چونڊ ۽ ڪئبينيٽ جي ميمبرن جي چونڊ تي لٺ لڳندي هئي. سنڌ جا شاگرد ته چونڊن ۾ حصو ڪونه وٺندا هوا، جو آئي ۾ لوڻ برابر هوا. پر هن سال يونيورسٽيءَ جي مورن يعني پير الاهي بخش، قاضي محمد الياس شاهه، ارباب علي شاهه ۽ مسٽر غلام رسول سومري وارن اسان کي همٿايو ته ڪو نه ڪو شاگرد ڪئبينيٽ جي ميمبريءَ لاءِ ضرور بيهاريو. اسان سنڌن مدد سان پنجابي شاگردن سان هڪ پئڪٽ ڪيو، جن اسان جي مدد ڪرڻ جو پڪو وعدو ڪيو. هاڻي اميدوار ڪنهن کي بيهاريون. ڪوبه دل نه پيو ٻڌي. سوچي الهه بخش نظاماڻيءَ کي پڳ ٻڌائي سين ۽ هو تيار ٿي ويو. ٿورو ڪي گهڻو جو خرچ ٿيو، سو اسان چندو ڪري گڏي ڪيو. يونين جي اليڪشن ته نه هئي، وڏو هڪ گهمسان هو پوريون پندرهن راتيون ننڊ حرام هئي. ورڪرن جا وفد هڪڙو وڃي ته ٻيو اچي. ڪئبينيٽ جا شايد ۱۱ اميدوار چونڊجڻا هوا. يوپي وارن کي جڏهن معلوم ٿيو ته سنڌي ۽ پنجابي هڪ گروهه ٿي ويا آهن، ته انهن مان ڪن اسان جي اميدوارن جي مدد ڪرڻ لاءِ حلف کنيو. بشرطيڪ اسان سنڌن اميدوار کي سڀ ووٽ ڏيون. معامله طئي ٿيو. مسٽر الهه بخش جي قسمت سنڌس قد و قامت کان گهڻي وڏي ۽ ڊگهي هئي. اليڪشن جي ورڪ بابت جيڪڏهن ويهي لکان ته ڪم ازڪم ۱۰ — ۱۵ صفحا پرجي وڃن. ان ڪري ڪفايت کان ڪم وٺان ٿو. آخر اليڪشن جو ڏينهن آيو. اسان جو نامزد اميدوار مسٽر الله بخش نظاماڻي فرسٽ ڪئبينيٽ چونڊيو ۽ ٻيا به اهي اميدوار چونڊجي ويا، جن جي اسان جي گروپ مدد ڪئي. تحسين جا نعرا لڳي ويا. جن هارايو تن جا لاش ڪاٺيءَ تي کڻيا ويا. مرثيه پڙهيا ويا. منٽوسرڪل جا تمام گل ڦل لاش تي وڌا ويا. رنڻ ۾ اوچنگارن جا رينگٽ هوا مطلب ته هارائيندڙ لاءِ ڪتندڙن اهي اهي بيهودگيون ڪيون، جو انگشت

حيرت دردهان نيم دورن نيم برون. هڪ عجيب تماشو هو، جو اسان ڪڏهن خواب ۾ به نه ڏٺو هو. پارٽيون، اڌٽ هومون گانا بجانا سڀ ڪجهه ٿي گذريا، مان چا چوان ته ڇا ڇا ٿيو. اتي جي شاگردن کي نظامائي چوڻ ته اصل پڇاڙيءَ تائين نه آيو سونه آيو. چوندائي هيس ”مسٽر نظامي“ يونين جي ميٽنگ ۾ صدر صاحب اتفاقي صدارت ڪندو هو ورنه وائيس پريزيڊنٽ صدارت ڪندو هو. ڪئبينيٽ جا ميمبر مٿي ڊائز تي وهندا هوا. ٻيا هيٺ گئلريءَ ۾. اسان جو وائيس پريزيڊنٽ سعيدالدين صالح هو. زيدا حسن لاري ڪئبينيٽ جو ميمبر هو. هو ته اسان سان گڏ انٽر ۾، مگر انگريزي اهڙي ڳالهائيندو هو، جو وات ڦاٽي ويندا هوا گويا انگريزي سندس مادريءَ زبان هئي. ان وقت اسان کي هڪ آريٽر ڏسڻ ۾ پئي آيو. ان جي برعڪس اسان جو فرسٽ ڪئبينيٽ انگريزي ته بجاءِ خود پر اردو خواه سنڌيءَ کان به بي بهره هو. شاهه ڪريم وارو صبر هوندو هوس. ماڻڙي ڪري هيڏانهن هوڏانهن پيو نهاريندو هو.

هڪ دفعي شاگردن هڪ شرارت سوچي. سعيدالدين صالح کي هڪ ميٽنگ مان غيرحاضر ڪيائون. هاڻي ته فرسٽ ڪئبينيٽ کي پرزائيڊ ڪرڻو پيو. صدارت جي ڪرسي وڏيءَ پٺيءَ واري هئي. مسٽر نظامائي ڪرسيءَ تي ويٺو ته نظر نه پيو اچي. ڪئين آواز ڪسيا ويا. هو ويچارو هئمر هٿ ۾ ڪٺي ميز تي ٺڪاءُ ڪرائي پر ڪير ٿو ٻڌي. ڪي چون ته ”نظامي صاحب ابهي تشريف نهيں لائے“ حالانڪ هو ڪرسيءَ تي ويٺو به هجي. ڪي چون ته ”صدر صاحب کهڙے هوکر رخ زيبا تو دکهلائيے“ ڪي ڪيئن ڪي ڪيئن چون ماٺ ٿئيئي نه. اسان کي اصل خبر ڪانه هئي، ته هال جي ٻاهر به ڪا شرارت ٿي رهي آهي. شرارتين ڇاڪيو، جو هڪ بيمار ٽٽون، جو گڏهه جي قد کان به ننڍو هو، جو اڪثر منٽو سرڪل جي لان تي چڀر ڪائيندو وتندو هو، ان کي ڏينهن جو جهلي هڪ ڪوٺيءَ ۾ بند ڪري ڇڏيو هئائون ۽ هن کي

کي قدر سينگاري سنواري سندس منهن تي هڪ دفتريءَ جي تختي لڳائي ڇڏيائون، جنهن تي لکيائون ”نظامي صاحب تشريف لاتے ہيں با ادب با ملاحظہ هوشيار“ يونين هال ۾ جنهن دروازي کان هن ٽٽونءَ کي اندر آڻو هون ان تي خاص پنهنجا ماڻهو بيهاري ڇڏيا هوائون، جي وقت تي هٽي ٽٽونءَ کي جاءِ ڏين ۽ اندر هال ۾ آڻڻ ۾ مدد ڪن. ناظرين ڪرام تصور ڪري سگهندا تہ ڇا نظارو هوندو، جڏهن اهو ٽٽون اندر گهڙيو. تاڙين جا ڦهڪا هوا. عجيب عجيب آواز ۽ نعرا لڳا. اهڙي زورسان جو زمين وارا تہ ڇا مگر آسمان وارن بہ شايد ٻڌا هوندا. امان کي بخيلي تہ ڏاڍي لڳي پر ڇا ڪريون خود اسين پنهنجي کل بہ روڪي نہ ٿي سگهيا سين. ميٽنگ درهم برهم ٿي ويئي ۽ مهمل ڪئي ويئي. ٻيءَ تاريخ جو اعلان ڪونہ ڪيو ويو. اسين سنڌي ڦاهڙو منهن ڪري ڪونين ۾ آياسين. مسٽر نظاماڻيءَ جي جذبات کي ڪهڙي ٺيس لڳي هوندي، ان جو اندازو هو پاڻ ئي ڪري ٿي سگهيو ڇاڪاڻ تہ ”جتي باهہ ٻري اتي سيڪ اچي، ڪهڙو سيڪ ٻاڙي واليان نون“ هيءَ شرارت هڪ بي مثال شرارت هئي جا نہ اڳي ٿي هئي ۽ نہ پوءِ ٿي. عليگڙھ جي تاريخ ۾ ٻهرين ۽ پوئين شرارت هئي. گذشتہ را صلوات چئي سين مگر جند ڪانہ ٿي ڇٽي. مسٽر نظاماڻي ويچارو ڪاليج ۾ هلي ڀا ٻاهر گهمڻ نڪري تہ ڪير جو ڪيس ڏسي کل روڪي سگهي. شرير شاگرد زور ڪري ڪيس سلام ڪن ۽ عافيت پڇن. ”مولانا نظامي صاحب کيا حال ہے مزاج بخيريت ہے“ ڪو چوي تہ ”جناب اس رات يونين هال ميں کس کا فاختہ اڑگيا تھا“ ائين چئي ٺهڪڙا پئجي ويندا هوا. آخر طوفان بدتميزي بعد ڪجهہ سانت آئي تہ هڪ ٻي عجيب شرارت ڪئي ويئي.

هڪ رات شرارتين جو هڪ وڏو وفد نڪتو. هو اڪثر ڪري نوَ وارد شاگردن جي رومن (ڪمرن) ۾ آيا ۽ اچي چيائون تہ مرحوم سر سيد احمد خان جي فاتحا ڪرڻي آهي،

جا هر سال ڪئي ويندي آهي. ان لاءِ چندو ڏيو. ٢-٢ رپيه
چندو اسان خوشيءَ سان ڏنو. سر سيد جي فاتحا لاءِ ڪير چندي
ڏيڻ کان انڪار ڪري! تاريخ مقرر ٿي. ڪي شرارتين جا سردار
سوچي سوچي مسٽر رجب عليءَ وٽ ويا ۽ کيس چيائون ته فاتحا
جي مجلس لاءِ صدارت قبول ڪريو. هن چيو ته ڪيترا سينئر
شاگرد ويٺا آهن، انهن مان ڪو صدر چونڊيو. مون کي اردو
۾ ڪانه اچي، تنهن ڪري مهرباني ڪري مون کي معافي ڏيو.
هنن چيو ته اسان جو دستور آهي ته صدارت نون آيل طالبن
مان ڪنهن کي سونپي ويندي آهي ۽ واري واري سان سڀني
علائقن جي شاگردن مان صدر چونڊيو ويندو آهي ته اڳئين
سال پنجاب مان صدر چونڊيو ويو هو، ۽ هن سال سنڌ
جو وارو آهي. اوهان جي ماشاالله پرسنلٽي (شخصيت) چڱي
آهي. اسان سڀني جو انتخاب اوهان آهيو. اوهان کي ڪجهه
گهڻو ڳالهائڻو ڪونه پوندو. اوهان جي هر طرح مجلس جي
ڪاروائيءَ ۾ رهنمائي ڪئي ويندي. هن نيڪ موقعي تي اسان
کي نا اميد نه ڪريو. رجب عليءَ ويچاري قبول ڪيو. مجلس
جو انتظام منٽو سرڪل جي لان تي ڪيو ويو، جنهن کي ڏاڍو
سينگاريو ويو وقت معين تي سڀ اچي حاضر مجلس ٿيا. اسٽيج
تي چونڊ شرارتين کي جاءِ ملي. مسٽر رجب عليءَ کي مٿي
وهاريو ويو. هڪڙي اٿي مسٽر رجب عليءَ جي صدارت جي رٿ
ڏني. ٻي تائيد ڪئي. رٿ منظور ٿي. مسٽر رجب عليءَ ڪرسي والاري تاڙيون
وڳيون. هيڏانهن هوڏانهن ڪاٻي ساڄي شرارتي ڳلن جا هار ڪٺيو
بيٺا هوا. مسٽر رجب علي خواه اسان سڀني جو خيال هو ته اهي
هار صدر کي پوندا. اسان کي ڪابه خبر ڪانه رهي ته عين
صدر صاحب جي پٺيان هڪ مها شرير جو هڪ ڪاغذ ۾ ويڙهيل
هار جهڙي شئي کنيو بيٺو هو، ان وٽ هار هو يا ٻيو ڪجهه
هو ۽ اوچتو هن اهو هار ڪولي صدر صاحب جي گردن مبارڪ
۾ پاتو. هار ڇا هو؟ سينگهاڙن جي ڳلن جو هڪ نوڙيءَ ۾
پوتل ڪنڍي هئي. جيئن ئي هن اهو هار صدر جي ڳلي ۾ پاتو

تاڙين ۽ نچ ٽپ جا ڦهڪا ٿي ويا. رجب عليءَ کين ڪچيون گاريون ڏنيون. هنن لچن کي ته انهن گارين جي گهرج هئي ۽ مزو پئي آين، تن ويتر وڏيڪ شور و غل مچايو. اسان سڀ سنڌي غيرت وچان اٿي کڙا ٿياسين. پر ڪري ڇا پيا سگهون. ڇڙ به پيئي اچي ته ڪل به پيئي. رجب علي اسٽيج تان لهي آيو ۽ چيائين ته ”ڏنوَ حرامين جا ڪم“ رجب عليءَ جو ڪمرو ويجهو هو، اتي سڀ اچي مڙياسين. پنهنجي ڏر تي گدڙ به شينهن آهي. گهر ويٺي گهڻيئي گاريون ڏنيوسين. پر جيڪي ٿيڻو هو، سو ٿي چڪو، پاڻ رجب عليءَ کي گهٽ وڌ ڳالهايوسين، ته تو اسان سان ڳالهه به نه ڪئي ۽ نه مشورو ڪيو. خير هن هڪ نڪتي تي ويهي لکان ته ڇا ٿيو ڇا واپريو ته خبر ناهي ته ڪيترا صفحا ٿي وڃن، يونيورسٽيءَ جي سنڌي پاڙن کي خبر پيئي ته هيءُ سانحو ٿي گذريو آهي، سي آيا ۽ چيائون ته اسان ڪنهن اوهان کي پڇڻ ڪپندو هو پر خير علي ڳڙهه ۾ اهي ڳالهيون بلڪل رواجي آهن. ڪلندا رهو پوٽ نه سمجهيو. چرچا مڙس ڪندا به آهن، سهندا به آهن. پرنسيپال کي شڪايت ڪندا يا ڪنهن کي چوندا ته اهي به فقط کلندا، چو ته علي ڳڙهه جي بو ڏي ان کي آهي. اڳتي حو ڪم ڪريو، اسان جي پڇڻ کان سواءِ نه ڪريو. رجب علي پاڻ به لچو هو، سندس منهن تي مرڪ اچي ويئي ۽ غم غلط ٿي ويس، قصو ڪوتاهه چندو جيڪو گڏ ڪيو هوندون، تن مان ڪجهه ڊيڪوريشن تي خرچ ٿيو باقي شرڊرن جي پڳدارن خوب يونيورسٽي ريسٽورينٽ ۾ وڃي جشن جهوڙا ڪيا.

منٽو سرڪل ۾ جاءِ ضرور (ڪاڪوس) جيڪي هوا تن کي دروازا نه هوندا هوا. دستور هو ته هرڪو شاگرد جو قضا حاجت لاءِ لوٽو يا بدنو کڻي ڪاڪوس ڏي ايندو هو، سو اچي ڪاڪوس خاني جي دروازي واري خال وٽ کنگهڪار ڪندو هو، جي اندر ٻيو شاگرد هوندو هو، ته اهو به اندران

ڪنگهڪار ڪندو هو. انهيءَ ڪري سبب ٻاهريون اميدوار وري ٻئي ڪاڪوس خانه جي در وٽ ڪنگهندو هو ۽ جواب نه آيو ته 'وئڪنسي (خالي جڳهه) سمجهي اندر داخل ٿيندو هو. انهيءَ ريت رسم جو ناجائز فائدو وٺي ڪيترا شرير ڪنهن نه ڪنهن ساده لوح شاگرد کي پريان ئي تاڙي ويٺا هوندا هوا. هن جو اندر گهڙڻ ۽ هنن جي لڳاتار ڪنگهڪار شروع ڪرڻ، هڪ ڪي ڪنگهڻ جو جواب ڪنگهڻ سان اچا مس ملندو هو ته پيو ڪنگهڪار ڪندو هو، انهيءَ ڪري سان اندر پردي نشين جو پائخانو چڙهي ويندو هو، هو پائخانو ڪري پوري طرح قرار ڪري نه سگهندو هو. ذري ذري چرڪ پيو پريندو هو ته ڪو اندر لنگهي نه اچي. مسٽر تاج محمد پٺاڻ ويچارو ڏاڍيون رڙيون ڪندو هو ته هن مصيبت جو ازالو ڪيئن ڪجي. هي حرامي ته هنگڻ به ڪنگهائي ڪنگهائي ڪرڻ نا ڏين. تاج محمد شبيهه جو موچارو هو، ان ڪري هن سان خاص هٿ چراند هوندي هئي. اسين سڀ به آئس ڪاندا هواسون. هو چوندو هو ته يار ڪلو پلي ڪلو پر اسان جيڪو هنگيو سو هنگيو. ڪاڪوس جي پٽين تي اندر ڪيئي اردو اشعار لکيل هوندا هوا. سيئي شعر بدتميزي، بدفضيلتي ۽ بداخلاقيءَ جا هوا، هڪ شعر جو مون ياد ڪيو سو هيءُ آهي!

قبض سے اب یہ حال ہے صاحب
پادنا بھی محال ہے صاحب

ڪاڪوس ته نه هوا، هنگ هنگان جو اتاهه لٽريچر هو، ويٺا هنگندا به هواسين ۽ کلندا به هواسين. بعضي خيال ايندو هو ته ٻاهر ڪو ڪلڻ جو آواز ٻڌندو ته چا چوندو ته هنگي ٿو يا کلي ٿو. پر کل روڪي نه سگهبي هئي، انهن چند شرارتن جي ذڪر تي اڪتفا ڪريان ٿو. لچ جي ڪنهن سان دشمني ڪانه هوندي آهي، هن جو ڪم حرڪت سان پوءِ ڪير به هجي. پاڻ ۾ يو-پي وارا اهڙيون گونهانديون ڪندا هوا، جن جي

بيان ڪرڻ سان لکندڙ خود واهيات ليکيو ويندو ته ههڙا گندا مسئلا ڇيڙڻ جو ڪهڙو مزو، جو اڇي تي ڪارو ويهي ڪڍيو اٿس. نون شاگردن سان هتي اسان جي لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۾ ٽنڊي ڄام ايگريڪلچر ڪاليج ۾ به فولنگ ڪئي ويندي آهي ۽ ٻين هنڌن تي به رواج ٿي ويو آهي مگر هتي جون حرڪتون بعضي دائره اخلاق کان قطعاً ٻاهر هونديون آهن، بهرحال مون مٿي چيو آهي ته شرارتين جو ڪم شرارت سان، جا شرارت ڪنهن وير سبب نه هوندي آهي.“ فارسيءَ ۾ چيو اٿن ته:

نيش عقرب نـه از پـي ڪين است
مقتضائـي طبيعتش ايـن است.

هاڻي مان ڪن مشاعرن جو ذڪر ڪندس، جي اسان واري سال ۾ منعقد ٿيا هوا، هونءَ ته شعر هڪ لطيف فن آهي مگر شرارتي نماز پڙهندي مسجد ۾ به شرارت ڪندي مجبور ٿي ويندا آهن. مشاعره ڪهڙي ڳالهه آهي! اسان جي انٽرميڊيٽ يونين هال ۾ اسان جي وقت ۾ ڪل ٽي مشاعرا ٿيا، يونيورسٽيءَ جي اسٽريچي هال ۾ تـه مشاعرن جي ڌم هوندي هئي، جن ۾ شريڪ ٿيڻ پنهنجو فرض ڪري ڇڏيو هوم. محفل مشاعره ۾ سڀ دوست هر حالت ۾ ويندا هواسين، ۽ لطف اندوز ٿيندا هواسين. يونين ۾ اڪثر طرحي مشاعرا ٿيندا هوا. هڪ مشاعري جي طرح هئي ”ابهی عشق کے امتحاں اور بهی ہیں“ هي شعر علامه اقبال جي هڪ مصرع جي سٽ آهي، جا هن طرح آهي،

”ستاروں کے آگے جهاں اور بهی ہیں
ابهی عشق کے امتحاں اور بهی ہیں“

ماشاء الله مشاعري ۾ ڏاڍا عمدا غزل پڙهيا ويا. واه واه مڪرر مڪرر، کیا خوب کیا خوب. کمال کا شعر ہے. سبحان الله سبحان الله پهر فرمائیے، ۽ ٻيا ڪيترا آواز هر هڪ شعر تـي اٿندا هوا. اسان هن قسم جو مشاعرو پهريون دفعو ڏٺو هو،

جنهن ۾ اهڙي رونق ۽ روح پرور نظارو هجي. حافظ شيرازي رح فرمايو آهي ته "در وجد حالت آرد پيران، پارسا را" اسين به جذبات جي وهڪ ۾ لڙهي وياسين ۽ مڪرر مڪرر ڪرڻ لڳاسين. آخر هڪ شاعر اسٽيج تي رونق افروز ٿيو ۽ پنهنجي مطلع ۾ ئي مصرع طرح نباهيائين، ٻڌو، ته ڇا فرمايائين!

ابهی عشق کے امتحاں اور بھی ہیں،
محلے میں دو لڑکیاں اور بھی ہیں.

بس شور و شر جو طوفان مچي ويو مڪرر مڪرر جي فرمائش بندئي نه ٿئي، مون ته شعر ياد ڪري ورتو ۽ اڃا نه ٿو وسري ڪمال جي بدمعاشي هئي پر وسارڻ جي چيز هرگز نه هئي جا نه وسري اٿم نه وسرندي، ڪجهه وقفي بعد وري هڪ مشاعره منعقد ٿيو ڏاڍي خوشي ٿي انتظار جا ڏهاڙا ڳڻيندا رهياسين، آخر مشاعري واري رات آئي، مصرع طرح هئي.

ہم نے تیرے عشق کی نیرنگیاں دیکھا کئے

واه جو مشاعره ٿيو. اعليٰ درجي جا اشعار سماعت ڪياسين آفرين آفرين جا نعرا بلند ٿيا، آخر ۾ هڪ شاعر آيو جنهن جو تخلص "مضطر" هو، سندس سڄو شعر مزاحيه هو سٽ سٽ تي کلن جا ڪوڪريا هوا آخر مقطع ۾ جيڪو شعر چيائين، سو مون کي اڄ تائين ياد آهي اهو آهي!

شوق سے مضطر چلا یار کے گھر کو
وہ تو گھر پے تھا نہیں ہم کھڑکیاں دیکھا کئے

بس کلندي کلندي مٽي ۾ سور پئجي ويو، مڪرر جون رڙيون ڪندي گلو خراب ٿي چڪو. مون کي اڄ تائين اهو شعر نه وسريو آهي. وسري به ڇو؟ هينئر حافظو گهٽ اٿم؛ ليڪن هي دل جي فرحي ۽ تي نقش ٿي پيو آهي. ڪجهه وقت بعد ٽيون مشاعره ٿيو جنهن جي مصرع طرح هئي.

درد بھی ہوتا ہے فریاد میں آواز کے ساتھ

مصرع طرح واقعي مزيدار هئي ۽ داد جي قابل، شعرا ڪرام

پٺي در پٺي ايندا ويا ۽ پنهنجي اشعار سان محظوظ ڪندا ويا ۽ داد حاصل ڪندا رهيا. مشاعري جي وچ ۾ هڪ شاعر سڳورو آيو، جنهن جو هڪ معشوق ڇوڪرو ممتاز هاسٽل ۾ رهندو هو ۽ پاڻ عثمانيه هاسٽل ۾ رونق افروز هو. چڱا چڱا شعر پڙهيائين آخر پنهنجي اصلي روپ ۾ ظاهر ٿيو ۽ هي شعر پڙهيائين.

يکا بارک جيسي اک اور عمارت بن جائي
جذب هو جائي عثمانيه، ممتاز کي ساتهه

هي شاعر ڇوڪرو پنهنجي معاشقه ۾ ڪافي بدنام ٿيل هو. هرهڪ کي خبر هئي ته ڇا ٿو چوي مڪرر مڪرر جا فلڪ شگاف آواز اُڀري مٿي چڙهيا. ڪلي ڪلي پيٽ ۾ سور. خوش قسمتيءَ سان سندس معشوق به مشاعره ۾ حاضر هو. هرهڪ جون نگاهون ان طرف مائل ٿيون. هو به پاڻ به مڪرر مڪرر چوڻ لڳو. اها منهن جي پڪائي نه ڪري ها ته ڇيهون ڇيهون ٿي وڃي ها. مون کي هي شعر به دل تي اڪري ويو، جو اڄ ناظرين ڪرام جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيو آهيان. هيءَ مشاعرا به آءٌ انهن حرڪتن ۾ ئي شامل ڪري ڇڏيان ٿو، ورنه مشاعرن کي شرارتون سڏڻ گناهه عظيم آهي. شعرا جي ڪير هتڪ ڪري ته پرزا پرزا ڪري ڇڏينس، تنهنڪري مان ته ڊچندي ڊچندي انهن کي ”لسان الغيب“ ئي سڏيندس ۽ پنهنجي کل بچائيندس. خود به ”شاعر“ آهيان جي شاعر نه آهيان ته ”ماڻر“ ضرور آهيان. ماڻر لفظ کي صاف ڪري ٻڌائڻ لاءِ مون کي شيخ سعدي رح سان پيش آيل هڪ واقعو بيان ڪرڻو پوي ٿو. چون ٿا ته شيخ صاحب پاڻ به نهايت خوش طبع ۽ چرچائي هو، ڪيترائي ماڻهو سندس چرچن جو شڪار ٿيندا هوا. هڪ ماڻهوءَ عزم ڪيو ته سعديءَ کان گوءِ کڻان، سو هڪلي شيراز آيو. شيخ سعديءَ کي مليو سلام عليڪ بعد هن طرح هم ڪلام ٿيا. اجنبيءَ شيخ صاحب کان پڇيو ته:

اجنبي ـ تو ڪيستي؟

سعدي- من شاعرم، تو کيستي؟
اجنبي- من ماٿرم؟
سعدي- ماٿر چيست؟
اجنبي- شاعر چيست؟
سعدي- شاعر آن است ڪه شعر گويد.
اجنبي- ماعر آن است ڪه مٿرگويد.
سعدي- جواب جاهلان باشد خموشي.
اجنبي- مواب، ماٿلان ما شد مموشي.

شيخ سعديءَ ڪلي ڏنو ۽ سمجهي ويو ته هن ۾ راز ڪھڙو رکيل آهي ۽ اجنبيءَ جي دعوت، شيراز ڪيائين هن قسط حو علي ڳڙه جي چند مشاعرن تي اختتام ڪرڻان ٿيو. اڳتي علي ڳڙه جي ٻي هڪڙي رعنائيءَ جو انتظار ڪندا.

جذبهء انتقام نهايت برو ٿيندو آهي. اسان ۾ مسٽر غني محمد آرائين نهايت پهلوان ۽ طاقت مند جوان هو سندس وزن ٽن مڻن کان گهٽ نه هو. ڪنهن پهلوان کي ٻانهن ۾ هٿ وجهندو هو ته ڄڻ فولادي چنبي ۾ اچي ويو. سندس ڪرائيءَ جو هڏو پڇي پوي ته ٽي سگهيو ٿي، ليڪن هن کان ٻانهن ڇڏائڻ نا ممڪن. اڍائي مڻن جي پڃري بلڪل آسانيءَ سان کڻي ويندو هو. پوري علي ڳڙه ۾ پڃري کڻڻ ۾ ڪوبه سندس مد مقابل ڪونه هو. اسان سنڌين ۾ راندين جو شوق ڪونه هو. البت هڪ دفعي جڏهن اسپورٽس راندين جا مقابلا ٿيا، تڏهن مسٽر نصير خان هاءِ جمپ ۾ ساڍا ڇهه فوٽ ٽپو ڏيئي انعام حاصل ڪيو، ٻيو ڪوبه ۵ فوٽ ۹ انچن کان وڌي نه سگهيو. غني محمد کي سخت خارون هونديون هيون. سنڌين سان ٻه-ٽي شرارتون ٿي گذريون آهن، اسان ۾ اهڙو مڙس ڪو ڪونهي جو يو-پي وارن کان وير وٺي. سمورو وقت تاڙ ۾ هوندو هو ته سنڌين سان ڪيل شرارتن جا سرڪرده ڪير هوا. آخر ڳولي لڌائين هڪ دفعي ظاهر ڪيائين ته مون کي پٽ جاٿو آهي ۽

اهڙو خط ڳوٺاڻن پهتو آهي. اسان سيٺي ڪيس مبارڪون ڏنيون ۽ انهن شرارتين به مبارڪباد ڇٽي ۽ مٺائي طلب ڪئي. غني محمد حاضر ڇيو سندس ڪمري ۾ چار کٽون هيون. هڪ ساري رات محنت ڪري ٻن کٽن جو واڻ ڪڍي ڇڏيائين ۽ انهن جي مٿان چادر وجهي، ان کي ڪچن ڌاڳن سان پاون سان نهايت نزاڪت سان ٻڌي ڇڏيائين، اُٺين پٺي معلوم ٿيو ته ڇڻ کٽ تي بسترو وڇايل آهي. انهن شرارتين کي دعوت ڏنائين. اسان سنڌين مان ايترن کي دعوت ڏنائين جي باقي رهيل ٻن کٽن تي ويهي وڃن. اسين اڳي آياسين ۽ اچي اهي سالم ٻه کٽون والاري ويٺاسين. باقي ٻه کٽون، جن کي اتي جا شاگرد چار پايون يا پلنگ چوندا هوا ۽ بنا واڻ ململعو منڊيل هو سي شرارتين لاءِ ڇڏيائين. اسان کي راز مان واقف ڪيائين ته هنن کٽن تي ڪوبه نه ويهي. اهي مهمانن لاءِ آهن، پاڻ اٿيو ۽ وڃي هڪ هڪ جي ڪمري مان انهن کي ساڻ وٺي آيو. هو خوشيءَ وچان ٽپندا ڪڏندا آيا. غني محمد کين نهايت خنده پيشانيءَ سان انهن ٻن کٽن ڏي اشارو ڪري چيو ته ”تشريف رکئهي“ بس وهڻ جي دير هئي، جيئن ڏي اهي کٽن تي گڏجي ويٺا ته ڌاڳا ٽٽڻ لڳا ۽ ڌو ڪنڌ پر هيٺ اچي ڪريا ۽ سندن ڄنگون مٿي ٿي ويئون. تاڙين جا ٺهڪا لڳي ديا ۽ غني محمد سندن ڏي لفظن ۾ چوڻ لڳو ته ”جناب کس کا فاخته اڑ گيا“ هو ٻه حد شرير هوا پر ايترو شاق آين جو ڌڪ هڻون ته رت نه نڪري. رت خشڪ ٿي وين ڦڪائيءَ ڪان مرڪڻ لڳا. هڪڙي کي چڱي خاصي ڏاڙهي رکيل هئي، ان کي غني محمد هٿ ٻڌي چيو ته ”مولانا ابهي تو بچه نهيں ہوا ہے دعا کيجئے“ کلي کلي کيرا ٿي پياسين. شرارتين قبول ڪيو ته اها لڳي مڃڻ مراد آهي.

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته غني محمد تمام پهلوان ماڻس هو ۽ نهايت جسيم. ڪجهه ڏينهن بعد هو مون وٽ آيو ۽

منهنجي کٽ تي چڱيءَ طرح واڻ تي وهڻ بدران ايس تي ويٺو ته ايس فوراً ٻيڃي پيئي. انهيءَ آزمودي سان هن کي شرارت دماغ ۾ آئي. هڪ ڏينهن ٻو پيءَ وارن جي اٽن کوٺين ۾ ويو، اٽن کٽولن جون ايسون پڳائين. کٽن جا پاوا ته ڏالهيءَ جا هوا ليڪن ايسون ڪنهن ڪمزور ڪاٺيءَ جون هيون ان بعد غني محمد تي نالو ٿي ”مولانا پلنگ توڙ“ پئجي ويو.

رمضان شريف جو مهينو آيو. جمع رات اسان کي ڪريم واري ڪير جون بوتلون ۽ جليبيون سحريءَ لاءِ ملنديون هيون. ڪوٺين جا دروازا ڪليل رکيا هوا. صرف ٻيڪڙيل هوندا هوا. آسر جو سوير ٻيٺرر ايندا هوا ۽ هرهڪ ڪوٺيءَ ۾ وچ تي پيل ميز تي جليبيون ۽ ڪير جون بوتلون رکي ويندا هوا. شاگرد البته دير سان اٿندا هوا ۽ ٻيٺرر گهٽو اگ ڪم لاهي ويندا هوا. هڪ جمع جي رات غني محمد ننڊ نه ڪئي ۽ ٻيٺررن جي اچڻ جي تاڙ ۾ رهيو. جيئن ٿي ٻيٺرر سيني رومن ۾ جليبيون رکي ويا تيئن غني محمد به پير اگهاڙا ڪري ٻليءَ پير هرهڪ ڪمري ۾ گهڙندو جليبيون ميڙيندو سندس هڪ ٿلهو وهاڻو هوندو هو، ويو آن جي چونءَ ۾ وجهندو. سيني رومن مان جليبين جو ڍير ميڙي اچي پنهنجي روم ۾ رکيائين ۽ جمع رات هرڪو روزي وارو جليبين کان نرهه رهيو. اهو واقعو منٺوبي ۾ ٿيو جتي غني محمد رهندو هو. صبح جو پيشنگويون هليون ۽ سيني کي غني محمد ۾ پختو گمان ٿيو. خير، شريرن پهه پڇايو ته غني محمد کي سبق سيکارجي. غني محمد کي ڪٺڪ پئجي ويٺي ته فلاڻا فلاڻا منهنجي خلاف منصوبو رٿي رهيا آهن، سو انهن کان سبقت کڻڻ جي ويچارن ۾ هو ته هو، ڪجهه ڪن، ان کان اڳ ساٿن ملاڪڙو ڪجي. هڪ رات غني محمد ٢ – ٣ بوتلون گاسليٽ جون گهرائي رکيون ۽ هڪ پراڻي ٽين ۾ وجهي ان ۾ ڪجهه گندگي به گڏيائين ۽ اهي جن انتقام جو دم ٿي هنيو تن تي وار ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيائين. رات جو جڏهن سڀ سمهي رهيا ۽

۾ سيٺي رومن جون بتيون گل ٿي چڪيون (ان وقت اليڪٽرڪ کانہ هئي سڀ کو ٽيبل ليمپ ٻاريندو هو) رات جي اونداهي ۾ هر طرف خاموشي ڇانيل هئي، تڏهن مانجهي مڙس غني محمد کنپٽاٽيون کوليون ۽ هاسٽل جي پٺيان ڦري آيو ۽ ڪمرن جون پويون دريون جي لوهي سيخن سان هونديون هيون ۽ هوا لاءِ رات جو کليل هونديون هيون، اتان بيهي هڪ وڏي شرارتيءَ جي روم ۾ اهو گندگي آميز گاسليٽ ڪنهن ترتيب سان اندر اڇلايائين، جنهن ۾ اندر ستلن جا هنڌ بسترا ۽ ڪمرو گاسليٽ جي بوءِ ۽ عفونت سان پرجي ويو. صبح جو سيٺي جو گمان وري بہ غني محمد ۾ پيو. آخر هڪ روز وڏي غني محمد وٽ آيا ۽ چيائون تہ "مولانا غني! اب صلح ہے ہم سندھی کا نام نہ لینگے اور آپ ہم سے درگذر کریں" غني محمد پنهنجو ڏوهہ باسيو تہ هرگز نہ پر صلح تي زباني دستخط ٿيا. ان بعد ڪنهن بہ سنڌيءَ جو منٽ بہ نہ اورانگهيو.

آخر غني محمد اسان سان قبول ڪيو تہ هنن کي مڙس ڏي کونہ گڏيو هو. اوهين سڀ للو چپو حرڪتون برداشت ڪندا ٿي رهيا. هاڻي صلح ٿي ويو. اسين سنڌي آهيون ڏي صلح پسند ۽ امن جا خواهان هنن سان بہ محبت سان هلبو. زنده باد غني محمد!!

باب چوڏهون

علي ڳڙهہ ايگزبيشن (نمائش)

علي ڳڙهہ ۾ هر سال ۱ فيبروريءَ کان ۱۵ فيبروريءَ تائين هڪ وڏي نمائش لڳندي هئي. نمائش جو ميدان منٽوسرڪل جي

الهندي طرف اٽڪل ٻن فرلانگن جي مفاصلي تي هوندو هو. هڪ وسيع عريض ۽ ڪشادو ميدان جنهن ۾ پڪين سرن سان دڪان ۽ بازاريون ٺهيل هونديون هيون. جي سال جي دوران ڪجهه خسته حال ٿي وينديون هيون ۽ انهن کي ازسرنؤ مرمت ڪري شاندار بڻايو ويندو هو. يوپيءَ جو گورنر اتي منزل انداز ٿيندو هو ۽ هڪ وڏي دربار لڳندي هئي. گورنر جي ڪئمپ ۾ وڏا وڏا تنبو ۽ شاميانا لڳندا هوا. رياستن جا ڪيترا نواب، وڏا وڏا زميندار چوڌري ۽ ٻيا وڏا ماڻهو ايندا هوا، جتي گورنر انهن جي وفاداري ۽ خدمات کي ساراهيندا هوا ۽ انهن کي تلوارون، بندوقون، سون ۽ چانديءَ جا ٻلا (ميڊل) چانديءَ جون ٿالهيون (جن تي انهن جا نالا لکيا ويندا هوا) عجيب عجيب لونگيون، آفرين ناما، خطاب وغيره عطا ڪيا ويندا هوا.

بازاريون جدا جدا حلقن جي ماڻهن لاءِ جدا جدا هونديون هيون. مثلاً ملتان بازار، دهلي بازار، مراد آباد بازار، لاهور بازار، جيپور بازار وغيره وغيره. هر هڪ هنر جي جنسن جي الڳ الڳ بازار هوندي هئي. ملتان مان ميناڪاريءَ جو سامان ۽ چنديءَ جو سامان ايندو هو. ميناڪاريءَ ۾ ٻٽن، تعويذ، گلدستہ، لوٽا، صراحيون (گهگهيون) زيورن جا نمونا ۽ زيورن لاءِ ننڍيون پيتيون سرميدانيون، جڳ گلاس ۽ ٻيون عجيب و غريب شيون رکيون وينديون هيون.

دهليءَ مان خوشبودار صابڻ، عطريات، تيل، سنگمرمر جي پٿر مان ٺهيل رانديڪا، ننڍيون صندوقون، گلدستا، زيور، پيڙا، پٿر تي قرآني آيات ۽ اشعار لکيل ۽ تصويرون چٽيل تاج محل، موتي مسجد، مغليہ عمارات جا ماڊل ۽ ٻيون حيرت‌انگيز چيزون آنديون وينديون هيون. لاهور مان لائل پور جون چادرون، چمڙ جو ڪم، ڪتاب ۽ ٻيا هنري نمونا آندا ويندا هوا. جيپور مان پٽل جو سامان آندو ويندو هو، جنهن کي ڏسندي ئي اتي جي

فئڪٽرين جي ساراهه ڪان سواءِ رهي نه سگهبو هو. خود عليگڙهه ۾ بستري جون چادرون جي اتي ڇپيون ويندي يون هيون، سي ته پوري هندستان جا ماڻهو خريد ڪري ويندا هوا. اسان شاگردن جي بسترن جو زيب به اهيئي هونديون هيون ۽ اسان پنهنجي گهرن ڏانهن به اهي وٺي ايندا هواسين. رضاين جون کلون، وهاڻن جون ڇوون وغيره به خريد ڪرڻ جي قابل هونديون هيون. دهليءَ جا صابڻ معطر هڪ طرف هوا ته سستا ٻئي طرف ڪيترديون بازاريون ته مٺاين جون هونديون هيون ۽ ڪيترين ۾ ڪاڏي جون هوٽلون هيون. هڪڙيون هوٽلون صرف سوجيءَ جي حلوي (سيري) مالپڙن، پورين، پڪانن، پراٺن جون هونديون هيون. جن ۾ قيمتي پراٺا ڏاڍا لذيذ هوندا هوا. پراٺن کي اتي جا ماڻهو فراٺا چوندا هوا. کيرڻيءَ کي فيرڻي ۽ کير جي رٻڙيءَ کي کير چوندا هوا ۽ خود کير کي دود. ڪبابن (ڪوابن) ۽ نانن جا انبار ڪاٺڻ ۾. اهڙا ته سوادي دلپذير جو کائيندي ڍؤ ڏي نه ٿئي، شاگرد ايترو ته کائيندا هوا تـه هينئر ٿي کاڌي و ٿون وري بارهن مهينا ڪير جيئرو هوندو. ڦاٽي مٿاسين ته شهيد ٿيا ـين.

درحقيقت عليگڙهه جو سارو واپار يونيورسٽيءَ تي مدار رکندو هو. نمائش ته نه هئي هڪ شهر آباد ٿي ويندو هو ١٥ ڏينهن به ڪافي عرصو آهي. اسان جو پڙهڻ ڍرو ٿي ويو ڪلاس مان ڇه چار پيرڊ اٽينڊ ڪيا نه ڪئي جهڙا. ڏو نمائش ۾. گهمندي گهمندي ٿڪ ٿي ڪونه ٿيندو هو. فيبروريءَ جو مهنو اڃا سيءَ قدري هوا. اوورڪوٽ پاٺو پوندو هو. هڪ دفعي جي مزيدار ڳالهه آهي ته قاضي محمد الياس جو ڏاڍو خوش طبع مسخرو به هو ۽ حرڪتي به. ان هڪ مراد آبادي لوٽو دڪاندار جي اک ٽيٽ ڪري ڪئي اوورڪوٽ جي کيسي ۾ وڌو، جو چوري ڪري کنيو هوائين. اسان ساڻس گڏ هواسين. پر اسان مان به ڪنهن کي کل ڪانه پيئي. ٻاهر اچي لوٽو ڏيکاريائين ۽ پنهنجي فتح تي نازان هو. اسين ڏاڍو کلياسين ۽

قاضيءَ کي چيو سين ته بس هاڻي اسان کي پئسن خرچڻ جي ضرورت ڪانهي، اهو ڏندو چالو رکو جنهن ۾ تنهنجو به ڀلو ۽ اسان جو به.

مولوي غلام رسول سومري کي اسين سڀ مولوي انڪري چوندا هواسين، جو اسان ۾ ٿوري کي گهڻي ڏاڙهي فقط هن کي رکيل هوندي هئي ۽ ٻيا سڀ شيو ڪندا هوا. ڪوڙائيندا ڪونه ٿو چوان جو "مُلا ڏاڙهيءَ ڪوڙ" وڏو طعنو ۽ گهار هوندي هئي، جا سنڌ جون زالون مرد کي ڏينديون هيون. مولوي غلام رسول کي ملتان بازار ۾ ميناڪاريءَ جي دڪان تي جو هڪ حسين ڇوڪرو ويٺل هو سو نهايت وڻي ويو، تنهنڪري ذري ذري هِتان هُتان گهمي ڦري چوندو هو ته هلو ان دڪان تي ۽ ان ڇوڪري کان ڪجھ نه ڪجھ وٺو. هلو سائين حاضر آهيون. آخر وٺون به ڇا، قميص جي ٻانهن جا بٽڻ، گچيءَ جا بٽڻ، اچڪن جا بٽڻ، ڪوٽن لاءِ بٽڻ، وٺي وٺي ٿڪجي پياسين. آخر ڪيترا وٺي ڪيترا وٺون. مولوي صاحب تان چرچا ڪرڻ لڳاسين، پر هن کي ان جي ڪابه پرواهه نه هئي. چوندو هو ته "هل چري ڪالهوڪي هنڌ" مُلايون هيئر ته هتي ڪراچيءَ ۾ به سئيون سئيون ٽيون ملن، پر نمائش ۾ مُلاين جا دڪان اهڙيءَ ته سهڻي ترتيب ۽ سجاوٽ سان مزين ڪيا ويا هوا، جو ڏسڻ سان اشتها زور وٺي ويندي هئي. ڪائي ڪائي ادڙجي پوندا هواسين، اڪثر پڏو هوسين ته دهليءَ جا لڏون جيڪو ڪائي سو به پڇتائي ۽ جيڪو نه ڪائي سو به پڇتائي پر سچ پڇو ته دهليءَ جا لڏون اهڙا ته عمدا هوا ۽ اهڙا ته وڻندڙ جو اڄ به يادگيري ٿي اچي ته چپن چٽڻ تي مجبور ٿيو پوان. شايد اهو علي گڙهه جو سحريا جادو هو، هر ڪنهن کي واپار سان گڏ پنهنجي نامو نمود جي پروپيگنڊا ڪرڻي هئي. مُلاين ۽ ڪاڏن ۾ گهڻو سچو ڪابه ملاوٽ نه، جيئن هتي عام ميلن ۾ آهي، جتي هر ڪا گندي شيءِ نيڪال

ڪرڻ لاءِ، واپارين کي ميدان ڪشادو ملي وڃي ٿو.

ڪاڏي حي هوٽلن جو ڪهڙو بيان ڪجي. هندستاني ڪاڏا ۽ سي به خاص مسلمانڪا ڪاڏا. سبحان الله! سچ پڇو ته اسان اهڙا طعام ڪڏهن اکئين به ڪو نه ڏٺا هوا. رڌڻ جي به انني جي بورچين کي خاص تربيت مليل هئي، يا ڪنهن ڪاني پڪاني جي ڪاليج مان ڊگري حاصل ڪيل هين. قسمين قسمين پوڙ (سالن) ڪڪڙ، تتر، ٻاتي ڦر، آبي پکي، (رڍ) ٻڪري دنبو، ڳانو جيڪي طلب سو حاضر. نانن پچائڻ جي ته ڪا خاص مهارت هين، رکا ڪائجن ته به پيا وٺن انهن جي خميري ۾ ڪو خاص هنر سمايل هو، پلاءُ، خشڪا، چاشني ڪهڙو وستار ڪري نظرين ڪرام جو وات پاڻي ڪرين. سروس نهايت سٺي. جناب جناب کان سواءِ ته ٻيو لفظ نه ڳالهائين، پندرهن ڏينهن جناب ۽ حضور ٻڌي ٻڌي اسين پاڻ کي بلڪل جناب ۽ حضور پيا سمجهون.

هڪ ٻه بازار ته فقط مربن ۽ آچارن جي هئي. وڏن مٽن جيڏين شفاف برنين ۾ رکيل آچار سڀڪنهن جي توجه جو مرڪز بنيل هوا. گجرون، موري، شغلم (گوگڙو) انبڙي، ڪچا گيدوڙا، پياز (بصر) تيل ۽ اهر ۾ جدا ته سرڪي ۾ جدا، چٽنين جا قسم ته ڳڻڻ کان ٻاهر هوا خشڪ ميوو ته سرڪي جي چٽنين ۾ به ڪثرت سان پيل هو. بادام پستا، اکروٽ، ڪاري ڊاک، ڪشمش ۽ مختلف ٻجن جا مغز، ڪجهه چٽنين جا شيشا اسان به خريد ڪري ورتا ته ڪم از ڪم مهينو ٻه ته هاسٽل ۾ کائيندا رهون.

نمائش جي ذڪر لاءِ اگر تفصيل سان لکان ته ڪم از ڪم هڪ ٽيهن چاليهن صفحن جو ڪراؤن سائيز ڪتاب گهرجي، هن باري ۾ هاڻي ڪافي پڙهندڙن جي سمع خراشي ڪئي اٿم مٿي جو ذڪر ڪيو هوم ته علي ڳڙهه جي هڪ ٻئي رعنائيءَ جو ذڪر ڪندس سا اها نمائش هئي. مون ان کان اڳ اهڙي

نمائش نہ تہ ڏٺي هئي ۽ نہ تصورڏي ڪري ٿي سگهيس. ڪراچيءَ ۾ وڏيون وڏيون نمائشون ڏٺيون اٿم، جن مان حيڪڏهن مشينري ٽولس وغيره کي خارج ڪجي تہ باقي نمائش علي ڳڙهہ جو مقابلو هرگز ڪري نہ سگهندس. پندرهن ڏينهن خواب وانگر گذري ويا جتي رونق ڏي رونق هئي، اتي ڇا ڏٺوسين. شاميانا ۽ تنبو پٽيا ڏٺاسين، دڪان ۽ بازاريون ڍهنديون ڏٺيوسين. سامان ويڙهيا ڏٺاسين. ڇڪڙا ڀريا ڏٺاسين اسٽيشن جي طرف قطار در قطار ڇڪڙا ويندا ڏٺاسين. پليٽ فارم سارو داڳينن سان ڀرُو ڏٺوسين. پئسينجر گاڏين ۾ بريڪ جا گاڏا ٻڪرت لڳايل ڀريا ڏٺاسين. جنهن ٽڪائي هڪ حسين شهر آباد هو سو ويرانيءَ ۾ بدليو ڏٺوسين.

مور اڏامي هنج هلي ويا تنهن ٽڪائي رهيا ڪنگ،

ڪالهہ ڏٺوسين اج سونا هي عبرت خانو رنگي رنگ.

”آئے بهي وہ گئے بهي وه ختم فسانہ هوگيا“ پوٽ پلڪرا ڪري سيڪو نمائش کي انا الله و انا اليہ راجعو ن چئي اچي هاسٽل پيڙ و ٿيو. هيءَ نمائش هڪ مهذب ميلو هو، جتي نہ ڪنهن اولياءَ جي مسند هئي، جتي ڪو سجدا ڪندي ڏسڻ ۾ اچي نہ بازارِ حسن هئي، جتي بدڪاريءَ جي بازار گرم هجي نہ کي ڪشتي باز هوا جن جو ميل متل هجي. هتي سرڪس، آئينہ خانہ، شعبده بازين جا آستان، چوڏول وغيره جيڪي هوا سڀ ريڙهيا ڏٺاسين ۽ ڏسندي ڏک پئي ٿيو. ”هر ڪمالے را زوال“ جو منظر هو انهيءَ ميدان تي جتي رات جو روشنيءَ جي جهرمر متل هئي ۽ بلڪل بقعہ نور هو، اتي ڪاري اونداهہ ڏسڻ ۾ آئي. سڀ ڪو ڪک پن تي ويو، جتي روز چٽڪار ٿيندا هوا ۽ لکين ماڻهن جي آمد رفت ڪري، زمين هڪ پٽر جو فرش بنجي چڪي هئي اتي ڪاريءَ وارا ڪک هوا ۽ رک ۽ ڌوڙ اڏامڻ لڳي، سڀ ڪجهہ اکين آڏو اها بربادي ٿيندي ڏٺي سين. هاڻي فقط يادگيريون رهيون آهن، جي دل و دماغ

جي فرحيءَ تان اچا ميسار جي نہ سگهيون آهن ۔

بهولی بسری چند اميديں چند فسانے ياد آئے
تم ياد آئے اور تمهارے ساتهہ زمانے ياد آئے

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي، تہ رمضان شريف ۾ غني محمد ڪيٽن جليبيون چورايون هيون ۔ رمضان شريف بہ خير سان گذري ويو اسان کي رمضان شريف جي عيد عليڳڙهہ ۾ ڪرڻي پيئي ويجهڙائي جا ڪافي شاگرد پنهنجي گهوٽن ڏي هليا ويا ۔ اسان دور دراز مفاصلي وارا چار ڏينهن موڪل تي وڃي نہ سگهياسين عيد نماز جو هڪ نهايت وڏو ۽ شاندار اجتماع جامع مسجد يونيورسٽي ۾ ٿيو ۔ هڪ قاريءَ نماز پڙهائي ۔ هن جي قرآت پڌڻ وٽان هئي ۔ خداوند قيوم جهڙو کيس خوش الحان ڪيو هو، اهڙي ئي قرآت جي ڏات مليل هيس ۔ مان تہ حياتيءَ ۾ پهريون دفعو هن قسم جي قرآت ٻڌي هئي ۔ حيران ٿي ويس تہ اسان جا مُلا سنڌ ۾ قرآن ڪيئن ٿا پڙهن ۔ موازنہ ڪيم تہ زمين آسمان جو فرق معلوم ٿيو ۽ دل ۾ چيم تہ سنڌ جا ويچارا ملا جي قرآت نہ ٿا ڪري ڄاڻن سي قرآن کي ائين ٿا پڙهن جو بقول رومي ۔

گر تو قرآن بدين نمط خواني
ببري رونقِ مسلماني

نماز ختم ٿي خطبو پڙهيو ويو ۽ وٽ وٽان ٿي ويئي ۔ پاڪرن جو ڦهڪو ٿي ويو ۔ اسين سنڌ ۾ فقط هڪ پاڪر پائيندا هواسين پر هتي تہ ٿي کلها هڻندي هٿندي کلهائي ڇڏي پيا ڊاڪٽر ضياالدين جو اسان جي يونيورسٽيءَ جوپرو وائيس چانسلر هو ان تي شاگردن جي هڪ هجوم حملو ڪيو ۔ قطارون ٻڌي بيهي رهيا ۔ ڊاڪٽر صاحب موصوف قد ۾ بندرو بدن ۾ لانيرو هرهڪ شرير ٽن کلهن کان گهٽ کلها نہ لڳائي ويچارو فنا ٿي پيو ۔ قريب هو جو بيهوش ٿي وڃي ها گهٽي ئي پڇڻ جون واهون گهوليائين پر ڇٽي نہ سگهيو ۔ نيٺ مسجد جي گيٽ وٽ پهچي وٺي ٻاهر

ٽڪڙو ٽڪڙو پکو ۽ جان ڇڏائي ويو. شاگرد کلها هڻندا رهيا جيڪو حسين ڇوڪرو هجي، ان کي ته ڪير به ڀاڪر ڪان سواءِ اڪيلي هلڻ نه ڏئي. اسان جي دوست ملڪ نصير خان کي به اقبال جو ڀاڪر نصيب ٿيو. عيد جي مبارڪن سان گڏ ڀاڪر جون مبارڪون ڪيس ڏنيم. ڪي يورپيءَ جا شاگرد ته اقبال کي ڀاڪر ۾ جهلي ڇوڙ لڳا.

عيد کا دن ہے ذرا آج گلے مل ظالم
رسم دنیا بھی ہے موقع بھی ہے دستور بھی ہے

مطلب ته ڀاڪر پائي پائي ڀاڪرن مان منهن پڇي پيو. مون ته توبه ڪئي ته ڪڏ ۾ پون اهڙا ڀاڪر. ڪيترا ڏينهن ڇاتي ۽ ڪلها سور ڪندا رهيا. مون کي ته هردم منهنجيءَ امان پيارو بابا، ڀاڻر ڀينرون پيا عزيز اقارب ياد اچي رهيا هوا. اکين ۾ آنسو هوا. حياتيءَ ۾ پهرين عيد گهر کان ٻاهر ڪئي هيم. ڪوٽ، ٻارڊ وسٽ درگاهه مخدوم نوح تي عيد نماز پڙهڻ اکين اڳيان ترري آيا. خصوصاً عيد تي جو آءُ نئي جي لونگي ٻڌي عيد نماز تي ويندو هوس اها به ياد اچڻ لڳي. سچ چيو اٿن ته

عيد ہو اہل وطن کی ہے وطن کی کیا ہے عید۔

رات تي عليڳڙهه جي دستور موجب هاسٽل جي طرفان هڪ ”هاءِ ٽيبل“ ٿي، جنهن ۾ تمام پروفيسرن ۽ شاگردن گڏجي طعام تناول ڪيو. ڪوٽ جون سيون ۽ ڪير ڪارڪون ياد پئي آيون ۽ چيم ته ڏسجي ته هن هاءِ ٽيبل تي ڇا ٿو ملي. سبحان الله شيرخرما به هوا ته سيويان به هيون. ٻيو طعامن جو ذڪر ڪهڙو ڪريان بريانيون، چاشنيون حلوا، سالن، نان، مٺايون مختصر ته ڪهڙي هاءِ ٽيبل به مون اڳ نه ڏٺي هئي. انسان ڪائي ڇا ڪائيندو. مان اڪيلي ڏچر هوندو هوس البته ٽڪڙي وٺندا هوا انهن مان ڪائي ڇڙهه ڪير ٻين شين مان ذرو ذرو تبرڪ طور کائيندو ويس. عليڳڙهه جو پاڻي نهايت هاضم، ٻه گلاس پيءُ ته ڪلاڪ بعد ائين محسوس ڪرڻ لڳبو جو ڄڻ ڪجهه،

ڪاڏو ٿي ڪونه هوسين. ملڪ نصيرخان پنهنجي ڪمري ۾ وٺي هليو ۽ منٽو سرڪل جي لان تي گلاب جي گلن جي ٻوٽن درميان جي سبز چانهه جا ٻوٽا هوا، تن مان ڪجهه پن پٽي آيو ۽ انهن کي ڪتر ڪري چانهه بنايائين، جا پي وڏي اوڳرائي ڏنم ۽ چيم ته شڪرالحمدلله. ڪي غريب ويچارا ٻاجهريءَ جي ماني ۽ لسي لپ کائي شڪرالحمدلله چوندا آهن پر هتي ته يوپيءَ وارن ههڙا مرغوب طعام کائي به الحمدلله ڪونه چيو. عيد کان ٻه ڏينهن اڳ ڳوٺ عيد مبارڪ جو خط لکيو هوم اهڙيءَ طرح ڳوٺان به خط لکيو ويو هو جو عيد ڏينهن پهتو. ڏاڍو خوش ٿيس. ڊاڪيه، مني آرڊر وارو ۽ بيرر سڀ عيد مبارڪ وٺڻ لاءِ آيا ۽ خرچيءَ جي تمنا رکڻ لڳا، جا نهايت فراخدليءَ سان ڏنيسون ۽ هرهڪ سان اهيئي ٿي ڪلها ملياسين پرنسپال مسٽر قريشي ۽ پروفيسرن سان به اهائي ڀاڪرن جي ڏي وٺ ٿي ۽ عيد مبارڪ خير سان پوري ٿي.

ششماهيءَ جي وڪيشن قريب پوندي آئي. ڏينهن ڏينهن ٿي ڳڻيندا رهياسين ڳوٺ جي سڪ تپائي ڏنو. جيئن وچين نماز مهل ٿيندي آهي، ته روزيدارن کي افطار جو انتظار به وڌي ويندو آهي. ساڳيءَ طرح امان کي به عزيز قريب ياد اچڻ لڳا چيو اٿن ته:

وعده وصل چون شود نزديک
آتش شوق تيز ترگردد.

آهستي آهستي ڳوٺ لاءِ ڪي سوکڙيون پاکڙيون خريد ڪندا رهياسين هڪ ڏينهن اوچتو گرج چمڪ ٿي ڪارا ڪڪر آسمان تي ڇانئجي ويا. برسات جون تياريون ٿي ويئون ۽ وڏڦڙو وسڻ لڳو. عليڳڙهه جي زرخيز زمين رات جو مينهن پوي ته صبح جو يونيورسٽيءَ جي ميدانن تي سبز سلا ڪرڪڻي نڪرن. متواتر ٻن ٽن ڏينهن بعد ميدان ساوا ٿي ويا. گويا زمردين چولو پهري ساري زمين کي سبز وڳو ڍڪائي ڇڏيائون. ٻن هفتن اندر گوڏي

جيڏا گاه ٿي ويا. گاهن ۾ نانگ بلائون پيدا ٿي پيا. ڪي حادثا به ٿيا. يونيورسٽي جنبش ۾ آئي. گاهه ڪاٽڻ لاءِ مزدورن جون ويهون مقرر ٿي ويئون، جن سون جهڙو عطربيز گاه وڍي ڪٺي ڏنيون ناهيون. مالدار گاهه لٿڻ لڳا ۽ ميدان اڇا ٿي ويا نانگن بلائن جو خوف لٿو ڪيترا جيت ماريا به ويا. دل ۾ چيم ته چڱو ٿيو جو بارش جو نظارو به ڪيوسين. وڪيشن ٿي هليا وڃون ها ۽ پوءِ مينهن پون ها ته حسرت رهجي وڃي ها. ڳالهيون سگهيون ٿين وقت پنهنجي مداء ٿي گذري آخر وڪيشن جي تعطيلات ڪي اڇي اڪئين ڪيوسين. ريلوي ڪنسيشن ورتي سين. تقريباً ڇهن مهينن جو لاوطنيءَ جو زمانو ۽ حبس بيجا پوڳي ريل ۾ سوار ٿياسين. سنڌ جا پهر، ڪبڙ ۽ چاربون ياد ڪندا پيچ مولا ڪندا، راتيون ڏينهن سفرطي ڪري، سنڌ وٺن ڪي لوچي اڇي لڌوسين. سنڌ آئي هنيون سڌير ٿيو ڪجهه وقت پرڏيهه جا ڏولاوا لٿا. صلاح ڪئي سين ته پنهنجي پنهنجي ڳوٺ علي ڳڙهه يونيفارم ۾ وڃبو. ڳوٺ واري اسٽيشن ويجهي آئي ته سڀ ڪنهن اتي يونيفارم پاتو ۽ صحيح معنيٰ ۾ علي ڳڙهي ٿي سر زمين سنڌ ٿي قدم رکيوسين. دل بهار بهار ٿي ٿي. هلڻ چلڻ جي ڍنگ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ جو نوع به قدري علي ڳڙهه وارو ڪيوسين. پاڻ ۾ تصنع پيدا ڪيوسين. جيڪو السلام عليڪم چوي تنهنکي به ورنديءَ ۾ السلام عليڪم چيوسين سڀ ڪو چوي ته هيءَ ڪهڙي حرڪت آهي. اسان هرهڪ ڳالهه ۾ علي ڳڙهه جو حوالو ڏيندا ٿي رهياسين.

واهه علي ڳڙهه واهه — شاد باد شاد باد!

باب پندرهون

وڪيشن بعد علي ڳڙهه ڏي واپسي

وڏڪيشن جو مهنو پنهنجي دوستن احبابن سان علي ڳڙهه جون ڳالهيون ڪندي گذري ويو. هن دفعي جيڪا ڪنسيشن ورتيسين سا جوڌپور ۽ بيڪانير ريلوي جي طرف کان ورتيسين. ان جا ٻه ڪارڻ هوا. هڪ ته هيءُ پيو طرف به ڏسجي ۽ ٻيو ته اجمير شريف جو ميلو هو، سو به واٽ تي ديدار ڪندو وججي. سيٺي آنر خواهه لاڙ جا دوست اچي حيدرآباد ۾ گڏ ٿياسين ۽ بمبئي ميل ۾ حيدرآباد کان روانا ٿياسين. رات جي ماني ميرپور خاص اسٽيشن تي سوير ڏي کائي چڙهياسين ۽ ڪير ڳڙٻڙي ۾ وٺي پيٽوسين جو اسان کي معلوم ٿيو ته آتي ڪير سستو ۽ سٺو ملندو آهي، واقعي هو به ائين.

پاڻ ۾ مشورو ڪيوسين ته رستي تي جوڌپور ۽ جيپور جو سير ڪريون، آخر وقت کي لحاظ ۾ رکندي جوڌپور لهڻ جو خيال ترڪ ڪيوسين باقي جيپور ۾ ضرور لٿاسين. قلعي جي ٻاهران هڪ ڌرمسالا (سراء) هئي، جتي وڃي هڪ ڪوٺيءَ ۾ سامان رکيوسين ۽ هڪ سادي هوٽل هئي، اتان ماني وٺي کاڌي سين قلعي ۾ اندر سڀ هندو هوا، جن ۾ اڪثريت برهمڻن جي هئي، سي ويشنو هوا ۽ اسٽيٽ جي قاعدي موجب قلعي جي اندر گوشت رڌڻ پچائڻ، کائڻ پيئڻ يا آڻڻ نيڻ تي بندش هئي ۽ هڪ ڏوهه قرار ڏنو ويندو هو، جنهن لاء سزا مقرر ٿيل هئي. قلعي جي اندر آياسين سڄو شهر هڪ ڏي وقت ڏٺو هو. جنهنڪري ان جي تعميراتي رٿا هڪڙي هئي، جنهن چوڪ تي اچ سو ساڳيو ٻين چوڪن جهڙو. بازاريون ۽ دڪان ساڳئي قسم جا ۽ جايون ساڳئي نوعيت سان ٺهيل. ڇهل پهل ايتري ڪانه هئي، مگر رٿا هڪ جهڙي ڏسڻ وٽان هئي. اسان کي

ڏنايو ويو هو ته جيپور ۾ ٽي شيون ضرور ڏسجو: ١- آبزرويٽري ٢- براس فيڪٽري ٣- راجائي باغ. ان ڪري اسان انهن ٽن شين ڏسڻ تي توجهه ڏنو.

آبزرويٽري واقعي ڏسڻ جي لائق هئي. قديم زماني جي جوتشين جو ڪمال هو. ستارن گرهڻ چنڊ سج، نظام شمسي ۽ فلڪيات جي مطالعي جو ڪمال هو. ان وقت جي جوتشين کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي. ڪي مکيه مکيه ڳالهيون مون کي ياد آهن. پر انهن جي لکڻ جي ڪا به ڪا هتي گنجائش نه آهي. مان فقط هڪ ٻه ڳالهيون رقم ڪندس. چوندا آهن ته ”شنيده کي بود مانند ديده“ جنهن کي شوق هجي سو روبرو وڃي نظارو ڪري. اڄ به آبزرويٽري صحيح سلامت آهي ۽ ان جي ديک ڀال بلڪل خبرداريءَ سان ٿي رهي آهي ۽ حڪومت جو ان تي ڪنٽرول آهي. هڪ ٻُهرو هو جنهن ۾ چاڙهيون هيون انهن چاڙهين تي هيٺ لٿاسين. هڪ گائيڊ مليو، جنهن اسان کي ڪجهه قدر سمجهايو، پر سندس ٻولي نه هئي سنڌي نه اردو ۽ نه انگريزي. مارواڙي قسم جي ٻولي سا به اهڙيءَ طرح ٿي ڳالهايائين جيئن اسان جي جبلن جا بروچ سنڌيءَ جي ٽنگ ڀڃندا آهن. بهرحال ڪم جو اهڙي سان پيو، سو نباهڻو هو هن غريب حد کان وڌيڪ ڪوشش ڪئي ته هنن کي سمجهايان. هڪ طرف هن جو عزم ٻئي طرف اسان جي خواهش. سمجهڻ جي ڪوشش ڪئيسين. ان ٻُهري جي ڏاکڻ مٿان هڪ ڪمان وانگر ڇت اڏيل هئي، جنهن ۾ سوراخ نڪتل هوا ۽ سامهون هڪ سفيد پٽ خاص ان ڪم لاءِ ٺهرائي وئي هئي، جنهن تي ستارن گرهڻ سج ۽ چنڊ جا پرتوا پوندا هوا، سڄي دنيا جو جيڪر وقت خراب ٿي پوي ۽ هيءَ آبزرويٽري سلامت هجي ته ڪوبه جوکو پهچي نه سگهي، ڪهڙي وقت ڪهڙو ستارو ڪٿي ٿو بيهي ۽ گرهه ڪٿي ٿا جاءِ وٺن ٻڌ، منگل، ورهسپت، ڇنڇر، شُڪر مطلب ته سڀني

گرهن ۽ سيارن لاءِ جدا جدا سوراخ وڏي مطالع بعد ٺاهيا ويا هوا ۽ جدا جدا موسمن ۾ انهن جيئن جيئن جايون بدلايون ٿي، انهن سڀني جو انتظام ڪيل هو. عقل دنگ رهجي ٿي ويو ته انساني دماغ ڇا ڇا سوچيو آهي. ڇا ڇا سمجهيو آهي ۽ ڪهڙن ڪهڙن نتيجن تي پهتو آهي ۽ آينده نسلن لاءِ حيرت جو سامان ڇڏيو آهي. خير.

ان بعد پتل جي ڪارخاني ۾ وياسين. پوري هندستان ۾ ههڙي فئڪٽري ان وقت ته ڪانه هئي، پر شايد هن وقت تائين به اهڙو ڪارخانو وجود ۾ نه آيو هجي. پتل جو طرحين طرحين جو سامان نالا ونندس، ته وڏي لسٽ ٿي پوندي انڪري اختصار ڪريان ٿو. ڪو سامان لسو هو ته ڪنهن تي گلڪاري نڪتل هئي. سامان اهڙو ٿي چمڪيو جو اڻين پٺي پانيو ته گويا ناصري سون آهي ۽ نه پتل. گلدستا، وڏا وڏا جڳ، گهگهيون، گلاس ۽ ٻيو تعيش جو سامان جو فقط راجائي محلن جي سينگار جي لائق هو. ٿالهيون، لوٽا، وڏا ٿالهه، ڪٽورا ڪٽوريون ۽ ٻيو رڌڻ پچائڻ جو سامان ته بيان ڪري نه ٿو سگهجي. ننڍيون ننڍيون شيون ته سون بلڪ هزارن جي تعداد ۾ هيون. قسمين قسمين سماوار، نلڪن جون پنجيون، بيند جو سامان، ٻوگل، موريا، چونريون، گڏون ۽ ٻيا عجيب غريب پانت پانت جا بادلا جن جي ڊيزن تي ڳاڙهو ڪپڙو چڙهيل هو ۽ منهن صراحيءَ وانگر سوڙهو هو ۽ ڪانگي دار ڍڪ سان موجود هوا. بادلا خاص طرح صحرائي سفر ۾ اٺ جي سواريءَ ۾ پاڻي کڻڻ لاءِ بلڪل ضروري هوندا هوا، جن ۾ پاڻي به ٿڌو رهندو هو ۽ اٺ جي پاکڙي واري اڳينءَ گڏي ۾ وجهي ڇڏبا هوا. ڪن بادلن ۾ پتلي گلاس به مٿان وڌل هوندا هوا. اهڙا بادلا مون وٽ اڃا به ٻه عدد رکيا آهن. جي مون ٿر جي سفر لاءِ خريد ڪيا هوا جڏهن آءٌ اتي جو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هوس. افسوس جو ايامن جي بيڪار رکڻ سبب

ڪٽجي ويا آهن ۽ سندن اصلي رونق نه رهي آهي. قصوڪوتاهه وڏ يڪ هن باري ۾ لکڻ طوالت جو سبب بنبو ان ڪري ختم ڪريان ٿو.

هاڻي رخ رکيوسين مها راجا جي باغ جو. گهمڻ جي اجازت ملي خصوصاً جڏهن ظاهر ڪيوسين ته اسان علي ڳڙهه جا شاگرد آهيون پلان پلي؏ جو چيهه ٿي ڪونهي دنيا ۾ شايد ان ڪان به وڏ يڪ عمدا باغ هجن مگر اسان جي لاءِ زندگيءَ ۾ پهريون دفعو هيڙي باغ جو درشن عبرت انگيز هو. اڻين به سمجهيوسين ته دنيا جي گلن جو باقي ڪو به قسم نه رهيو هوندو جو هتي موجود نه هجي. طوبي صفت درخت سرو ۽ شمشاد جا سهڻا پودا مورن ڊيلن ۽ ٻين حسين پکين جا آواز وچ باغ ۾ هڪ ڳاڙهي جوڏ پوري پٿر جو ننڍڙو حسين محلات. بس باغ ارم جو نمونو هو. شنيده ڪے بود مانند ديده - ترا ديده و يوسف را شنيده منهنجي عادت هوندي هئي، ته سچ پچ اٽين ڪندو هوس جو هر قدرت جي چيز جو بغور مطالعو ڪندو هوس ۽ ننڍي خواه وڏي شئي ڪي باريڪ بينيءَ سان ڏسندو هوس. منهنجا دوست مون سان خفي ٿي پوندا هوا. مون کي ان ڪري سندن ِسٺون ۽ جٺيون جهلڻيون پونديون هيون. چوندا هوا ته وات ڦاٽيو وڃئي. جتي ڌو بيهين اتي پيرن ۾ پيڙيون پئجيو وڃنئي. صفا واهيات آهين شل نه ڪو ماڻهو ملئي ته رت پي ڌو وڃيس وغيره وغيره اهي لقب سهڻا پوندا هيم. باغ جو وڏيڪ احوال ڪهڙو ڪريان جو ڪجهه ڏٺو هوم ان مان گهٽو ڪجهه ياد اچي ٿو. شاعرن اڳئي بنا ڏسڻ جي فقط پڙهيءَ ڳالهه تي باغ بستانن، حسين گلزار پوئن گلن بابت ڪئين اشعار چئي ڇڏيا آهن مون ته اکين سان سڀ ڪجهه ڏٺو هو ان ڪري جيڪر چاچا نه لکان پر ختم ڪريان ٿو مبادا پڙهندڙ ڏي بور ٿي پون ۽ منهنجي سنگت وارا ساڳيا لقب لائين. مهاراجا جي باغ لاءِ ان وقت اڏين پئي سمجهيم ته

اگرفردوس بر روئے زمين است- همين است و همين است

ڏينهن پورو ٿي ويو شام آئي، اسان کي فقط ڪنسيشن ٽڪيٽ ۾ ٢ ڪلاڪ جرني بريڪ ڪرڻ جي اجازت هئي، موٽي سراءِ ۾ آياسين، ٿورو ٽڪ پڳوسين، منهنجي دل اڃا سير نه ٿي هئي، چاهيم ٿي ته عجائب گهر، چڙيا گهر به ڏسجي ها، ۽ خصوصاً راجا جو محلات جا ڳالهه ممڪن نه هئي. پڌڻ ۾ آيو ته مهاراجا وڏو ڪجهه وقت کان انتقال ڪري ويو هو سندس ولي عهد اسان جي عمر جو نوجوان هو، ان جي تخت نشيني ٿي چڪي هئي. دل چيو ته اسٽيٽ جو والي ڏسجي ته ڪهڙو آهي؟ خير اهي سڌون ڪندي سامان کڻائي اسٽيشن تي آياسين رات جو هڪ پيسينجر گاڏي ملي نهايت آساني ۽ آرام سان گاڏيءَ ۾ سمهڻ جي جاءِ ملي ويئي. ڄيپور جون ڳالهيون ڪندا ڪندا آکرا ٿياسين سمهي پياسين. جنڪشن تي گاڏي مٽائي سين آخر ماروا ڙ جنڪشن تي ڪافي ڏينهن مٿي چڙهي آيو. هتي لهڻو پيو، ڇو ته اها گاڏي احمد آباد وڃڻي هئي ۽ اسان کي اتي التي طرف ٻيءَ گاڏيءَ ۾ سوار ٿي اجمير شريف اچڻو هو. هن دفعي سامان ٿورو هو جو بسترا ۽ ڪجهه پيو سامان علي ڳڙهه بند ڪري آيا هواسين. اجمير ۾ اچي ويو سامان ليفٽ لگيج آفيس ۾ رکيوسين، جتي ۾ آنا في داگينو ۴ ڪلاڪن لاءِ چارج ڪيا ويندا هوا، مگر سامان محفوظ هوندو هو. هاڻي قدم سر زمين اجمير تي رکيوسين، شهر سڄو انسانن جو هڪ سمنڊ نظر آيو. ميلي کي ٽيون ڏينهن هو. گهڻا زيارتي ميلو گهمي، موٽي رهيا هوا. اسٽيشن تي حشام ماڻهن جا ڏسڻ ۾ آيا. اسان ٻه گهمندا ڦرندا پڇندا نه منجهندا درگاه شريف تي آياسين. معلم اسان کي ٽاڙيو بيٺا هوا. نيون شڪليون ۽ علي ڳڙهه يونيفارم ڏسي اسان جي مرحبا ۽ آجيان ڪيائون ۽ خوردنوش جو بار پاڻ تي هموار ڪيائون. اسين بي اونا ٿي انهن جي پٺيان لڳاسين درگاهه واقعي هڪ اعليٰ درجي جي درگاهه هئي. مون ته فقط ڀٽائي ۽ مخدوم نوح جون درگاهون

ڏنيون هيون. انهن سان مقابلو ڪيم ته هي درگاه بلڪل وڏي هئي. معلم نهايت مصروف هو، تنهن هڪ ٻيو ماڻهو گڏي ڏنو ته اسان کي گهمائي ڦيرائي. درگاه جي وڏي گيٽ کان گذرندي ٿي هن ٻڌايو ته هن گيٽ جي مٿان هي نقارخانو آهي جتي صبح شام دمال وڄندي آهي. ان بعد ڪاٺي هٿ تي وٺي هليو جتي وڏيون ڪوهن جيڏيون ٻه لوهي ديڳيون هيون ۽ انهن جي وچهو ٽوپيون هيون. چيائين ته هنن ديڳين ۾ خواجه غريب نواز جو ستن اناجن وارو حليم رڌو ويندو آهي ۽ هنن ٽوپن تي روٽ پچندا آهن، ڇت جي ڪامن جيڏا وڏا داما رکيل هوا جي چيائين ته ڏوهون آهن جي ڏهه ڏهه مڻس گڏ ديڳ ۾ گهمائيندا آهن. ميلو ختم تي چڪو هو ان ڪري ديڳيون خالي هيون. انهن ديڳين مان جيڪا کرچڻ بچي هئي سي ٻاهر ٺهيل ماڻهو تبرڪ طور وٺي رهيا هوا ۽ ذيارتين تبرڪ طور پنهنجي گهرن لاءِ خريد ڪئي. ان بعد هو درگاه جي خدام حا حجرا ڏيکارڻ هليو ۽ انهن جي پرسان هڪڙيون چار قبرون ڏيکاريائين، جن لاءِ چيائين ته اهي خواجه غريب نواز جا چار يار هوا، اهڙيءَ طرح ذرو پرزو ڪري درگاه گهمايائين، پڇاڙيءَ ۾ وٺي مزار مبارڪ واري مقبري (قبي) ڏانهن آيو. فقراء ته ايترو هو، جو مون اٿيں ٽي سمجهيو ته سڄي دنيا جا پينو هتي اچي گڏ ٿيا آهن- نه، بلڪ اٿين ٻيو سمجهان ته سڄي دنيا گداگر آهي. روضي ۾ اندر گهڙڻ سان ڏٺم، ته قبر جي مٿان چٽيءَ ۾ ڪي ڪپڙا ٽنگيل ۽ لڙڪيل هوا، انهيءَ تي اسان جي گائيڊ چيو ته هي هڪ ڪپڙو پنهنجي سر مٿان وجهو ۽ اکيون پوري تصور ڪريو ته اوهان کي خواجه جو نور ڏسڻ ۾ ايندو. اٿين چئي هر هڪ جي مٿان ڪپڙو وجهندو ويو. مون انڪار ڪيو حيرت لڳس، پر مون چيومانس ته ٽون ڇڏ مان پاڻهي ٿو وجهان. مون کي ديدار ٿيڻو هوندو ته پاڻهي ٿيندو، ٽوتي ميار نه آهي. ڏٺو ته ڪنهن ڪجهه به ڪونه آخر ختمو

ڏيئي فارغ ٿياسين ۽ ٻاهر آياسين، نذراني جي پئسن جا دروازي تي ڍير لڳا پيا هوا. اسان ڪوبہ پئسو ڍير ۾ نہ اڇليو باقي گائيڊ کي بہ رپيہ خرچي ڏني سين. ۽ چيوسين تہ هاڻي توکي موڪل آهي. اسين هاڻي پاڻهي گهمنداسين. هن ويچاري چيو تہ ظهر جي نماز بعد هن جاءِ تي آءٌ حاضر هوندس، اوهان ملجو ۽ هلي ماني کائجو. اها ڳالهہ طئي ڪري خيال ٿيوسين تہ هلي ميلي جون بازاريون گهمجن. مون چيومان، تہ ٿورو ترسو تہ هنن قوالن جون قواليون ٻڌون هنن چيو تہ ٺهيو هاڻي قواليون پيا ٻڌنداسين هيمثر چڏ ٽائيم ٿورو آهي. مون اصرار ڪيو ۽ هنن کي مجبور ڪيو، آخر مڃيائون واه جا قوال هوا. ههڙيون قواليون هونءَ تہ ياحياتي دنيا جي ڪنهن بہ خطي ۾ ٻڌي نہ سگهبيون، جهڙيون خواجہ جي درگاہ ۾ ٿي رهيون هيون.

ٿورو اڳيرو چرياسين تہ ڏٺوسين تہ هڪ نهايت حسين عورت سياهہ پوشيءَ ۾ ملبوس مٿو اگهاڙو، ڪارا عنبرين وار چڙيل هڪ سفيد ۽ سيمين بدن تي سياهہ پوشاڪ ائين پئي ٺهي جيئن

"سياهي برسفيدي نقش بند"

اسان جون نظرون چمي ويئون. شايد هڪ چار جو وڻ هو جنهن جي سايہ ۾ ويٺي هئي ۽ خواجہ جي مقبري ڏي هٿ کڻي ويٺي چوي تہ "دے خواجہ، دیتا ہے نہیں، تم نہ دیگا تو اور کون دیگا" اهڙا ڪلمہ سندس زبان مان ٻڌي مون کي ڏاڍي ڪراهت ۽ نفرت آئي پر سوين ماڻهو حلقو ٻڌيو بيٺا هوا. عجيب تماشو ۽ منظر هو، ڪجهہ وقت بيهي نظارو ڪيوسين، پئسن جو ڍيڪ مائيءَ جي اڳيان لڳو پيو هو، جيڪو اچي سو ڪجهہ نہ ڪجهہ پئسا رکي وڃي. اسان مان تہ ڪجهہ ڪونہ وريو. ڪنهن بہ ڪم بخت هڪ ٽاسي جي پائي ڪانہ ڏني.

اسان علي ڳڙهي اتان خرامان خرامان هلندا ميلي جي

مکيہ بازار ۾ آياسين. دڪانن تي سليقہ سان رکيل شيون ۽ گراهڪن جا هجوم ڏسندا هلندا پئي هلياسين. ميلي کي خوب چڪر ڏناسين. ڪي شيون خريد ڪري هلندي هلندي ڪاٺيندا رهياسين. ٻہ ڪلاڪ هڏانهن هوڏانهن ڦري سري سوٽي درگاه تي آياسين. شاگيو معلم جو ماڻهو مليو وٽي مهمان خانہ ڏي هليو. هٿ ڌئاريا ويا. ماني اڳيان دسترخوان تي رکي ويئي. نهايت پرتڪلف کانو هو. اسان معلم کي گڏجي ڏهہ رپيا ڏنا جي هن خوشيءَ سان ورتا. حالانڪ ڏهن رپين کان تہ وڌيڪ مانيَ کاڌي چڪا هواسين.

فقرا جو تہ مون ذڪر ڪيو آهي تہ ساري جهان جا فقير اڇي اجمير ۾ گڏ ٿيا هوا. خيرات ڏيئي پورو ڪيئن پئجي. پئسو ٻئسو هرهڪ فقير کي ڏجي، تہ ٻہ ڪيسا خالي ٿي وڃن. ان جو علاج ٻہ اجمير ۾ ڳوليو ويو هو ٻاهر بازار ۾ ڏٺوسين تہ تقريباً هرهڪ دڪان تي ڪوڏين جون ڳوٿيون پريل رکيل هيون. انهيءَ ڳالهہ البت حيرت ۾ وڌو. ان جو سبب معلوم ڪيوسين تہ پتو پيو تہ هتي جي فقيرن کي ڪوڏيون ڏبيون آهن ۽ نہ پئسا. ان وقت واري پئسي جا چار چونڪ ڪوڏيون مليون ٿي، جي وٺي ڪٽي ڪيسا پرياسين. فقير فقير کي ٢-٣ ڪوڏيون ڏيندا وياسين. هرهڪ فقير جي اڳيان ڪوڏين جو دڙو ٺهندو ٿي ويو، جي وري هو دڪاندارن کي وڪڻي پيسا سچا ڪندا هوا. خدا معاف ڪري. ڪٿان ڪٿان جا زيارتي ڪهي اچي اجمير ۾ زيارت ٻہ ڪندا هوا ۽ خير خيرات ٻہ. اسان ٻہ پنهنجي وسعت سارو چار ڪوڏيون خرچ ڪيون. ميلي مان تہ فقط ڪنهن رومال ورتو تہ ڪنهن وهنجڻ جو سرهو صابڻ. آخر ١٢ ڪلاڪ پورا ڪياسين ۽ هاڻي اسٽيشن تي موٽڻو پيو. ميلو ڏٺو هو ان ڪري اسٽيشن تي پير رکڻ جي جاء ڪانہ هئي. اسان جي پهچڻ کان اڳي گاڏي پليٽ فارم تي بيٺي هئي. سيٺي ڇپو تہ جلد ڪريو گاڏي ڇٽڻ واري آهي. گاڏيءَ ۾ تہ اندر خيرپر

ٻاهر فٽ پاٿريءَ تي ٻه پير رکڻ مشڪل هو. سيٺني مون کي پڳ ٻڌائي ته اسماعيل اڄ ڪا همت ڪر، اسين ڪوشش ڪري ڪا جاءِ وٺون. تون سامان مزورن کان کڻائي اسان کي ڏيندو وڃ، هو ته سڀ اُئين چئي هليا ويا، مان آئيءَ ۾ اچي ويس. مزدور چوي ته روپيه ننگ وٺنداسين ۽ سامان چـاڙهي ڏينداسين. مون سوچيو ته هينئر جي بحث مباحثو ڪندس ته سامان ۽ مان رهجي ويندس ۽ ٻيا همراه هليا ويندا. مزورن کي چيم ته ”اچها ڀائيجـان اُٿهائو“ هنن مون کي اڪ ڀڳي ته تون پوسٽ واري گاڏي ۾ چڙهي پؤ ۽ مون ائين ڪيو. سامان جا ڪل اٺ ننگ هوا، جي هڪ هڪ ڪري اندر اڇلائيندا ويا. پوسٽ وغيره ته هئي ڪانه جو گاڏي ميل ڪانه هئي پر پئسينجر هئي. فقط هڪ ماڻهو دروازو بند ڪري گاڏو روڪيو ويٺو هو. هيءُ گاڏو تمام ننڍڙو هو فقط هڪ سيٽ هيس، مان اندر ڪئين ماڻهوءَ سان هٿين پئجي ويس ۽ مزدورن ان جو وجهه وٺي سامان اندر اڇلي وڌو. ايتري ۾ گارڊ ٻهرين وسل (سيٽي) وڄائي. مزدورن کي مون هڪ روپيه آڇيو ۽ چيو مان ته ”ايڪ پهيرے کے دو آنے ہیں، تم نے چار پهيرے کئے ہیں- ہوتے تو آٹھ آنے ہیں، ايکں لو ڀائي ايڪ روپيه.“ هنن گوڙ ڪيو جو اُنن رپين جي بدران هڪ رپيه پئي ملين. مان ته اندر محفوظ هوس، تون ڇا تون ڇا ۾ ٻي سيٽي ٻه لڳي. افراتفري مچي ويئي، مزدور ڊوڙي پليٽ فارم انسپيڪٽر کي وٺي آيا جنهن جي ڏاڙهيءَ ۾ سينڌ نڪتل هئي ۽ هڪ ڪُتل جهڙو پئي معلوم ٿيو. مون هن سان انگريزي ڳالهائڻ شروع ڪئي. هن ويچاري کي انگريزي قطعاً ڪانه ايندي هئي. ان ڪري اچي منجهيو ۽ منٿ ڪيائين ته ”بيچارے غريب ہیں ان کو مزدوری دیدو“ مون چيو ته ”وه نہیں لیتے“ آخر ٽين سيٽي لڳي ۽ گاڏي چٽي. مزدور هٿ ٻڌڻ لڳا مون ٻه روپيه چانديءَ وارا اڇلي ڪين ڏنا. پوسٽ واري ڏبي ۾ باقي گاڏي جي وچ هڪ لوهه جي تارن

جي چاري لڳل هئي، منهنجا دوست هي سارو تماشو ڏسي ۽ کلي رهيا هوا. مان سامان جي مٿان پولڙي وانگر چڙهي ويهي رهيس ۽ پوسٽ جو ماڻهو به منهنجي پرسان ويهي رهيو. منهنجي دوستن چاريءَ مان مون کي داد ڏنو ۽ چيو ته بيشڪ تون مڙس آهين، مون چيومان، ته مون کي چٽون پڌي جهيڙي جي منهن ۾ ڏيئي هاڻي ويٺا آهيو واه واه ڪرڻ حيف اٿو. مان سامان تي چڙهيو ويٺو هوس ته جاءِ وهڻ جي منهنجي دوستن کي به ڪانه ملي. بيٺا رهيا. آخر ميلي جي خلق سو ڪٿي رفته رفته پشسينجر لهندا ٿي رهيا. اڌ ي رات ٽائين سڀني کي جاءِ ميسر ٿي، ڪي ليٽيا ۽ ڪي پنڪيون ڪائڻ لڳا، ٻئي ڏينهن اچي علي گڙهه اکئين ڪيوسين. چوندا آهن ته آءُ به ويندديس پيڪن ڏي ۽ منهجي به لهندي سنڌ. اهي روهيون اهي رنبا، اها انڌي اهو جنڊ، اچي پنهنجون ڪونيون وسايون سين. نوان پراڻا ٿياسين، پر هن سفر اسان ۾ مزيد سير و سياحت جو شوق پيدا ڪيو ۽ صلاح ڪئي سين ته علي گڙه ۾ الائي ڪيترو عرصو هجون دهلي ۽ آگرو گهمي وٺون. جلدئي ڪو پروگرام ٺاهيون سڀني کي صلاح پسند آئي. مان ته ڪنهن سان اختلاف ڪندو ئي ڪو نه هوس، جيڪا پنڃن جي سا ساڍن جي.

باب سورهون

علي گڙه جي طفيل سير و سياحت

هاڻي ڪجهه ڪلاسن ۽ ڪتابن ڏانهن به متوجه ٿياسين، ساليانه امتحان ۾ باقي ڪي پنج مهينا هوا، نيٺ ڪجهه عرصي

بعد دهليءَ وڃڻ جو پروگرام ٺڏوسين، سڀ سنڌي دوست ته
ڪونه هليا. مون سوڏا پنج ڇٽا سنبرياسين ٻين همراهن جا نالا
آءٌ نٿو وٺان، جنهن جو سبب اڳتي هلي معلوم ٿيندو. اهي
چار ئي دوست وفات ڪري ويا آهن ڪنسيشن ملي، گاڏيءَ
۾ هڪ ڏينهن سوار ٿياسين ۽ دهلي مغليه سلطنت جو تخت گاهه
سبحان الله ڇا ڇئجي. هڪ معمولي هوٽل ۾ ترسياسين، هيڏانهن
هوڏانهن واٽڙن وانگر چڪر هڻندي چاندني چونڪ ۾ آياسين
فتحپوري مسجد ڏٺي سين. چاندني چوڪ جي بازار نهايت سهڻي
۽ واپار جو وڏو مرڪز هئي. اسان کي وٺڻو ته ڪجهه به ڪونه
هو، پر ان هوندي به دڪانن تان ڪن شين جون قيمتون پڇندا
دل جي مد پوري ڪندا ناسون هڻندا رمندا ٿي رهيا سين.
ڪراچيءَ جي ٽرام وچ رستي تان هلندي آهي پر هتي جي
ٽرام هڪ پاسي کان ٿي هلي. پڇٽا نه منجهٽا، ٽرام ۾ سوار
ٿي شهر کي چگو چڪر ڏنوسين. منجهند جي ماني هڪ هوٽل
۾ کاڌي سين ماني سٺي سوادي هئي. آخر خيال ڪيوسين ته
نئين دهليءَ ۾ قطب مينار ڏسي وٺون. قطب مينار ڇپائون ٿي
ته ١١ ميل مفاصلي تي آهي، ايڪي ۾ سوار ٿياسين پهرياڻين
نئين دهليءَ وياسون جتي اسيمبليءَ جي عمارت ڏٺي راس ٿي
چڪي هئي. رستا ڪشادا ۽ نهايت حسين ۽ نزاڪت وارا ناهيا
ويا هوا پاسن کان وڻراهه روح افزا اسان هن کان اڳ ههڙي
سرڪاري عمارت نه ڏٺي هئي. ڏسندي اکيون پئي ٺريون.
ڪي گهڙيون چڪر ڏيندي اتي گذريون ۽ پوءِ اڳتي قطب
مينار ڏي وڌياسون، گهوڙو اهو ئي لٽون هو پر هلڻ جو
ڪونتل قطب مينار پريان ئي ڏسڻ ۾ پئي آيو. ويئي ويئي
پائونسين ته دهليءَ وارا ڪوڙ ٽا ڳالهائين ته ١١ ميل مفاصلو
آهي. منارو اهو اڪئين ٿو ڏسجي، آيو ڪي آيو مس ڪو ٤-٥
ميل هوندو پر نه پنڌ ڪٽي نه جند ڇٽي. سنگ ميلن موجب
پورا ١١ ميل هو، سبحان الله - اتي به ڪي معلم هوا جي اسان

ڪي گهيري ويا. ٻڌاياؤون ته قطب الدين ايبڪ جو ارادو هو ته هتي هڪ شاندار مسجد تعمير ڪرايان ۽ ان کي ٻه منارا هجن. هڪ ته ٺهي راس ٿيو، باقي ٻيو جو اڃا تعميري ابتدائي مرحلي ۾ هو ۽ ڪجهه حصو ٺهي چڪو هو، سو رهجي ويو. اتي ڪيترائي ماڻهو دهليءَ جي مغليه عمارتن ۽ قطب مناري جا ڪارڊ سائيز فوٽا وڪري لاءِ کنيو وڪا هوا. اسين اهي فوٽا استحجاب سان ڏسندا رهياسين ۽ هڪ هڪ سيٽ خريد به ڪيوسين. ان بعد مناري تي چڙهڻ لاءِ ڪمرڪشي سين چڙهندي چڙهندي اپ ساهي وڃي تي ويئي. ساهيون پٽيندا پٽيندا آخر اچي منزل مقصود تي پهتاسين. مناري جي چوٽيءَ واري پيري ۾ اٿي بيهڻ سان ڊپ پيئي ورتو ۽ دماغ کي چڪر ٿي آيا، بهرحال شوق جو ملهه ڪونهي، اتي بيهي چوڌاري نظر ڊوڙائي سين ته نئين دهلي پراڻي دهلي، جامع مسجد، قلعو ۽ شهر جو منظر چٽيءَ ڪ پيرن هيٺان ٿي نظر آيو. آس پاس خاص طور دهلي ۾ مناري جي وچ واري زمين تي ڪي ڪٿون بيٺيون هيون جي اتين ٿي نظر آيون، گويا ڪي ننڍڙيون ڪٽيون هجن. آس پاس خاص طور دهلي ۽ مناري جي وچ واري زمين ۾ ڪيترائي قديم مقبره ڏسڻ ۾ پئي آيا پر اها ساري ١١ ميل زمين کنڊر ئي کنڊر هئي. اسان کي ٻڌايو ويو ته دهليءَ جو اصلي شهر هن مناري تائين پکڙيل هو جو زماني جي دست برد ڪان فنا ٿي چڪو آهي، مون کي سنڌي ڪتاب جو بيت ياد آيو.

هئيلا هوڏ پئي پلي ڪوٽ اڏاءِ،
خرچي خزانا تون ماڙيون محل بناءِ،
پت نه مڙنده پت کي اِيءَ هئين سين لاءِ،
شاه زمان سان جاءِ، بيشڪ کنهن جي نام ڪاءِ.

وقت ٿورو ۽ ڏسڻ جو مواد گهڻو، جلدئي هيٺ لٿاسين ۽ واپس وراياسين شام ٿي چڪي هئي جامع مسجد ۾ اچي مغرب جي نماز ادا ڪئي سين. مسجد جون چاڙهيون ۽ صحن

ان جي وچ ۾ وضوءَ جو تلاءُ، گنبذ ۽ منارا ڏسي اسان جو ته وات ڦاٽي ويو. بهرحال مغل شهنشاهن کي دعائون ڏيندي ۽ ان زماني جي تعميراتي فن کي داد ڏيندي، مسجد شريف جو ديدار ڪري ٻاهر آياسين. رات ٿي. ڪجهه رات جي وقت به شهر جو نظارو ڏسندا رهياسين. گهمي ڦري هوٽل ۾ آياسين ۽ آرام ڪيوسين ۽ ڏينهن جي ڏٺل وائٺل شين تي تبصرا ڪندي ننڊ ڪٺي ويئي.

ٻئي ڏينهن صبح جو اٿياسين. ناشتو وغيره ڪري خدا جي زمين تي پڪڙي پياسين. ڦرياسين لعل قلعي ۾ آياسين. قلعي جو چپو چپو ڪري گهمياسين. آگره ۽ لاهور وارا قلعا اسان بعد ۾ ڏٺا هوا. انهن جي ملاحظه مان معلوم ٿيو ته مغليه شهنشاهن جا قلعا ڪم و بيش هڪ ئي نوعيت جا هوا. هر ڪنهن ۾ ديوان عام، ديوان خاص، شيش محل، موتي مسجد، ٻُرا ۽ حجرا هڪ ئي نموني جا هوا. دهليءَ جو قلعو ڇاڪاڻ ته اسان ڦرياسين ڏٺو پئي، ان ڪري اسان کي وڏيڪ لطف اندوز ٿيڻو پيو. مغل شهنشاهن جي شان و شوڪت، عزت و عظمت، جلال ۽ ڪمال جا داستان جي تاريخ جي ڪتابن ۾ پڙهيا هواسين. هنن عظيم نشانن مان اکين جي آڏو ڏسي رهيا هواسين ۽ انهن جو شان ساراهي رهيا هواسين. ڪو هند و پاڪ جو شاعر لنڊن گهمڻ لاءِ ويو. هائيڊ پارڪ ۾ خصوصاً ۽ ٻين هنڌن تي عموماً جڏهن سفيد فام منڊمن جو ديدار نصيب ٿيس ۽ مغربي تهذيب جا ڪارناما ڏٺائين تڏهن چوڻ لڳو ته:

> چلے کعبہ کو زاھد، ہم تو انگلستان دیکھیں گے،
> وہ دیکھے گھر خدا کا، ہم خدا کی شان دیکھیں گے۔

خير اسين به جتي ڪٿي خدا جي جوڙ ساراهيندا والهانه انداز ۾ ڀٽڪندا ٿي رهياسين. هاڻي خيال آيو ته خواجه نظام الدين اولياءَ جي مزار مبارڪ جو درشن ڪجي ۽ درشن ڪري پرشن ٿجي. هيءُ بزرگ چوڻ ۾ ٿي آيو ته ان وقت جي خواجه حسن نظاميءَ

جو جدامجد هو. خواجہ حسن نظامي رسالہ منادي ڪڍندو هو جنهن جو چندو فقط هڪ رپيہ سال هو ۽ آءٌ شوق سان پڙهندو هوس. اهو روپيہ فقط ٽپال خرچ هو ۽ رسالو مفت ملندو هو. ”تنيءَ ٽڏيءَ ڪاهہ ڪانهي ويل وهڻ جي متان ٿئي اونداه پير نہ لهين پرينءَ جو“ هلياسين خواجہ جي مزار طرف هڪ جاءِ تي پهتاسين. هڪ ننڍو دروازو هو، اسان کي زائرين ڏسي خدام (مجاور) ڦري آيا ان دروازي وٽ بوٽ اتارڻا پيا، مقبرو تہ اڇا ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿي آيو، سوڙهيون ۽ ڊگهيون گهٽيون، هو اڳيان ۽ اسان پٺيان هلندا رهياسين. آخر ڪجهہ وروڪڙ ڏياري اسان کي آٿي مقبري جي اڳيان بيهاريائون. قبي جي هڪ پاسي کان هڪ چورس کوهہ وانگر تلاءُ هو، جنهن ۾ هيٺ تري ۾ پاڻي پيل هو. ان پاڻيءَ تائين پهچڻ لاءِ چاڙهيون ٺهيل هيون. موليءَ جي وقت ان ۾ تازه دم پاڻي پريندا هوا، اسان جي اتي پهچڻ وقت اهو پاڻي ساڻو ٿي ويو هو ۽ منجهائنس گهڻو وقت بيٺل پاڻيءَ ۾ جا بدبوءِ ٿيندي آهي سا زور سان اچي رهي هئي، خير اسان گنبذ ۾ اندر وڃي ختمو ڏنو ۽ دعا گهري ٻاهر آياسين تہ خدامن چيو تہ هن تلاءُ جي پاڻيءَ سان ڏيڪ پيئو، جو هيءُ پاڻي هر مرض جي شفا آهي. مون کي سخت خار لڳا ۽ مون کين تنبيهہ ڪئي، تہ هيءُ ڪنو پاڻي هزار مرض پيدا ڪندو. شفا ڇاجي هئن کي اها ڳالهہ ڏکي لڳي، پر اسان کي عليڳڙهہ جو يونيفارم پيل هو تنهن ڪري وڌيڪ ڪجهہ نہ سگهيا فقط ايترو چياڻون تہ ”آپ کيا فرماتے ہیں يهاں تو دن رات خواجہ کا نور برستا ہے“ مون چيومان تہ ”خوب سنايا اور ہم نے سن ليا“ پيا دوست ٺهڪ ڏيئي کلڻ لڳا ۽ هو چپ ٿي ويا جو کين پئسن جي لالچ هئي. زيارت ڪري وارو ٿياسين. خدام کان پڇيم تہ مقبرو ڪيترو پري هو، اوهان اسان کان جتيون ڪٿي لهرايون ۽ اسان کي پيرين اگهاڙي آٿي اوهان اسان کي ڪيتري تڪليف ڏني. انهن مان هڪڙي چيو تہ هيءَ درگاهہ

۾ ان جي آس پاس وارو خطو هڪ پاڪ جاءِ آهي. جتي شب روز نور ٿو وسي ۽ ادب جي تقاضا آهي جوتا اتاريا وڃن. مون ڪانئن پڇيو ته هي گهٽين ۾ گهر ڏسجن ٿا سي ڪنهن جا آهن؟ هنن چيو ته خدامن جا. مون سوال ڪيو ته خدام هنن گهرن ۾ ٻارين ٻچي رهن ٿا يا اڪيلا. ورائي مليو ته ڪٽنبن سوڌا رهن ٿا. مون چيو ته "خدام تو رات کے وقت جب نور برستا ہے اپنے عورتوں سے بیوی اور خاوند کا حق ادا کرتے ہونگے اور ٹٹي اور پیشاب بھی کرتے ہونگے. اس وقت آپ کا ادب اور احترام کہاں ہوتا ہے؟" دوست وري ٻه کلڻ لڳا. خادم پڇيو "جناب آپ کہاں سے تشریف لائے ہیں؟" مون چيو "سندھ سے" هن چيو ته "سندھ کے باشندے تو ولیوں کی بهت عزت کرتے ہیں" خير هن هيس بيس ۾ هلندي هلندي اچي جوتن واري در وٽ پهتاسين. آنو آنو ڏيئي گروي رکيل بوٽ ڇڏاياسين ۽ پير ۽ جوراب ڇنڊي ڇنڊي بوٽن ۾ وڌاسين سڳا ٻڌاسين ۽ خادمن کي چڱي خاصي خرچي ڏيئي اجازت ورتي سين.

"ٻي ڪا ڏسڻ جي لائق جاءِ آهي" اهو سوال پڇڻ تي هڪ دهلويءَ ٻڌايو ته شهنشاهه همايون جو مقبرو ڏسڻ جي لائق آهي جو ضرور ڏسو" هن کي شڪريه ڏيئي ايڪي ۾ چڙهي همايون جي مقبري ڏي وياسين. اتي به هڪ خادم گڏيو جنهن مرحبا ڪئي ۽ اسان کي سارو مقبرو گهمايائين مقبرو سادو هو، ڏڪ ڏاڍو ٿيو ته ڇا شهنشاهه همايون جا سندس مقبرو ختمو ڏنوسين. معلم ٻڌايو ته هي جي مقبري کي چوڌاري محراب ڏسو ٿا، سي اهڙي ترتيب سان ٺهيل آهن، جو انهن کي "ڀول ڀلاڙي" چئبو آهي. هڪ محراب ۾ لڪي ويهبو ته پرسان لنگهندڙ ماڻهو هرگز ڏسي نه سگهندو. مون ڀول ڀلاڙيءَ جو ترجمو لڪاڪوٽي ڪيو ۽ چيوسين ته آزمودو وٺي ڏسون. مان هڪ محراب ۾ پاسو وٺي لڪي ويٺس. باقي چار ئي دوست مون کي ڳولڻ لڳا.

مون وٽان لنگهيو وڃن، پر مون کي ڏسي هرگز نہ سگهن. آخر آءٌ ظاهر ٿيس، اهڙيءَ طرح هر هڪ لڪو ۽ ٻين ڳوليو پر هڪ ٻئي کي لهي نہ سگهياسين. ڪاريگرن اهي محراب اهڙيءَ طرح ٺاهيا هوا جن جي فن جو هنن کي داد ڏنوسين، ڪجهہ وقت وندر ڪئي سين ۽ آخر مقبره کان ٻاهر نڪتاسين بلڪل نزديڪ ٻيو هڪ قبو هو، جو چيائون تہ صفدر جنگ جو آهي، بلڪل قريب هو، ان ڪري اتي بہ وڃي ختمو ڏنوسين، نهايت سادو قبو هو، مگر ڪجهہ ماضي کي ياد ٿي ڪيو ٿيون تہ اڪيون ٻرنم ٿي ويئون ۽ مون حيرت جو هڪ شعر پڙهيو.

حيرت، نظاره آخر بن گئين رعنائيان
خاک کے ذرون ميں آئی ہيں نظر پہنائيان،

دل ٿي ڪجهہ ڏک ۽ ملال جو بار کڻي موٽي دهلي، شهر ۾ آياسين ۽ اوڳن اٿن وانگر هيڏي هوڏي نهاريندا گهمندا رهياسين، منهنجي اها ئي چال "بے ڈهنگي، جو پہلے تهی وہ اب بهی ہے". ڪٿي ڪو اشتهاري دوا فروش تقرير ڪندو ڏسان تہ ان حلقي ۾ بيهي رهان ۽ ڪٿي ڪو بازيگر ڏسان تہ ان حلقي ۾ ٿورو ئي وقت پر لئو پائي ڏسان ضرور، دوست ڪاوڙجن پر مان انهن کي چوان تہ سنڌي ڪتاب ۾ "اڪيون ڪولي هل". "وڃايل اٺ" وارا سبق تو هان نہ پڙهيا هوا ڇا؟ ڏس کپي تہ ڇاپيو ٿئي. ٿهلندي ڏهلندي شام ٿي. بي ارادي بازار حسن ۾ پهچي وياسين. منهنجي نظر هڪ ماڙيءَ جي دريءَ ڏي کڄي ويئي، ڇا ڏسان تہ هڪ مہ جبين سيمين تن دريءَ مان نهاري رهي آهي. هن کي پيشانيءَ تي هڪ جهومر لٽڪيل هو، جنهن کي اسين ساديءَ سنڌي ۾ ٻينسر چوندا آهيون، مون هڪ پنهنجي دوست جو نالو نٿو وٺان کي ٺونٺ هنئي. هن پنهنجي نظر مٿي ڪئي. پوءِ تہ سڀني اسان کي ياڻپي ورتو ۽ نظرون دريءَ ڏي کنياسون. هوءَ پري چهرو تہ هڪ جهلڪ ڏيکاري اندر هلي ويئي. مون چيو تہ ٻيلي هلو

ته مار نه کائون، مگر منهنجي دوست چيو ته ٿورو ترسون من وري دريءَ کان منهن ڪڍي ته حمل جو بيت ياد آيم.

دريءَ ڪنون اڪ درس وکا گئی مه رخ ماه مثالی
بينسر والی
حمل کون اڪ لحظي دي وچ ڪرگئی مست موالی
بينسر والی

اڃا ان جهوري ۾ اٿ تڻ ۾ هواسين ته هڪ معتبر قسم جو ماڻهو جو اسان کي تاڙي رهيو هو سو ويجهو آيو ۽ اسان کي اسلام عليڪم چيائين، سلام جو جواب سلام سان ڏنو. سچ چيو اٿن ته "تاڑ ليتے ہيں تاڑنے والے" هن شخص اسان کان حال احوال پڇيو، اسان ٻڌايس ته اسين عليگڙھ جا طلباء آهيون. هن تمام زور سان اسان جي مرحبا ڪئي. آخر پنهنجي مدعا ظاهر ڪيائين، چوڻ لڳو ته اها حسينه مغنيه آهي. دهليءَ جي بهترين طوائف. دوست مون کان پڇڻ لڳا ته اسماعيل هيءَ مغنيه ڇا آهي؟ مون چيو ته ولايت جي ڪير هتي مينا، اسان سنڌ ۾ چئون ڪنجري ۽ هي چون مغنيه ۽ طوائف، هن چيو ته ڪجهه راڳ ٻڌڻ جو شوق ڪريو ته مون سان هلو، اسان جا مهمان آهيو. اهڙو ته چالاڪيءَ سان ڳالهائڻ لڳو جو اسان کي اُتان ڇُرڻ جي واه نه ٿي. سنڌيءَ ۾ صلاح ڪئي سين. مون چيو ته پيلي اهو ڪم چڱو نه آهي. پر پيا چارئي سنگتي يڪ زبان ٿي چوڻ لڳا ته دهليءَ جون ڳائڻيون مشهور آهن راڳ جو لطف به وٺي ڏسون، ايتري ۾ هن کي متي سڏ ٿيو "معاف کيجئے دو منٹ ميں حاضر ہوتا ہوں" چيو ويو. منهنجي دوست چيو ته ڪهڙي ترتيب ڪجي جو هوءَ وري هڪ دفعو دريءَ کان منهن ڪڍي، مون کي هڪ شعر ياد آيو ۽ ٿهه ٿهه چئي ڏنم ته،

نـاز نينے ديدم انـدر غرفئه
مه جبينے عشوه چينے طرفئه

حيلهٔ بايد براے ديدنش
خنده، يا گريهٔ يا سرفهٔ

ادا، يا زور سان ٺهڪ ڏيئي کل. يا زور سان اوچگارون ڏئي رؤ يا کنگهڪار شروع ڪر، پوء ته ڪو حيلو وسيلو ڪونهي. سيٺي ٺهڪ ڏيئي کلياسين، پير اٿيئي ڇمي ويا، سيٺي ڇيو ته ٥-٥ رپيه قربان آهن راڳ ضرور ٻڌنداسين، ايتري ۾ همراه به اچي ويو. اسان جي يارن تي مسمريزم جو اثر ٿي ويو، هو اڳيان اسين پٺيان هو عامل اسين معمول، ماڙيءَ تي چڙهندي لڳ پيا ڪاندارجن. هڪ عمده قالين وڇايل هو، پيڪدان رکيا هوا، ٽيڪ ڏيڻ لاءِ خوشنما گاديلا موجود- ٻت بڻجي وياسين. مغنيه دهليءَ جي تهذيب موجب ڇمن آگرين لوڏڻ سان سلام ۽ آداب بجا آندو، خوش آمديد چئي ”بهت خوشی ہوئی آپ سے ملاقات کرکے“ اسان مان سيٺي جي زبان تي مهرسڪوت ثبت ٿي ويئي. ڪير نه ڳالهائي مون وڏي جرأت ڪان ڪم ورتو پر چوان ڇا؟ اچانڪ زبان تي هي لفظ اچي ويا ”آپ کی ذرہ نوازی ہے“ بس پوء ڪجهه نه ڇيم، سارنگي ۽ ڍڪڻ وارا ويهي ويا ساز و سرود شروع ٿيو ٢-٣ غزل ٻڌايائين ناز ۽ آواز غضب جو هوس، عمر ۾ هيءَ پهريون تجربو هو. ڪوبه نه ڪڇي، مون البت دل ۾ خيال ڪيو ته وچ ڪان پوء هو ڇا چوندا ته هي سنڌي ته ڪي گونگا هوا. ان ڪري همت ٻڌي چوندو رهيس ”واه واه سبحان الله کیا خوب وغيره“ اهي ڪلما مشاعرن مان سکيو هوس، وڏيڪ ڪجهه آيو به ڪونه ٿئي جو چوان. راڳ پورو ٿيو. هتن سان پان ناهي هر هڪ کي ڏيندي ويئي، اٺين پيا پانيون ته پان نه آهي ڪو آسمان مان منّ وسلوي لٿو آهي. هڪ ٻئي کي اک هنئي سين، ٥ رپيه هر هڪ ڪڍي مغنيه جي پيش ڪيا، جا شڪريه سان وٺندي ويئي. اٿياسين، اجازت گهري سين. هن سلام ڪيو. هڪ دوست کن ۾ ڇيو ته نالو ته پڇينس، مون هن ڪان نالو پڇيو. آپ کا

اسم شريف" هن وراڻيو "جهان آرا" اباڻوتڙن نڪتاسين ٻاهر.
هيٺ لهڻ کان پوءِ کلڻ ڳالهائڻ جهڙا ٿياسين، مون چيو واه واه اجهي آيا "شوقي شير، ڪارو منهن نيرا پير" اهو هڪ دوست جو ذري گهٽ مفتون ۽ مجنون ٿي چڪو هو سو ڪاوڙجي ويو، مون کي چيائين ته "تون انسان ٿي ناهين" ڪا پٿر جي دل اٿئي. منهنجي صلاح آهي ته اڄ رات به دهليءَ ۾ رهي پئون ۽ سڀاڻي وري به هن جو راڳ ٻڌون. اوهان پيسو به نه ڏجو ويهه رپيه آءٌ ڏيندس. مون سان هن يار جي گهراڻي هئي سو مون پادر ۾ هٿ وڌو. چيومانس ته احمق اڄ رات واريءَ گاڏيءَ ۾ هلڻو آهي سڀاڻي ضرور حاضر ٿيڻو آهي. ڪنسيشن ۾ به اڄوڪي تاريخ باقي آهي. هيءَ پٽ اچي عاشق مزاج پيدا ٿيو آهي. سڌو ٿي هل ته پادر نه کائين. خير هوٽل ۾ ماني کاڌي سين، ساڄهر ڌي اسٽيشن تي آياسين. گاڏيءَ ۾ چڙهياسين پر ساري رات جهان آرا پئي ياد آئي. صبح جو سج ڪافي مٿي چڙهيو، اچي عليگڙه پهتاسين. پاڻ ۾ وعدو ڪيوسين ته ڳالهه ڪنهن سان نه ڪنداسين ڪجهه ڏينهن ته ڳالهه راز ۾ رهي پر هن دوست کي جو ٽڙڪي ڪڙ وانگر واڌي آنو هو سو نيٺ اسان سڀني کي خوار ڪيائين، الله تعاليٰ مرحوم کي غريق رحمت ڪري. هن جون ڳالهيون لکڻ جهڙيون هونديون هيون. سندس ڪيترا نڪتا ياد اٿم، بيان ڪريان ته بحرستان ٿي پوي. مون کي دوست چوڻ لڳا ته "اسماعيل تون به وڃي آخر ڦاٿين" ته مون چيو ته مون کي پنهنجي هٺ جو نتيجو مليو آهي. مان پاڻ کي پارسا سمجهندو هوس ۽ پنهنجي پاڪبازيءَ جو دم هڻندو هوس، تنهنڪري مون ۾ غرور اچي ويو هو، تنهنڪري اهو گناه جو ڪم ڪيم، ۽ هڪ شعر پڙهيم.

خــود پرستی خــدا نہ بنجائے
احــتیــاطاً گناه کرتــا هــون

باقي آگره ۽ فتحپورسڪريءَ جي ڏسڻ جو شوق هو

ان لاءِ انتظار ڪندا ٿي رهياسين ته ڪڏهن ٿي قسمت ٿئي ۽ تاج جو ديدار نصيب ٿئي، في الحال ته پڙهڻ ڪي جنبي وياسين. وطن کان دور جنهن مقصد سان آيا هواسون ان کي مقدم رکيوسين ۽ ڪتابن کي خوب پڙهيوسين بلڪ ڪتاب چٽي ڇڏياسين.

باب سترهون

فتح پور سڪري ۽ آگره (اڪبرآباد) جو سير

ڏيڍ مهينو ڪن سير جي تڙپ رهي آخر ”سامي سفر سنپريا“ پاڻ ۾ ڪل اٺ ڄڻا هواسين. ڪنسيشن جو بلو ڪيوسين. ڪنسيشن ملي ۽ سندرا ساهياسين، اول آگره جو رخ ڪيوسين ۽ واپسيءَ ۾ فتح پور مان ٿيندا علي ڳڙهه آياسين. گهڻن ڏينهن جي سڪ پوري ٿي. الله تعاليٰ جو شڪرانو ڪيوسين. آگره لهي پهرياڏين هڪ طعام گاه ۽ قيام گاه تاڙي سين. سستي به ۽ سٺي به تپڙ رکياسين، ڪجهه پيٽ جي پوڄا ڪئي سين ۽ صلاح بيٺي ته اول تاج محل جو ديدار ڪجي هتي ٽانگا ڪياسين. جمنا جي پل عبور ڪري تاج جي فلڪ بوس دروازي تي اچي لٿاسين. خادم ڦري آيا. خادمن کان سواءِ درحقيقت رهبريءَ لاءِ ٻيو ڪو ذريعو به ڪونه هو، مقبري ڏي جو رستو ويو ٿي ان کي سڄي ۽ کٻي به فوٽ پاٿ ۽ فٽ پاٿن جي لڳو لڳ سرو جي وڻن جون سرسبز قطارون، وچ ۾ پرآب شفا نهر جنهن ۾ ڦوهارن جي سڌي قطار، زبان تي سبحان الله جو ورد هو. هلي اچي مقبري جي تلهي کي پهتاسين. سنگ مرمر کان سواءِ

اي ڪابہ شيءِ ڏسڻ ۾ نہ ٿي آئي، ٤-٥ ڇاڙهيون چڙهي ٿلهي تي قدم رکيوسين. ٿلهي جي پوري وچ تي مهاراڻي ممتاز محل جي تربت مٿان مقبرو يعني تاج محل جو گنبذ، ٿلهي جي چئني ڪنڊن تي منارا، جن جي ڏسڻ سان دل و دماغ ۾ ڇا ٿي وهيو واپريو. ان جو بيان منهنجي طاقت قلم کان گهڻو مٿي آهي. فقط بچشم خود ڏسڻ سان ڪِالهہ تعلق رکي ٿي، قلم کي لکڻ جي ۽ زبان کي بيان جي قوت ڪٿان اچي. پهلوءَ ۾ دل نہ رهي ۽ سر ۾ مغز نہ هو، دل و دماغ جي ڪيفيت اها هئي جو:

مرا دردست اندر دل اگر گويم زبان سوزد،
وگر دم درکشم ترسم مغز استخوان سوزد.

لبن تي سڪوت ۽ مُهر خاموشي هئي، اکين جا تارا ڪوين ۾ ڦري رهيا هوا. بت بڻيا اهو سڀ ڪجهہ ڏسندا ۽ ٻڌندا ٿي رهياسين، جو معلم ٻڌائيندو ٿي ويو. اندر مقبري ۾ گهڙياسين. هڪ پوري پني سنگ مرمر جي ٿلهي تي ٻہ تربتون هڪ ٻئي جي پرسان، سنگ مرمر پٿر قرآني آيات سان مزين. سنگ مرمر جي پڃري اندر ۽ هڪ سنگ مرمر جي ڇٽيءَ هيٺان شهنشاه شاهجهان ۽ سندس پياري راڻي، جن جو ذڪر تاريخ ۾ پڙهيو هوسين، اهي ياد آيا. هي مزارات بيشڪ هڪ خاوند ۽ بيبيءَ جي عشق و محبت جو داستان ياد ڏياري رهيون هيون. نهايت ادب ۽ احترام، خضوع ۽ خشوعءَ سان فاتحا پڙهي سين ۽ منارن جي چئني طرفن کان ڦيرو ڪري ٻاهر نڪتاسين، سفيد گنبذ، سفيد ديوارون، سفيد مزارات، سفيد ٿلهو، سفيد منارا، مطلب تہ هر شيءِ سفيديءَ جي سبب پاڪيزه نظر پئي آئي. ساري عمارت ۾ ايڏا وڏا ڀاري سنگ مرمر جا پٿر ڪاريگرن ايترو مٿي ڪيئن چاڙهيا هوندا. جڏهن ان وقت مشيني دور نہ هو، حيرت ۽ استعجاب جو مقام هو. ايڏن وڏن پٿرن جو جڙاءُ يا اوساري اهڙي ڪيل هئي، جو ايامن جي گذرڻ بعد اٿين پئي

معلوم ٿيو، گويا مقبرو اڄ تيار ڪري راس ڪيو ويو آهي. نه سيمنٽ هئي نه ڇيرو هو پٿر هڪ ٻئي سان اهڙيءَ طرح ته منسلڪ ٿيل هوا، جو ڳنڍ جو نشان به مشڪل ٿي نظر آيو. معلم ٻڌايو ته هن ٽلهي جو فرش تي سنوت جو اندازو اوهان هن مان لڳائي سگهندا. اُتين ڇٽي هڪ ٽامي جو ٽڪو (ان وقت جو سڪو) کيسي مان ڪڍيو ۽ ان کي ايو ڪناري پر فرش تي ٻن آڱرين جي زور سان هلايائين ۽ اسان کي چيائين ته غور سان ڏسو ته هيءُ ٽڪو هلي پيو مگر ڪري نه ٿو. اها ثابتي آهي هن مرمرين فرش جي سنوت جي، اسان پاڻ آزمائي ڏٺو ۽ نتيجو واضح هو. آخر هر هڪ مناري کي هٿ لائي ڇهڻ جي خواهش ٿي. اُتين ڪندا وياسين اتر طرف جي ٻن ڪنڊن وارن منارن وٽ بيهي نظر ڪئي سين ته جمنا نديءَ ۾ تاج محل جو عڪس پئي پيو ۽ ان وقت جي نديءَ ۾ هلڪيون لهرون لڳي رهيون هيون، تن ۾ گويا سڄو گنبذ رقصان هو، معلم ٻڌايو ته تاج محل جي رونق الڳ الڳ وقتن تي نرالي هوندي آهي، اسين سمجهي نه سگهياسين ته ڇا ٿو چوي. هن ٻڌايو ته هن وقت ڪچا پيهر آهن، تاج محل ڏي نظر ڪريو، ته اوهان کي برف وانگر نظر ايندو. ٽاڪ منجهند جو جڏهن تيز اُس هوندي آهي، ان وقت اوهان کي چانديءَ جو نظارو بخشيندو، چانڊوڪي رات ۾ سندس نظارو ڪير جهڙو معلوم ٿيندو آهي، مون معلم کان استفسار ڪندي پڇيو ته، هيءُ ٽلهو ته ڪيترو نه مٿي اوچائيءَ تي آهي ۽ هن ۾ قبرون ڪيئن کولي ٿيون سگهجن. ان تي معلم جواب ڏنو ته اصل قبرون گهڻو هيٺ هڪ ته خاني ۾ آهن، جن تائين وڃڻ لاءِ هڪ دري آهي ۽ سيڙهي آهي، هي مٿيون قبرون بلڪل انهن جي مٿان پوريءَ جاءِ تي مصنوعي تعمير آهي. اهو ٻڌي مون کي اطمينان ٿيو ۽ معلم کي چيم ته براه نوازش اسان کي هيٺ اصلي تربتن

ٽائين وٺي هل. هن وراڻيو ته اهو منهنجي وس ۾ نه آهي، مضبوط تالو لڳل آهي ۽ اهڙي اجازت ناهي.

ٿلهي تان هيٺ لهڻ بعد، هن اسان کي مسجد شريف جا الهندي طرف کان هئي، ۽ خانقاه جا اڀرندي طرف کان هئي ڏيکاريون پئي عمارتون هوبهو، هڪ جهڙيون ڳاڙهي پٿر جون هيون، مسجد جو محراب الهندي ۽ خانقاه جو محراب اڀرندي هو. مسجد جي محراب ۾ هڪ پٿر نصب ٿيل هو، جنهن ۾ ٻڌايائين ته غور سان ڏسو هن پٿر ۾ سڄي تاج محل جو عڪس پوي ٿو، بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن آرسي يا آئيني ۾ شڪل ڏسجي. جاچي ڏٺو سين ته واقعي تاج محل جو پاڇو ان تي مڪمل طرح پيو ٿي. عجب وٺي ويو ته هيءَ آئينه مثل پٿر ڪهڙو آهي؟ ان بعد ڪجهه قبرون جي وڏي دروازي وٽ هيون سي به غور سان ڏٺيوسين. دروازي وٽ بيهي هڪ دفعو تاج تي نظر ڪئي سين ۽ ان جي رعنائن جو نظارو ڪيوسين.

حيرت نظاره آخر بن گئيں رعنائياں
خاک کے ذروں ميں آئی نظر گلزارياں

هيءُ شعر دل تي تري آيو. خدا وند تعاليٰ جي ذات اقدس جو يقين پختو ٿيو ۽ ايمان تازو ٿيو. وچن وقت منهنجي دل ائين پئي چيو ته جيڪر تاج جي آس پاس قبر لاءِ چارگز زمين ملي ته هوند حياتي لکي ڏيان. هڪ شعر ياد آيو.

مقرر کرده ام دردل ازيں درگه نخواهم رفت
سراينجا ـ سجده اينجا بندگی اينجا قرار اينجا

آخر ٽڏا شوڪارا پريندي قلعي ڏي رخ رکيوسين. دهليءَ کان پوءِ هيءُ ٻيو قلعو هو جو اسان جي ديدار جو سامان بڻيو. مون اڳئي ذڪر ڪيو آهي ته مغليه شهنشاهن جا قلعا اڪثر ساڳئي پيٽرن نموني جا آهن، قلعي ۾ اسان کي وڌيڪ به شيون ڏسڻ

۾ آيون. معلم هوشيار هو. هو اسان کي شيش محل ۾ وٺي ويو جو اندران سڄو آئيني جهڙين ڪاچ جي ٽڪرن سان جڙيل هو. اندر لنگهڻ سان اسان پنهنجون شڪليون هزارين انهن ٽڪرن ۾ ڏسندا رهياسين. هائي معلم هڪ شخص کي سڏ ڪيو جو شايد خاص شيش محل جو نگهبان هو. هن اسان کي هڪ طرف بيهاري هڪ ڪنڊ ۾ مصالح وجهي ان ۾ تيلي هڻي ٻاريو مصالح ڳاڙهو هو اهڙي نه جهرمرلڳي ويئي جو ڇا بيان ڪجي اکين پٽي ڏسڻ ۾ آيو، ته لعلون ۽ ياقوت مڙهيل هوا.
وري ڳاڙهي روشني بند ڪري، سائي جوت جاڳايائين ۽ پايو سين ته چوڌاري سچا زمرد آهن. اهڙيءَ طرح نيلي ۽ پيلي روشني ٻاريائين ۽ اسان کي نيلم ۽ پکراج جو نظارو ڏسڻ ۾ آيو. معلم چيو ته شهنشاهه مغليه جي زماني ۾ شيش محل اندر هن طرح جوت جا جدا جدا رنگ روشن ڪيا ويندا هوا. سبحان الله مغل حاڪمن ڪهڙي نه بادشاهي ڪئي. افسوس اڄ اهي ڪٿي آهن. وقت هر دور مٽائيندو ٿو رهي. واقعي شاه زمان سان ڪنهن جي به هلي نه ٿي سگهي.
الله رب العزت جي جلال ۽ ڪبريائيءَ کان ڪنبدا ٻاهر نڪتاسين. بهرحال قلعي جون تمام عمارات هڪ هڪ ڪري معلم اسان کي گهمايون ۽ انهن بابت ڪجهه نه ڪجهه تاريخي احوال به ٻڌائيندو ويو. هيءَ معلم تمام هوشيار ۽ پڙهيل هو ۽ اٿين پٽ چاتم ته چئن شاهان مغليه جي تاريخ جو ماهر هو. خدا کيس خوش رکي. هتان هُتان گهمائي ڦيرائي اسان کي جوڌ ٻائيءَ جي محلات ڏانهن وٺي آيو. هيءَ محلات نندي پر نهايت خوبصورت هئي. سڄي ستونن (ٿنڀن) تي بيهاريل هئي. جوڌٻائي شهنشاه اڪبر جي راڻي هئي، جنهن سان سندس نهايت گهڻي محبت هئي. ان بابت معلم اسان کي ڪيتريون ئي ڪهاڻيون ٻڌايون، جن جي لکڻ جي هتي گنجائش نه آهي. اسان کي هڪ سرنگهه ڏيکاريائين، جا ڏسي اسان کي خاص طور تي تعجب ٿيو.

اها سرنگهہ جوڌ ٻائيءَ جي محل کان نڪري زير زمين وچي جمنا جي ڪناري تي پهتي ٿي. جوڌ ٻائي چون ٿا تہ روزانو جمنا پوڃا پاٺ لاءِ انهيءَ سرنگهہ مان ايندي ويندي هئي- دنيا جا بادشاه سي بہ مغل شهنشاهن جي تعميراتي فن کي نهايت پسند ڪندا هوا. هي قلعا هي مسجدون هي مقبرا جي سندن دور حڪومت ۾ تعمير ٿيا، سي ان ڳالهہ تي گواهي ڏين ٿا ۽ زبان حال سان چئي رهيا آهن تہ واقعي شاه جهان ڪي محلات اڏائيندڙ چو چوندا هوا. قصو مختصر قلعو گهمي سو ٿياسين. ڏينهن جو ڪافي حصو گذري ويو. شيش محل واري ملازم ۽ پنهنجي هن معلم کي ڪافي رقم ڏيئي خوش ڪيوسين، هالي پنهنجي قيامگاه تي آياسين طعام تناول ڪيوسين، ماني سادي هئي، ليڪن بک خوب لڳل هئي، ان ڪري مانيءَ مان ڏاڍو لطف آيو. چوندا آهن تہ

کوفتہ را نان تهی کوفتہ است

آگري کي خوب چڪر ڏناسين ۽ هن قديم شهر جي گهمڻ جو چڱو لطف ورتوسين، ٻئي ڏينهن صبح جو فتح پور سڪريءَ ڏي روانہ ٿياسين.

فتح پور بہ آئي. سر زمين تي قدم رکيوسين، اول اول شهنشاه اڪبر اعظم جي مزار تي وياسين. هتي جو خادم بہ چڱو باخبر هو. هن اسان کي مقبرو چڱيءَ طرح گهمايو ۽ شهنشاه جي ڪارنامن بابت ڪيترائي داستان ٻڌايائين، جنهن جي لکڻ جي هتي ضرورت محسوس نہ ٿو ڪريان. ورنہ ٻہ ٽي صفحا ٻيا بہ هن سوانح حيات جي جلد ۾ اضافي ٿيندا. ختمو درود ڏيئي شيخ سليم چشتيءَ جي مزار مبارڪ تي آياسين، هن بزرگ لاءِ چيو ٿي ويو تہ هو شيخ فريد شڪرگنج جو پوٽو هو. شهنشاه اڪبر سندن وڏن معتقدن مان هو، شهزادي سليم جو نالو سليم بہ هن بزرگ جي نالي پٺيان رکيو هوائين، جو پوءِ شهنشاهہ جهانگير ٿيو. شيخ سليم جي گنبذ ۽ مزار تي سپ

(صدف) جي ٽڪرن جو جڙاءُ ڪيل هو، جنهن جي ڏسڻ سان يڪبار وري به اسان کي ان وقت جي هنرمند ڪاريگرن جو خيال آيو، ۽ بي ساخته آفرين ۽ تحسين جا نعرا بلند ڪياسين. سڀ به اهڙي جرڪندڙ هئي، جنهن جي ڏسڻ سان حيراني وٺي ٿي ويئي. اڄ ڪلهه جي سپ به ڏسون پيا، ڪجا ڪچڻ ڪوڏن جي موجوده زماني واري ڪوڙي سپ ۽ ڪجا اها سپ جا شيخ سليم جي مقبره کي روشن ڪيو بيٺي هئي. نقش و نگار به اهڙو ته هو، جنهن جو بيان لکڻ منهنجي قلم کي طاقت نه آهي. ختمو ڏيئي دعا گهري پوءِ بلند دروازي ۽ جامع مسجد جي زيارت ڪئي سين. بلند دروازي ۽ مسجد جو ڇا شان بيان ڪجي. ”در بيان هرگز نه گنجند انگشت حيرت در دهان نيم درون نيم بـرون هئي.

آخر اهي سڀ شيون ڏسي ۽ ٻين ڪيترين مزارات تي جو قطعا لکيل هوا خصوصاً پارسي زبان ۾ سي پڙهندا پڙهندا ڪجهه سمجهندا ڪجهه نظرانداز ڪندا واپس علي ڳڙه جي واٽ ورتي سين.

آمديم برسر مطلب — هن سفر مون ۾ هڪ قسم جو اونهو غم پيدا ڪيو، ڪجهه ڏينهن ته ڪابه ڳالهه نه ٿي وڻي. ڪجهه دوست سير سياحت جو حال احوال پڇڻ لاءِ خاص طور مون وٽ گهڻو ئي آيا، جو مون کي پنهنجي دوستن کان قوت بيان جي خاص سبقت حاصل هئي. اهو سڀ الله جو ڪرم هو. قوت گويائي ٿي آهي جنهن انسان کي ٻين تمام ساهوارن کان متميز ڪيو آهي. مگر منهنجي زبان جيڪي ڏنو هوم، ان اثر کان اهڙي ته متاثر ٿي هئي، جو زبان کولي نه سگهان — ۽ ڪجهه نه ڪڇان، دوستن کي فقط ايترو پيو چوان ته ٻين کان پڇو مون کي ڇڏي ڏيو. هو چون ته، ڇو ڇريو ٿي پيو آهين ڇا؟ مان جواب ۾ چوندو رهيس ته ها ها ڇريو ٿي پيو آهيان منهنجي پڇر ڇڏيو. سڀ ٿڪ ڏيئي چوڻ لڳا ته ماڻهو آهين

مسخرو آهين. آگري مان ڪنهن ڏيو جو پاڇو پيو اٿيئي ڇا؟ يار بيهجو ته همراه جو دماغ ٺڪاڻي اچي هيٺئر هوش ۾ نه آهي. ڇپر ته يار نه ڪو ڇرڻو ٿيو آهيان نه ڪو ڏيو جو پاڇو پيو اٿم. اوهان کي سڀ ڪجهه ٻڌائيندس پر في الحال مون کي معافي ڏيو. مون کي طبيعت تي هن وقت قلق آهي ۽ درد جا دونهان دکي رهيا آهن. هيترو اڳر مون اڳ ڪڏهن به نه ورتو آهي، جهڙو هن دفعي، ۽ شعر پڙهيم .

درد سے واقف نہ تھے، غم سے شناسائي نہ تھي،
چوٹ وہ کھائي ہے دل پر، جو کبھي کھائي نہ تھي.

چوندا آهن ته "چنان قحط افتاد اندر دمشق که ياران فراموش کردند عشق" ته امتحان به وڏي مصيبت آهن. امتحان اچي ڪنڌ تي پيو پڙهڻ ۾ رات ڏينهن گذرندو پيو هو. گاسليٽ جون ٽيبل لئمپون. اليڪٽرڪ جوان وقت نالو نشان به ڪونه هو. وٺ وڃان ٿي ويٺي، گذريل سالن جا سوالي پيپر گڏ ڪياسين انهن کي حل ڪرڻ ۾ جنبي وياسين. هڪ ڏيسان دور ڏيهان پري اهو خيال دل پيو ڏاري ته هيترو وطن کان دور رهي به اگر ناپاس ٿياسين ته پت ڪار ڇٽي، شهنشاهان مغليه جا مقبرا ۽ سير سياحت جون ڳالهيون نوح دل تان رفته رفته محو ٿيڻ لڳيون، عام طرح چوٽي آهي ته پنهنجي ڪان پڙهڻ ياد نه ٿو اچي. پر اسان جو حال ان جي برعڪس هو. يعني پڙهڻ کان رلڻ پنهنجي ياد نه پيو اچي. ڪتابن کي خوب رٽيوسين. باقي ڏيڍ مهينو اچي بچيو. سنڌ مان ڪي ايڪسٽرنل اميدوار به آيا. مون کي اڳ ۾ ئي هڪ اڻ واقف هستيءَ خط لکيو ته آءٌ اچان ٿو ۽ اوهان جو مهمان آهيان. اها اڻ واقف هستي مرحوم فتح محمد قريشي هو، جو ان وقت سنڌ مدرسته الا اسلام ۾ اسسٽنٽ ماسٽر هو. موصوف ڊي. جي سنڌ ڪاليج ميٺارام هاسٽل ۾ ويو مرحوم حافظ محمد صادق سان مليو ۽ ان کان پڇيائين ته علي ڳڙه ۾ ڪو چڱو شاگرد واقف اٿيئي؟ مان وڃي

رهيو آهيان، ان ڏي خط تعارف جو لکي ڏي. حافظ صاحب چيس ته مان اهڙي ماڻهوءَ جو نالو ٿو ٻڌايانءِ جو ڪنهن به تعارف کي ڪونه ڏسي. اوهان خط لکوس ته اچان ٿو خبردار! مرحوم قريشيءَ چيو ته سچ ٿو چوين، حافظ صاحب چيو ته بلڪل، مرحوم مون کي خط لکيو، سندس خوش خطي سون ۾ مڙهڻ جهڙي. خط جو مضمون سهڻو ۽ ڏاڍو پيارو، خط پهتو پڙهي نهايت مسرت ٿي. انتظار ڪندو رهيس. ايڪسٽرنل شاگرد انٽر لاءِ فقط ٻه آيا، هڪ اميرالدين جوڻيجو جو پنهنجي ڀاءُ مسٽر محمد يوسف جوڻيجي وٽ اچي رهيو ۽ ٻيو مسٽر قريشي جو مون وٽ اچي رهيو ۽ مون سندس ڀائرن کان به وڌيڪ خدمت ڪئي ۽ سندس لحاظ رکيو، هڪ ٻئي کي ملڻ سان ئي گهاٽي ياراڻي قائم ٿي ويئي. کائڻ پيئڻ گڏ، اٿڻ ويهڻ گڏ گهمڻ ڦرڻ گڏ ۽ پڙهڻ به رات ڏينهن گڏ، مرحوم مون کان ته گهڻو بلڪ تمام گهڻو هوشيار هو. ساڻس گڏ پڙهڻ مان مون کي گهڻو فائدو رسيو. آخر امتحان اچي لياڪو پاتو. سوالي پيپر رنگين هوا، ڳاڙها، ساوا، پيلا مٿان علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ جو مونو گرام وچ ۾ کجيءَ جي وڻ سان، جهڙو ٻنج ۾ نشان هوندو هو. پراڻا يار مون کي ٽوڪڻ لڳا ته اڳيان ويا وسري ۾ پويان لڳا مصري. مون چيومان ته مسٽر فتح محمد مصري ته ڇا پر ماکي کان به مٺو آهي. وڏي ڳالهه ته انگريزيءَ ۾ ڏاڍو هوشيار آهي. بي- اي جي امتحان ۾ ويهي ته اتي به ڪامياب ٿي وڃي، مگر قانون ماتحت ڪيس انٽر ضرور ڀريائين پاس ڪرڻو آهي. خير اسان جو وقت ڏاڍو محبت سان گذريو حقيقي سڳن ڀائرن وانگر. ڪتاب کڻي هاسٽل جي شور شرر کان نڪري ٻاهر هليا ويندا هواسين ۽ ڪنهن نه ڪنهن ڏورانهين لان تي وڃي ويهي پڙهندا هواسين، ڪڏهن ڪڏهن ماني به وسري ويندي هئي ۽ ڪنهن ٽي شاپ ۾ چانهه تي ئي گذر ڪري وري اچي، ڪتابن کي ونندا هواسين، مغرب مهل بهرحال

هاسٽل ۾ موٽڻو پوندو هو، ۽ رات جو چار چونڪ يارن سان ڳالهيون ڪري تازگي وٺندا هواسين ۽ وري لوڪ لقاءَ سَٽي اسان ۽ ڪتاب.

ماشاء الله دير ڪانه لڳي، وقت خواب وانگر گذري ويو. امتحان شروع ٿيو پيپر ڏيئي ايندا هواسين پوءِ سوال سوال ڪري ان جو جائزو وٺندا هواسين پاڻ کي پاڻهي مارڪون ڏيندا هوسين. امتحان پورو ٿيو، پاڻ کی اڳيئي پاس ڪري ڇڏيو هواسين. دل دماغ اکين ۽ بدن جا ٿڪ لهي وياءِ ڪچهريون گرم ٿيون، ٽهڪڙا شروع ٿيا. امتحان جي موڪل ۾ اجا ڪجهه ڏهاڙا هوا پر اسان تي ڏينهن ڏينهن گران گذري رهيو هو. صلاح ڪري پرنسيپال صاحب وٽ وياسين ته اسين دور افتادهءِ آهيون. موڪل ۾ باقي ٨-١٠ ڏينهن آهن. اهي ڏينهن اسان کي اڳواٽ ڇڏيو. موصوف فوراً قبول ڪيو. مسٽر قريشيءَ کي ٻه ٽي ڏينهن ترسائي ڇڏيم، ته گڏجي سنڌ ڏي هلنداسين ۽ واٽ تی لاهور ۽ امرتسر ضرور ڏسنداسين مرحوم ترسي پيو. ڪنسيشن ورتيسون جا فوراً مليا. قريشي صاحب کي اڌ ٽڪيٽ جو فائدو پيو. هو صاحب ڪم خرچ ۽ بالانشين ته اڳيئي هو پر ترسيو رکيو متهنجي رشتهءِ پيار ڪري هو، جو اسان قائم ڪري ورتو هو. هو نوڪريءَ وارو هو ۽ جيترو جلد ٿي سگهيو اوترو جلد وڃڻ ٿي گهريائين. مون کان موڪل گهريائين ته مون انڪار ڪيو ۽ چيو ماٺس ته جيڪڏهن وڃڻ تي اصرار ڪندا ته "بس اب آپ تشريف لے جائیے، گذرنی جو ہوگی گذر جائیگی. طبیعت پر ہوگا قلق چند روز ٹھرتے ٹھرتے ٹھر جائیگی" هن شعر يار کي ليٽائي رکيو، اردوءَ ۾ وڏو قابل هو. علي ڳڙهه ۾ رهيو به ڪونه هو فقط ڪراچيءَ ۾ رهيو هو جتي مڪرانين ۽ گجراتين واري اردو ڳالهائي ويندي هئي. مون کي حيرت وٺندي هئي ته مرحوم ههڙي فصيح اردو ڪٿان سکيو، هيڪي هيڪي پڇيوماڻس. چيائين ته اردو ڪتابن پڙهڻ مان ٿي

سکيو آهيان ۽ سنڌ مدرسي جي اردو ماسترن سان ڳالهائيندي ڳالهائيندي چڱي اردو سکي ويو آهيان. خاص طور اردو ماسترن گهٽ هئڻ سبب مون کي اردو درجي چوٿين پڙهائڻ لاءِ مليو، جنهن هيڪاري مون تي سهاڳي جو ڪم ڏنو. مون محنت ڪئي ۽ اردو ڳالهائڻ خواهہ لکڻ تي چڱو ملڪو حاصل ٿي ويو.

ٽپڙ گول ڪياسون. ڪٿا منجهہ قرار هئا هيڪاندا سنگ ۾ ڳاهي ڳاهہ فراق جي ڪيا ڏارون ڏار، نہ ڄاڻان پيهار ڪير ملندا ڪن سان. ڳوٺ لاءِ ڪا شئي شڪل بہ چئوسين تہ لاهور مان وٺنداسون. آخر "لهور دی گڈی وچ" چڙهياسين ۽ سج اڀري سنئون ٽيو تہ لاهور جي اسٽيشن تي وارد ٿياسين. اسٽيشن ڏسي اکيون چرخ تي ويئون. نارٿ ويسٽرن ريلوي تي وڏي ۾ وڏي هيڊ ڪوارٽر اسٽيشن هئي. پليٽ فارمن جي ڳهپ ڪندا رهياسين تہ وري پلجي پئي پياسين. نيٺ ٻاهر نڪتاسين ٽانگن وارا ڪم بخت اهڙا جو سنڌي تہ در ڪنار اردو بہ نہ پيا ڄاڻن. پنجابيءَ کان سواءِ ٻيو ٽيو خير. قريشي صاحب جي هئڻ ڪري مون تان گهڻو بار لهي پيو ۽ قريشي صاحب کي منهن ۾ ڏنوسين. سامان کڻائي ٻاهر اچي سٿيوسين تہ ڪن هوٽلن جا دلال ڦري آيا. ننڍا ڪارڊ سندن هٿن ۾ هوا، جن تي هوٽل جو نالو لکيل هو سڀڪو پنهنجي هوٽل جي تعريف پيو ڪري. ڪجهہ پنجابي ۽ ڪجهہ پگل ٽٽل اردو. هن ڪشمڪش ۾ منجهي پياسون. آخر بدقسمتيءَ کنيو ۽ هڪڙي سان هائو ڪئي سين. ٽانگا ڪري هن کي بہ ساڻ کنيوسين. لاهور پلا هن کان اڳ اسان جو ڏٺل ڪونہ هو، هو ڪمبخت اسان کي وٺي درون قلع هڪڙي غليظ هوٽل ۾ وٺي آيو. هوٽل تہ نہ هئي هڪ نانوائيءَ جو دڪان هو. هيٺان دڪان مٿان ٻہ ڪوٺيون جن جي ڏٺي ڪراهت پئي آئي. ٽانگن وارا سامان لاهڻ لڳا صبر کان سواءِ ٻيو ڪو بہ چارو نہ هو. سامان کڻائي مٿي ڪيوسين. هاڻي پڇڻ آيا مانيءَ لاءِ. ماني کائڻ کان انڪار ڪيوسين. خاص طور

جو گوشت به ڳاڙهو هو. اندرون قلعه سکن جا ڪمپائونڊ، سوڙهيون جايون. هيٺ ڇتيون ۽ ننڍيون دريون. جاين کي ڏسي عجب ٿي لڳو ته هھڙي گرم ملڪ ۾ هنن جاين ۾ ڪيئن گذر ٿيندو هوندو! اهڙو ماحول ڏسي لاهور لاءِ اسان تي سٺو اثر نه پيو. آخر قلعي کان ٻاهر آياسين. مال روڊ ڏٺوسين. نئون شهر منجهس وڏڪار، لان صاف سٿرا رستا. ٽانگن جي ٽرئفڪ ۽ موچاريون موچاريون هوٽلون ۽ واپار جا مرڪز نظر مان گذريا ته ڏهن وڃي اهو اثر لٿو.

ٽانگن ۾ چڙهياسين. راويءَ جي پل عبور ڪري شهنشاهه جهانگير جي مقبري تي آياسين. سبحان الله دل کي وري به غم ويڙهي ويو. جڏهن خادم ٻڌايو ته مقبري جو چوگرد پٿرن تي گلڪاري جا ڏسو ٿا، اها اصل ۾ قيمتي پٿرن جي هئي. مثلاً ساوا پن زمرد جا هوا. ڳاڙها گل لعلن جا، نيريون ڏانڊيون نيلم جون پيلا نرماد پکراج جا هوا. جي انگريزن ڪڍي ان جي جاءِ تي هي ڪوڙا شيشا لڳايا ۽ بهرحال صورت ساڳي قائم رهي. مزار تي فاتح پڙهي مٿي ڪڏ تي چڙهياسين ۽ چئن منارن مان هرهڪ وٽ بيهي لاهور جو غائرانه ديدار ڪيوسين. آسپاس جا ساوا سرسبز لان گهمي، ميدان تي جو ڳاڙهين پڪل سرن جو فرش لڳل هو، جنهن تي طرحين طرحين ڊزائينون هيون، اهو ڏسي ڪاريگرن کي آفرين ڏنيسين. هاڻي نورجهان جي مقبري ڏي وياسين جا ريلوي لائين جي هن پار هئي. سنگ مرمر جي تعمير، پر نهايت سادي تربت ڏسي خداوند تعاليٰ جي جباريت ۽ غفاريت کي سراهيوسين. نورجهان جي مزار به اصل هيٺ ڀُهري ۾ هئي، مگر هيٺ لهڻ نه ڏنو ويو. فاتحا پڙهيسين ۽ واپس ورياسين. شاهي قلعي جو نمونو ساڳيو دهليءَ جي لعل قلعي ۽ آگري جي قلعي جهڙو هو. بهرصورت ڇپو ڇپو ڪري گهمياسين ۽ معلم کان خبرون ٻڌندا رهياسين. ديوان عام ديوان خاص، موتي مسجد، شيش محل سڀ ڪجهه غور سان ڏٺوسين. ڪافي وقت لڳي ويو. قلعي جو ديدار ڪري جامع مسجد

۾ آياسين. هڪ مناري تي به چڙهياسين ۽ اتان لاهور جو نظارو برلبِ راوي ڏسي دل بهار بهار ٿي ٿي. ان بعد شهر ۾ آياسين انارڪلي بازار جو هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين چڪر ڏنوسين. ميوزيم، چڙيا گهر ڏسي داتا گنج بخش جي مزار ڏي وياسين. ختمو درود ڏنوسين. اتي ويجهو هڪ هوٽل ۾ ويهي ماني کاڌي سين ۽ ٽڪ پڪوسين. سڀني جي دل چيو ته لاهور کي چڱيءَ طرح نه ڏٺو اٿون. هڪ ڏينهن وڌيڪ رهي پئون. ليڪن ڳوٺ جي سڪ به ڪا بلا جي سڪ آهي. ڇڪ لڳي پيئي هئي. جلدبازيءَ کان ڪم وٺڻ ضروري ٿي پيو. ٻئي ڏينهن امرتسر ۾ آياسين. اهو ان ڪري جو تحريڪ خلافت ۽ ڪانگريس جيءَ وقت ۾ جنرل اوڊاير جيڪا جليانا والا باغ ۾ گولي هلائي هئي، ان خيال کان ڇيوسين ته جليانا والا باغ به ڏسون ۽ سکن جيءَ سوني مندر جي تعريف ٻڌي هئي سين، ان جو به درشن ڪريون اسان جي خيال ۾ ته جليانا والا باغ ڪو عاليشان باغ هوندو پر سرزمين تي وڃڻ سان ڏٺوسين ته هڪ سوڙهي بازار جي وچ ۾ هڪ معمولي باغيچو هو، جنهن ۾ اندر هڪ کوه نار سان عام ماڻهن جي پاڻي پرڻ لاءِ موجود هو. ۽ ان جي ڏاکڻي پٽ تي ٥-٦ نشان گولين جا هوا، جن کي ڪاري رنگ سان گول سرڪل ڪيل هوا. هتي ڪا ميٽنگ ٿي هئي، جنهن ۾ انگريزن جي خلاف تقريرون ڪيون ويئون هيون ۽ هن انگريز جنرل جو دماغ خراب ٿي پيو ۽ گولي هلائڻ جو حڪم صادر ڪيو هوائين، جن ۾ ٨-١٠ ماڻهو اجل جو شڪار ٿيا ۽ ميٽنگ درهم برهم ٿي ويئي. خير، هتي تمام ٿورو وقت ترسياسين ۽ پوءِ سوني مندر ڏي رخ رکيوسين هڪ وڏو شفاف پاڻيءَ سان ڀريل تلاءُ هو. ٻاهرينءَ وڏي گيٽ کان مندر تائين جو بلڪل تلاءَ جي وچ ۾ ٺهيل هو، ان وٽ رسڻ لاءِ گيٽ کان مندر تائين هڪ رستو ٺهيل ني جڙيل هو، جو نهايت شاندار هو. تلاءَ جي چئني پاسن کان سکن جون ماڙيون هيون ۽ تلاءَ تي اشنان ڪرڻ

لاءِ عمديون چاڙهيون ٿهيل هيون، مندر کي سونو رنگ هو ۽ سونيون نيلون هيون. نهايت سهڻو هو، وچ ۾ هڪ ڪمرو هو چوگرد تجرون هيس، ڪمري ۾ هڪ طرف وڏي استيج ٺهيل هئي، جتي گرنٿ صاحب رکيل هو ۽ هڪ وڏو مهنت (سک) سفيد ريش سان مورڇل ڪٿيو گرنٿ صاحب، کي هٿي رهيو هو. پاسن کان قوال ويٺا هوا، جن گرنٿ صاحب جون بائيون پئي پڙهيون ۽ گروناڪ جا شبد به پئي ڳايا. اسان جي حيرت جي حد نه رهي، جڏهن انهن بائين ۾ گيتن ۾ رسول اڪرم ﷺ جي تعريف جا ڪيترائي گفتا بار بار پئي آيا. مهنت جي اڳيان پئسن ۽ ڏونگهين پتاشن ۽ خشڪ ميوي جا انبار لڳل هوا، جي هرهڪ نذرانہ طور پئي رکيا. قوال ڏاڍا سريلا هوا ۽ انهن ۾ مسلمان قوال به هوا. ٿورو وقت راڳ ٻڌي پئتي سوٽ ڪاڏي سين، حسين جميل سيمرتن، سيمي بدن ِسکٿيون اشنان ڪري رهيون هيون.

اڪ ٽيٽ سان انهن کي ڏسندا رهياسين. ٻر بيهي نظارو ڪرڻ جي، موچڙن جي خوف اجازت نه ڏني. سکن جو مرڪز، سکٿي سک، سکن جي اوڄ جو هتي خوب نظارو هو. امرتسر ننڍو هو، بهرحال چڱيءَ طرح گهمياسين ڦرياسين. ماني وري به استيشن تي اچي ڪاڏي سين جتي سامان ليفٽ لگيج روم ۾ رکيو هوسين. هيءُ مختصر سفر هرگز وسرڻ جهڙو نه آهي. رات جو گاڏيءَ ۾ چڙهي نڪتاسين. سنڌ وٽن جي سڪايان کي سنڌ جي اڪير هئي. ڏٺل ڳالهين تي ويچار ۽ بحث ڪندا، نيندر ديويءَ جي گود ۾ هليا وياسين. صبح ٿيو سنڌ اچي اکئين ڪئي سين. روهڙيءَ کان ڪٿو ڪٿو ٿيندا وياسين، آخري منزل اسان حيدرآباد وارن جي هئي. پنهنجي گهرين ترڻين ٿياسين، ڪجھ ڏيهاڙا عليگڙهه جون ڳئلن پريون ڳالهيون ڪندا رهياسين. رزلٽ جو انتظار گرفت ڪندو ويو، عليگڙهه ۾ اهڙا ماڻهو به هوا، جن کي سيٽ نمبر ڏيئي آيا هواسين ۽ ان سان خرچي ۽ تار جو خرچ به

سندن حوالي ڪري آيا هواسين، ۽ ٽي خط انهن کي يادگيريءَ لاءِ به لکيا ـ ين، مهني ڏيڍ بعد رزلٽ جون تارون هرهڪ کي پهتيون. الله پاڪ جا لکين شڪرانا، ڪل جا ڪل ڪامياب ٿيا ـسين. قريشي فتح محمد مون کي تار ڪئي ۽ مون کيس جنهن ۾ هڪٻئي کي مبارڪ ڏني سين. وقت گذرندو ويو. منهنجي حلقہ احباب چيو تہ هاڻي ڪراچي ڊي ـ جي سنڌ ڪاليج ۾ جونير ۽ سينير ٻہ سال پڙهنداسين. عليڳڙه جو تجربو ڪيوسين. ڪافي ٻري آهي. مٿن مائٽن دوستن عزيزن کان دور ـ اهو ڏهاڳ ڪير ڏسي. بهرحال منهنجي تہ عادت هوندي هئي تہ جتي سنگتي ڪٿي ٻيهارينداهوم، اتي هيڏو ڪري وهندو هوس. ۽ چوندو هوس تہ ادا، جيڪا ساڏن جي سا پڻنچن جي. همه ياران دوزخ همه ياران بهشت. آخر سنڌ ڪاليج ۾ داخلا وٺڻ جو پڪو پہ پچايوسين ۽ ڪاليج ڪلڻ سان ڪراچيءَ کي اچي شرف بخشيوسين. جنهنجو بيان هن بعد ايندو.

واڳ ڏئين وس، آءٌ ڪا پاڻ وهيٺي!

باب ارڙهون

ڊي ـ جي ـ سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ وارو زمانو

ڪاليجن جي بدل سدل ڪري اسانجا تقريباً ٦ـ٧ مهنا ضايع ٿيا، پر ليکي لـَـلُ ڪونہ هو. جواني ديواني آهي، نہ هيءَ

پرواه نه هوءَ پرواه. جيئن ”مزاج يار ميں آئے“. دوستن گڏجي فيصلو ڪيو ته سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ داخلا وٺجي. آخر تعطيلات بعد ڪاليج کليو، اسين ٺٽيهين ڏندين سلامت اچي ڪراچيءَ سهڙياسين. داخلائن جو طريقو بالڪل آسان هو ڪاليج ۾ ٻه ڪلارڪ هوا. پهريون مسٽر ڊسوزا جو ڪرستان هو ۽ ٻيو مسٽر لمڪي جو پارسي هو. مسٽر ڊسوزا هيڊ ڪلارڪ هو. فارم ڀري ان سان ڏه روپيه ”ڪاشن مني“ ڏنيسون. ان سان گڏو گڏ ميڻارام هاسٽل ۾ درخواست سان گڏ ڏه روپيه ڪاشن مني ڏنيسون. هاسٽل ۾ ڪوٺي ورتيسون. مان، مسٽر پانڌ ياڻيءَ سان روم نمبر ۲۵ انرٽين ونگ ۾ مقيم ٿيس. روم نمبر ۲۴ ۾، مسٽر عبداللطيف شيخ ۽ محمد پريل ٽانوري، ۲۶ روم ۾ مسٽر علي اڪبر ميمڻ ۽ ۲۷ ۾ جواد حسين شاه موسوي. سڀئي ونگ ڀرجي ويئي. اها ونگ پٺئين طبقي جي هئي. هاسٽل ۾ هندن کان وڌيڪ مسلمان شاگرد هوا. ڪهڙن ڪهڙن دوستن سان نئي شناسائي ٿي، ٿن ڪيترن جا نالا لکي ڪيترن جا نالا لڪان! قاضي فضل الله، ممتاز پٺي، مسٽر حافظ محمد صادق، نظر محمد ٽڳڙ، محمد عثمان چانڊيو، علي احمد گهلو، عزيز الله ميمڻ، حبيب الله خشڪ، واجد علي شيخ، شيخ عبدالباقي، حيدر بخش جتوئي وغيره وغيره.

اسانجو پرنسيپال، ’بلو ڪوکر‘ جو مصنف مسٽر ايس-سي شهاڻي هو. وائيس پرنسيپال مسٽر ٻٽاڻي ۽ ديگر پروفيسر صاحبان مسٽر ڊيو آرٽ، ٽي-ايم آڏواڻي، ايل-ايچ اجواڻي، مسٽر ماڙيوالا، ڪي-ايل شيخ، ايم-يو ملڪاڻي، پروفيسر محمد قريشي (عربي) مسز ڊيو آرٽ (فرينچ)، پروفيسر لاگو وغيره وغيره هوا. فارسي انٽر ٽائين مسٽر سليمان صفوي وٺندو هو ۽ بي-اي لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي مقرر ٿيل هو، جو پي-ايچ-ڊي لاءِ ولايت ويل هو ۽ جلدئي اچڻ وارو هو. هيءَ سال ۱۹۲۸-۲۹ وارو هو. ڊائننگ ڪلب ڏاهياسين ڪچن (بورچيخانه) الاٽ ٿيا. مسلمان شاگردن

جا ڪل ٽي ڪلب هوا. اسان جي ڪلب جو مئنيجر مسٽر محمد پريل ٽانوريءَ کي مقرر ڪيوسين، ماني چڱي ملندي هئي. صبح جو ناشتي تي سيون، بيضو يا مغز ۽ ماني ۽ چانهه.

منجهند جو ٻوڙ گوشت مڇي، منڊي يا جيرانڊي (ڪليجي) ۽ ڪاڌه ڪا مٺي ڊش، ڪڏهن پيٺي جو حلوو، ڪڏهن سوجيءَ جو سيرو ۽ ڪڏهن کيرڻي وغيره. رات جو اڪثر جانور سڳداسي، قيمي يا پٽاٽن جون ٽڪيون، يا ڪانئي ڪا پالڪ، پاڄي، پينڊي، توري. آچر ڏينهن رات جي ماني نه ٿيندي هئي ۽ باقي منجهند جو ٻوڙ پلاءُ، چاشني ۽ ميوو ملندو هو، ان هوندي به خرچ ماهانه ارڙهن ويهه روپيه ايندو هو. ان وقت ۾ اهو خرچ تمام گهڻو ڇيو ويندو هو مسٽر ٽانوري جيتوڻيڪ گهڻي ڪفايت ڪئي ٿي. مگر ان هوندي به ڪلب جا ڪي ميمبر مٿس ناراض هوندا هوا.

ميٺارام ڪان سواءِ ٻه ٻيون به اقامت گاهون هيون جهڙوڪ ريواچند هاسٽل ۽ شيوا ڪنج هاسٽل. شيوا ڪنج هاسٽل ۾ فقط وشنو کاڌو کائيندا هوا. جيڪڏهن ڪو نان وشنو رهايو ويندو هو، ته اهي به اتي وشنو کاڌو کائيندو هو، مڇي ماس رڌڻ جي منع هوندي هئي. اسانجو هڪ ٻروچ يار مسٽر غلام الله لغاري اچي ٿو هن هاسٽل ۾ مقيم ٿئي، سو دال ڪائي ڪائي ريح سان پرجي پيو. لاچار اچي اسان جي ڪلب ۾ کنهن نه کنهن ميمبر جو پيڊ مهمان ٿي گوشت مان چڙهه ڪندو هو. ميٺارام هاسٽل سيني ۾ اعلي درجي جي بلڊنگ هئي ۽ هئي به ڪاليج بلڊنگ جي آمهون سامهون ان وقت ڪراچي ميوزم به اجا ڪاليج بلڊنگ ۾ ٿي هو، جو پوءِ وري برنس گارڊن جي هڪ چيڙي تي عاليشان گنبذ واريءَ بلڊنگ ۾ منتقل ڪيو ويو، جا خاص ميوزم لاءِ نهرائي وئي هئي ۽ ڪاليج جي تنگي دور ڪرڻي هئي. ڪاليج بلڊنگ جي هڪ ونگ ۾ گرائونڊ فلور تي هڪ هال هو. جنهن کي ليڪچر ٿيئٽر ڪوٺيو ويندو هو جنهن ۾ ميٽنگون.

مجلسون، مشاعرا، ڊراما ۽ ليڪچر ٿيندا هوا. اسان واري زماني ۾ هڪ دفعي مولانا محمد علي جوهر ۽ سندس برادر بزرگ مولانا شوڪت علي تشريف فرما ٿيا. مون کي ياد آهي ته جڏهن مسٽر بوتائي اتي استقباليه تقرير ڪئي، تڏهن هن مولانا شوڪت علي کي تمام گهڻو ساراهيو. يعني مولانا محمد علي ۽ کان گهڻو وڏيڪ. مولانا محمد علي جڏهن اٿيو تڏهن چيائين ته سچ چيو اٿن ته ”سگ باش برادرِ خرد ماش“ ڏاڍيون تاڙيون وڄيون. مولانا ابوالڪلام بابت ته پڌندا هواسين ته سندس قادرالڪلامي بي نظير آهي، مگر مولانا محمد علي ۽ کي پڌي اسين ته سڀ انگشت بدندان بڻجي وياسين. ائين پئي سمجهيو ويو ته انگريزي زبان ته ڄاڻي هن وٽ آهي. هڪ طرف سندس انگريزي وسيع ۽ پئي طرف ايترو آسان جو اسين هن کي حرف به حرف سمجهي پئي سگهياسين. سبحان الله!

پئي هڪ دفعي مهاتما گانڌي آيو. اهو ئي ٿوڙهو مٿو، پئنا آگهاڙا، هڪ ٿلهي کاڌيءَ جي ڪپڙي جو لنگوٽو پڌل ۽ پيرن ۾ چمپل. هڪ فقير ماڻهوءَ اچي اسٽيج تي ڪرسي والاري. ڏسي عجب پئي ورتو. جڏهن تقرير ڪرڻ اٿيو ته ائين پيو ڳالهائي جيئن هڪ يار پين سان ڳالهائي، والله سندس بزرگيءَ ۾ ڪو به شڪ ڪونه هو. هڪ فقيرتن ماڻهو بيشڪ مهاتما هو. هن باري ۾ وڏيڪ لکڻ کان قاصر آهيان.

هڪ دفعي ڪنور پيگهت آيو. چيائون پريات ڦيري ٿيندي ۽ پيگهت پرڀاتي راڳ ڳائيندو. صبح جو سوير فجر نماز پڙهي ليڪچر ٿيٽر ۾ آياسين ته پيگهت ڪنور اڳيئي پهچي چڪو هو. جڏهن ڳائڻ شروع ڪيائين، تڏهن ڪن تي هٿ پئي رکيائين. صبح جو پريات وقت. سندس آواز ۾ ميٺاج ۽ دل آٿاريندڙ آلاپ، سندس اکيون پوريل ۽ ائين پئي سمجهيوسين ته سارو سندس جسم هڪ نيڪيءَ ۽ صداقت جي تصوير آهي. جيڪي ڳايائين ٿي، ان ۾ گهڻو تڻو شاهه جو ڪلام هو. ڪي پيا

پڇن به پڏايائين جن جي اپٽار هتي نه ڏو ڪريان. پر ايترو ضرور چوندس ته جڏهن وراڻيءَ ۾ ”هي رام“ تي چيائين ته سيرون پٽي وڏائين.

هڪ موقعي تي ٻه گويا آيا جي ان وقت جا مشهور گويا هوا. هڪ ڀائي چيلو پٽيالي والا ۽ ٻيو آغا فيض محمد فريد آبادي. ڀائي چيلي کي مارواڙي طرز جو هڪ گاڙهو پٽڪو ٻڌل هو ۽ آغا فيض فريد آباديءَ کي مشهدي لونگي ڪلي (ڪلاه) تي ٻڌل هئي، ڏڪڙ ساز سارنگيون، ۽ وچت وارا پنهنجا ساڻ هئن. ڀائي چيلي پنهنجو مشهور راڳ مالڪوس ٻڌايو.

درد سے واقف نہ تھے غم سے شناسائی نہ تھی،
چوٹ وہ کھائی ہے دل پر، جو کبھی کھائی نہ تھی.

ان کان سواءِ ٻيا به ٻه ٽي گانا ٻڌايائين، جن جو ذڪر ڪرڻ لاءِ هتي گنجائش نه آهي. ان کان پوءِ آغا فيض ميدان تي آيو. سندس ٻه گانا ١- ”گلا ڪاٽو نازڪ بدن دهيرے دهيرے“ ۽ ٻيو ”ادهر آؤ آواز ذرا سن لو ہماري بات کوٹھے پہ“، ”لاجواب هوا. ڏاهو ٻرائي چڏيائين يا چئجي ته ”وڻ توري چڏيائين.“ هن ڪاليج ۾ ڪوايڊ يوڪيشن هئي. ڇوڪريون به شريڪ محفل هيون، جن کي اڳيان ويهڻ لاءِ ڪرسيون مليل هيون. ويچاريون لڄائين پيئون ۽ سازهين جي پَلَوَنَ سان ڪل کي روڪڻ لاءِ پنهنجا مُک پٽي ڏيکيائون. ساري سال ۾ شاگردن جون نظرون شاگرديائين ۾ هيون، خود آغا فيض محمد مست ٿي ويو. قوالن جا پلٽا ۽ ٻين گوين جا پلٽا، هيئنر به ٻڌندا ٿا رهون، ليڪن آئون ڇا بيان ڪريان هنن گوين جي سرگمن ۽ پلٽن جو. ڪي گويا ڪڙا تلخ لڳندا آهن، مگر هن جي پلٽن ۾ جو ميٺاج هو ۽ اسان ڀارن کي جن جو ڪلاسيڪي راڳ سان ڪڏهن واسطو نه پيو هو، تن جي به دل وٺي وڌائون ۽ چاهيوسين پٽي ته پلٽن ۾ جو حلق جو آواز ٿي ڪيائون سو

جاري رکندا اچن ته بهتر.

المختصر ته انهن محفلن کان سواءِ جيکي ڊبيٽون ۽ ليڪچر ۽ ڊراما ٿيندا هوا، تن جو بيان طويل ٿي ويندو ان کري وڌيڪ لکڻ کان قلم روڪيان ٿو.. منهنجي وقت ۾ اسان جي سرسوتي گروپ جا مشاعره ته اڪثر و بيشتر ٿيندا هوا، جي اڪثر طرحي هوندا هوا. بهر حال ڪي غير طرحي به منعقد ڪيا ويندا هوا. جن ۾ اسان مسلم شاگردن مان مسٽر حيدر بخش جتوئي ۽ مان بهرو وٺندا هواسين. ڪڏهن ڪڏهن حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ کي به صدارت لاءِ گهرائيندا هواسين، هڪ وڏو مشاعره جو قابل ذڪر آهي، ان بابت ڪجهه لکڻ ضروري ٿو سمجهان. اهو شايد سال ١٩٢٩ع ۾ ٿيو، جنهن ۾ مرزا قليچ بيگ مرحوم جي صدارت لاءِ استدعا ڪئي هئيسين. هن بزرگ هستيءَ اسان کي نااميد نه ڪيو ۽ بنفس نفيس تشريف فرما ٿيا. مشاعري ۾ رونق مچي ويئي. مون ميرزا مرحوم کي زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ڏٺو هو. سندس پاڪيزه شخصيت ۽ نوراني چهري جو ڇا ذڪر ڪريان، سراپا بزرگ هو. مشاعرو غير طرحي هو. مگر ان لاءِ مضمون مقرر ڪيل هو، ته هر شاعر شاهه عبداللطيف تي نظم لکي، ڇو ته مشاعرو منعقد ئي ان لاءِ ڪيو ويو هو، جو شاهه صاحب جي ورسي ملهائي رهيا هواسين. آءٌ شاعرن جي صف ۾ شمار ٿيڻ ڪري اسٽيج تي ٻين شاعرن سان ويٺل هوس ۽ سو به ميرزا مرحوم جي بالڪل قريب ڀرسان. جڏهن مشاعرو شروع ٿيو ۽ لطيف تي نظم پڙهيا ويا ته پاڻ خوشيءَ کان مرڪندا رهيا. سندن لبن مبارڪ تي هڪ حسين مرڪ ڇڻ بجلي ڪيرائي ٿي وڌي. منهنجو وارو به آيو ۽ مون هڪ ننڍڙو نظم پڙهيو. مون شعر پورو ڪيو ته نه ڄاڻان ميرزا صاحب مرحوم کي ڪهڙو خيال آيو، جو منهنجي پٺي ٿپرياڻين جو مان بالڪل سندن ڀر ۾ ويهي شعر پڙهي رهيو هوس. منهنجي پٺي ٿپرياڻون ته خوشيءَ کان تاڙيون

وڃي ويون. مان ذري گهٽ خوشيءَ کان بيهوش ٿي ٿي ويس، سمجهه ۾ نٿي آيم، ته منهنجو شعرکهڙو سادڙو ۽ هيءَ نوازش چه معني دارد؟ خير وڃي پنهنجي جاءِ تي ويٺس. وري ٻين اشعار پڙهيا. پڇاڙيءَ ۾ پاڻ اٿيا ۽ پنهنجو هڪ طويل شعر پڙهيائون. منهنجي خوشيءَ جي ڪابه انتها نه رهي، جڏهن ميرزا صاحب جن جو شعر ساڳئي، بحر، وزن قافيه ۽ رديف تي هو، جنهن تي مون جوڙيو هو. اتي مون کي سندن شفقت جو راز معلوم ٿيو.

جڏهن ميرزا صاحب جن پنهنجو ڪلام پڙهيو، ته مان ڏاڍو شرمندو ٿيس ۽ چيم ته ”چه نسبت خاک را به عالم پاک“ بهرحال مشاعرو ختم ٿيو. مرزا صاحب جن کي وڪٽوريا گاڏيءَ تائين چڏڻ وياسين. مون کي سندس مهربانيءَ جو پڻ تي ڦيريل هٿ اڃا نٿو وسري ۽ هينئر به تصور ڪريان ٿو ته پانيان ٿو ته سندس هٿ مبارڪ منهنجي پٺيءَ تي نقش ٿيو پيو آهي.

پروفيسر ايچ- ايم گربخشاڻي فارسيءَ جو معلم، انو قت ڊاڪٽوريٽ جي ڊگريءَ لاءِ ويل هو ۽ جلد ئي واپس اچڻ وارو هو. مون پرشن آنرس ڪورس کنيو هو. اُن ڪري خاص طور سندس اچڻ جو انتظار هوم. سندس تقرير ٻڌي هٺيسين، خصوصاً جو هو مسلمان شاگردن ڏي گهڻو مائل هو ۽ سندن هر مرحله تي مدد ڪندو هو. اهو ئي سبب هو جو مسلمان شاگرد ڊاڪٽر گربخشاڻي کي گهڻو عزت ۽ محبت سان ڏسندا هوا. ٿوري گهڻين ڏينهن ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي آمد ٿي. اسين سڀ سندس مرحبا ۽ آجيان لاءِ ڪياماڙيءَ وياسين. ڪيس هارن سان جهنجهي چڏيوسين. هن کي هڪ شاندار پارٽي ڏيڻ جو انتظام ڪيوسين پروفيسر شاهاڻي (پرنسيپال) به رٽائر ڪرڻ وارو هو تنهن ڪري ٻنهي کي مدعو ڪيوسين. ڪاليج جا پروفيسر، مکيه شاگرد ۽ شهر جون چند معزز هستيون به گهرايونسين. مير ايوب خان بارابٽ لا کي صدارت سونپيسون. ڊاڪٽر صاحب چارج ورتي ۽ ان بعد ٻن ٽن ڏينهن بعد پارٽي ٿي، مون تي دوستن زور ڀريو

تہ هڪ مرحبائي شعر لکـ، جو مون لکي پيش ڪيو، جنهن کي موٽي ڪاغذ تـي باربر سان نهايت سهڻي نموني ۾ ڇپايو ويو ۽ حاضرين مجلس جي هٿن ۾ ان جي هڪ هڪ ڪاپي ڏني وئي. پرنسيپال شاهاڻيءَ چارج اڳيئي پروفيسر بٺاڻيءَ کي ڏيئي ڇڏي هئي، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي اچڻ تي هن صاحب موصوف ۽ بٺاڻي صاحب جي درميان پرنسيپال جـي عهدن لاءِ ڪشمڪش شروع ٿي ۽ سندن تلخي پاڻ ۾ وڌي ويئي ۽ آخر گهڻي تنازعہ بعد بورڊ پروفيسر بٺاڻيءَ کي سينئر ڄاڻي، سندس حق ۾ فيصلو ڏنو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي هڪ قسم جو شاق پهتو، ليڪن جيڪي ٿيڻو هو سو ٿيو ۽ کيس خاموش رهڻو پيو. ڊاڪٽر صاحب اسان جا پرشن ڪلاس پنهنجي جي خاص روم ۾ وٺندو هـو. اسين فقط اٺ ڄڻا هواسين جن ۾ آنرس ڪورس فقط مون ڪيو هو، پارسي ڪتابن جي پري خريد ڪرڻي پئي، جن کي خريدي مون کي بيحد خوشي محسوس پئي ٿي. ڪتاب جملہ هيٺيان هوا.

(١) ڪيمياڻي سعادت — غزالي
(٢) تاريخ جهان کشائی — نادری
(٣) چهار مقالہ — نظامي عروضی
(٤) شاهنامہ فردوسی
(٥) مثنوی مولانا رومی
(٦) سڪندر نامہ — نظامی گنجوی
(٧) قصائد قاآنی حبيب الرحمان شيرازی
(٨) اسرارِ خودی — علامہ اقبال
(٩) رموز بيخودی — علامہ اقبال

چار ڪتاب نثر جا ۽ پنج ڪتاب نظم جا. بهرحال جن آنرس نہ کنيا هوا، انهن لاءِ ڪتاب گهٽ هـوا. معنيٰ مطلب، ترجمو وغيره سڀ ڪجهہ انگريزي زبان ۾ ٿيندو هو. ڊاڪٽر گربخشاڻي واقعي فارسيءَ جو گوهرِ ناياب هو.

سندس پڙهائڻ جو ڍنگ دلپذير ۽ دلنشين هو.

مون کي ته ڏاڍو مزو ايندو هو، حالانڪ ٻيا دوست فارسي ڪٿڻ ڪري ڇڇتائڻ لڳا، ڇي وڏو بوجهه سر تي ڪنيوسين متي ذڪر ڪيل شعر جي ڪري ڊاڪٽر صاحب موصوف جي مون سان گهڻي دل هئي ۽ مون ڏي هو توجه ڪندو هو.

ڪجهه وقت گذريو ته ڪاليج يونين پروفيسر بٺاڻيءَ کی پرنسيپال ٿيڻ تي مبارڪباد ڏيڻ لاءِ هڪ وڏي شاندار پارٽيءَ جو اهتمام ڪيو. ڪاليج بلڊنگ جي پٺ کان اوول (بيضوي) لان هوندو هو، لان تي اها پارٽي ڏيڻ جو فيصلو ٿيو. مون کي مسٽر ٽيرٿ سپاڻي جو اسان جي يونين جو جنرل سيڪريٽري هو، ان چيو ته ”مسٽر عرساڻي، هڪ شعر بٺاڻي صاحب جن جي شان ۾ لکو، مگر ڊاڪٽر صاحب وارو شعر رکو نالي جي سنڌي هئي ورنه گهڻو فارسي هو. هن دفعي سنڌي ڪجهه سليس لکو: مون ڪليو ۽ حاضر چيم. روم ۾ آيس ۽ تشويش ۾ پئجي ويس. ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ پروفيسر بٺاڻي هڪ ٻئي سان ٺهيل ڪونه هوا. دوستن به چيو ته جيڪڏهن شعر پڙهندين ته ڊاڪٽر جي نظرن ۾ ڪري پوندين. ان ڪري سندس قرب ۽ شفقت نه وڃاءِ. باه ۽ پاڻيءَ جي وچ ۾ اچي ويس. نه ٿو لکان ته خوامخواه سنگدلي ۽ بيجا روش جو مرتڪب ٿو ٿيان. جي لکان ٿو ته ڊاڪٽر موصوف ناراض ٿيندو. آخر سوچيم ۽ وري وري سوچيم. دل گواهي ڏني ته آخر پرنسيپال بٺاڻيءَ مون سان ڪهڙي بدسلوڪي ڪئي آهي. هو به هڪ لائق انسان هو ۽ مون کي عزت سان ڏسندو هو. جيڪڏهن نه لکندس ته سڄي ڪاليج ۾ شاگردن، پروفيسرن ۽ ٻين جي درميان ڏنو ٿيندس. ٻئي طرف فقط هڪ ڊاڪٽر صاحب ناراض ٿيندو، جنهن کي راضي ڪري سگهندس ڇو ته هو صاحب اهڙي طبيعت جو مالڪ نه هو. جيئن منهنجي دوستن تصور ڪيو هو. بسم الله ڪري شعر لکيم وقت ٿورو هو. اهو شعر هڪ عيد ڪارڊ جي نموني چوپڙيءَ ۾ ڇپايو ويو ۽ انکي ريشمي ربين

سان مزين ڪيو ويو ۽ موقعي تي هرهڪ جي هٿ ۾ هڪ هڪ ڪاپي ڏني ويئي. مون اڳئي اعتراف ڪيو آهي ته مان ڪو اعليٰ شاعر نه هوس مگر شاعريءَ جي تهمت مون تي لڳي چڪي هئي، لهاذا جيڪي دل و دماغ ۾ آيم سو لکي وجهي پار پيس. چونڪ اهو پڙهڻو مون کي ئي هو، ان ڪري ان جو دؤر ڪيم. اها شام به آئي، لان کي نهايت خوبصورتيءَ سان سجايو ويو هو. گڏجاڻي ٿي. شعر پڙهيم، واه واه ٿي. خصوصاً مون پرنسيپال بٺاڻيءَ کي هڪ شعر ۾ ”هيرَ“ ڪري ڪوٺيو هو، ان رنگ لاتو- تاڙين جو ڦهڪو ۽ ٺهڪڙو مچي ويو. خود پرنسيپال بٺاڻي پاڻ کلي رهيو هو. ڊاڪٽر صاحب هن محفل ۾ شريڪ ڪونه ٿيو. جنهن ڪري مون اهو شعر ڏاڍي ڍنگ سان پڙهيو. هونءَ جيڪر ڊاڪٽر صاحب جن جي حاضريءَ ۾ ضرور گهبرايان ها.

هن شعر نه مون کي ڪاليج جي شاگردن، پروفيسرن ۽ پرنسيپال صاحب جي نظرن ۾ پيارو بنايو ته ٻئي طرف ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب جي متعلق دل ۾ جيڪو ڪجهه ڪٽڪو پيدا ٿيل هو، سو به لهي ويو. ان وقت ڊاڪٽر صاحب موصوف شاه جي رسالي جي غالباً ٽين جلد جو ڪم شروع ڪيو هو ۽ آءٌ سندس چڱو مددگار هوس. مسٽر پانڊياڻي صاف اکر لکي پريس ڪاپي تيار ڪندو هو ۽ آءٌ پاڻ ٻاهرئين ڪم تي هوندو هوس. ۽ ناري، عمرڪوٽ ۽ هنگورني ۽ ٻين ڳوٺن ۾ وڃي ڊاڪٽر صاحب جا ڏنل لفظ ڪٺي ويندو هوس ۽ انهن جون صحيح معنائون دريافت ڪري ايندو هوس. محمد هاشم هاليپوٽه نالي هڪ بزرگ هنگورني ۾ هوندو هو، جو شاه جي رسالي ۽ خاص طور ڏٽري الفاظ جو مشهور ڄاڻو هو، ان کان مون کي چڱي مدد ملندي هئي. ورت، ڪوَس، ڀؤٹ، لنٻ، وينگس ۽ ٻيا ڪيئي لفظ هن کان پڇي ايندو هوس ۽ ڊاڪٽر صاحب کي ٻڌائيندو هوس. پارسيءَ ۾ واحد هوشيار شاگرد هوس ۽

ڊاڪٽر صاحب هوشيار شاگردن تي خاص مهربان هوندو هو.

اسان جي ڪاليج جي، ڊي- جي سنڌ ڪاليج مسيلني شايع ٿيندي هئي، جنهن ۾ منهنجا اشعار ۽ مضامين ڇپبا هوا. ڪيترا دوست مون کان شعر ۽ مضمون لکائي پنهنجي نالي ڇپرائيندا هوا ۽ آئون ڏاڍو خوش ٿيندو هوس. تہ ڪم از ڪم ڪن مسلمان شاگردن جا مضامين تہ مسيلنيءَ ۾ درج ٿيا، ورنہ اڪثر مضامين هندو شاگردن جا هوندا هوا.

وقت گذرندو ويو. بي - اي جي ٽئين سال يعني جونيئر بي - اي جو امتحان لوڪل ورتو ويندو هو ۽ جونيئر سينيئر ٻن سالن جو امتحان پڇاڙيءَ ۾ گڏ يونيورسٽي وٺندي هئي، انگريزيءَ ۾ هنن ٻن سالن ۾ اسان شيڪسپيئر جا ٻہ ڊراما هڪ سمبيلائين ۽ ٻيو هئمليٽ پڙهيا ۽ هڪ ڪئنڊيڊ جارج برناڊشا جو ماڊرن ڊراما اسان کي پڙهايو ويو. هنن ڊرامن مون ۾ ڊرامي لکڻ جو اشتياق پيدا ڪيو. قصائد قاآني جنهنجي شووعات هن طرح ٿي ٿئي.

دو شم نـدا رسيد ز درگاهِ کبريا
کہ اے بندہ کبر بهتر ازين عجز باريا
دانی مـرا خبير خـلاف تو آشکار
دانی مـرا بصير خطائے تـو برملا

قصائد قاآني جي مان ڇا تعريف ڪريان، پڙهڻ سان تعلق آهي. سڄن قصيدن مان مون کي شعر چوڻ لاءِ قافيہ جي وڏي مدد ملندي هئي. ٻڌندو هوس تہ ديوانِ حافظ پڙهڻ سان ڪن ماڻهن تي ديوانگيءَ جو اثر ٿي ويندو آهي. مون تي فارسي ادب ۽ شعر پڙهڻ ڪري ديوانگي تہ بفضلِ خدا غالب ٿي ڪانہ ٿي، پر فرزانگي بہ ڪانہ آئي- طبيعت سودائي ضرور ٿي پيئي. ڪمبختيءَ منهن ڪڍيو. پڙهڻ تي شوق گهٽجي ويو، شعرو شاعريءَ ۽ مضمون نگاريءَ تي وقت حد کان وڌيڪ گهڻو صرف ٿيڻ لڳو. هڪ دفعي اٺ روپيہ ڪيسي ۾ هوم.

رستي هلندي هڪ هڪ روپيہ ڪري فقيرن کي ڏيندو ويس ۽ هٿئين خالي هاسٽل ۾ موٽي آيس ۽ پنهنجي ضرورت في الحال دوستن کان اوڌر وٺي پوري ڪيم، جيستائين اسڪالرشپ ملي ۽ گهوٽان مني آرڊر آيو. اجايا سجايا خيال دل و دماغ تي اچڻ لڳا تہ هيءَ دنيا فاني آهي، پڙهي نوڪريون ڪري ڇا ڪبو. خدا کي ياد ڪجي. فقيري اختيار ڪجي، وغيره وغيره. اهڙا خيال وڪوڙي ويا نماز تهجد ۽ عبادت تي زور رکيم، اڇي آجري ڪپڙي جو خيال ۽ خوشبوء مکڻ جي عادت موڪلائي ويئي. طبيعت صفرا هوندي بہ سودائي ڏسڻ ۾ ايندي هئي. ابي امان جون دعائون هيون، جن جي طفيل بچاءُ ٿي ويو. طبيعت تي هيءُ قلق چند مهينا رهيو ۽ رفتہ رفتہ وري طبيعت ۾ سانت آئي ۽ بچي ويس.

باب اوڻيهون

ڊي - جي - سنڌ ڪاليج جون ياريون دوستيون

هوندي تہ مان هرهڪ جو يار هوندو هوس ۽ هر هڪ سان کِل ڪيڪر ۽ سٺو سنبندڌ هوندو هوم. ڪنهن سان بہ ٻاڙو نہ ٻوليندو هوس. مسٽر پانڌ ياڻي منهنجو روم ميٽ هو. علي اڪبر ميمڻ منهنجو گهوٽائي ۽ ننڍپڻ جو سنگتي هو. جواد حسين شاه موسوي سان ڪاليج ۾ ٿئين ياراڻي ٿي. اهڙيءَ طرح ٻين سان

ٻه سهڻو سلوڪ هوندو هوم. پر دل ڪنهن هڪ سان هوندي آهي. منهنجي پريت حافظ محمد صادق سان نهايت گهاٽي ٿي ويئي. هن کان سواءِ آرام نه ايندو هوم. هو صاحب صفت موصوف هو. سندس هوشياريءَ جو ڪو حساب ڪونه هو. سندس خوشخطي سچا موتي هوا. ظرافت ته منجهن ڪا خداداد هئي. ڳالهه ٻولهه ۾ اهڙو ته چرچو ڪري وٺندو هو جو حيرت وٺندي هئي ته سندس دماغ ۾ اهي نڪتا ڪيئن ٿا اچن. جو ڪجهه هڪ دفعو پڙهيائين سو ڄڻ نقش برسنگ ٿي ويندو هوس. مونکان هڪ سال مٿي هو، حالانڪ عمر ۾ ڏيڍ سال گهٽ هو. مون کي اصل کان مذاق ۽ مزاح ۾ لطف ايندو هو، انڪري حافظ صاحب جي پٺ نه ڇڏيندو هوس. هو شعر نه لکندو هو ليڪن مان عجب کائيندو هوس، جڏهن هو منهنجي شعر مان چُڪون ڪڍندو هو. سائس غائبانه واقفيت ته تڏهن ٿي ٿي هئي، جڏهن اڃا آءٌ ايف. اي ۾ سنڌ نيشنل ڪاليج حيدرآباد ۾ هوس. اها دوستي منهنجي پياري دوست مسٽر علي اڪبر جي توصل سان ٿي. هيئنر ته اچي پاڻ ۾ هڪ هنڌ ملياسين. آٿي، ويهي، گهمي، ڦري، کائي پيئي سڀ حافظ صاحب سان سيبائيندو هو. وقت گهوڙي وانگر تڪڙو ڊوڙندو ٿو رهي. مون جونيئر بي. اي جو سال پورو ڪيو، ته حافظ صاحب جو سينيئر جو امتحان ٿيو ۽ حافظ صاحب مون کان موڪلايو. چوندا آهن ته ”دل را بدل است“ منهنجي سائس دل هئي ته هن جو به مون سان پيار هو. ”ملڻا گهر ته گهرانءِ“ وارو قصو هو. حافظ صاحب امتحان ڏيئي وڃي ويهي رهيو. مون سان موڪلايائين. چيومانس ته بس وڃين ٿو. چيائين ته يار ڇا ڪريان وڃڻو ٿي پيو ٿو. حافظ صاحب جي معرفت منهنجو اچڻ وڃڻ مولانا دين محمد وفائيءَ وٽ ٿيندو هو. موصوف بيلاسز اسٽريٽ ۾ الوحيد پريس جي مٿان هڪ فليٽ ۾، مسٽر دين محمد عليگ، آخوند رسول بخش

۽ مولوي قاضي عبدالرزاق سان گڏ رهندو هو، وٽس اچ وڃ سبب انهن صاحبن سان به ڪافي گهرائي ٿي ويئي. هر جاءِ خوش مزاجون ٿينديون هيون، جن ۾ آءٌ به بدرجهِ اَتم حصو وٺندو هوس ۽ سيڻي سان گهرائي ٿي ويئي. خود مولانا وفائي جنهن جو سڀ ادب ڪندا هوا، ان سان به آءٌ ڪافي گستاخ ٿي ويس. صاحب موصوف ان وقت الوحيد جو ايڊيٽر هو. آفيس ۾ وٽس ويندو هوس ۽ پاڻ اداريه لکڻ ۾ مشغول هوندو هو ته آءٌ گهڙي ماٺ ڪري ويهندو هوس. پاڻ چوندو هو ته اسماعيل اڄ ڪچين پچين ڪونه ٿو؟ ته مان چوندو هوس ته سائين اوهانجي ڪم ۾ رخنو پوندو ته پاڻ فرمائيندا هوا ته بالڪل تون ڳالهيون ٻولهيون ڪندو رهه، منهنجو ڪم ٿيندو رهندو. جيئن مسٽر حافظ، علي اڪبر، حبيب الله خشڪ ۽ محمد يوسف جوڻيجي جي سائن عقيدت هئي، منهنجي به اهڙي ئي ممدن لاءِ عزت، محبت ۽ احترام ٿي ويو. محمد يوسف جوڻيجي سان پيار هوندو هون. هو نهايت سهڻو هو، سڀ ڪيس چاهت جي نظر سان ڏسندا هوا. هڪ دفعي ڳالهين ۾ هڪ حديث سڳوري جو ذڪر نڪتو، جنهن ۾ هو ته ”قيامت ۾ جيڪو ماڻهو جنهن سان محبت ڪندو هوندو، ان جي پٺيان هوندو“ آءٌ حديث جو پورو مطلب سمجهڻ تائين نه ترسيس ۽ هڪدم مرحوم وفائي کي چيم ته سائين پوءِ يوسف جي پويان قيامت ۾ ٽولا هوندا. مولانا ڏاڍو زور سان کليو ۽ مون کي چيائين ته ڏاڍو بيهودو آهين. يوسف مُنهن جو پڪو هو، مون کي چيائين ته ”ٻيا سڀ منهنجي پٺيان هوندا پر آءٌ وري تنهن جي پٺيان هوندس، جو تون مون کي ڏاڍو وڻين ٿو.“ ڪير ڪل پوڪَ ٿي گذريو. منهنجا مذڪوره دوست جڏهن مولانا صاحب جن وٽ اڪيلا ويندا هوا، ته چوندو هون ته اسماعيل ڪٿي؟ اسماعيل ڪانسواءِ مون وٽ نه اچو. ڪيترائي

شرعي مسئلا مولانا صاحب جن کان پڇندا هوا-ين، جي اهڙي ته سليس نموني ۽ پياري انداز ۾ حل ڪري ڇڏيندو هو، جو اسان جي حيرت جي حد نه رهندي هئي. سنڌ جي هڪ هڪ خاندان ۽ ذات جي اهڙي ته هسٽري ايندي هيس جو عقل دنگ رهجي ويندو هو. دنيا جي جاگرافيءَ جو ته اٿاهه علم هوس. اسان حياتيءَ جا ڪيترائي قيمتي سال جاگرافي پڙهي، مگر اسان کي پنهنجن استادن کان ايترو علم حاصل نه ٿيو، جيترو مولانا صاحب جن کان ٿيو. مان عجب ۾ هوندو هوس، ته هي مولوي صاحب عربيدان جديدعلمن کان ايترو ڪيئن واقف ٿيو. هن کان اڳ آءٌ سمجهندو هوس ته جاگرافي بابت ملن ۽ مولوين جو علم فقط ايترو آهي ته ست آسمان، ست زمينون ۽ ست سمنڊ آهن ۽ بس اهو منهنجو غلط ۽ محض غلط خيال بدلجي ويو، جڏهن مولانا وفائي صاحب جن سان عقيدت منديءَ ۾ آيس. جنهن به موضوع تي ڪٿي گفتگو ڇيڙيو، ته اتان پيا ايندا هوا، جتي اسان جو وهم و گمان به نه ويندو هو. ناظرين ڪرام کي حيرت لڳندي ته راڳ جنهن کي عالم حرام چوندا آهن، ان بابت به مولانا صاحب جن کي ايتري ته خبر هئي جو ڪو به راڳ جو ماهر سندن اڳيان بيهي نه سگهندو هو. سندن صفتن ۽ اوصافن جو ويهي بيان ڪريان، ته خبر ناهي ڪيڏانهن جو ڪيڏانهن وڃي نڪران.

مسٽر فتح محمد قريشيءَ سان منهنجي دوستي علي ڳڙه ۾ ٿي صاحب موصوف سنڌ مدرسه ۾ استاد هو ۽ نالي وارو استاد. رام باغ ڪاڏي ڪاتي ۾ ميمڻن جي جامع مسجد ويجهو حسن علي بلڊنگ ۾ چند سائين سان رهندو هو، جن مان فقط پرائمري ماسٽر عبدالحميد مهان سنگت هيس. هاڻي آئون جو ڪراچي آيس ته پيو دوست ملي ويس. جلدئي ماسٽر عبدالحميد وڏي موڪل تي ويو هليو ۽ کيس هن جاءِ ۾ آرام نه آيو.

هو اڪيلائي پسند ۽ ڪم گو هوندو هو. انڪري ايڪانت ۾ رهڻ جو پهه پچائي رامسوامي گاڏي ڪاتي ۾ ١٠ روپيه مسواڙ سان هڪ ننڍڙي جاه مسواڙ تي ورتائين. پنهنجي ماني اسٽوو تي پاڻ ٺاهيندو هو. ايترو دور وٽس ڪوبه ڪونه ويندو هو ۽ نه وري هو ڪنهن جو اچڻ پسند ڪندو هو. فقط هڪ مان هوندو هوس جو ايترو پنڌ ڪري شام جو وٽس اڪثر ويندو هوس ۽ هو ڏاڍو خوش ٿيندو هو ۽ پنهنجي هٿن سان چانهه ٺاهي پياريندو هو. الله تعاليٰ مٿس رحم فرمائي. ٿورو وقت ٿيو آهي آهي ته وفات ڪري ويو آهي. انا الله و انا اليه راجعون.

ٻي دوستي هوندي هيم مولانا هدايت الله هالائيءَ سان. مولوي صاحب کي هالن ۾ عام طرح مولوي چٿو چوندا هوا. اهو هن ڪري جو ڪنهن زماني ۾ سخت بيمار ٿي پيو. علاج معالج بعد جڏهن خدا تعاليٰ کيس صحت ياب ڪيو تڏهن سندس والد حاجي حسن خيرات ڪيو ۽ ننڍڙن ٻارن پلاءُ ڪائي هٿ ڏوئي مولوي صاحب کي چندا هنيا ۽ يڪ آواز چوڻ لڳا ته چٿو، چٿو چٿو چٿو. اهو هالن ۾ رواج هو. ان بعد هرڪو کيس مولوي چٿو ڪري سڏيندو هو. اسان جي گهر جي اتر طرف سندس گهر هو، فقط وچاڙ جي پٽ وچان هئي. انڪري قريبي پاڙيسري هواسين. سيٺ حاجي حسن جو پنهنجن مائٽن سان ٺاهه ڪونه هو، ان ڪري لڏي اچي ڪراچيءَ ۾ ڪلاڪوٽ ۾ رهيا، جتي ٻنهي پيءُ پٽن شاديون ڪيون. حاجي حسن جلد ئي وفات ڪري ويو ۽ مولوي صاحب پنهنجون هالن واريون جڳهيون وڪڻي هميشه لاءِ ڪراچيءَ ۾ سڪونت اختيار ڪئي مان وٽن هر آچر تي بلا ناغه ويندو هوس.

اقبال جا ٻه ڪتاب اسرار خودي ۽ رموز بي خودي وٽس پڙهڻ ويندو هوس. الله اڪبر ڇا بيان ڪري ان تقرير ڪندو هو ته شاهه لطيف، رومي قرآن، حديث مان حواله پلٽي پوندا هوا. منهنجون ڏنديون آڱريون هونديون هيون ۽ عرض

ڪندو هوس ته هڪ شعر تي اوهان هڪ پورو ڏينهن ورتندا ته منهنجو نصاب پورو ئي ڪونه ٿيندو. اسان کي ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب فقط لفظن جي معنيٰ انگريزيءَ ۾ ٻڌائيندو آهي ۽ اسين لکندا ويندا آهيون. پاڻ کلندو هو. ديني علم سان گڏ شاعريءَ ۾ به وڏو درڪ هوس. فارسي، عربي ۽ سنڌي ٽنهي ٻولين ۾ شعرگوئي ڪندو هو. ان وقت شاهه جي رسالي جو فارسي ترجمو شروع ڪيو هوائون. مولانا وفائي مرحوم وٽس ويندو هو ۽ توحيد رسالي لاءِ ڪانئن شعر وٺندو ۽ شايع ڪندو هو. مولانا وفائي پاڻ هيڏو عالم هوندي به چوندو هو ته هن هالائي ملنگ سان دنگ لڳو پيو آهي. ملنگ انڪري چوندو هوس، جو وٽس جي روم جهڙا هوندي هيس ان ۾ ٻن ٽڏن ۽ هڪ ڪٽولي ڪانسواءِ ڪجهه به نه هوندو هوس. ڪٽولو به ڪتابن سان ڀريو پيو هوندو هو. وار ٿوڻان پر نه تيل نه ڦڻي. هڪ ڪپڙ (ڪڏيءَ) جو ميرو چولو ۽ هڪ ٻن والن جي سٿڻ، ڪنهن کي مولوي هدايت الله سان ملائجي ته ڪوبه ڪونه چوندو ته هي ڪو لکيل پڙهيل ماڻهو آهي. سڀڪو ائين چوندو هو ته ڪو مزدور ماڻهو آهي. چرچو مذاق ۽ خوشطبعي سندس مذاق ۾ شامل هئا. تصوف جو قائل هو، پر اهو تصوف ئي پيو هو، جنهن سان پنهنجي پرينءَ کي ملجي. ڪسرنفسي وري اهڙي جو پنهنجون ڪي تحريرون وري مون کي پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو ته هنن تي نظرثاني ڪري ڏيو. مان ڏاڍو شرمندو ٿيندو هوس ۽ چوندو هوس ته مان هيچمدان، اوهان جي قدمن جي خاڪ به نه سونهان.

صلاح ڪار ڪجاؤ من خراب ڪجا،
ببين تفاوت ره از ڪجا است تابه ڪجا.

مان اوهان جي تحرير تي نظرثاني ڪريان! تفوبر تو اي چرخ گردان تفو! پاڻ ٺهڪ ڏيئي کلندا هوا ته اوهان کي ايترو احساس ڪمتري ڇو آهي؟ اوهين انگريزي خوانده آهيو ۽ اسان ڪان

وڏيڪ چاڙهو. خالي الذهن آهيو، فقط ڪوشش ڪريو. مون ڪان وڏيڪ ٿا چاڙهو. مان وري به چوندو هوس ته قبلا ”من آنم که من دانم“ ائين چئي مونکي ماري ٿا وجهو. خوش خطي سنڌن موتيءَ جا داڻا هئي. ڪتابت ڪندو هو ۽ اهو ئي ذريعہ روزگار هوس. پريس مان جيڪا ڪاغذ جي ڪٽنگ ٿيندي هئي، اهي ٻن اڍائي انچن جون پٽيون ڪٺي ايندو هو ۽ انهن تي لکندو هو. فيئر ڪرڻ بعد اهي ڦاڙي ڦٽيون ڪندو هو. گربخشاڻيءَ وارو رسالو ياگو ڀڄريون گورنمينٽ پريس مان ڇپجي ظاهر ٿيو ڇوطرف واه واه جي ڌوم مچي ويئي. هڪ ڪاپي موصوف کي آئي ڏنم جا مون کي ڊاڪٽر صاحب تحفہ طور ڏني هئي. ان جي مطالعو ڪيائين. مونکي فرمايائين ته ڊاڪٽر صاحب ڪيتريون غلطيون ڪيون آهن. هو وري به ويچارو هندو آهي. محنت سان شاباش هجيس پر هاڻي مان ٿو شاه جي شرح لکڻ شروع ڪريان. مون چيو ته سائين الاهم زد فزد، هيءَ ته سون تي سهاڳي جو ڪم ڏيندو. فرمايائين ته لطيف ويچارو پنهنجو ڳوٺائي آهي. ان جي خدمت ضرور ڪندس ۽ شروع ٿي ويو. فرمايائين ته اوهان انگريزيءَ وارا ڪتابن جي شرح هميشہ ڀليان ڏيندا آهيو ۽ اسين مشرقي علومن وارا حاشيہ ۾ ڏيندا آهيون، اتي جو اتي ڏسندا هلون ۽ لفظ لفظ لاءِ پٺيان پنا ورائڻا نہ پون. خير مان ته شاه جي شرح جدا لکندس ۽ لفظي لغت جدا ڪتاب جي صورت ۾ لکندس. مون چيو ته سائين ماشاالله خداوند تعاليٰ اوهان کي توفيق بخشيندو. مولانا صاحب چونڪ منهنجو پاڙيسري ۽ دوست هو، ان ڪري سائنس تڪلف تہ هوندو ئي ڪونہ هو. نهايت پاڻ ۾ گهرا هوندا هواسين. آچر آچر تي سندس خدمت ۾ وڃان ته شاه تي ڪافي مواد تيار. مصنف ۽ شارح به پاڻ ته ڪتابت به پاڻ ۽ جلدبند به پاڻ. مون کي پيو پڙهائي ته ڏس هتي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ”موريسر“ جي معنيٰ ”اکين ۾ ڦلا“ لکيو آهي. شعر آهي ”تنهان پوءِ پيام موريسر

اکين ۾" اسماعيل ڏس هيءُ طب جو ڪتاب، وري پيو ڪتاب ڏيکاري، ڏس هي پيو طب جو ڪتاب جو هيءُ لفظ آهي "موءسره" اهي هڪ قسم جا سنها وارن جهڙا ڳاڙها ليڪا ٿيندا آهن ۽ اکين ۾ پنجي ويندا آهي. ۽ اهي علامت، آهن گهڻي روئڻ جي ڏس هن هند ڊاڪٽر موصوف 'باردار' جي معنيٰ لکي آهي بار کڻندڙ يعني الله تعاليٰ. ڪيترو نه غلط آهي. اسماعيل پاڻ وٽ باغادي ڪين چوندا آهن ته "اڄ بارگهڻ لٿو آهي" يعني ميوو ۽ ڦل ڦول گهڻ لٿو آهي. شاه صاحب ميوي سان پُر ٿيل ميويدار وڻ کي "باردار" چيو آهي. ڊاڪٽر جي معنيٰ مضحڪ خيز آهي. اهڙيءَ طرح ويو پڙهائيندو مون کي ته حيران ڪري ڇڏيائين. مون کي مرحوم جي بحث جا گهڻا پهلو هيئنر به ياد آهن. ليڪن هتي انهن جي لکڻ جي گنجائش نه آهي.

بهرحال هڪ سال جي اندر هن خدا جي بندي چار ۽ جلد شرح جا تيار ڪيا ۽ لغت جدا ناهي. جيڪو دوست وٽس ايندو هو، ان کي ڏيکاريندو رهندو هو. هڪڙو سادو ۽ اسراف بيجا کان پري غريب مولوي. شوق جو مله، ڪونهي وجي هڪ ننڍي بنگب ورتائين، جا ڪتابن جي ساڌر جي هئي. ان ۾ اهي پنج جلد شرح ۽ لغت وڌائين ۽ خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ نه پيو ماپي. شاه جي شرح گويا ڪيس هڪ دولت بي بها ملي چڪي هئي. ڪوٺ وجي ته بنگب ساڻ، گهمڻ وجي ته ساڻ. ڊاڪٽر دائود پوٽه مرحوم کي ڏيکاريائين، حالانڪ هو وڏن آفيسرن يا وڏن ماڻهن وٽ ويندو ئي ڪونه هو. مگر شرح جي خوشي ايتري جو ڊاڪٽر صاحب وٽ هلي ويو. هن صاحب سندس ڪو قدر ڪونه ڪيو ۽ چيائين ته اوهين غريب ماڻهو آهيو. اسان کي حق تصنيف وڪڻي ڏيو. اسين مناسب وقت تي ڪن ضروري ڦير ڦارين سان اهو شايع ڪنداسين. مولوي هدايت الله مرحوم کي اها ڳالهه پسند ڪانه آئي ته هو پنهنجي دولت واپس کڻي آيو ۽ چيائون ته

مادرچہ خيالم فلک درچہ خيال
کارے کہ خدا کند بندہ را چہ مجال

هڪ دفعي ٺٽي شهر ۾ دعوت مليس. ويو ۽ ڀنگ ساڻ کنيائين، کن شائقين کي پڙهي ٻڌايائين. ڏاڍو داد مليس، مگر رات جو کو ازلي ڪمبخت سندس ڀنگ چوراڻي فرار ٿي ويو. مولانا صاحب صبح جو اٿي ڀنگ نه ڏسي واويلا مچائي. مگر سڀ بي سود. اکين مان لڙڪ هاريندو گهر موٽيو ۽ پورا ۳ مهينا گهر کان ٻاهر نه نڪتو. مشهور ٿي ويو ته مولانا ديوانه ٿي پيا آهن. ڪنهن سان به ملاقات بند هئي. ڪاليج ڇڏي ڇڪو هوس. گوٺان اهي ڇميگوئيون ٻڌي خاص مولانا سان ملاقات لاءِ آيس. ٻاهر نه نڪتو، موٽي آيس. ليڪن اهل خاندان کان معلوم ٿيو ته دماغ سالم اٿن، ڪو به خطرو ڪونهي فقط ملال اٿن. پاڻ حڪيم به آهن علاج پنهنجو ڪن ٿا. دعا ڪريو ته خدا کين عافيت ڏي. آخر جڏهن ٻڌم، ته هاڻي ٻاهر نڪري وڃن ٿا ۽ دوستن سان ملاقات ڪن ٿا تڏهن وري سندن خدمت ۾ ويس. اٿي پاڪر پاڻي ڏاڍو پيار سان مليا. حال احوال سربستو ٻڌايائون. پيلا جنهن جو الله جي ذات پاڪ ۾ پورو پورو پروسو هجي ۽ تقدير جو قائل هجي ۽ صوفي فقير هجي، تنهن کي ڪهڙي لهر ڪهڙو لوڏو. مون سان سارو ذڪر ڪلندي ڪيائين. افسوس اهو رسالو هينئر به اهو خبيث ڪٿي ظاهر ڪري ته مولانا جن ته رحلت ڪري ويا آهن. سندن رسالي مان عوام الناس فيض حاصل ڪري ۽ سنڌي ادب جو هي ”گم ٿيل باب“ اسان جي دلين ۽ اکين کي سرور بخشي!

ڪن دانائن چيو آهي ته جيڪڏهن ٻيو نه ته به جيڪر ڪو ماڻهو پنهنجي زندگيءَ جي سرگذشت ڪٿي لکي ته اهو هڪ بهترين ڪتاب ٿي پوي، بشرطيڪ صداقت سان لکيو وڃي اهو خيال دل ۾ رکي، مان مسٽر محمد حسن ميمڻ سان پنهنجي محبت جو داستان لکڻ کان نٿو هٻڪان. آءٌ سينئر بي-اي ۾ هوس

۾ مسٽر محمد حسن ميمڻ نئون شاگرد ايف-اي ۾ پڙهڻ آيو. هن جي مون سان آشنائي ٿي. منهنجي روم ميٽ مسٽر پانڌ ياڻيءَ جو نصرپوري ڪوٺائي هو، ان ڪري اسان جي روم ۾ ذري ذري ايندو هو. رنگ جو سانورو بدن جو سنهون ڪاڻ ڳالهائڻ ۾ ناز انداز پر لطف. هن منهنجي تعريف ٻڌي هئي، ته شاعر ۽ چڱو مضمون نگار آهي، تنهن ڪري مون سان چڱو گهرو ٿيڻ لڳو. اکيون سندس شربتي هيون ۽ زلف پيچان. مون کي خبر ناهي ته ڇا ٿي ويو مان هن تي فريفته ٿي ويس ۽ هن کان سواءِ ساعت نه سريم. آخر مشڪ ۽ عشق لڪي نه سگهي، منهنجي نگاهن جي روش ظاهر ڪري وڌو ته منهنجي سائن دل لڳي چڪي آهي. عمر ۾ مون کان ٽي سال ڪن ننڍو هو ۽ پيار جو پتاو. مون سان گڏ هلي ته مون کي ڪراهتي پائي هلي. مون کي حسن عليءَ جو آرينج ۾ پيون شيون شڪليون وٺي ڪارائي. مان اصرار ڪريان ته پئسا مان ڏيان ته موکڙو ضد ڪري ته پئسا مان ڏيندس. گهمڻ به مون کان سواءِ ڪنهن سان نه وڃي. ڪلب ۾ ماني به مون سان گڏ کائي، مطلب ته هن پنهنجي ادائن سان مون کي گرفتار ڪري وڌو. مٿس هڪ عاشقانه شعر ٺاهيم جو مسٽر پانڌياڻيءَ ڏسي ورتو ۽ مون کي چيائين ته چپ چئن شاهي حسن ۾ ڏٺو ڇا ائين جو اچي چٽو ٿيو آهين؟ مون چيو مانس ته پانڌ ياڻي رومي صاحب فرمايو آهي ته:

گفت ليلي را خليفه آن توئي
کز تو مجنون شد پريشان و غوي
از دگر خوبان تو افرون نيستي
گفت خامش چون تو مجنون نيستي

هاڻي حسن منهنجو حياتيءَ دم معشوق رهندو. اهو فيصلو آءي. پانڌ ياڻي وات ڦاڙوڙو ڍڳل دهل هو، تنهن هن ڳالهه کي ڏاڍو مشهور ڪيو. آخر علي اڪبر جو منهنجو

نندي هوندي جو يار ۽ کوٽائي هو، تنهن کي خبر پيئي. مون کي چيائين ته اسماعيل چا ٿي ويو. تون ته پڻ تان ڪلنڊو آهين. ڪيئن ڦاٿين. مون با ادب چيس ته يار

ميری انکی نگاہوں لڑگئی تھیں رات محفل میں
یہ دنیا ہے، بس اتنی بات پھیلی، داستاں ہوکر!

ڪا ڳالهه شل ڪنهن جي هٿ نه اچي، بس پوءِ وڏائي ڪٽي وڃڻ ڪندس. چار محمد امين آيو، گهلو علي احمد آيو. هي آيو هو آيو. عرسائي خير ته آهي. مون چيو سڀ خير آهي. حسن منهنجو پهريون ۽ پويون دلبر آهي. تورا گهڻا ڏينهن گذريا ته ڏٺم ته امين، علي اڪبر، علي احمد سڀ حسن پويان مست هجن. مونکي رقابت ته ٿيندي ٿي ڪانه هئي. پاڻ خوش پيو ٿيان ته آئون اڪيلو ڪونه آهيان. حسن کي چيم ته منهنجي تقليد ڪندي عاشقن جو ٽولو تنهنجي پويان ظاهر ٿي پيو آهي. هن ويچاري جي منهن جو رنگ ورن ٿيو وڃي. خير منهن جو ڪچو ڪونه هو، سيٺي جو دوست هو. موڪل ملندي هئي ته آءٌ ڪيس هرو ڀرو عاشقانه شعر لکندو هوس ۽ پنهنجي پريشانيءَ ۽ بي چينيءَ جا باب بيان ڪندو هوس. هڪ دفعي خفي ٿي لکيائين ته منهنجو ته وڏو ڀاءُ آهين. تنهنجي لاءِ منهنجي دل ۾ اتساه عزت آهي. توکان سواءِ ته مان ڪنهن سان گهمڻ ڦرڻ به ڪونه وڃان، باقي توکي پريشان ڇو ٿيڻ گهرجي؟ جيڪڏهن آءٌ تنهن جي پريشانيءَ جو باعث آهيان ته مون کي وسارڻ جي ڪوشش ڪر، پيو ڪهڙو علاج آهي. خير اسانجو سال ختم ٿيو. موڪلايو سين ۽ ان ڏينهن کان وٺي آخر دم تائين محمد حسن مون کي اها عزت ۽ محبت ڏيندو هو، جو آءٌ بيان نٿو ڪري سگهان. وٽس ويندو هوس ته گويا مرشد اچي لٿو. سوين خوشامديون ڪندو هو ۽ اکين ۾ جايون ڏيندو هو. پاڻ بي اي پاس ڪري ڪوٽڙي هاءِ اسڪول ۾ پهريائين اسسٽنٽ ۽ پوءِ هيڊ ماستر ٿيو. ڪجهه وقت ميهڙ جي هاءِ اسڪول ۾ نائب هو. ديوان جڳت سنگ

ڪليڪٽر هو. ان جي ناالي سان جڳت سنگ هاءِاسڪول جو بنياد رکيو ٿي ويو. مون کي لکيائين ته هڪ شعر موقعي موافق لکي موڪل. لکي موڪليم. سندس ڏاڍي عزت ٿي. پوءِ داد و ميرپورخاص ۾ حيدرآباد ميونسپل جو چيف آفيسر ٿيو ۾ مون کي هر دم پنهنجي بزرگ ياءِ جهڙي عزت ڏيندو هو. اوچتو اپنڊڪس جو حملو ٿيس. حيدرآباد اسپتال ۾ ئي وفات ڪيائين. مان حيدرآباد کان ڪوٺڙيءَ تائين روئندو ويس. ان موقت هو ڪوٺڙيءَ ۾ ئي رهندو هو جتي سندس چاچي مرحوم محمد هاشم کيس نپايو هو، چاڪاڻ جو سندس والد مرحوم ننڍپڻ ۾ ئي کيس ڇڏي دارالبقا ڏي هليو ويو. سندس محبت جو داستان لکان ته هڪ چڱو خاصو دلچسپ ڪتاب ٿي پوي. الله تعاليٰ مرحوم کي غريق رحمت ڪري آمين.

المقصد ته مولانا وفائي، حافظ محمد صادق، قريشي فتح محمد، علي اڪبر مولاناهدايت‌الله، منهنجي حلقہ احباب مان چند دوست هوا، جن سان پنهنجي خاص دل بستگي هئي ۾ جن جي دوستي ۾ رهي مون گهڻو ڪجهہ پرايو. هينئر هو هن دارفانيءَ کي ڇڏي ويا آهن. خدا وند تعاليٰ سندن قبرن کي نور محمديءَ سان روشن ڪري مان فقط هينئر سندن مٺڙيءَ صحبت جون يادگيريون دل ۾ سانڍي پرنم ٿيندو رهان ٿو هن فاني دنيا ۾ نہ ڪو رهيو آهي نہ ڪو رهندو تنهن ڪري

لازم ہے ہر بشر کو خیال قضا رہے
ہم کیا رہینگے، جب نہ رسول خدا رہے.

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته شاعريءَ جو مرض مون کي وڪوڙي ويو، ڏوي ذري ڳالهہ تي شعر، دوستن کي خط لکان ته شعر ۾، مبارڪباد ڏيان ته شعر ۾ گفتگو ڪريان ته ڪي نہ ڪي شعر پڙهان. منهنجي لاءِ شاعري بد بختي ڪٺي آئي، ويتر جو انهيءَ شاعريءَ مون کي ڪجهہ عاشق مزاج بہ بنائي ڇڏيو، تنهن ته مون مان محنت جو مادو ڪيڏي قٽو ڪيو

۽ سستي گهر ڪري ويئي. پڙهڻ کان دل لهي ويئي. هونءَ جو ٢ ـ ٣ بجه رات تائين پڙهيو هو، تنهن سان دل نه لڳي. سوير ڏي بستري تي دراز ٿي ويندو هوس ۽ ننڊ به نه ايندي هئي. پاسا پيو بدلائيندو هوس.

کباب سيخ کے مانند ہم پہلو بدلتے ہیں،
جو جل اٹھتا ہے یہ پہلو تو، وہ بدلتے ہیں.

منهنجو روم ميٽ مسٽر پانڊياڻي مون کي چوندو هو ته ”چو خدا خراب ڪيو اٿئي؟ اٿي ويهي پڙهه، امتحان اچي سر تي بيٺو آهي. تون سمهي ٿو رهين ته مون کان به پڙهڻ نٿو پڄي ۽ اکيون ننڊاکڙيون ٿيو وڃن. منهنجو به تو پڙهڻ وڃائين. حسن کي وساري ڇڏ آخر هن ۾ ڏٺو ڇا اٿئي؟“ هو ته ويچارو سچو وقت توسان گڏ آهي پسوه هيءَ ڏراز ڏي کهڙي ڪئي اٿئي؟ دل تان لاهي ڇڏينس وغيره وغيره نصيحتون ڪندو هو. پر منهنجو اهوئي جواب ته:

شب و روز مانگتاہوں دعا ترک عشق کی،
دل جو نہ چاہتا تو، دعا میں اثر کہاں.

خير منهنجو اهوئي ڳڻ کهاڙيءَ ۾. پنهنجا ته شعر لکان، پر ٻين دوستن جي فرمائش تي انهن جي منظور نظرن جا شعر به انهن کي لکي ڏيان. بقول غالب:

اگر خط انکو لکھوائے کوئی تو مجھ سے لکھوائے،
ہوئی صبح اور رکھکر کان پر اپنے قلم نکلے.

ڪجهه پڙهڻ جو خيال ڪريان ته دل نه لڳي. وري ڪتاب مٿان ڦٽو ڪري وري کان پڙهان ۽ ڪجهه نه سمجهان. وري ڪتاب رکان. ڪا مصرع دل و دماغ تي ترڙي اچي ته شعر لکڻ ۾ لڳي وڃان ۽ شعر ۾ ڪجهه جو ڪجهه لکندو رهان ۽ وري چوان ته:

بک رہا ہوں جنوں میں کیا کیا کچھ،
کچھ نہ سمجھے خدا کرے کوئی!

هڪ دفعي پنهنجي ڪرسيءَ تي شعر لکڻ ۾ محويت هئي تہ اوچتو مسٽر پانڊياڻي جو ٻاهر وبل هو، سو روم ۾ آيو. پتو نہ پيم، هو بہ ٻليءَ پير اچي آهستي آهستي منهنجي پٺيان اچي بيٺو ۽ سمورو شعر جو لکيم پڙهندو پئي ويو. مون بہ نالي واري مصرع ختم ڪئي ۽ هن بہ زور سان السلام عليڪم ڪئي. چيائين تہ بس خدا توکي اهو شغل ڏنو آهي تون پڪ ناپاس ٿيندين، جو شعرن ۾ اهڙي قسم جون تمنائون ڪري رهيو آهين!! مون چيو يار اهڙي تہ وائي وات نہ ڪر. چيائين تہ پنهنجا افعال ڏس. شعر مون کي ڏي تہ پڙهان ڏاڍو سٺو آهي.

ميٺارام هاسٽل ۾ البتہ اهو دستور ٿي ويو هو تہ، ڪنهن کي بدنام يا خوار خراب ڪرڻ لاءِ ”ليم پون“ يعني گلا جا پترا لکي هاسٽل خواهہ ڪاليج جي ڪن خاص جڳهين تي چنبڙائي ڇڏيندا هوا، جي صبح جو سڀڪو پڙهندو هو. ۽ هن مظلوم جي رسوائي ٿيندي هئي. منهنجي دوست مسٽر پانڊياڻيءَ هڪ دفعو اهڙو ”ليم پون“ لکي مشتهر ڪيو هو. مان انهن جا بالا نہ ٿو لکان جن تي اهو ”ليم پون“ لڳايو هوائين.

خير وقت انهن آلجهڻ ۽ ڪشمڪش ۾ گذرندو رهيو. امتحان سينئر بي اي جو اچي ويو. امتحان ۾ ويٺاسين. پيپر بہ ڏکيا نڪتا، منهن ڏنوسين. راتين جا اوجاڳا ڪري ڪتابن ۽ نوٽن سان رهاڻ ڪئي سين. امتحان ختم ٿيو. هن گرانبار کان سبڪدوش ٿياسين. اڳتي ڪم ڪريم تي ڇڏياسين. ڪاشن مني واپس ورتي سين. ڪلب جو حساب ڪتاب ڇڏايوسين ۽ ڳوٺن ڏانهن واپس وڃڻ جي تياري ڪئي سين ۽ اني رزلٽ جو انتظار ڪندا هواسين، ڇو تہ اسان جي مستقبل جو دارومدار هن سال جي نتيجي تي هو. ڪاليج ڇڏڻ وقت سڀڪو ڪک پن ٿي ويو. مان بہ ٽي ڏينهن وڌيڪ ڪراچيءَ ۾ رهيس. هاسٽل ۾ وڌيڪ رهڻ لاءِ بو-ايم ملڪاڻي صاحب کان اجازت طلب ڪيم، جا هن صاحب فراخدليءَ سان ڏني. مان مولانا وفائي،

قريشي فتح محمد ۽ مولانا هدايت الله کان به موکلائڻ ويس ۽ هرهڪ پروفيسر وٽ به ويس. پروفيسر صاحبان کان ٽيسٽيمونيل (سرٽيفڪيٽ) جي طلب به ڪيم. پرنسپال بتاڻي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، پروفيسر ايل - ايچ اجواڻي ۽ پروفيسر ٽي-ايم آڏواڻيءَ مون کي نهايت وڏي خوشيءَ سان لکي ڏنا، جي اڄ به منهنجي رڪارڊ تي موجود آهن ۽ انهن کي مان پنهنجي هڪ وڏي دولت شمار ڪريان ٿو.

ٽيسٽيمونيل وٺڻ جي منهنجي ڪنهن به ٻئي سنگتيءَ کي سمڪ ڪانه آئي، شايد انڪري جو هنن جي پروفيسرن سان شخصي واقفيت نه هئي. منهنجي پرنسپال بتاڻيءَ ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ سان ته گهڻو اڳ وچ جو رستو هو ۽ پروفيسر اجواڻي ۽ آڏواڻيءَ سان به ڪڏهن ڪڏهن وڃي ملاقات ڪري ايندو هوس. ويتر جو مشاعرن ۽ مجلسن ۽ مسيلنيءَ ۾ ڀرو وٺندو هوس ان ڪري هنن وٽ ڪافي مقبول ٿي چڪو هوس. اهوئي سبب هو جو هنن دل کولي وڏي خوشيءَ سان ۽ اکر لکي به ڏنا ۽ مون کي وِش (دعا) به ڪيائون. آخر ته آن جو منهن جنڊ ڏانهن. مهربانن، دوستن ۽ احبابن کان رخصت ٿي گهر آيس. امتحان جي رزلٽ نڪتي. ڀريون پيرو ناڪاميءَ جو منهن ڏٺم. والنٽري انگلش جي پيپر ۾ فيل ٿيس. مون سان گڏ منهنجا دوست علي اڪبر، پانڊياڻي، جواد حسين ۽ چند ٻيا دوست به، ويچارا ڊهي پيا. مون چيو ته اڪيلو نه آهيان "هم تو ڈوبينگے صنم، تم کو بهي لے ڈوبينگے" هڪ ٻئي تي خط و ڪتابت رستي شرم وندرائڻ لاءِ ڪلون ڪيونسين هي سال ۱۹۳۰ع هو. منهنجي والد مرحوم کي به منهنجي ناڪاميابيءَ تي صدمو رسيو، مگر هو نهايت بلند حوصلا ۽ باهمت انسان هو، مون کي همٿائڻ لڳو ته "فکر نه ڪر ناڪامي ڪاميابيءَ جي ڪنجي آهي وري همت ڪر محنت ڪر فتح تنهنجا قدم چمندي" وغيره وغيره. علي اڪبر ۽ آئون

۽ هميشه گڏ هوندا هواسين. مون کي ايترو ته جيترو هن کي شاڪ پهتو. سندس والد محترم به پيرسن هو. ان جوکين ايترو خوف نه هو جيترو وڏي ڀاءُ ڊاڪٽر حاجي محمد عليءَ جو، چيائين ته "ڀائو مون کي ماري ڇڏيندو. اڳي ئي پيو مون کي ٺوڪيندو هو ته "اوهان کي گهرجن ياريون دوستيون، ڪلون چرچا ڪچهريون ۽ گهمڻ ڦرڻ" هاڻي جو فيل ٿيو آهيان سو ڏاڍو ڪاوڙبو پر "هرچه آيد بر سر من يا نصيب."

ان زماني ۾ اهين ڪونه هو ته ڪمپارٽمينٽل يا سپليمينٽري امتحان ٿيندا هوا يا گريسون ملنديون هيون. هڪ ڪم ۾ فيل ته سڄي امتحان ۾ فيل ۽ وري پوري هڪ سال بعد سڄو امتحان ڏيڻو پوندو هو. بد قسمتي ايندي آهي ته گاڏا پرجي ايندا آهن، منهنجن حالتن يڪسر ڦيرو کاڌو بابا مرحوم مخدومن جو خانگي ملازم هو، سو بيمار ٿي پيو. سرڪاري نوڪري ڪانه هئي جو پينشن ملي نوڪري ڇڏڻي پيس. هڪ بي روزگاري ٻي بيماري حالتون تشويشناڪ ٿي پيون، ڪو ڪمائيندڙ ڪونه هو. منهنجو وڏو ڀاءُ مرحوم عبدالستار سنڌ سي-آءِ-ڊي ۾ فورٿ گريڊ هيڊ ڪانسٽيبل (جمعدار) هو. فورٿ گريڊ جو پگهار ۲۸ روپيه ماهوار هو. منهنجو ڀاءُ محمد اسحاق مرحوم پڙهندو هو ۽ سڀني ۾ ننڍو ڀاءُ عبدالفتاح اڄ هالن جي ٽن درجن واري اي-وي-اسڪول ۾ تعليم وٺندو هو.

ابو امان ٿي پيرون ۽ چار ڀائر سميت رب جي ذوه تي، جو ساري جهان جو رب آهي. مون حالات جو مقابلو ڪرڻ جو تهيو ڪيو. جواد حسين شاهه کي چيم ته هو پنهنجي ڀاءُ عطا حسين شاهه موسويءَ کي چوي ته هو مون کي ٿرپارڪر ضلعي ۾ ڪنهن به انگلش ڪلاس جي ماستري ڏي. انگلش ڪلاس ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ جي حوالي هوا ۽ مسٽر عطا حسين شاهه ضلع ٿرپارڪر جي تعليم جو ائڊ منسٽريٽو آفيسر هو. ڪم جلد ٿي ويو. مون کي ڊگڙي جي ڳوٺ ۾ انگلش

ڪلاس ٽيچر جو آرڊر مليو. مان وچ ۾ دخل ڪار ٿيس. هڪ سال ۾ ٽي بدليون ٿيون. ڊگڙيءَ مان ٿلهڏيون ۽ اتان هيڊ ماسٽر برانچ مدرسي اي۔ وي اسڪول، ميرپور خاص. ١٩٣١ع جو سال ته اتي گذاريم.

باب ويهون

ٽنڊي محمد خان وارو وقت

١٩٣٢ع ۾ ٽنڊي محمد خان جي، اي۔ وي۔ اسڪول، جنهن ۾ ٤ درجا هوا اتي پهرين نائب ۽ پوءِ هيڊ ماسٽر مقرر ٿيس. اسڪول ميونسپالٽيءَ جو هو. ميرحاجي حسين بخش خان ميونسپل جو پريزيڊنٽ هو. مونکان اڳ جي هندو هيڊ ماسٽر اسڪول تي ڪانگريس جو جهنڊو چاڙهيو، جنهن جي پاداش ۾ هن کي نوڪري ڇڏڻي پيئي، ڇاڪاڻ جو ميرصاحب تي انگريز حڪومت جو دٻاءُ پيو ۽ کيس هدايتون ڏنيون ويئون ته هيڊ ماسٽر کو مسلمان رکو. اهو سبب هو، جو مونکان هندو ماستر مستر جي ڪرشن جو سينئر هو، تنهنکي رڳي مون کي هيڊ ماسٽر بنايو ويو. ميونسپالٽيءَ ۾ هندو ميمبرن جي اڪثريت هئي، تن منهنجي تقرر تي سخت اعتراض ورتو. سول ڪورٽ تائين معاملو ويو. تقدير مونکي هتي به رهڻ نه ڏنو، جنهن جا به ٽي سبب هوا. پهريون ته منهنجو والد مرحوم ١٩٣٢ع ۾ وفات ڪري ويو، ٻيو مونکي اوچتو لقوه جو حملو ٿيو، جنهن مان

جيتوڻيڪ ٻن هفتن اندر مڪمل صحت يابي ٿي. ٽيون ته سنڌ جدا جي تحريڪ هلندڙ هئي ۽ مسلمانن اهو ٺهراءُ ڪيو ۽ هڪ جمعو مقرر ڪيو ته نماز بعد جامع مسجدن ۾ دعائون گهريون ۽ تقريرون ڪري سنڌ جي جدائيءَ لاءِ ٺهراءُ پاس ڪيا.

مان، ميمڻ محلي ۾ جامع مسجد جي بلڪل سامهون هڪ ٺيڪيدارن جي اوطاق هئي، ان ۾ رهندو هوس. جمع جي ڏينهن سڀني مون تي زور ڀريو ته تون تقرير ڪجانءِ ۽ ٺهراءُ لکي پاس ڪرائجانءِ. جماعت جي اصرار تي لبيڪ چيم هڪ شعر ۾ لکيم جو ٺهراءُ پاس ٿيو سي-آءِ-ڊي وارا به ڪي آيل هوا. مون تي رپورٽ ٿي هندن وجهي. وڏي ٽنڊي ڊويزن جي ڊپٽي ڪلڪٽر لالا (شڪارپوري) کي پڙڪايو. نتيجي ۾ مونکي حڪومت ڪان وارننگ آئي ته سياسي ڪمن ۾ بهرو نه وٺ نه ته تو تي سخت قدم کنيو ويندو. بهرحال آئون ٽنڊي محمد خان ۾ خوش رهي نه سگهيس. والد مرحوم جي گذارڻ سبب گهر کي ويجهو رهڻ ضرور ٿي پيو. انڪري اڏيري لعل جي انگلش ڪلاس کي اچي وسايم.

ٽنڊي محمد خان ۾ منهنجو وقت چڱو گذريو. مير پير بخش خان، ميرعلي بخش خان ۽ سيد محمد عارف شاه ۽ عليڏنو شاه منهنجي تلاميذ رشيد مان هوا. هتي اي-وي-اسڪول ۾ ڪو به مسلمان ماستر نه ڏٺو هو. ويتر جو مان هيڊ ماستر ٿيس ته ڏاڍا خوش ٿيا ۽ مان به سندن هر طرح سرپرستي ڪندو هوس. مير حاجي حسين بخش خان ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو ۽ ٻين مسلمان ميمبرن مان سيٺ لقمان مرحوم سان منهنجو گهاٽو تعلق ٿي ويو. سندس ننڍو ڀاءُ سيٺ محمد جو پوءِ شهيد ٿي ويو. منهنجي تمام گهڻي خوشامد ڪندو هو. سيٺ موليڏنو سندن چاچو جنهن کي عرف عام ۾ ”سيٺ مولو“ چوندا هوا، هڪ پيرسن بزرگ هو. ٽنڊي محمد خان ۾ به سندس ڪيترديون ئي جايون هيون، سو مونکي پٽن وانگي پيار ڪندو هو ۽ هڪ

جاءِ بنا مسواڙ جي مونکي ڏنائين ته تپيدار کي ڇڏي اتي اچي رهان. مير غلام علي ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هو ۽ مير غلام الله مير حاجي حسين بخش جو وڏو پٽ پڙهندو ڪونه هو. هن ٣-٤ درجا پڙهي تعليم ترڪ ڪري ڇڏي هئي. هي ٻيئي صاحب سندن حيدرآباد واري بنگلي تي اڪثر اچي رهندا هوا ۽ ڪئٽالاگ ڪٽي ايندا هوا. جن مان سينٽ ۽ رومال ۽ پيون اهڙيون شيون انتخاب ڪري مون کي چوندا هوا ته هنن جا آرڊر لکي ڏي ۽ وي. پي طور سامان گهرائي ڏي. سندن پاران آرڊر لکڻ جي مشغولي منهنجي سپرد هئي. بهرحال جڏهن مون ٽنڊو ڇڏيو ته هنن سڀني کي منهنجو ڏک ٿيو. مون کي خود هنن کي الوداع ڪندي ڪافي قلق رسيو، ليڪن حالات جي تقاضا هئي منهنجي وس کان ڳالهه ٻاهر هئي. حڪيم غلام مرتضيٰ شاهه، مسٽر نصير محمد نظاماڻي وڪيل، مولوي نور محمد نظاماڻي (ايڊيٽر نور اسلام)، ۽ مير فتح محمد خان مير پير بخش جو والد انهن مهربانن مان هوا، جن وٽ منهنجي رهڪ هوندي هئي. اهي سڀ مون کي سمجهائڻ لڳا ته اوهان نه وڃو، ليڪن منهنجو ڏاڏو ٻاڻي ٽنڊي محمد خان مان ڪڄي چڪو هو. اسڪول ۾ شاگردن ۽ ماسترن مون کي موڪلائڻ جي پارٽي ڏني. مون هڪ وڏو الوداعي شعر لکي پڙهيو جنهن ۾ سڀني استادن جا نالا هوا. اهو شعر مون وٽ موجود آهي، مگر هتي طوالت جي سبب لکڻ ضروري نٿو سمجهان. بهرحال موڪلائڻ وقت مير صاحب مون کي هڪ عمدو ٽيسٽيمونيل ڏنو.

باب ايڪيهون

اڏيري لعل جو دؤر

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي تہ ننڍو محمد خان چنڊ ڻ ڪانپوءِ آءٌ اڏيري لعل انگلش ڪلاس ۾ ٽيچر ٿي آيس، هتي مون کي اهڙي شفيق دوست جي صحبت ملي، جنهن کان نهايت مسرور ٿيس. هو صاحب ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ خواه ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ جو ميمبر بہ هو ۽ انگلش ڪلاس سندس سعيي ۽ ڪوشش جو نتيجو هو. مطلب تہ هو صاحب ساري اسڪول جو روح روان هو ۽ پنهنجي اسڪول جي هر طرح سان مدد ڪندو هو. سنڌي اسڪول جو هيڊ ماستر حاجي عبدالرؤف ڪيپرائي هو جو نهايت ديندار ۽ هوشيار استاد هو، مانيون سومر پٽي پٽيوالو تيار ڪندو هو ۽ پوڙ حاجي عبدالرؤف شاگردن جي مدد سان تيار ڪندو هو. اڏيرو لعل هڪ ننڍو واهڻ هو، شروعات ۾ تہ هن ڳوٺ جي چڱي رونق هئي، مگر جڏهن هندن اڏيرو لعل جي مقبري مٿان اڏيري لعل جو هڪ بت نصب ڪيو، تڏهن وڏا تڪرار هليا ۽ گهڻا هندو لڏي ويا. گجرات جا وڏا وڏا هندو سيٺ جي اڏيري لعل جا شش ۽ حاڻي هوا، تن بہ اچڻ ڇڏي ڏنو. اسڪول جي پڪي عمارت خود هڪ هندو سيٺ جي هئي، جا لوڪلبورڊ ان کان مٺ جيترن پئسن ۾ خريد ڪري ورتي ۽ اسڪولبورڊ کي سرڪاري ملڪيت بنائي ڏني ويئي. اها سڀ ڪوشش محمد صالح شاهہ صاحب جي هئي، جنهن کي عام طرح سائين پيدل شاهہ سڏيندا هوا، اسڪول معنيٰ سيد محمد صالح شاهہ ۽ سيد محمد صالح شاهہ معنيٰ اڏيري لعل جو اسڪول. صاحب موصوف ڪوشش ڪري سڀني شاگردن جون فيون معاف ڪرايون ۽ ڪيترن کي ٣-٢ روپيہ ماهوار وظيفو بہ ڏياريو. منهنجي وڃڻ وقت فقط

٨ ڇوڪرا انگلش ڪلاس ۾ هوا جي اسانجي متحده ڪوشش سان وڏي ٣٥ کي وڃي پهتا ۽ هڪ پرپور ڪلاس منهنجي نگرانيءَ ۾ قائم ٿيو. هي سال ٣٣-١٩٣٤ع هو.

مون اڏيري لعل اسڪول ۾ هڪ ريڊنگ روم ۽ لئبريري قائم ڪئي ۽ هڪ ننڍو ميوزم به ان سان گڏ هو. ڪتابن جو ڪافي ذخيرو ڪٺو ڪيو ويو. اخبارون ۽ رسالا گهرايا ويا ۽ ميوزم لاءِ ڪيتي نادرات جمع ڪيا ويا. صبح جو مناجات لاءِ هارمونيم ورتو ويو. راندين لاءِ فٽ بال ۽ ڪرڪيٽ جو سامان خريد ڪيو ويو ۽ ڊبيٽنگ سوسائٽيءَ کي جنم ڏنو ويو ۽ ڊرئميٽڪ منڊليءَ جو بنياد وڌو ويو. مطلب ته اهڙو ڪوبه تعليمي شعبو نه رهيو. جنهن کي وجود ۾ نه آندو ويو. هڪ دو هفتو رسالو ڪڍيو ويو جنهن جو نالو 'لعل' رکيو ويو. جو مان پنهنجن هٿن سان لکندو هوس ۽ شاگردن جا ننڍا ننڍا مضمون ان ۾ درج ڪيا ويندا هوا. محمد پنجي، الهه ورايو پنجي ۽ ميٺو "ميٺا رام" شاگرد نهايت سريلا ڳائيندڙ هوا ۽ ماستر ويرومل پاڻ هڪ هارمونيم ماستر به هو پيڳت به هو ۽ سندس آواز نهايت سندر ۽ مٺو هو. اهو شاگردن کي راڳ جي تربيت ڏيندو هو. ڊراما اسٽيج ڪرڻ جي فن ۾ اسڪول بورڊ جو هيڊ ڪلارڪ مسٽر ليلارام وڏو ماهر هو. هن حيدرآباد ۾، عامل معاشره ۾ جيڪي ڏيتي ليتي باهت اوٿايون هيون، تن تي ڪيترائي سوشل ڊراما اسٽيج ڪرايا هوا، جنهن ڪري کيس خاص تجربو هو. اهڙي ماڻهوءَ جي مدد مون کي هن ڪم ۾ نهايت ڪارآمد ثابت ٿي مون "ڊزن ڊايالاگ" لکيا، جي پوءِ انهيءَ نالي سان ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيا. ڊايالاگ سڀ درسي ڪتابن جي سبقن تان ٺاهيا ويا هوا. مثلاً قاضي ۽ ٻه ٻار، "رامجي ۽ ٿيي ٽڳ"، "حاتم ۽ نوفل"، "شير شاهه جو انصاف" وغيره وغيره مسٽر ليلارام کي منٿ ڪيم ته اسان کي اڏيري لعل ۾ هڪ ڊراما ڪرڻ ۾ مدد ڏئي

هن قبول ڪيو، هفتہ ڪن ڏينهن کان پوءِ اسان کيس موڪليو ويو. اسٽيج جو سامان ونگس، پردا وغيره وغيره حيدرآباد مان گهرايا سين جوڪرن کي تياريءَ ۾ مصروف رکيو سين، ٽڪيٽون ڇپايون سين، جيڪي گيٽ ڏاڍا لڳن ۾ هوا تن جي جدا هڪ چوبڙي ڇپائي ويئي. تياريون مڪمل ٿيون، ڊرامہ منعقد ٿيو. ماڻهن جا وات ڦاٽي ويا جو اڏيري لعل پنهنجي تاريخ ۾ اهڙو فنڪشن نہ ڏٺو هو، واه واه ٿي. سيد محمدصالح شاهہ صاحب آيل معزز مهمانن ۽ آفيسرن کي خوش آمديد ڪيو. مسٽر يوسفاڻي محمد الياس هالا جو مختيارڪار هو، ان صاحب صدارت ڪئي. شاهہ صاحب پنهنجي تقرير ۾ نهايت تعريف ڪئي. جنهن جي نتيجي ۾ مون کي اسڪول بورڊ هڪ قرارداد پاس ڪري آفرين نامو ڏنو.

سال ١٩٤٣ع جو عرصو اسڪول کي اوج تي آڻڻ ۾ لڳو. مسٽر جوشي ان وقت حيدرآباد ضلع جو ڪليڪٽر هو. سائين صالح شاهہ ان کي اسڪول جي معائنہ لاءِ دعوت ڏني صاحب موصوف قبول ڪئي. مون سندس آمد تي هڪ اڊريس لکي جا کيس پيشگي ڏيکاري ويئي. موصوف چيو تہ سپاسنامہ تہ گورنرن يا ايگزيڪيوٽو ڪائونسلن جي ميمبرن کي ڏنا ويندا آهن نہ ڪليڪٽر کي، جو هڪ ملازم آهي. مگر شاهہ صاحب کيس مڃايو. آخر اڏيري لعل آيو. اسان اسڪول خواه اسڪول ڏي ويندڙ رستي کي خوب سينگاريو مون اڊريس پڙهي شاگردن هڪ مرحبائي راڳ ڳايو، جو مون اردوءَ ۾ لکيو هو ڇاڪاڻ تہ مسٽر جوشي سنڌي نہ ڄاڻندو هو. هن مرحبائي راڳ جو مطلع هو.

مرحبا صد مرحبا جوشي صاحب آج آئے ہیں،
درو ديوار اب اسڪول کیسے جگمگائے ہیں

اڊريس ۾ موصوف کان فقط ٻہ گهرون ڪيون سين. هڪ تہ اسان جي لئبريري ۾ ريڊنگ روم رجسٽر ڪري، ٻيو اسان سان

هميشہ همدرديءَ جو سلوڪ ڪري. لئبريري رجسٽر ڪرڻ سندس اختيار هو. هڪدم آرڊر ڪيائين ۽ اسان کي سنڌ آفيشل گزيٽ گورنمينٽ گزيٽ، ڪو آپريٽو سوسائٽيئين جون ۽ ايڊيو ڪيشنل ڊيپارٽمينٽ جون ساليانيون رپورٽون ۽ بمبئي پراونشل اسيمبليءَ جي ڪاروائي وغيره جو سڀ لٽريچر مفت ملندو هو، ۽ ٻيا رسالا به اڌ قيمت ۾ ملڻ لڳا. اسڪول جي ساڪ وڌي، جنهن ڪري هر ڳالهہ ۾ اسان کي رعايت ملندي هئي.

هڪ ڪو آپريٽو اسٽور کوليو ويو، جو ترقي ڪري هڪ وڏو شاپ ٿي ويو شهر جا ماڻهو اسان کان سامان وٺڻ لاءِ ايندا هوا جو اسانوٽ سستا آگهہ هوا تمام معمولي فائدي سان فقط شاگردن لاءِ شيون مهيا ڪيون وينديون هيون ليڪن هاڻي سڀن کي بہ ساڳين نرخن سان ڏيڻ لڳاسين. برانچ پوسٽ آفيس کولائيسين جنهن جو برانچ پوسٽ ماسٽر بہ مسٽر حاجي عبدالرؤف هيڊ ماسٽر هو، مطلب تہ جهنگل ۾ منگل لڳي ويو. شاگرد ڪٿان ڪٿان جا اچڻ لڳا. هڪ ننڍڙو بورڊنگ قائم ڪيوسين، حيدرآباد، شهدادپور، ملڪسي، ٽوڙها، کدريون، هڪڙا، گهانگلا، اڏيرولعل اسٽيشن، ڪيهر، سيڪات، هالانوان ۽ نصرپور کان شاگردن داخلا ورتي. فتح محمد شاہ ۽ سندس ڀاءُ تاج محمد شاہ اڏيريلعل اسٽيشن کان ٽپال آڻڻ لاءِ ميل رنر هوا ۽ هڪ پنجابي نيڪمرد ”ڪفايت علي“ پوسٽمين هو جو پڻ اسڪول جي بورڊنگ ۾ قيام ڪندو هو ۽ شاگردن کي پنجگانہ نماز پڙهائيندو هو. قرآن شريف جي تعليم بهرحال حاجي عبدالرؤف پاڻ ڏيندو هو. اسڪول جي مشهوري ايتري تہ ٿي ويئي جو ڪٿان ڪٿان جا ماسٽر ۽ ٻيا تعليم ۾ دلچسپ رکندڙ حضرات هلي اچي اسان جو اسڪول ڏسندا هوا. مون کي لئبريريءَ جو پريزيڊنٽ بلڪ باني تصور ڪيو ويندو هو. هتي اهو هرگز وسارڻ نہ گهرجي تہ هيءُ سڄو ڪم شاہ صاحب جو هو. سان رٿون ڏيندو هوس ۽ صاحب موصوف هڪدم انهن کي عملي جامہ پهرائڻ لاءِ

سراپا ڪوشان ٿي ويندو هو.

سال ١٩٣٤ع ۾ ڪي باقي رهيل ڳالهيون به پايه تڪميل تي پهتيون مسٽر بي. ٽي چار، هڪ بنگالي جينٽلمين اسڪائوٽنگ جو پراونشل آرگنائيزر ڪراچيءَ جي پرسان ملير ۾ اسڪائوٽس جي اچي هڪ تربيتي ڪيمپ لڳائي. مون کي اسڪول بورڊ ڊيپوٽ ڪيو ڏهه ڏينهن تربيت هئي، ڪئمپ جو نالو ”اسڪائوٽرس ڪيمپ هو. اسڪائوٽنگ جا ڏهه اصول نهايت عملي طرح سيکاريا ويا. جيڪڏهن ڪئمپ جي ڏهن ڏينهن جي تربيت جي مان ڊائري لکان ته جيڪر هڪ جدا ڪتاب ٿي پوي. لهاذا درگذر ڪريان ٿو لارڊ بيڊل پاول تي خدا رحمت ڪري، جنهن هيءَ آرگنائيزيشن وجود ۾ آندي. ڏهه ڏينهن پورا ٿيا، سرٽيفڪيٽ مليو. ڪيمپ کي ڇڏڻ تي دل نه پئي ٿئي، ليڪن ٻي ڏينهن اچڻي هئي. مون حياتيءَ ۾ پهريون دفعو نڪر يعني چڏي پاتي. حيا پئي آيو، ليڪن اسڪاوٽ ڊريس ۾ شامل، هئڻ باعث لازمي طرح پائڻي پيئي.

اڏيرو لعل موٽڻ تي شاه صاحب کي ڪئمپ ۾ تربيت جو سربستو احوال ٻڌايم ۽ خواهش ڏيکاريم ته پنهنجي اسڪول ۾ هيءَ تحريڪ قائم ڪجي. ڪجهه شاگرد غريب هوا. ڊريسن جي ٺهرائڻ جي منجهن استطاعت نه هئي. شاه صاحب ١٥ ڊريسن جا پئسا، اسڪول بورڊ مان منظور ڪرايا، ڊريسون ٺهيون. شاگردن کي زيب تن ڪرايون ويون بينڊ وٺڻ جي طاقت نه هئي، فقط هڪ بيوگل ورتو سين. اسڪاؤٽنگ سان گڏ ريڊ ڪراس به قائم ڪيو سين. جيڪي سکي آيو هوس انهن سطور تي شاگردن کي تربيت ڏنم.

اسڪاؤٽنگ جو لٽريچر ڪراچيءَ مان اسڪاوٽ هيڊ ڪوارٽرس مان گهرايم. فرسٽ ايڊ جي تربيت تي خاص توجه ڏنم. فرسٽ ايڊ باڪس عدد به گهرايم. اڏيرولعل ننڍڙو ڳوٺ هو، ڪو به ڊاڪٽر يا حڪيم ڪونه هو. ان ڪري عام ماڻهن جو به علاج اسان وٽ ٿيندو هو ۽ سڀڪو، دعائون ڪندو هو.

اڏيرو لعل آهو قديم شهر آهي، جنهن سان ديني علم جون ڪيتريون ئي ڳالهيون منسوب آهن. هي شهر ٽن ڇئن پاڙن ۾ ورهايل آهي. هڪ پاڙي ۾ اڏيري لعل جا شيخ ٻئي ۾ ٻئي ۽ ٻيون ذاتيون، ٽئين ۾ هندو، چوٿين ۾ اڏيري لعل جي درٻار جا ٻاوا ۽ پنجين پاڙي ۾ اڏيري لعل جا سيد. هن پاڙي کي دائرو شريف ڪوٺيو وڃي ٿو. دائره شريف ۾ ٻين ديني علوم سان گڏ خاص اهميت جنهن ڳالهه کي هئي سا هئي قرآن پاڪ جي قرآت جنهن لاءِ هتي چڱا چڱا قاري هوندا هوا جي خاص قرأت سيکاريندا هوا ۽ قرآت جي فن ۾ دائرو شريف سنڌ ۾ واحد ادارو هو. دائري شريف جي مسجد ۾ ان وقت ٻه مولوي عبدالله جمالي، مولوي عبدالحق ٽيڙهيءَ جو سنديافته ۽ مولوي سليمان ٿوڙهن جو اڪثر و بيشتر ايندا رهندا هوا. مولوي محمد سليمان پير جهنڊي جو پڙهيل هو ۽ اهل حديث هو ۽ باقي ٻه مولوي صاحب سنت جماعت جا هوا. مسجد شريف ۾ جمع جي نماز پڙهي ويندي هئي جتي آسپاس جا مسلمان نماز لاءِ اچي گڏ ٿيندا هوا. سيد يارمحمد شاهه دائري شريف جي سيدن مان هو ۽ خود قاري هو. منهنجي مٿي ذڪر ڪيل مولوي صاحبن سان گهاٽي سنگت ٿي ويئي، جن جي خيالات کان ڪافي مستفيض ٿيندو رهندو هوس. سنڌ ۾ هڪ پهاڪو مشهور آهي ته ”چوڪرن اُٺ مسجد (مسيت) تي چاڙهيو هو.“ آها مسجد شريف اِها دائري واري هئي، جتي عربيءَ ۽ قرآت جي طالبن جو اهو ڪارنامو هو جو ضرب المثل بنجي ويو. اُٺ ڪيئن مسجد تي چاڙهيائون ان جو ذڪر دلچسپ آهي مگر هتي ڊيگهه جي سببان نه ٿو ڪريان.

اڏيرو لعل شهر چونڪ هندن جي اڏيري لعل جي سببان هڪ تيرٿن جي جاءِ هئي، ان ڪري اتي جي ٻاڻي جو تمام گهڻو اثر رسوخ ۽ عزت هوندي هئي. وڏو ٻاڻو فوت ٿي ويو ۽ سندس پٽ پريتم داس گاديءَ تي ويٺو. جنهن سان

منهنجي ياراڻي هئي. انگريءَ ڪاڻس اڏيري لعل بابت ڪجھ حال احوال پڇي نوٽ ڪيم. وري شيخن کان به اڏيري لعل بابت حقيقتون حاصل ڪيم. اڏيري لعل جي درگاهه هڪ قلعي وانگر آهي ۽ ڪن ڪتبن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اها اورنگزيب عالمگير جي وقت جي ٺهيل آهي. بهرحال مون ڪجھ احوال گڏ ڪيو ۽ ان ڪي سهيڙي هڪ وڏو مضمون لکيم جو اخبار تعليم ۾ ڇپيو منهنجي عادت هوندي هئي ته جتي به ويندو هوس ته پڇا ڳاڇا گهڻي ڪندو هوس ۽ ان ذريعي ڪجھ نه ڪجھ مواد گڏ ڪري وٺندو هوس.

بقول سعدي رح:

تمتع ز هر گوشهء يافتم،
ز هر خرمن خوشهء يافتم.

مولوي عبدالله جمالي هڪ فقير ٿن ماڻهو هو. هڪ اڇي پڳ اندر مڙيئي اڳڙيون هڪ صدري ۽ هڪ سادي سٿڻ ۽ پيرن ۾ سنڌي جتي. ڪوبه ڪوٽ چولو هو نه هي ڪو مولوي آهي. هن کي شڪار جو شوق هوندو هو ۽ ان شوق پوري ڪرڻ لاءِ دائري شريف جي سادات ڪيس بندوق جو ليسن وٺي ڏنو. اڏيري لعل جي ويجھو جي هڙيون هيون، تن جا سَها هن صاحب ماري ڪٺائي ڇڏيا. تترن لاءِ به ڪال هوندو هو، ويجھي ڇڪ ۾ تتر ڇڏيو ڪونه هوائين. آخر اچي سيڪات جي باغن ۾ جي مور، هوا تن جي پويان پيو. مورن جا هٺي لاهه ڪڍي ڇڏيائين. هندو ماڻهو مور کي پوتر پکي سمجهندا آهن، تن کي ڏاڍي ڏکي لڳندي هئي ۽ واڇائيون ته مولوي عبدالله کي هٿ ڪٺي پاراتا ڏيندڙيون هيون ته ”مٺو مولبي ٿيو آهي پاپي ماريو.“ ”مورن ويچارن کي ٿو ماري- اهڙي بڪ اٿس ته وڃي مرون ماري کائي“- اسين ڪلندا هواسين. مولوي صاحب پاڻ به کلندو هو. روز شام جو کي هڪ به سها يا تتر يا هڪ مور جهاڙي ايندو هو ۽ اسان جي بورڊنگ هائوس ۾

ڪانئون جام هونديون هيون جي شاگردن پاڻ پڙهون ڪري ايندا هوا. اچي ڪانئن کي هٿ ڪنديندو هو ۽ سيخ تي سها تتر، ۽ مور پچائي پاڻ ٿورو ڪائيندو هو ۽ باقي شاگردن ۽ اسان کي ڏيندو هو. مان سائس شڪار تي هريس. ڪجهه بندوق هٿ ۾ سيکاريائين جو شوق آهي تر ڏانهن پاڻ ۽مان ڪٽي ويس. چرچن ۾ ته مولوي صاحب طاق هو. ڪچهريءَ جو ڪوڏيو، خوش خلقي ته ڪا ورٿي ۾ مليل هئس. فقه جي مسائل ۾ خاص درڪ هوس ۽ هن معاملي ۾ اڪثر ماڻهو هن ڏانهن رجوع ٿيندا هوا. مولوي سليمان جو وضع قطع جهنڊائي بزرگن وارو هو. مولوي عبدالحي جو عام مولوين وارو ۽ مولوي عبدالله جو عام هارين جهڙو حليه هوندو هو. الحمد الله مون کي چڱي صحبت ملي خدا جو شڪر ڪيم.

صحبت صالح ترا صالح ڪند

صحبت طالع ترا طالع ڪند

حاجي محمد صالح شاهه مولوي عبدالله جهڙي ملنگ جي تمام گهڻي پرگهور لهندو هو ۽ هو به ساداتن وٽ نهايت پاڻ کي سکيو ڀائيندو هو.

مون جيئن سال ١٩٣٠ع ۾ امتحان منجهه ناڪاميابي ڏٺي ۽ گهرو حالتون ڏکيون ٿيون، تيئن وري بي - اي پاس ڪرڻ جي ڳالهه جيئن دل تان مسخ ٿي وڃي ۽ حرف غلط وانگر ميٽجي وڃي، تيئن منهنجي هوبهو حالت اها وڃي بيٺي اهو سڀ ڪجهه وساري ويٺو هوس ته ڪو مون ۴ سال عمر عزيز جا مختلف ڪاليجن ۾ ڏڪا ڪاڏا ۽ ان جو ڦل ڇا مليو. مسٽر فتح محمد قريشي بي- اي- ايس- ٽي سي پاس ڪري ورتي ۽ مسٽر علي اڪبر به هٿي ڏٺي بي- اي جي ڊگري ورتي پهريون صاحب ٿرپارڪر ضلع ۾ فرسٽ سپر وائزر اسڪولس مقرر ٿيو ۽ ٻيو صاحب حيدرآباد اسڪول بورڊ ۾ هيڊ ڪلارڪ ٿيو. ديوان جشن مل جي ريٽائر ڪرڻ

ٿي حيدرآباد ۾ اڊ منسٽريٽو آفيسر جي جاءِ خالي ٿي. قريشي فتح محمد لاءِ خوب جدوجهد ڪئيسون. محمدصالح شاهه صاحب کي قريشي صاحب جي هوشياري ۽ پسنديده اخلاق جون ڳالهيون ٻڌائي ڪيس سندس مدد ڪرڻ لاءِ آماده ڪيوسين. شاهه صاحب ڪمر ڪشي بيٺو ۽ بفضل خدا اسان جون محنتون بر صواب نڪتيون قريشي صاحب اڊ منسٽريٽو آفيسر ٿيو. اڏيري لعل ۾ سندس پهرين دعوت ڪئيسون. هاڻي قريشي صاحب ۽ شاهه صاحب مون کي چوڻ لڳا ته اِين ٽوڪي انگلش ڪلاس ٽيچر جي حيثيت ۾ ڏسڻ نه ٿا گهرون. سڀ ڳالهيون وساري بي-اي ڏي ۽ ان سان گڏ ايس-ٽي-سي به ڏي. هي سال ١٩٣٤ع هو. همت جا هاري ويٺو هوس سا خبر ناهي ڪٿان موٽي آئي وسريل ڳالهيون ياد اچڻ لڳيون ۽ الله جو آسرو ڪري ٻنهي امتحانن جي تياري ڪيم. ايس-ٽي-سي امتحان ڪراچيءَ جي اين-جي-وي هاءِ اسڪول ۾ ٿيو ۽ عملي ڪم حيدرآباد ۾ تلڪ چاڙهيءَ جي شڪتي هاءِ اسڪول (جنهن جو باني ديوان ڪشنچند گلاب سنگهه گدواڻي رٽائرڊ ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هو) ۾ ٿيو جنهن لاءِ ان وقت جو، ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ايس-ڊي ڪنٽرڪٽر آيو. پيپر بمبئي ويندا هوا. الله جي احسان سان پاس ٿيس. بي-اي جو امتحان به ڏنم. پارسي اورل (زباني) لاءِ بمبئي ۾ ويس. بمبئي وڃڻ کان اڳ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ سان مليس، هن مون کي ڪاسمو پالٽين-ڊي-هوٽل جا بمبئيءَ ۾ محمد علي روڊ تي هئي، ان جي مئنيجر ۽ مالڪ ڏانهن خط لکي ڏنو. هوٽل جو مالڪ هڪ هندو حيدرآباد جو عامل هو. ٻي چٺي ڊاڪٽر دائود پوٽي ڏي لکي ڏنائين، جو ان وقت جوگيشوري (انڌيري) ڪاليج ۾ پروفيسر هو ۽ ٻئندرا ۾ رهندو هو. آءٌ هوٽل ۾ وڃي رهيس مئنيجر منهنجي تمام گهڻي خدمت ڪئي. ان کان ڏس پڇي ٻئندرا آيس. ڊاڪٽر موصوف کي مليس، ڏاڍو خوش ٿيو ۽

اورل امتحان واري ڏينهن مون کي پاڻ سان گڏ يونيورسٽي وٺي هليو. پروفيسر شيرازي منهنجو فارسي زبان ۾ امتحان ورتو. فارسيءَ ۾ منهنجو امتحان بهترين ٿيو، ڊاڪٽر دائود پوٽي خوشخبري ڏنم ته پرشين اورل ۾ ٿون سڄي يونيورسٽيءَ ۾ اول آيو آهين. ڏاڍو گڏ گڏ پئي ٿيس. پاڻ وٽ دعوت ڪيائين جنهن ۾ پنهنجي عزت چاتم. موٽي سنڌ کي وريس ۽ اڏيري آيس. حالي احوالي ٿيس. سڀ دعائون ڏيڻ لڳا. دعائن اثر ڪيو. رزلٽ نڪرڻ تي بي. اي ۾ ڪامياب ٿيس. فقط مئٽرڪيوليٽ مان بي اي ايس. ٽي. سي تي ويس. بمبئي وڃڻ کان اڳ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ وٽ هڪ فارسي شعر ناهي ويو هوس، جو هن پڙهي منهنجي پٺي ٺپري ۽ منهنجي خط سان گڏ اهو شعر به ڊاڪٽرداٿود پوٽه کي ڏيکارڻ لاءِ لفافي ۾ بند ڪري ڏنو هوائين اهو شعر هتي ڏيڻ مناسب نه ٿو سمجهان: مسٽر فتح محمد قريشي جيڪو سپروائيزر جي جاءِ ٿرپارڪر ضلع ۾ خالي ڪري آيو هو سا اڃا پري نه ويئي هئي. في الحال هڪ ٽيون سال ٽريننگ پاس ڪيل ماسترصاحب مسٽرحاجي خان ان جاءِ تي ڪم ڪندو ٿي رهيو. پوسٽ ائڊورٽائيز ٿي. مون کي درخواست ڪرائي ويئي. ٽي اميدوار هواسين. مسٽر حاجي خوجا، مسٽر پيرزادو (جو مسٽر عطا حسين شاه موسويءَ جو خاص دوست ۽ ٽيون مان. منهنجو دوست) مسٽر خوجا ته منهنجي فائدي ۾ هٿ ڪڍي ويو، باقي اسان ٻن ۾ مقابلو رهيو. خانبهادر غلام نبي شاه پريزيڊنٽ ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ ٿرپارڪر (ميرپور خاص) منهنجي مدد ڪئي ۽ مان چونڊجي ويس. ان ڪري مسٽرموسويءَ جي شروعات ۾ مون سان سهڻو سلوڪ ڪونه رهيو آخر منهنجي نوڙت هن کي پنهنجو ڪري ورتو. ۽ سمورو وقت هن جو سڻو ساٿي ۽ دوست راست ٿي رهيس.

آخرڪار اڏيري لعل کي خير باد ڪرڻي پيئي دوستن ۽ شاگردن تي منهنجي وڃڻ سان گويا هڪ شاڪ پهتو. ليڪن منهنجي ترقيءَ جو سوال هو، ان ڪري خوشيءَ جو اظهار ڪيائون

منهنجا شاگرد محمد لقمان ڪيبر، محمد سعيد انصاري، گل حسن پٺي ، جان محمد شاهه، غلام صديق شاهه، محمد خان شيخ، ۽ عبدالحئي عرسائي، ۽ ٻين مون کي پُرنم اکين سان اجازت ڏني. سائين حاجي محمد صالح شاهه مون سان حيدرآباد تائين گڏ آيو ۽ ڪانئن رخصت ياب ٿيس. اڏيرو لعل هڪ ديهاتي اسڪول هو، مگر اسان ٻنهي ان ۾ اهڙي ته زندگي ڦوڪي جو شهري اسڪولن کان به گوءِ کٽي ويو ۽ ڪٽي ڪٽي جا احباب اڏيري لعل اچي اسڪول جي ڪارڪردگي ڏسندا هوا ۽ متاثر ٿيندا هوا.

باب ٻاويهون

ميرپور خاص وارو زمانو

ميرپور خاص اچڻ سان منهنجي ڪائنات بدلجي ويئي، هڪ اهڙي ته چؤباري ۽ سهڻي صحبت ملي، جو ڏک جا ڏهاڙا ڪافور ٿي ويا، زندگيءَ جو ازسرنؤ هڪ باب کليو. حافظ محمد صادق ۽ غلام حسين جعفري مدرسه هاءِ اسڪول ۾ اسسٽنٽ ماستر هوا ۽ مسٽر عثمان علي انصاري هيڊ ماستر هو. انصاري صاحب اسان جي ڪچهري ڏاڍي پسند ڪندو هو ۽ اڪثر اوقات اسان جي اوطاق ۾ هلي ايندو هو ۽ چوندو هو ته اوهان جي ڪچهريءَ جو لطف حاصل ڪرڻ آيو آهيان. مان سالس تمام حجتي ٿي ويو هوس ۽ عرض ڪيم ته سائين توهان

اسان جي ڪچهريءَ جو لطف وٺڻ آيا آهيو يا ڦتائڻ آيا آهيو! ٺهڪ ڏيئي چيائين ته اهو ڪيئن؟ مون چيو ته اوهان ادب جي جاءِ آهيو. اوهان جي اڳيان اسين کهڙو چرچو مسخري ڪري سگهنداسين؟ ان تي چيائين ته توهان ڪي قسم آهي شاهه شغال بياباني‌ءَ جي منهنجو ڪو به خيال نه ڪريو، اوهان دل کولي چرچا ڪريو. مان اوهان جي ڪچهريءَ جو رسُ جي تعريف ٻڌي ته آيو آهيان! مون وري عرض ڪيو ته سائين اسين پوءِ اوهان مان به ڪونه گسنداسين. چيائين ته موڪل اٿوَ، حيف اٿو جو ڳُتا آهيو. انصاري صاحب جي قرب ۽ محبت جون کهڙيون ڳالهيون ڪريان. هو هڪ وڏو علم دوست ۽ جهانديده ۽ پنهنجي مٿي ظريف هو. سندس اڳيان زانو ڏيئي ادب پيڪڙي وهڻ مان مون ۽ مٿي ذڪر ڪيل سندس زيردستن ڪافي ڪجهه پرايو. ڪچهرين جو دستار ڪريان ته ڪاغذن جا ريم پرجي وڃن. هينئر هو صاحب زنده نه آهي. الله تعاليٰ مٿس رحمت ۽ سراپا رحمت فرمائي. آمين.

مون مٿي عرض ڪيو آهي ته اسان جي چوياري هئي. ٻن دوستن جا نالا ڏنا اٿم. ٽيون آءٌ هوس ۽ چوٿون هو اسانجو عزيز ۽ عزيز دوست مسٽر محمد هارون جو اسانجو بزرگ هو. مسٽر محمد هارون ڊسٽرڪٽ اسڪولبورڊ ٿرپارڪر ۾ هيڊ ڪلارڪ هو ۽ اڪائونٽنٽ ب. ان ڪري مون سان ته خاص سندن واسطو رهيو جو آءٌ اتي فرسٽ ايڊيوڪيشنل سپروائيزر ٿي آيس. هيءَ سال ٣٥-١٩٣٦ع هو. محمد هارون سان واقفيت ته گهڻي زماني کان هئي جا ڦري گهري دوستيءَ ۾ ظاهر ٿي. منهنجي نوڪري چونڪ گشتي هئي، ان ڪري موصوف مون کي پروگرام ناهڻ، ايمپلائمينٽ رٽرن (ڊائري) پرڻ، ڊيڊ اسٽاڪ لسٽ رکڻ ۽ انسپيڪشن فارم پرڻ وغيره وغيره سمورو ڪم سيکاريو ۽ مان هن ڪهنه مشق ۽ آزمودگار دوست جي آزمودن مان سکيا وٺندو رهيس. سندس مشوري مطابق مون ٻه ٻرجز ٺهرايون ۽

به به نڪرون ۽ قميصون خاڪي زين جون ٺهرايون. ان سان گڏ هڪ هئٽ به خريد ڪئي، جو منهنجي پياري دوست مونکي ٻڌايو ته ٿر ۾ واري سخت وسي تي لُوهه (لُڪ) لڳي ٿي، ان ڪري اکين جي بچاءُ لاءِ هئٽ ضروري آهي ۽ اُتن جي سواريءَ ۾ خاڪي برجز تمام ضروري آهن.

منهنجي بيٽ ۾ مون کي ٿرپارڪر ضلعي جي ١١ مان ٦ تعلقا مليا، جي هوا (١) ميرپورخاص (٢) جيمس آباد (٣) ڊگهڙي (٤) سامارو (٥) ڏيپلو (٦) مٺي. اول اول مون پنهنجو گشت ڏيپلي تعلقي کان شروع ڪيو. سواريءَ جي اُٺن جي لاءِ ڏيپلي تعلقي جي هيڊ ماستر کي لکيم جنهن ٻه اُٺ موڪليا، هڪ منهنجي لاءِ سامان سان ۽ هڪ پٽيوالي لاءِ اسٽيشن نئين ڪوٽ تي موڪليا. پهرين منزل مون ڪيتلاري (اربابن جي ترائيءَ) سان شروع ڪئي. اُٺن سان هيءَ پهرئين ملاقات هئي. اُٺون ڏسي حيرت وٺي ويئي ۽ خوف پئي ٿيو. انڪري براستہ ڪلوئي روانو ٿيس، جتان ١٠ ڪوهه سڌو پنڌ هو ۽ ٢-٣ ڪوهه اُٺن جو پنڌ هو.

ڪلوئيءَ ۾ ان وقت اڃا اسڪول نه کليو هو، ان ڪري لوڪلبورڊ مسافرخاني ۾ ڪا گهڙي لهي تڪ ٻيڪم ۽ چانهه وغيره پي پوءِ اُٺن سان جنگ جوٽيم. چوندا آهن ته اُٺ جي چاڙهيءَ کي به لعنت ۽ لاهيءَ کي به لعنت. اها ڳالهه عملي طرح سمجهه ۾ اچي ويئي. هيءَ جو چوندا آهن ته اُٺ سڪيءَ جو ٻيڙو آهي ان جو به يقين ٿيو. اربابن جي ترائي به آئي. اربابن جي اوتاري ۾ لٿس جا هڪ لانڊي هئي. ماسترن منهنجي لاءِ لانڊيءَ جي پٽ تي ڪرڙ گلم طور وڇايا هوا ۽ مٿان جا واري آڏامي ڪرندي هئي، ان کان بچاءُ لاءِ ڇت هيٺان جاجم جو ڪپڙو ٻڌي ڇڏيو هو، هڪ ميز تي ڪرسيون ۽ چند ڪپڙي واريون فولڊنگ آرام ڪرسيون وجهي لانڊيءَ سان هڪ سادو بنگلو بنائي ڇڏيو. الله تعاليٰ جو شڪرانو بجا آندم، جنهن هتي

مڇي لڳين پهچايو. تعلقہ پٽيوالو اڳيئي اني پڇي چڪو هو. منهنجو ڪھڙي آرام ڪرسيءَ تي ويهڻ ۽ هيڊ ماستر جو اچي ادب سان ملڻ. آئن تان ڳاشا لٿا، جتن ڪي اٺن لاءِ ڪٽ مليو. منهنجو بسترو هڪ ڪٽ تي وڇايو ويو، جا نوار واري کٽ هئي، ۽ اڪثر آفيسرن جي منزلن وقت ڪم ۾ آندي ويندي هئي. هيڏانهن هوڏانهن توجہ ڪيم تہ اهو آواز ٻڌم تہ "صاحب اچي ويو." "صاحب اچي ويو." منهنجي پٽيوالي لاءِ هڪ ڇونرو الڳ ڏنو ويو. جنهن ۾ هن پنهنجو سامان اچي رکيو ۽ هڪ ڇونرو بورچيخاني لاءِ ڏنو ويو، جتي هُن رڌڻ پچائڻ جي لاءِ سامان بالترتيب ٺاهي رکيو. ڪاڌي لاءِ مون ميرپور خاص کان اٽو، چانور، داليون، ۽ پٽاٽا بصر ۽ ڪي ڀاڄيون آنديون هيون. پٽيوالو جو بورچي بہ هو، تنهن مانيءَ ٺاهڻ جا سانباها ڪيا. ايتري ۾ ارباب جلال الدين (ڀاڳارو) ارباب توڳاچي ۽ ارباب الهہ جڙيو آيا. ڏاڍي محبت مان خوش مرحبا ڪيائون ۽ چيائون تہ اسان غريبن جي اوتاري تي لٿا آهيو. جيڪا گهڙي ساعت هتي قيام ڪندا اسانجي لسي ماجهري ڪاڌي پوندؤ. هنن ڪي تتر ڪهاڻي رکيا هوا. جي حوالي ڪيائون، گڏهہ، اٺو ۽ ٻيون ضروري شيون بہ ڪيس ڏنائون. اسين خبرن چارن ۽ ڳالهين ۾ لڳي وياسين. مون کي ڏاڍي اڃ لڳي. بسڪوٽن جو پيڪيٽ جو ميرپورخاص کان آندو هوم سو ٻاهر ڪڍيم. ٢ - ٣ بسڪوٽ پاڻ کاڌم ۽ ٻيا اربابن کي پيش ڪيم. آخر پاڻي گهريم. پاڻي جو گلاس پيئڻ لڳس، پاڻي ٻاڙو ۽ منجهس هڪ قسم جي آهڃ هئي، پي تہ ويس مگر دل اچي ڪچي ٿيڻ لڳي ۽ آخر هڪ وڏي الٽي آئي ۽ تڏهن جان ڇٽي. سيٺي حاضرين تشويش ۾ پئجي ويا. مگر سمجهي ويا تہ هيءَ پاڻيءَ جو ڪرشمو آهي. پاڻيءَ جو رکيل دلو هڪدم ڪڍائي ويا ۽ برسات جو پاڻي جنهن کي پلر جو پاڻي ٿي سڏيائون سو دلو ڀري آندو ويو. آخر سيٺي چيو تہ، اٺو ڪپڙا بدلائي تورو ٽنڪون سڏيون ڪري

ٽڪ پيچو، جيسين ماني تيار ٿئي، پوءِ ڪچهرين تي ابتدا سين ۽ انٽيس چٺي سڀ موڪلائي ويا. شڪور ڪلر تعلقہ پٽيوالو آيو ۽ هڪدم منهنجو بوٽ لاهڻ لاءِ سگهو چوڙڻ لڳو. مان سمجهي ويس مون چيومانس تہ چڏ مان بوٽ پاڻ ٿو لاهيان مون کي خدا هٿ ڏنا آهن. هن وراڻيو تہ سائين اوهان اسان جا حاڪم آهيو اهو ڪم اسان جو آهي. مون چيو تہ بابا توکي شاباس هجي پر هتي پرٻ تيءَ ۽ مان بوٽ لاهڻ لڳس. پٽيوالو ٻاهر ويو ۽ مون برجز لاٿي. ڪپڙا، سٿڻ ۽ قميص پاتي ۽ بسترِي تي دراز ٿي ويس. هڪ اٺ جي سواريءَ جو ٿڪ هيو اتي اچڻ سبب طبيعت ۾ بي قراري ٿي. شڪور آيو ۽ اچي زور ڏيڻ لڳو. مون چيومانس تہ بابا زور ڪونہ ڏياريندو آهيان. پر هن چيو تہ سائين جن ٿڪل آهن. ٽر جو سفر ڏکيو آهي. مان اوهان کي زور ڏيندس تہ اميد تہ ٿڪ لهي ويندو. واقعي زور ڏنائين تہ مون کي ڪجهہ آرام اچي ويو. اهو ڏينهن جرنيءَ (مسافريءَ) جو هو. ٻئي ڏينهن اسڪول جي انسپيڪشن جو ڪم ۽ ٽئين ڏينهن سوير صبح جو اسر مهل اٺ تي لانگ وراڻم ۽ صبح جو پڻون لتاڙي اچي نوين بجي ڏاري ڏيپلي لٿس. جتي منهنجو انتظام ڪري رهيا هوا. ڏيپلي جي بستي هڪ شهر وانگي ڏسڻ ۾ آئي. منهنجو انتظام لوڪلبورڊ مسافرخانہ ۾ ڪيو ويو. اها هڪڙي ئي سرڪاري جاءِ هئي، جنهن ۾ آفيسر اچي منزل انداز ٿيندا هوا.

برسات جي پاڻي پيئڻ جي ڪري منهنجي وات ۾ السر (زخم) نڪري آيا. ماني کائي نہ سگهان. ڏيپلي جو پاڻي بہ ڪچو، چڻ وارو ۽ ٻاڙو. آخر پاڻيءَ جي عيوض ڏڌ جي چڏڙي لسي ڪري پيئندو هوس. ڏيپلي جو اسڪول پڪي بلڊنگ ۾ هو ۽ ست ماستر هوا. نرو مسلمانن جو ڳوٺ هو. هتي جا باشندا ڪل ميمڻ. ٿورا ڪلر، بجير، ۽ هندو لهاڻا هوا. ميمڻ ۽ لوهاڻا ڪل واپاري لائين جا ماڻهو هوا. مسٽر محمد قاسم ميمڻ

هيڊ ماستر هو ۽ مسٽر ابو طالب نائب ماستر هو. مسٽر ابوطالب سارو وقت منهنجي خدمت ۾ هوندو هو. هتي مان پورو هفتو رهيس ۽ آس پاس جا اسڪول جهڙو ڪ سرو ۽ ويرهاڙ به هتان ڏٺم. ڪٿ ڪ جي الي ۾ واري هئڻ سبب مانيءَ کي ڏند ڏيئي نه سگهان. ٻاجهري ڪائڻ شروع ڪيم. هتي جي مائهن ۾ ڏاڍو پيار ۽ محبت هئي. مون کي هتي گهڻو سڪون نصيب ٿيو. مولوي محمد عمر جوڻيجي سان خاصي دوستي ٿي وئي. هو هڪ با عمل عالم هو. ۽ ساڳئي وقت پنهنجي علم تي ڪوبه غرور نه هوس. ڏاڍو نهٺو ۽ هم صفت موصوف ڏسڻ ۾ آيم. جامع مسجد جو پيش امام به هو جمع ڏينهن خطبو به پاڻ ڏيندو هو ۽ پنهنجي ٺري تلفظ ۾ اهڙي ته تقرير دلپزير ڪندو هو، جنهن ڪري مان ڏاڍو متاثر ٿيندو هوس. چوندو هومانس ته مون اوهان جي صحبت مان گهڻو ڪجهه پرايو آهي. ته پاڻ چوندو هو ته، ان کان وڌيڪ مون اوهان کان ڪجهه سکيو آهي. انگريزيدان اسان ملن سان ڪتي ٿا رلي ملي سگهن، جيئن اوهان مون سان رلي ملي ويا آهيو.

مسٽر محمد قاسم ۽ ابو طالب مشورو ڏنو ته سائين آب جي مسافريءَ لاءِ ضروري آهي ته اوهان به ڪڙيا وٺو. هڪ جهل ۽ نت (نطع) خريد ڪريو ۽ هڪ گدي ٺهرايو. اهي شيون ڏيپلي ۾ عمديون ۽ سستيون مليون. آخر هفتو پورو ٿيو ۽ مون رحمڪي بازار جا ڏيپلي تعلقه جي ڏکڻ الهندي ڪنڊ وٽ دنگ تي هئي، آن ڏي سفر سنپايو. ۲۴۰ ميل مفاصلو هو. هلندي هوا حال! اهو پڌو هوم ته پنڌ ۽ ويري وڏيو پلو. ان مقولي کي لحاظ ۾ رکندي جت کي چيم ته چانگي کي چور.

ٿتيءَ ٿڌيءَ ڪاه، ناهي ويل ويهڻ جي،
متان ٿئي اونداه، پير نه لهين پرينءَ جو!

وات تي لوڻ جون سنون ڏسندو، انهن جو مطالع ڪندو، جت جو متو ڪائيندو، هر شيءِ بابت پڇ پڇ ڪندو. دل تي

انهن جو نوٽ ونندو هلندو ٿي رهيس. رحمڪي بازار کان ٽ ميل اورتي اربابن جو سينگالو هڪ دڙي تي نظر آيو. ڳوٺ جو نيڪ مرد ارباب ميرخان هو. جنهنجي پاماڻسيءَ جي گهٽي ساک پڌي هيم. سينگالي ۾ هڪ ملان اسڪول هو. دل ۾ چيم ته اسڪول جو به معائنو ڪريان ۽ ارباب ميرخان سان به ملاقات ڪريان، لهي پيس ۽ هن بزرگ سان چند گهڙيون رس رهاڻ ڪيم. هن چيو ته رحمڪي بازار جو اسڪول ڦٽو برباد ٿيو پيو آهي. منهنجي خدا ڪارڻ جي دعوت قبول ڪريو ۽ رحمڪي بازار اسڪول جي انسپيڪشن ڪري موٽي رات اچي هتي رهو. هن جن صداقت ۽ محبت ڏسي قبول ڪيم. رحمڪي بازار رڻ جي دنگ تي هئي. جتان رڻ جو نظارو ڪري الله پاڪ جي قدرت ساراهيم. هتي جو هيڊ ماستر مسٽر پاڻجي مل اسلام ڪوٽ جو لهاڻو هو. ڏاڍو شريف النفس هو. سيٺ رمضان خواجه ملڻ آيو. رحمڪي بازار ۾ خواجه ٿي سربر آورده ماڻهو هوا. سيٺ رمضان به رهڻ لاءِ صلاح ڏيو، مگر مان اڳي وعدو ڪري آيو هوس، ان ڪري موٽي سينگالي آيس. ارباب ميرخان راڄمون قوم جو سردار هو ۽ ڪيٽلاريءَ وارا ارباب نهڙي قوم جا ارباب، هوا. ارباب ميرخان منهنجي لاءِ هڪ هرڻ شڪار ڪرايو ۽ انجي پڪل گوشت سان منهنجو تواضع ڪيو. ارباب صاحب نهايت ساده مزاج، نيڪ نمازي هو، منجهس ڪسر نفسيءَ جي اٿاه دولت موجود هئي. هيڏو وڏو ماڻهو هو قوم جو سردار، ليڪن پاڻ کي خاڪ سمجهندو هو. هن کي ڏسي مون کي دانائي روم جو هڪ شعر ياد آيو.

در بهاران ڪه شود سرسبز سنگ،
خاک شو تا گل بروید رنگ رنگ.

ٿر جون پٽون سڀ اولهه کان اوڀر ڏي قطارن جي صورت ۾ هلن ٿيون. ان ڪري جيڪڏهن اتر کان ڏکڻ پنڌ پيو ته پٽن جي لهه چڙهه فنا ڪريو ڇڏي. البته اوڀر کان اولهه

ويندي مسافري آسان ٿئي ٿي، جو پٽن جي وچان ويٺرن (ماٿرين) ۽ مڙهن (ميدانن) مان لنگهڻو پوندو آهي. ڪٿي ڪٿي ڪو دڙو اچي ويندو آهي ته به ان جي چڙهائي ايتري تڪليف زده نه هوندي آهي. مان رحمڪي بازار جو معاينو ڪري واپس ڏيپلي آيس جتان مٺي ويس. مٺي شهر ۾ مون کي پڌايو ويو ته مائي مٺي ٻجيرياڻيءَ جي نالي منسوب ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح ڏيپلو وري ڏيپو نالي هڪ مينگهواڙ جي نالي سان تعلق رکي ٿو. ٿر ڊويزن ۾ مٺي وڏي ۾ وڏو شهر آهي. ان وقت به هتي جي آبادي چار هزار ڇٽي ٿي ويئي. ڪن مسلمان ٻجيرن ۽ مڱڻهارن کانسواءِ باقي هندو ماڻهن جو هن شهر تي تسلط آهي. ان وقت هتي هڪ اي-وي اسڪول پنجن درجن تائين هو. هڪ وڏو پرائمري اسڪول ڏهن ماسترن وارو ۽ هڪ گرلس اسڪول ستن ماسترائين وارو ڏسي دل ڇيم ته تعليم ته آهي ڏي ٿر ۾؛ باقي ناري ڊويزن ۾ انجي مقابلي ۾ تعليم بالڪل پست هئي.

مٺيءَ ۾ مون کي پنج ڇهه ڏينهن رهڻو پيو. آسپاس جا ننڍا اسڪول هتان اوٽ موٽ اٿ ڪري ڏسي ايندو هوس. انهن جو تفصيلي ذڪر هتي نٿو ڪريان. بهرحال رندن جو رائلو هڪ ڳوٺ مٺيءَ کان ۴-۵ ميلن تي هو ان جو احوال ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. هي ڳوٺ رند بلوچن جو آهي. ڳوٺ جو پٽيل پڙهيل هو. هن صاحب جي اوتاري ۾ لٿس ۽ رات اتي ڊاهو ڪيم ۽ پوءِ اسلام ڪوٽ روانو ٿيس. رائلي ۾ پٽيل جي اوتاري اڳيان هڪ ٻير جو وڻ هو، جو ڏسي دل ڏاڍي خوش ٿي. اهو انڪري جو ٿر ۾ ٻير ڪونه ٿئي. ساري ڏيپلي تعلقه ۾ هڪ ويڙهي جهپ، هڪ ڏهر جنهن جي زمين ڏاڍي هئي اتي چند ٻير جا ننڍا ننڍا وڻ نظر آيا، باقي سڄي تعلقي ۾ خيرئي خير. البته ننگر پارڪر ۾ وري انهن جو نشان مليو ٿي. ورن ڪنڊا، ڪونيٽ ڇاريون، ڪِرڙ، کانسواءِ ٻيو وڻ نظر نٿي آيو. پٽيل ويچاري به هڪ توبچي موڪليو جو جهٽ ۾

هڪ هرڻ شڪار ڪري آيو ۽ منهنجي نهايت چڱيءَ طرح خاطر تواضع ڪئي ويئي. پٽيل ڪچهريءَ جو مور هو. سندس رهاڻ مان ڪافي رس آيو. قصو ڪوتاهه اتان ٢٨ ميل پنڌ ڪري اسلام ڪوٽ آيس. اتي عام طرح اسلام ڪوٽ جي بدران ”سلام ڪوٽ“ نالو ٿي ورتائون. ڪوٽ هينئر ڊهي ويو هو. ليڪن ان جي ڪنڊر تي پرائمري اسڪول جي بلڊنگ تعمير ٿيل هئي. لوڪلبورڊ جي مسافر خاني ۾ قيام ڪيم. هتي جا ماڻهو گهڻو ڪري سڀ هندو لهاڻا هوا ۽ ان جي برعڪس مٺيءَ ۾ مشوري ۽ برهمڻ آباد هوا. اسلام ڪوٽ جا لهاڻا تمام شاهوڪار هوا. وٽن سون سيرن ۾ توريو ويندو هو. هڪ لهاڻي وٽ ته سوا من سون چوڻ ۾ آيو ٿي. پنج ڏيي آڱريون برابر نه آهن. چونڊا آهن ته ”خدا پنج انگشت يڪسان نه ڪرد“ ليڪن اڪثر ماڻهو سٺا هوا.

ڳوٺ ۾ جيڪا معزز هستي هئي، جنهن جو ماڻهو ادب ۽ احترام ڪندا هوا سو وري به اسڪول جو هيڊ ماستر پمون مل انندرام هو. اهڙو ماڻهو پنهنجي زيردستيءَ ۾ ڏسي پنهنجي عزت سمجهيم. البته ڪنن کان گهڻو هو. پر سندس ڪچهري منهنجي لاءِ ٿر جو اڀياس ڪرڻ جي ڏس ۾ وڏي رهنمائي ڪئي. ٿر بابت هن مون کي نهايت گهڻي معلومات مهيا ڪئي. سندس صحبت ڇڏڻ تي دل نه پئي ٿي، مگر ٽن ڏينهن بعد آخر مونکي اٿڻو پيو هو. انڪري چيو مانس ته مسٽر پمامل ”يار زنده صحبت باقي،“ اسلام ڪوٽ کان واپس مٺي وريس. ۽ واٽ تي جوڳي مڙهي اسڪول جو درشن ڪيم. اتي هڪ ماستر راهه چند هريجن (مينگهواڙ) هو. سندس فضيلتن جي ڪهڙي زبان سان ڳالهه ڪريان. گجراتي ٻوليءَ جو چڱو خاصو ماهر هو. ٿر بابت هن به مون کي ڏاڍيون قيمتي ڪهاڻيون ٻڌايون: خصوصاً پنهنجي قوم جي پست حاليءَ جو ڏاڍو دڪدائڪ نمونو ۾ نقشو چٽياءِ ٻڌايائين ته هريجن سان برهمڻن ۽ مشورين جو ڪهڙو برتاءُ آهي

ڪنهن ڏاڙيل قوم جي انهن وٽ ڇا حيثيت آهي، ان جا داستان بيان ڪندي، گويا مون کي رئاڙي ڇڏيائين. مون سائس وعدو ڪيو ته مسٽر رائچند اوهان مينگهواڙ ڇوڪرن کي فائنل ڏياريو. هڪ ڏينهن پاس ٿين ٻئي ڏينهن مون کان ماستريءَ جي نوڪري وٺن. ان وعدي تي قائم رهيس ۽ منهنجي پندرهن سالن ٿر ۾ قيام دوران مون مينگهواڙ ماسترن جو ڪافي تعداد مقرر ڪيو. مسٽر رائچند کي چيم ته توهان ٿر بابت ڪجهه لکو: مسٽر ٻمي مل جي مدد وٺو. مگر همت نه ٿيس آخر هن کي همٿائي همٿائي ان منزل تي آندم جو هن جي ٿر ڇڏڻ بعد ريگستان جي تاريخ لکيائين ۽ سنڌي ادبي بورڊ اها ڇپائي. مهاڳ ۾ منهنجي ڪتاب سير ريگستان ڏان جيڪي ٻلا ورتا هوائين انهن لاءِ منهنجو شڪريه بجا آندو اٿس. هينئر هو سرڳواس ٿي ويو آهي.

مٺي ۽ ڏيپلي جي گشت منهنجي دل تي ٿر بابت اهڙا ته اثر ڇڏيا جو گويا ٿر، ان جي پٽن ۽ واريءَ جو عاشق بڻجي ويس ۽ ٿر جي خدمت ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيم. اها خدمت وڌيڪ اسڪولن کولائڻ ۽ تعليم پکيڙڻ جي هئي. جنهن ۾ مون ڪافي ڪارناما سرانجام ڏنا. ڏيپلي جي سڄي تعلقي ۾ ان وقت فقط ڇهه پرائمري اسڪول هوا ۽ مٺيءَ ۾ اٺ. چند سالن ۾ اهي ڊبل کان مٿي ڪري ڇڏيم. ڳوٺن جا نالا لکڻ البت طوالت جو سبب بڻبا، جنهنڪري ايتري تي اڪتفا ڪريان ٿو. هنن ٻن تعلقن جو گشت مهينو کن ڪاٽي ويو. جڏهن واپس هيڊ ڪوارٽر يعني ميرپور خاص آيس، تڏهن گشت جو ذڪر محترم محمد هارون ۽ حافظ محمد صادق سان ڪيم. هنن کي ٿر جو احوال ٻڌائيندي عرض ڪيم ته ٿر کي ڪير ٿو بر چوي، مون کي ته ٿر هڪ بوستان نظر ٿو اچي. ٿر جا چؤنرا چونڪيون، لانڍيون ۽ لوڙها عمدن بنگلن کان به وڌيڪ قدرتي ڪڪائان محلات نظر اچن ٿا. ماڻهن جي ڪجهه

قدر ريتن رسمن، ترّن ۽ ترانن جو ذڪر ڪيو، ۽ يارن کي به تر جي تعريف ۾ پنهنجو همنوا بنائي ڇڏيو.

ششماهيءَ جو گشت پورو ٿيو ۽ هيڊڪوارٽر ۾ مهينو کن آفيس ۾ رهڻو هو. مسٽرعطا حسين شاه موسويءَ مون کي چيو ته "عرسائي الله جي آسري تنهنجي همت ۾ ڀروسو رکي مون هڪ ريڊڪراس جو فنڪشن ڪرائڻ جو مس پگٽ ۽ انجي دست راست مس برجيس سان وعدو ڪيو آهي. ايفائي عهد لاءِ گرم گرم تياري ڪرڻي آهي. ڏينهن باقي به هفتا بچيا آهن. هاڻي ڏسان ته اسان جو ڪنڌ مٿي ٿو ڪرين يا مون سان گڏ پاڻ کي به ٿو لڄائين."

منهنجو يار محمد هارون به ويٺو هو. ان کي عرض ڪيم ته "اوهان صاحب پانهن سيرانديءَ ڪري آرام ڪيو مان پاڻهي منهن ڏيندس" ڪجهه نظم لکيم. جي شاگردن کي هار مونيم تي ڳائڻ سيکاريا ويا. چند ڊايالاگ صحت ۽ صفائيءَ متعلق لکيم، جن کي اسٽيج تي آڻڻ لاءِ تياريون ڪيونسين، هڪ مقالو لکيم جو مون کي پڙهڻو هو. وقت معين تي، فنڪشن ٿيو. اهڙو فنڪشن جو ميرپورخاص وارن ان کان اڳ ڏٺو به ڪونه هوندو. جڏهن مون آخر ۾ مقالو پڙهيو ته مسٽر نورنبي جو ان وقت تر ضلع جو ڪليڪٽر هو ۽ فنڪشن ۾ صدارت جا فرائض انجام ڏيئي رهيو هو، تنهن خانبهادر غلام‌نبي شاه ۽ مسٽر موسويءَ کي چيو ته "هيءُ ڇوڪرو ڪير آهي جهڙي تقرير جنهن ۾ اقبال جا فارسي اشعار عربيءَ جا مقولا ۽ محاورا ۽ جهڙي شسته زبان مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو آهي. هن ڇوڪري اها لکي آهي يا ٻئي ڪنهن لکي آهي؟" ان تي خانبهادر غلام نبي شاهه ۽ موسويءَ صاحب کلي ڏنو ۽ ٻڌايائونس ته هيءُ اسڪولي ڇوڪرو نه آهي. اسانجو فرسٽ ايجوڪيشنل سپروائزر آهي ۽ تمام هوشيار ماڻهو آهي تڏهن مس مس هن جي حيرت گهٽجڻ لڳي. جيڪڏهن مان هن فنڪشن بابت ورڻيڪ ڪجهه لکندس ته محض

خود ثنائي ٿيندي جا ڳالهه خود مون دي نہ ٿي وڻي - چيو اٿن تہ:

"ثنائے خود بخود کردن، نہ زيبا مرد دانارا
زن، پستان خود مالد حظوظ نفس کی يابد"

بهرحال دل چوي ٿي صحت بابت هڪڙي ننڍڙي شعر، جو هارڙن هارمونيم تي ڳايو هو، انجون چند سٽون هتي تحفتاً ناظرين کرام جي مطالع لاءِ بطور يک مشت نمونہ خروار ڏيئي ڇڏيان.

— صحت —

صحت سان پيدا ٿئي شان زندگي- صحت آ روحِ زندگي صحت، جي درياءَ جون موجون واه واه- صحت آ نت پاسبانِ زندگي.

باب ڏيوڻون

ميرپور خاص وارو زمانو (٢)

هيڊ ڪواٽر ۾ هڪ مهينو جو لازمي رهڻو هو، سو بہ پورو ٿيو. هاڻي ساليانن امتحانن جي تياري ٿي. انعامي، درسي، ۽ لئبريري ڪتاب جيڪي اسڪول ۾ ورهائڻا هوا، تن جون لسٽون ٺاهيم. ۽ پورا پريم. سامي سفر هليا. ميرپور خاص، حيدرآباد، ڊگهڙي ۽ ساماري تعلقن کي خوب چڪر لڳايم. ڳوٺ ڳوٺ ۾ پنهنجا نقش پا ڇڏيم. معزز ماڻهن سان ملاقاتون ڪيم اهڙا لائق ۽ فائق انسان جن مان هرهڪ بابت گهڻو ڪجهہ لکي سگهان ٿو، مگر مجبور آهيان جو قصو طول پڪڙي

ويندو ۽ هتي ان لاءِ گنجائش ناهي. امتحان وٺندو، ماسترن سان
ڪانفرنسون ڪندو وڏي شوق سان اڳتي قدم وڌائيندو رهيس.
سال ۱۹۳۶ع اچي اختتام کي پهتو ۽ سال ۱۹۳۷ع جي سدوري
سال ۾ پير پاتم. هن سال کي سدورو انڪري ٿو چوان جو
هن سال جي مئي مهيني ۾ منهنجي شادي خانه آبادي ٿي منهنجي
والده ۽ وڏي همشيره منهنجو رشتو حيدرآباد جي پٺي خاندان
سان جوڙيو جنهن جي مون کي خبر ڪانه رهي جو آئون
خانه بدوشيءَ جي عالم ۾ هوس. ڏکيڙي آيس ته اتي مسٽر
نور محمد پٺي مختيارڪار هو، جنهن مون کي دعوت ڪئي
دعوت واري ڪمري ۾ مون کي اهڙي طرح ويهاريو ويو جو
پس پرده متصل ڪمري مان اهل انساءَ جا ماڻهو مون کي
چڱيءَ طرح ڏسي سگهن. مسٽر نور محمد جي اهليه محترمه
مون کي ڏٺو هو‌ءَ منهنجي وڏي سالي ٿيڻي هئي. مون کي ڏسڻ بعد
هن حيدرآباد پنهنجي والد کي خط لکيو ته ”ادي کي مون
ڏٺو آهي بالڪل موچارو نوجوان آهي. منهنجي خاوند سندس
ساني ڪئي هئي جو پڻ سندس تعريف ڪري ٿو. رشتو قبول
ڪريو ۽ دير نه ڪريو.“ مون کي اها خبر بالڪل نه رهي.
جڏهن گشت ڪندو يڪبار وري به ڏيپلي پهتس ته مون کي
پنهنجي وڏي ڀاءُ جو خط پهتو ته اسان اوهان جو رشتو هڪ
شريف خاندان مان ڪيو آهي، اوهان جي سهري جو ناٺو ميان
عبدالمجيد آهي ۽ مسٽر نور محمد مختيار اوهان جو هم زلف ٿيندو
سنڌيو ٿيندو خط ۾ هن مبارڪ پيغام مون ۾ خوشيءَ جي لهر
ڊوڙائي ڇڏي ۽ اها معما حل ٿي وئي ته ڏکيڙيءَ ۾ آخر
منهنجي هيتري خوش آمد برآمد جو آخر ڪارڻ شايد اهوئي هو.

هيءَ اهوئي سال هو جو سنڌ الڳ صوبو ٿيو ۽ اليڪشن جون
تياريون ٿيون. مون ووٽرن جي ڇاپي لسٽ کي نظر مان ڪڍيو
ڪيترا نالا هندن جا نظر آيم ۽ حيرت وچان پڇا ڪيم ته هي
ڇا مسلمانن ۾ هندن جا نالا ڪيئن اچي ويا آهن. مون کي

ٻڌايو ويو آهي ته اهي مسلمانن جا نالا آهن. پهريان مان ڪيئن اعتبار ڪريان. لڇمڻ، راميو جهڙا نالا مردن ۾ ۽ ميٺي، جيٺي، هنوتا جهڙا نالا عورتن ۾ ڏسي اعتبار به ڪيئن اچي. آخر ٻڌائيندڙن مون کي مطمئن ڪيو. چيائون ته ٿر تي اڪثر تسلط راجپوتن حڪمرانن جو هو. تنهنڪري "الناس علیٰ دین ملوکهم" جي مصداق، نالا به مائهن کي حاڪمن جا پسند هوا. اهي ئي پراڻا نالا مسلمانن ۾ اڃا دستور بنيا اچن. بهرحال هاڻي نون نالن ۾ ڪوبه اهڙو نالو رکيو نٿو وڃي.

سالياڻن امتحانن ۾ تمام عجلت کان ڪم ورتم. رات ڏينهن منزلون طئي ڪندو امتحان جلد جلد پورا ڪيم ۽ مائٽن جي مشوري سان هڪ مهيني لاءِ موڪل جي درخواست ڪيم جا فوراً منظور ٿي. هيڊ ڪوارٽر واپس آيس ۽ موڪل تي لهي هالن ۾ آيس. اتان حيدرآباد آيس ۽ منهنجي سهري ميان عبدالمجيد سان ملاقات ڪيم. موصوف حيدرآباد جي ضلعي ۾ انڊر رڪارڊ آفيس ۾ منشي هو. هڪ بلڪل بزرگ هستي نيڪ نمازي هم صفت موصوف، سندس بزرگانه حلم ۽ بزرگيءَ جي ڪهڙي تعريف ڪريان. مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. شاديءَ جا ڏينهن ٻڌا ويا ۽ جون ۾ سادي نموني ۾ منهنجي شاديءَ جي تقريب پڙ سانول شاه ۾ خير و خوبيءَ سان ٿي گذري. هن وقت تائين جو آڌون پاڻ کي اڌورو سمجهندو هوس سو پاڻ کي هاڻي مڪمل انسان سمجهڻ لڳس باقي نيڪ اولاد جي ڪمي رهيل هئي. منهنجي پاڪ پروردگار پورن ڏهن مهينن بعد مون کي هڪ نيڪ صورت نيڪ سيرت ۽ نيڪ اطوار فرزند خالد جي تولد سان پوري ڪئي. خالد اهو نالو سندس والده پاڻ انتخاب ڪيو. خالد هن وقت سينئر سول انسٽرڪٽر جي عهدي تي فائز آهي.

آءٌ موڪل پوري ڪري واپس ميرپور خاص ۾ آيس. دوستن وڏيءَ حب مان مون کي لکين مبارڪون ڏنيون ۽

ھار پاتا. مون سندن ضيافت ڪئي. مسٽر موسوي منھنجو آفيسر حج تي روانو ٿيو ۽ ڊسٽرڪٽ جي چارج مون کي ملي. مون پنھنجو ڪم سيڪنڊ سپروائيزر جي حوالي ڪيو. خيال ڪيم ته ٿر ڊويزن جو باقي حصو ڇاڇرو ۽ ننگر پارڪر ته گھمي وٺان. ننگر پارڪر وڃڻ لاءِ انوقت جو سھل ۽ آسان رستو ھو سو ھو گڊڙي روڊ کان سفر شروع ڪرڻ. ميرپور خاص کان بمبئي ميل انڌ وقت ۵ بجي شام ميرپور خاص کان ڇٽندو ھو ۽ گڊڙي روڊ تي رات جو ۳ بجي ڌاري پھچندو ھو. گڊڙو ريلوي اسٽيشن جوڌپور اسٽيٽ ۾ ھئي ۽ اتان ٦ ميلن جي مفاصلي تي گڊڙو شھر برٽش حڪومت ۾ ھو ۽ ھينئر پاڪستان ۾ آھي. انھيءَ مفاصلي جي پوري اڌ تي يعني ٽن ميلن وٽ جوڌپور جي حڪومت جي ڪسٽم چوڪي ھئي. جتي جانچ پڙتال ڪئي ويندي ھئي. گڊڙي جو ھيڊ ماستر مسٽر نيڀراج چارڻ ھو، جنھن جي ٺڪرن ۽ راجپوتن ۾ وڏي عزت ھئي. گويا اھي سندس مريد يا شش ھوندا ھوا. ڪيس بندوق جو پروانو به ھو. ماڻھو نھايت دلير ۽ باھمت ھو. چارڻن جي پاراتي کان ٺڪر تمام ڊڄندا ھوا. انڪري ٺڪرن تي گويا سندس قدم ڄميل ھو. گڊڙي شھر ۾ کتري قوم آباد ھئي ۽ ڇر جو ڪم بدرجه اتم ڪيو ويندو ھو. ائين چئجي ته اتي جي کترين جو ڌنڌو فقط اھوئي ڪپڙي جي ڇر جو ھو. ھتي جا پڪا ٽڙ ٦٠ پيره ڇپيا ٿي ويا. برخلاف ان جي جو ڏيپلي ۾ فقط ماڻھوءَ جي ڏيڍ قد جيترا ٽڙ ھوا. جيئن جيئن رڻ کي وجھو ٿيئن ٽڙ ننڍا- جيئن اتر اوڀر ڏي وجھو ھو ته ٽڙ اونھا ٿيندا ويندا ھوا. تان جو جيسلمير ۾ ته گڊڙي کان به زياده اونھائيءَ ۽ عمق وارا کوه ھوندا ھوا.

گڊڙي ۾ وڏو اسڪول ھو، مون کي ٻه ڏينھن اتي رھڻو پيو. مسٽر نيڀراج ھڪ مسلمان نوجوان کي بندوق ڏني جو تلور ۽ گوڙاھئي جو شڪار ڪري آيو. گوڙاھئون به تلور

جهڙو ٿي آهي ان کان علاوه ننڍ ۾ پاڻيڦر ٻه ماري آيو، جي موج سان ڪاڻم. ڪبڙي کان نڪري ڪينسر اڻان ڏاهاي ڏسندو ڇاڇري پهتس. ڏاهليءَ جي نڪرڻ منهنجي ماني موڪلائي ۽ چانديءَ جي ٿالهين ۾ ڪاڻو پهچاياڻون، پنهنجن ٿانون ۾ مسلمانن کي کين ڪارائيندا هوا. سندن عقيدو هوندو هو ته چانديءَ کي ڇوت ڪانه ٿي لڳي، باقي ٻين ٿانون کي ڇوت لڳي ٿي. ياللعجب. بهرحال ماڻهو ويچارا سادا پر محبتي هوا.

ڇاڇرو ٿر جو ٺيءَ کان پوءِ ٻيو نمبر وڏو شهر آهي. هتي مهاراج پريو لعل، مسٽر نند لعل موجود. ايڊيوڪيشنل سپروائيزر جو والد، هيڊ ماسٽر هو. هو صاحب پنهنجي پر ۾ هڪ وڏو عبادت گذار هو ۽ شب خيز به هڪڙو ئي هو. بندگي هر هڪ بندي تي لازم آهي. چيو اٿن ته:

زندگي بايد برائـــي بندگي
زندگي بي بندگي شرمندگي

پنهنجي منصبي فرائض ۾ ساري عمر ڪڏهن به نه گٿو. مون تمام ٿورا ماسٽر ڏٺا آهن، جي سندس پايه جا هوشيار ماسٽر چئي سگهجن. هتي مون کي ٽي ڏينهن قيام ڪرڻو پيو، جو اسڪول وڏو هو ۽ ستئي درجا هئس. هتان نڪري ڪجهه ڦيري گهيري سان ٽڙاحمد ۽ ڏاني ڏاتڏال کان ٿيندو ويرا واه پهتس، اسڪول ننڍو ليڪن پڪو ڍهيل هو. ويرا واه تي گهڻو ڪجهه لکي سگهجان ٿو، مگر پرهيز ڪريان ٿو. هتي جي سانگاه ڍنڍ ڏسڻ وٽان آهي. هن ڍنڍ جي پاڻيءَ تي ڪڻڪ جو فصل ٿيندو هو، ڍنڍ جو پاڻي پارڪر جي ٽاڪرو ڀاڱن تان برساتن ۾ وهي هن ڍنڍ ۾ گڏ ٿيندو هو.

ويرا واه کان ننگر پارڪر تائين پڪي پٽرائين زمين سڌي سنئين هلي ويندي هئي ۽ پٽن جو هتي خاتمو ٿي ويندو آهي. ننگرپارڪر ويندي فقط ٻه ميل ننگر کان اوري ڀوڏيسر جي تاريخي مسجد شريف به اٿ تان لهي چڱيءَ طرح جانچي

ڏٺم ۽ اتي جو قبرستان ڏسي حيرت وٺي ويم.

خير، ننگر پارڪر آيس. سرڪاري بنگلي ۾ لٿس. ننگر پارڪر جو اسڪول جو ٻٽر جو ٺهيل هو. جو ڪارونجهر ڏڪر مان ڏي حاصل ڪيل هو. ويرا واھ ۽ ننگر پارڪر جا اصل باشندا جين ڌرم جا هوا، جن جو جداگانه ذڪر ڪرڻ لاءِ الڳ ڪتاب جي ضرورت پوندي آهي. مون سارڏڙو، انجلياس، ڀيم ڪوڏو، صاحب چڳو ۽ ٻيا جينن جا آستان بغور مطالع ڪيا. موٺندي ڪوڙيءَ جو مندر ان جي پرسان ٻالوا جو ڳوٺ جتي مارئي وارو کوھ ۽ ٻٽر جي ڪونڌي جنهن ۾ هوءَ پنهنجي ڇيلڙن کي پاڻي پياريندي هئي، انهن جو درشن ڪري ٻراستہ گوڏيار مٺيءَ آيس. سفر ڪي سقر ڇيو اٿن. سفر جي صعوبتن ڪان جيڪا ٿڪاوٽ ٿي هئي سا مٺيءَ ۾ ٻه ڏينهن آرام ڪري دفع ڪيم ۽ موٽي هيڊ ڪوارٽر ۾ آيس، جو آفيس جي ڪم کي منهن ڏيڻو هو. پٽن نه فقط هنن ڇهن تعلقن کي بلڪ عمرڪوٽ تعلقي جي ماٿريءَ کان سواءِ باقي سموري حصي کي ۽ ڪپري تعلقي جي اپرندي ناري جي ٻيءَ پر وارو. سمورو علائقو پنهنجي لپيٽ ۾ آڻي ڇڏيو آهي. مون ٿر جي پٽ پٽ ۽ چپي چپي کي ڏٺو آهي جنهن جي هت تفصيل سان ذڪر ڪرڻ گنجائش جي نه آهي. جن به ناظرين ڪرام کي اهو احوال معلوم ڪرڻو هجي، سي ازراه ڪرم منهنجي ڪتاب سير ريگستان جو بغور مطالعو ڪن، ته ٿر بابت، مون جيڪا سير حاصل معلومات گڏ ڪئي آهي، ان جو صحيح عڪس ڪين نظر ايندو ۽ اميد اٿم ته آءٌ سندن داد جو حقدار ثابت ٿيندس. ڪيترائي سنڌي آفيسر ٿر ۾ ويا، جن ۾ ڪي چڱا اديب به هوا. مثلاً مسٽر عبدالله چنه، سرشار عقيلي، آغا عبدالنبي وغيره وغيره. پر ڪنهن به صاحب هڪ اڌ مضمون لکڻ کان وڌيڪ تڪليف گوارا نه ڪئي. انهن جي برعڪس مون ٿر بابت هڪ جامع معلومات مهيا ڪرڻ جي جسارت ڪئي. گر قبول افتد

زهي عزو شرف.

سال ٣٦-١٩٣٧ع ۽ ٣٧-١٩٣٨ع خير جا گذريا. سنڌ جدا ٿي، سنڌ اسيمبلي ٿهي. ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن سنڌ صوبي لاءِ الڳ مقرر ٿيو. پهريون ڊي- پي- آءِ محترم غلام نبي قاضي ٿيو ۽ ان بعد ڊاڪٽر محمد بن دائود پوٽو هن ڪرسيءَ تي ويٺو. پير الاهي بخش صاحب ڪم تعليم جو وزير چونڊيو ويو. بالغن جي تعليم جون تياريون ٿيڻ لڳيون. بالغن جي سينٽرن جو انعقاد ٿيو. پڙهائي لاءِ والنٽيئر مقرر ٿيا. بالغن لاءِ ڪتاب جوڙيا ويا. پورچوگال جون سليٽون ۽ پينون آيون. گاسليٽ جا ڏيا ۽ جرمنيءَ جا لالٽين خريد ڪيا ويا. بالغن جو شمار ڪيو ويو مرڪز کوليا ويا، بورڊ ۽ چاڪ مهيا ڪيا ويا. ۽ تڏا نڪون اسپيشل آرڊرن تي جوڙايون ويون. مطلب ته لکين روپيه خرچ ڪيا ويا. ڏاڍو جوش ۽ خروش هو. اٿين پئي ته پانيو ساري سنڌ جا اڻ پڙهيل بالغ تعليم جي روشنيءَ سان منور ٿي ويندا. بالغن جي تعليم لاءِ ميدان اکوات سازگار بنائڻ لاءِ جلسا ۽ جلوس ڪڍيا ويا ۽ جهالت ننڍڻ جي موقعي لاءِ موزون ڊاپالاگ لکيا ويا ۽ جتي ڪٿي ڊرامن جو اهتمام ڪيو ويو. هي سڀ ڪجهه پير الاهي بخش جي هدايتن موجب ڪيو ويو. جنهن خوب دورا ڪري هن اسڪيم کي هٿايو. مان ملازمن مان هوس. منهنجو فرض هو هن اسڪيم کي ڪامياب بنائڻ. ڏاڍي ڊڪ ڊوڙ ڪيم. ڳوٺ ڳوٺ ويس. گهوڙن جي پٺيءَ تي هنيون هارا، پها پيچرا، اڏول شاخون ۽ واٽرڪورس ٽپندو رات ڏينهن پاڻ پتوڙيندو رهيس. ڊاپالاگ لکيم، راڳ لکيم، جلسا ڪرايم ۽ جلوس ڪڍايم. ماسترن جي دل ۾ علم جو روح ڦوڪيم. سندن مدد ورتيم. ڏاڍي واه واه ٿي. سال ١٩٣٩ع ۾ تعليم بالغان عمل ۾ اچي ويئي. مسٽر عثمان علي انصاري جو پاڻ هڪ اعليٰ اديب هو تنهن مون کي سڏايو. ۽ چيائين ته عرسائي هي ڊاپالاگ ميمڻ محمد صديق

لکيا آهن تن ۾ رکيو سنڌي مسلمان کي بڇڙو ڪيو ويو آهي. زميندارن ۽ وڏيرن کي هڪ حد درجي جو احمق ڪري ڏيکاريو ويو آهي. جا ڳالهه مون کي نٿي وڻي. ازانسواءِ اهي ساڳيا ڊايالاگ جتي ڪٿي ڪيا پيا وڃن. مان نئين شيءِ پيدا ڪرڻ گهران ٿو. مسٽر انصاري تنوع پسند ۽ نئين پيشڪش جو قائل هو. مون عرض ڪيو ته سائين پوءِ مان ڇا ڪري ٿو سگهان. گورنمينٽ اهي ڊايالاگ ڇپائي سڀني اسڪولن ۾ موڪليا آهن ته اهي اسٽيج تي آندا وڃن. مان بي وس آهيان. اوهان سان بالڪل اتفاق ڪريان ٿو، پر بي وس اٿن ڌار ڇڏيا آهن. اوهانجو جيڪو حڪم هجي بندو ان جي تعميل لاءِ حاضر آهي. مسٽر محمد صادق حافظ، مسٽر غلام حسين جعفري موجود هوا. انهن سڀني جي اها صلاح بيٺي، ته آئون هڪڙو پورو ڊرامو لکان. جنهن جو خاص ٽر جي ٻاگي سان تعلق هجي، ته اهو گورنمينٽ مدرسي هاءِ اسڪول ۾ اسٽيج تي آڻجي. انصاري صاحب جا حڪم نادري هوندا هوا. فرمايائين ته مون کي ٻن ڏينهن ۾ ڊرامو کپي ته اسين تيار ڪرايون. گوڏو پيچي لکڻ ويٺس. هڪ رات ساري اوجاڳو ڪري ڪم کي اچي سنئون ڪيم. ڊرامو تيار ٿيو. ڪيس ڏاڍو وڻيو. ڊرامي جو نالو ڪو نه لکيو هوم. چيائين ته نالو ڇا تجويز ڪيو اٿئي. مون عرض ڪيو ته ڪو ڪم اوهين به ته ڪريو. اهو اوهان صاحبن تي ٿو ڇڏيان. پاڻ فوراً چيائون ته ”نالو رکيئس بدنصيب ٽري“ پسند آيم ۽ اڌين ڪيم.

ڊرامي ۾ ٽري تلفظ ڪم آندو هوم. مدرسي ۾ ٽر جا شاگرد ڪافي هوا. هيرو چنيسر، حبيب الله ميمڻ ڏ ٻپلائي ٿيو جنهن ڪمال جو مظاهرو ڪيو. مسٽر نورنبي اجها تائين هتي ڪايڪٽر هو. موصوف صدارت ڪئي. ڊرامو ڏسي تحسين جا ڪلما بلند ڪيائين. البته ڪيس هڪ ڳالهه ناگوار لڳي اها هئي هڪ اشتهاري نيم طبيب جو ڪئريڪٽر جو پنجابي هو. بهرحال

”سچ ٿا مرد چون ڪنهن ڪي وٺي نہ وٺي، دم دوستيءَ جو وري ٻڻي نہ ٻڻي.“ ڊرامو پنهنجي پرتپاڪ شان و شوڪت سان اسٽيج تي اچي چڪو هو جو جيڻن جو نيڻن تي گذريو. انصاري صاحب جي واه واه ٿي ۽ منهنجو نالو وڏيڪ چمڪڻ لڳو هيءَ ڊرامو سنڌي زبان ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ منهنجي دعويٰ آهي تہ اهڙي پايہ جو ڊرامو اڃا سنڌي زبان پيدا نہ ڪيو آهي. اهوئي سبب هو جو سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ مون کان اهو ڊرامو گهري ورتو ۽ مون کي ايڪسو رپيہ انعام ۽ هڪ سؤ ڇپيل ڪاپيون تحفہ طور ڏنيون ويون. هينئر اهو سنڌي ادبي بورڊ مون کان وٺي پنهنجي نامور اداري جي سرپرستيءَ هيٺ ڇپايو آهي. ڪتاب جون ڪم از ڪم پندرهن ايڊيشنون ڇپجي چڪيون آهن.

بالغن جي تعليم جو حشر ڪهڙو ٿيو، ان ڳالهہ ۾ ماڻ وجهہ نہ ٿو گهران بهرحال انڪ اکر چڱا ڏيکاريا ويا تہ پير صاحب جن جي ڪوشش ۽ علم دوستيءَ تي آنچ نہ اچي. سال ۹۴۰ ع ۾ ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ کان آفيسرن جي ملازمت جون واڳون سنڌ حڪومت ورتيون. بورڊ اڃا قائم رهندا آيا، ليڪن آفيسرن جو مقرر بدلي سدلي سڀ سنڌ گورنمينٽ جي حوالي هئي. مڪمل ڪنٽرول ماسترن ۽ اسڪولن وغيره جو سال ۱۹۴۸ع ۾ ورتو ويو. جڏهن اڊمنسٽريٽر آفيسر جو عهدو تبديل ڪري اصلوڪو نالو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر رکيو ويو ۽ مان انهيءَ سال گزيٽيڊ پوسٽ تي مقرر ٿيس. ان وقت ڪلاس ٽو جو شروعاتي پگهار ۱۷۰ — رپيا هو، جو آهستي آهستي ۲۰۰ — ٿيو ۽ پوءِ ايڪسو تائين وڌايو ويو. سال ۱۹۴۰ع ۽ ۱۹۴۸ع جي درميان ٻہ ٽي ڇڙا منهنجا اڊمنسٽريٽو آفيسر ٿيا، جن مان مسٽر عزيزالدين احمد فاروقي قابل ذڪر آهي. حڪومت جو ضابطو عمل ۾ اچڻ سان بدلين جو سرشتو شروع ٿيو. مسٽر موسوي سکر هليو ويو. مسٽر فاروقي ٿرپارڪر تي

مقرر ٿي آيو. مسٽر حافظ کي پروموشن مليو ۽ جيڪب آباد اڳڊمنسٽريٽو آفيسر ٿي ويو جعفري صاحب نواب شاه راهي ٿيو. ڪٺو ڪٺو ٿي ويا. باقي مسٽر محمد هارون منهنجو عزيز دوست ۽ مان ميرپور ۾ ئي رهياسين. مسٽر فاروقيءَ جو مون تي ڪلي اعتماد هو. منهنجي راءِ کي پنهنجي راءِ تي هميشه ترجيح ڏيندو هو. ڪو به ڪم منهنجي مشوري بغير نه ڪندو هو. ڪشت ۾ مون کي ضرور پاڻ سان ڪڻندو هو منهنجا دوست حافظ صاحب خوجا صاحب ۽ جعفري صاحب عجب ڪائيندا هوا فاروقي توسان ڪيئن نڀيو آهي؟ چو ته اهي ٽيئي صاحب نوشهري مدرسي ۾ فاروقي صاحب جي زياده تين جا شڪار ٿيل هوا. مون انهن دوستن کي چيو ته اوهان سندن مقابلو ڪندا هوا ۽ مان نرميءَ جو طريقو اختيار ڪندو آهيان. بقول سعدي سڳورو –

به تندی و ترشی نیاید بکار
نه نرمی بر آید ز سوراخ مار

منهنجي هوشياريءَ ۽ چڱي منتظم هئڻ جي هرهنڌ هاڪ پئجي ويئي. مخدوم غلام حيدر صاحب منهنجي پير الاهي بخش ڪان گهر ڪئي ته محمد اسماعيل آهي به اسان جو هالائي. مون کي ڪجهه وقت ڏي ته منهنجو هاءِ اسڪول جو ملا مدرسو ٿي ويو آهي، ان جون حالتون درست ڪري. اهو سال ۱۹۴۴ع هو، جڏهن آئون مخدوم غلام حيدر ميونسپل هاءِ اسڪول هالا جو هيڊ ماستر ٿي ويس. منهنجي ملازمت فارين سروس شرائط تي حاصل ڪئي ويئي. مان سلسله بيان ڪان گهڻو اڳيرو نڪري ويو آهيان. انڪري وري پٺتي موٽان ٿو.

سال ۱۹۴۰ع ۾ مون کي بفضل ايزد تبارڪ و تعاليٰ ٻيو فرزند ڄائو، جنهن جو نالو منظور احمد رکيو ويو. هينئر هو ڪئپٽن ڊاڪٽر منظوراحمد آهي ۽ ابوظهبي ۾ ملازمت ڪري پيو. ائين چوڻ نه درست ناهي نه سال ۱۹۴۰ هڪ نياڳو سال هو، ڇاڪاڻ ته ڏينهن مهينا ۽ سال سڀ الله تعاليٰ جا آهن

۽ انهن ۾ فرق ڪري سگهجي. مگر سچ پڇو ته منهنجي لاءِ هيءَ سال وڏي بدبختيءَ جو هو، جنهن مونکي هڪ وڏي صدمي سان دوچار ڪري ڇڏيو ۽ منهنجي دنيوي جنت جو نقشو بدلائي منهنجي لاءِ ساري دنيا ڪاري ڪري ڇڏي. منهنجي نور کي ظلمات ۾ تبديل ڪري ڦٽو ڪيو. منهنجون خوشيون غمن ۾ ۽ راحت مصيبت ۾ بدلائي ڇڏي. منهنجو آرام دل ۽ سڪون قلب پاش پاش ٿي ويو. منظور احمد اڃا مهيني جو مس ٿيو هو ته منهنجي پياري اهليه بيمار ٿي. اسين هالن ۾ هواسين. علاج معالج ڪيا ويا. ڪجهه ڊاڪٽرن جي غلطي ۽ ڪجهه تقدير جي مذاق. "مرض بڑھتا گیا جون جون دوا کی" ڪجهه فائدو نه نظر آيو مگر "تدبير کند بنده تقدير کند خنده." مشيت ايزديءَ کي ائين ڪجهه منظور هو. حيدرآباد علاج لاءِ آياسين. واٽ تي موٽر ۾ مون کي چيائين ته پاڻ کي ڏينهن لڳندا. انهن لفظن جو ٽي دفعا تڪرار ڪيائين- مون ڪيس چيو ته پياري انشاءُ الله تعاليٰ ته حيدرآباد پهچڻ بعد حيدرآباد جو پاڻي پيئنديءَ ته هڪ ڏينهن ۾ عافيت ٿي ويندي.

ان تي ٺورو مرڪيائين. ڊاڪٽر نارومل ملڪاڻيءَ جي دوا ڪئيسون. حالت بگڙندي ويئي. ٽئي ڏينهن صبوح جو داعي اجل کي لبيڪ چئي مون کي اوچنگارن ۾ ڇڏي راهي ملڪ عدم ٿي. انا لله و انا اليه راجعون. سندس تڪفين ۽ تدفين سندس آبائي قبرستان ۾ ٿي ڪئي ويئي. منهنجي مٿان ديوانگيءَ جي حالت طاري ٿي ويئي. عزيز واقارب مون کي خدا ياد ڏيارڻ لڳا. صبر جي تلقين ڪرڻ لڳا. رسول عربي صلي الله عليه وسلم ۽ ٻين دنيا جي جليل القدر هستين جو موت ياد ڏيارڻ لڳا. دنيا دار الفنا آهي نه ڪير رهيو آهي ۽ نه رهندو.

لازم ہے بشر کو خیال قضا رہے،
ہم کیا رہینگے جب نہ رسول خدا رہے.

مون کي ڪتي ٿي تسڪين اچي. مرحوم جا خطوط جي هوءَ مون کي لکندي هئي، جي اڄ به مون وٽ اول کان آخر تائين موجود آهن، آءٌ ڪڏهن ڪڏهن پڙهندو آهيان ۽ انهن کي چمندو رهيس. دوست فاتح ٿي آيا تن کي ملڻ کان ڪناره ڪش رهيس. آخر ڇا؟ جيڪي ٿيڻو هو سو ٿيو. انهيءَ ساري ملال جو علاج فقط صبر ۾ هو. بي صبري خدا ذوالجلال کي پسند نه آهي. جيڪي اشعار سندس حياتيءَ ۾ مون لکيا هئم، اهي ڪڏهن پڙهڻ لڳس ۽ زارو قطار آنسون وهايم. سندس وفات حسرت آيات تي هڪ فارسيءَ ۾ شعر لکيم، جو هالن مان ڪاشيءَ جي هڪ مصلي تي لکائي سندس قبر تي ڪتبي طور نصب ڪرايم. صبح شام سندس قبر تي قرآن پاڪ جو دؤر ڪندو رهيس. سندس مغفرت لاءِ دست بدعا ٿيندو رهيس. هڪ مهينو مڪمل موڪل ورتم جا ختم ٿي. ان جو مونهن جنب ڏانهن. سري انهن جي سير وٺي ويا جيڏن جي ڪٿي ٿي سري. نه منازعة البقا جو مسئلو ڪنهن کي ڏيو ڇڏي. يادگيريون ايندڀون هيون ته زارو قطار روئي دل تان بار هلڪو ڪندو هوس. مرحوم جيڪا امانت، فرزندن جو جوڙو مون وٽ ڇڏيو هو تن جي انتهائي پيار ۽ محبت سان پرورش ڪرڻ لڳس. اڄ هو چڱي روزگار سان آهن. شادي شده آهن، ٻچن جا پيءُ آهن. خداوند انهن کي سلامت تا قيامت رکي. آمين.

باب چوويهون

ميرپورخاص وارو زمانو (٣)

منهنجي اهليه جي وفات جو مون کي جيڪو شاق پهتو تنهن منهنجي ڪمر ٽوڙي وڌي. ويڳاڻو ۽ وياڪل رهندو هوس. ڪابه ڳالهه، يا ڪوبه حيلو منهنجو زخم رفو ڪري نه ٿي سگهيو. يار دوست مون کي اڪيلو نه ڇڏيندا هوا ۽ منهنجي دل پرچائڻ لاءِ ڪي نه ڪي تدبيرون سوچيندا هوا ۽ مون کي وندرائڻ لاءِ پنهنجا سڀ وسيلا ڪم آڻيندا هوا. آءٌ به پاڻ کي پاڻهي دلداريون ڏيندو هوس ته اسماعيل اهي ۽ پٽڙا پنهنجي امانت تو وٽ ڇڏي ويئي آهي. انهن جو خيال به آخر ته توکي ٿي ڪرڻو آهي. الله جي مشيت کي ڪير ٿو اڏو اچي سگهي.

با قضا نيست چارهٔ تدبير
يفعل الله مايشاء قدير

خير وقت پئي هر زخم رفتي رفتي ميٽجڻ لڳي ٿو. صوم صلوات تي پوريءَ پابنديءَ سان مستحڪم رهيس. الله تعاليٰ غفورالرحيم آهي قلب ۽ دل و دماغ کي سڪون بخشيائين. طوفان ڪان پوءِ سانت اچي ٿي، وري دنيا جي ڪاروبار ۾ لڳي ويس چوندا آهن ته سري آنهن جي، جي هن دنيا مان هليا ويا. جيئرن جي ڪٿي ٿي سري!

مان مٿي اظهار ڪري آيو آهيان ته گورنمينٽ تعليمي آفيسرن جو ضابطو ١٩٤٠ع کان پنهنجي هٿ ۾ ڪنيو. اڳي ته جو جتي هوندو هو سو ٽڪي. بدلي سدليءَ جو ڪوبه شائبو ڪونه هو. ڪنٽرول ڪڇڻ سان ٽاڪوڙو پئجي ويو. هڪڙا دوست جن جو مٿي ذڪر ڪيو اٿم، پروموشن وٺي ويا. دل وارا دوست جن کان سواءِ ساعت نه سرندي هئي،

هتي فقط برادرم محترم محمد هارون ۽ مان وڃي رهياسين. دل چيو ٿي ته مون کي هٿ ڪونه لائيندو جو مان ٿرضلعي ۾ نهايت مقبول هوس ۽ سارو ضلعو مون کي چاهيندو هو. پر

من درچه خياليم فلک درچه خيال
ڪارے که خدا ڪند بنده راچه مجال

ڊاڪٽر دائود پوٽو اسانجو ڊي-پي-آءِ مقرر ٿي آيو. اهو دائود پوٽو جنهن ٻندرا (بمبئي) ۾ مون کي پنهنجي گهر رهايو، ماني کارائي، هٿن سان پلنگ تي پهل اڇي ميري چادر لاهي، ڌوتل چادر پکيڙي. ڌوتل تڪيه ڪور چاڙهي منهنجي سمهڻ جو مڪمل انتظام ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح خاطرداري ڪئي جهڙي ڪنهن پنهنجي وڏي دوست يا عزيز جي ڪجي. اهو ئي ڊاڪٽر دائود پوٽو جنهن سنڌ مدرسي ڪراچيءَ ۾ پرنسيپاليءَ جي زماني ۾ مون کان سنڌ مدرسي لاءِ هڪ ترانو لکايو ۽ جڏهن به مان وٽس ويندو هوس ته مون کي وڏي عزت ۽ محبت سان ڏسندو هو. اهو ئي دائود پوٽو جو ڊي-پي-آءِ ٿيو ته شروعاتي ڪجهه وقت مون کي برادرم عرسائي، برادرم عرسانيءَ کان سواءِ ٻئي نالي سان هرگز مخاطب نه ٿيندو هو، سو صاحب منهنجي بدقسمتيءَ سببان مون سان في سبيل الله اچي بگڙيو. حقيقت هن ريت هئي، ته مسٽر فاروقيءَ سان سندس اچي عداوت پيئي. مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته مسٽر فاروقيءَ سان منهنجا چڱا تعلقات هوا. ڪن ڪارو ڪپڙن ڪيس ٻڌايو ته مان ڪيس خوب رسايون ٿو ڪارايان ۽ هن سان بالڪل ٻه جسم هڪ جان آهيان. ڊاڪٽر صاحب کي مون ۾ هر ڪا اميد هئي ته هو جيئن چاهيندو تيئن آءٌ ضرور ڪندس. موصوف کپري جي پي-ڊبليو-ڊي بنگلي ۾ منزل ڪئي. مان سندس هم رڪاب هوس. رات جي ماني نماز مغرب بعد فوراً کاڌيسين ۽ بنگلي واري لان تي چهل قدمي ڪندا رهياسين. ڊاڪٽرصاحب موصوف مونکي ڳڙهالڙي پائي مسٽر فاروقيءَ جو ذڪر ڇيڙيو جو تمام طويل ٿي ويندو

۾ هتي حرف بحرف لکڻ روا نه ناهي. مقصد اهو هوس ته آءُ ڪيس اهڙو بيان ڏيان ته فاروقي صاحب رشوت ۾ رهنڊي وٺي ٿو. هن صاحب مون کي ٻين ٻن آفيسرن جا اهڙي قسم جا بيان به ڏيکاريا. مان خاموشيءَ سان ٻڌندو رهيس ۽ آخر ۾ ادب ۾ نوڙت سان عرض ڪيم ته مان ڪوڙ نه ڳالهائيندو آهيان.

سچ کهتا هون که جهوٹ کی عادت نهين مجهے

فاروقي ڀل ته ذات سنڌي جو دشمن هجي، مگر مان ڪوڙو بيان ڏيڻ کان هٿ ٻڌي معافي گهران ٿو. البته منهنجي اهڙي جواب ڊاڪٽر صاحب کي ناراض ڪري وڌو ۽ ڊاڪٽر صاحب جو ڪراچيءَ ۾ پهچڻ ۽ منهنجي لاءِ مصيبت جو دور شروع ٿيڻ. سال سوا جي عرصي ۾ منهنجون ڪل نَو بدليون ٿيون. اسسٽنٽ ماسٽر ٽريننگ ڪاليج فارمين، (حيدرآباد) نوابشاه ۾ اسسٽنٽ ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر ملاڻين، سپروائيزر نوابشاه اسڪول بورڊ وغيره وغيره ١٩٤٣ع کان ١٩٤٤ع تائين منهنجو پير ٻٽ تي ڪو نه هو. ”مياڻ جي مڏي ۾ ڏنڊڻ ٿين تڏي“ — مان پنهنجو بسترو بوريا ويڙهيو ويٺو هوندو هوس ته وري ڪٿي جو ڏيو حڪم ملي. ڪن دوستن صلاح ڏني ته ڊاڪٽر صاحب ڪنهن جو ڪچو آهي. ڪن ماڻهن کيس برغلايو آهي. اوهان لاءِ عزت اٿس. اوهان روبرو کيس ملي پنهنجي پوزيشن صاف ڪريو. مگر مون کي هيءَ صلاح اصل نه آئڙي ۽ چيم ته

بيا اے ستمگر هنر آزمائيں - تو تير آزما هم جگر آزمائيں

منهنجو بسترو گول آهي. سنڌ جا ست ضلعا ۽ انهن جي پڪيڙ ساري پيشي اٿم پيش نه پوندس پاڻ کي وڏيڪ هرگز ذليل نه ڪندس.

وه اپني خو نه چهوڑين گے، هم اپني وضع کيوں بدليں
سبک سر بن کے کيوں پوچهيں، که هم سے سرگران کيوں هو.

جيڪڏهن علامه سخت گير آهي ته عرسائيءَ جهڙو سخت جان به کيس نه ملندو. جيترا تير ترڪش ۾ هُجنس اهي ڀلي آزمائي ته مون ڏي اڇلي آزمائي ڊاڪٽر صاحب جڏهن ڏٺو ته مون سندس

اڳيان هرگزگوڏا نه کوڙيا ته پوءِ لارو شاهه اسڪول جي هڪڙي هيڊ ماستر کان مون تي ڪاڏي جو بل پورو نه ڏيڻ جي الزام هيٺ انڪوائري ڪرايائين. اول اول هن ڊاڪٽر گرمکداس لکاڻيءَ کي ان مهم لاءِ مقرر ڪيو. هو منهنجو ڪلاسي هو ۽ بري دوست هو، جا ڊاڪٽر صاحب کي خبر نه هئي: هن صاحب انڪار ڪيو. ان بعد موسوي عطا حسين شاهه کي مقرر ڪيائين موصوف به انڪار ڪيو. آخر شيخ ڪريم بخش کي ان ڪم تي مامور ڪيائين. پاڻيءَ تي چٽ بيهي سگهندو. ماستر خدا بخش ڪوڙو هو ليڪن مسلمان هو. ڪاش! هندو ماستر شيخ صاحب کي پيري پيري بيان ڏنا ته هيڙو آفيسر ايماندار ۽ لائق هوشيار ۽ قابل هن کان اڳي اسان نه ڏٺو آهي. واري سنڌو ڪوٽ اڏي اڏيو ڪيترو. ڪجهه عرصي بعد اهو ماستر قتل ٿي ويو ۽ سندس ڪپڙا ڪپڙا ڪري لاش کي برانچ ۾ لوڙهي ڇڏيو ويو. الله تعاليٰ شال مرحوم کي مغفرت ڪري آمين - ثم آمين.

قصو ڪوتاه مون متي هدايو آهي ته مخدوم غلام حيدر صاحب هالن هاءِ اسڪول لاءِ منهنجي گهر ڪٽي ۽ ڪجهه وقت منهنجي جان ڊاڪٽر صاحب جي دست درازين کان آزاد رهي ۽ سک جو ساهه پٽيم. مخدوم صاحب مون کي ٽن مقصدن سان گهرايو هو. پهريون ته اسڪول جو انتظام درهم برهم ٿي چڪو هو ان کي اڪيڙي وجهان، ٻيون سندرداس نالي فرسٽ اسسٽنٽ سينيارٽيءَ موجب هيڊ ماستر ٿيڻ وارو هو، سو نه ٿئي ۽ ٽيون ته آءٌ ايترو وقت اها جاءِ روڪي وهان جيستائين مسٽر غلام رضا پٽو جو مخدوم جو منظور نظر هو سو بي - اي ۽ ايس - ٽي - سي پاس ڪري وٺي، جنهن لاءِ ڪيس علي ڳڙه ايڪسٽرنل اميدوار ڪري موڪليو ويو هو. اهي ٽي ئي ڪم پورا ٿيا ۽ ڏيڍ سال بعد سال ١٩٤٥ع ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي مون کي وري تر واپس ڪيو. هن مون کي پاڻ وٽ گهرايو.

مون کي پرچايائين بلڪ معافي ورتائين ۽ چيائين تہ اسان جامعہ عربيہ قائم ڪرڻ گهرون ٿا. وڏيرو سائينداد چورو اوهان جو گهاٽو دوست آهي. اسان کي جامع لاءِ ڪانئس پنج سؤ ايڪڙ زمين وقف طور وٺي ڏيو. جيئن تہ ڪم تمام نيڪ هو مان رئيس سائينداد جي خدمت ۾ پٺوري ويس. هو ويچارو لاولد هو ۽ وڏو زميندار هو. بيمار رهندو هو. ڊاڪٽر حاجي غلام مصطفيٰ آرائين جو سنڌس علاج بلڪ تيمارداري بہ ڪندو هو ان سان، مليس، مشورو ڪيوسين. ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ اڳي ئي اهڙن نيڪ ڪمن جو ڪوڏيو هو. رئيس صاحب جي خدمت ۾ وياسين ذڪر چوريوسين. خدا رحمت ڪريس جواب ۾ چيائين تہ ”مان نڪا سمجهان جامع نڪا پي ڳالهہ مون اوهان کي زمين ڏني. مون ڪان لکائي وٺو ۽ جلد لکايو. جيڪڏهن جامع هتي پٺوري ۾ قائم ڪريو تہ هر سال ٻارهين مهيني جو ان، گوشت لاءِ چيلا، پنهنجي مال جو ڪيرہ غريبن لاءِ بافتي جا ڪپڙا بہ ڏيندو رهندس.“ الله تبارڪ تعاليٰ هن سخي مرد جي قبر کي نور محمدي سان روشن رکي. آمين.

ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ ۽ آئون گڏجي حيدرآباد آياسين. علي اڪبر شاهہ ۽ خانبهادر محمد صديق ميمڻ سان ملياسين. انهن کي ۽ قبضي نويسن کي ساڻ آندو سين. ڪم منٽن ۾ لهي ويو ڊاڪٽر دائود پوٽو تہ خوشيءَ ۾ ڪپڙن ۾ نہ پئي ماپيو. اسان تان بار بار فدا پيو ٿئي. جامع عربيہ تہ علي اڪبر شاهہ حيدرآباد ۾ حاجي ڏوسل بلڊنگ متصل جامع مسجد صدر ۾ قائم ڪئي، پر ٿوڪي طور هڪ پرائمري اسڪول پٺوري ۾ کوليائون انهيءَ دم دلاسي سان تہ آهستي آهستي ان کي وڌائي عربي مدرسو ۽ پوءِ جامع جو درجو ڏنو ويندو. اسڪول لاءِ جاءِ بہ رئيس سائينداد بنا مسواڙ ڏني. سوال رهيو تہ ڇوڪرا ڪٿان اچن، اهي مون پٺوري اسٽيشن پرسان اڪڙي ڳوٺ مان آندا. تن جون، ميز ڪرسيون، نقشا چارٽ وغيره ۽ ڪافي

ڪتاب اسٽيشنري سرڪاري اسڪولن سان ڊاڪٽر دائود پوٽي جي اجازت سان ڪيائي، اسڪول کي آراستہ ڪيوسين. ماڻي ٿي ويلا شاگردن کي رئيس صاحب ڪارائيندو هو. علي اڪبر شاهه بہ ماڻهو مقرر ڪيا. هڪ مولوي عرض محمد ۽ ٻيو ملا محمد صديق ماستر- سان چاڪيءَ جي ڏاند وانگر ڦري گهاٽي ڏاري پنهنجي فرض منصبيءَ سان اينڊي ويندي اسڪول جي نگراني ڪندو هوس. چوندا آهن تہ ”ڇٽ گدري جي ڦار تان ڪهاڙيون اپيون ڪن.“ مانيءَ تان ٻئي مولوي عرض محمد ۽ محمد صديق جي رسہ ڪشي شروع ٿي. وڙهي ڊانگا ٿي پيا علي اڪبر شاهہ مون کي لکيو تہ انڪوائري ڪري پنهنجي رپورٽ موڪليو. انڪوائري ڪئي ويئي. سمورو الزام مولوي عرض محمد تي ثابت ٿيو جو علي اڪبر جو خاص ماڻهو هو. مولوي عرض محمد، علي اڪبر شاهہ کي ڀڙايو تہ عرسائي ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ رئيس سائينداد کي ڀڙڪائي رهيا آهن تہ اوهان امداد بند ڪريو جو جامع عربيہ وارن وعده خلافي ڪئي آهي، ۽ جامعہ حيدرآباد ۾ قائم ڪئي اٿن. علي اڪبر شاهہ ڊاڪٽر دائود پوٽہ کي برغلايو ۽ ”جهل ٻئي آئي ڪئي.“ اسان جي حلقہء احباب ۾ اوچتو ٽرٽاو مچي ويو. علي اڪبر شاهہ ڊاڪٽر صاحب ۽ ٻيا چند اشخاص حڪومت جو دروازو ڪڙڪائي چوڻ لڳا تہ اسان جي جامعہ کي نقصان پهچائڻ لاءِ محمد اسماعيل نٿون مختيارڪار سامارو، آغا خان محمد اڳريڪلچر انسپيڪٽر ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ، ميڊيڪل آفيسر پٿورو ۽ عرسائي حرڪتون ڪري رهيا آهن. انهن جون بدليون ڪيون وڃن. ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ جو هن وقت مدينہ شريف ۾ سڪونت پذير آهي ان کي جيڪب آباد موڪليو ويو ۽ ٻين کي جدا جدا سمتن ۾ روانو ڪيو ويو. رئيس اعظم ۽ وڏيري سائينداد، ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ کي چيو تہ توهان سرڪاري نوڪري ڪرڻ کان مستعفي ٿي وڃو. مون کي اسپتال جي

عمارت جو هڪ نقشو ٺهرائي ڏنو، مان اوهان کي اسپتال هتي ٺهرائي ڏيان جا اوهان جي ملڪيت هوندي ـــ مون کي ڇڏي نہ ويو. ڊاڪٽر چيو تہ مون کي خداوند ڪريم همٿ پير ڏنا آهن آءٌ سيڪجهہ ڪمائي سگهان ٿو. اوهان وٽ جيڪب آباد کان هفتي هفتي چوندا تہ ايندو رهندس مگر مون کي اجازت ڏيو تہ. هنن چگن ماڻهن جو پنهنجي بدليءَ جي جاءِ تي وڃي نفس ٿلهو ڪريان، ۽ هنن منهنجي بدليءَ لاءِ جيڪا ڪوشش ۽ محنت ڪئي آهي تنهن ۾ سندن ڪاميابي ٿئي.

هن دفعي منهنجي بدليءَ تي ٿرپارڪر جون سربرآورده شخصيتون سخت برهم ٿيون ۽ وفدن جا وفد پير الاهي بخش وٽ ويا ۽ منهنجي بدلي رد ڪرايائون. ١٩٤٢ع کان ١٩٤٩ع تائين آءٌ آرام سان ٿر جي گوشہ گوشہ جي خدمت ڪندو رهيس. ١٩٤٨ع ۾ مون کي گزيٽيڊ پوسٽ ملي ۽ ٿرپارڪر جو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيس. بهرحال داڪٽر داؤد پوٽي جيڪي مون کي تڪليفون، اذيتون ۽ ذهني پريشانيون ڏنيون تن مون ۾ پست همتي تہ پيدا نہ ڪئي بلڪ منهنجي همت ۾ تقويت آندي. مون مان احساس زبان ٽڪري ويو ۽ جيئن تہ هرچہ باداباد ماکشتي در آب انداختيم، ۽ زبان تي هي شعر بار بار اچڻ لڳو تہ:

سرفروشي کي تمنا اب همارے دل ميں هے،
ديکهنا هے زور کتنا بازوئے قاتل ميں هے.

سال ١٩٤٢ع ۾ قاضي فضل الله ايڊيوڪيشن منسٽر هو. هن صاحب بہ پير صاحب جي نقش قدم تي هلي بالغن جي زوري تعليم رائج ڪئي. مون کي تہ خبر هئي تہ انجو ڪهڙو حشر ٿيندو. صرف ڦڪا ڪانا چوسڻا هوا، جن مان نہ هڙ نہ حاصل. مگر حڪم جي تعميل ڪرڻي هئي. ڪيترن غريبن تي ڏنڊ وڌا ويا ۽ ڪن کي هفتو ٻہ هفتا جيل ۾ بہ آسائيو ويو. ڊاڪٽر داؤد پوٽي بالغن جو ڪتاب پاڻ لکيو. ناتجربہ ڪاريءَ جي

سبب اهڙو ڪتاب لکيائين جو سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته ٦ مهينن ۾ اهو ڪيئن پورو ٿيندو. ٻه مهينا ته حالتون سازگار ۽ زمين هموار بنائڻ ۾ لڳي ويا. ڊاڪٽر صاحب بالغن کي ٦ مهينن ۾ عالم بنائڻ ٿي گهريو. ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ قرآن پاڪ جون چند آيتون ڇاپيون ويون هيون جي به بالغن کي پڙهائڻيون هيون، منهنجي بدنصيبي اهڙي جو ڪپري ۾ مولوي محمد علي ۽ پيا ڪاوڙجي پيا ڇو ته اهو ڪتاب ٻنگيس کي به مليو، جي ڪرفتيءَ جي ڏهي سان گڏ ڪٿي پئي هليا. قرآن جي بي حرمتي ٿي. ويتر جو ڪتاب ۾ هڪ لفظ سوئر سيکارڻو هو، ان ڪري سوئر جي تصوير به ڏني ويئي هئي، جا مسلمانن کي ناگوار لڳي. ڳالهه اخبارن ۾ آئي ميٽنگون ٿيون. منهنجي لاءِ شديد مٺي جو سور پيدا ٿي پيو. قاضي عبدالغني جو ان وقت ڊاڪٽر صاحب جو پي. اي هو، تنهن اها ڳالهه سندس دماغ ۾ وڌي ته اهو سڀ هنگامو عرسائيءَ ڪرايو آهي، ورنه پيو سنڌ ۾ ڪٿي به اهڙي وٺ پڪڙ نه ٿي آهي. ڊاڪٽر صاحب ان ٿي ڳنڍ ٻڌي ويٺو. مون کي گهرايائين سمجهايو مانس ـ ته عام مسلمان سوئر جو نالو به نه وٺندا آهن ۽ ان کي مرون چوندا آهن. ڪتاب ۾ اهڙو لفظ ڏيڻ واقعي اعتراض جهڙو آهي. ڊاڪٽر صاحب وراڻيو ته مون کي الف همزه ڪنهن لفظ جي وچ ۾ سيکارڻو هو. جنهن لاءِ مون کي ٻيو ڪو به لفظ نه مليو. مون فوراً عرض ڪيو ته سائين "جوئر" لفظ ان جو نعم البدل آهي. تصوير جوئر جي ڪانن جي ڏيکارجي ها. فرمايائين ته هاڻي ان ۾ ڪا اڳڙي وجهه مان ڪپري ويس. مسٽر برڪت علي شيخ مختيارڪار هو. ميٽنگ ڪيم ۽ ان کي ٻڌايم. تقرير ڪيم. مولوين کي چانهه پياريم ۽ فيصلو ڪيوسين ته ڪتاب جن ۾ تقسيم ٿيا آهن تن کان واپس وٺجن ۽ سوئر لفظ واري خاني مٿان تصوير سميت هڪ ڪاغذ جي ٽڪڪي چسپان ڪري مٿان لفظ جوئر جو لکجي سڀ راضي ٿي ويا ۽ جهڳڙو ختم ٿيو.

سال ١٩٤٧ع ۾ اسان جو وطن پاڪستان وجود ۾ آيو. سيني تعلقي مختيارڪارن کي هدايتون مليون ته ١٤ آگسٽ ١٩٤٧ جي ڏينهن خوشيون ملهائين جلسا جلوس ڪڍائين وغيره. منهنجي منزل ٿرپارڪر جي تعلقي ڇاڇري ۾ هئي. احڪامات ٿيا. مسٽر محمد عرس شورو مختيارڪار هو. موصوف مون کي ملڻ آيو ۽ چيائين ته دار اسان کي ڪهڙي خبر هئي ته ڪم تعليم کاتي وارا چڱو ڪندا. اوهان جي مدد وٺڻ آيو آهيان. مون هڪدم اسڪول جي شاگردن جو جلوس ڪڍايو ۽ شام جو هڪ وڏي ميٽنگ منعقد ڪرايم. ڇاڇري جي پبلڪ ۽ ماسٽر هندو هوا، جن ۾ به برهمڻ جو وڏو عنصر هو. مهراج پريو لعل هيڊ ماسٽر هو. جهنڊيون ٺهرايون ويون. راڳ ڳايا ويا. ميٽنگ ۾ مون تقرير ڪئي. جو مسٽر شورو ويچارو اهڙو مقرر ڪونه هو. مڃايون ورهايون نسين، ۽ مون هڪ شعر لکيو جو پنهنجي تقرير جي پڇاڙيءَ ۾ پڙهيم ۽ خوب تاڙيون وڄيون.

شعر شعر تي زنده باد پاڪستان جا نعرا بلند ٿيندا رهيا واهه واهه ٿي ويئي. ٿر جي هن ننڍڙي شهر ڇاڇري ۾ هن کان اڳ هن قسم جو جلسو ڪڏهن به نه ٿيو هو. هرهڪ شعر تي "زنده باد پاڪستان" جا نعرا بلند ٿيندا رهيا. مٺائي تقسيم ڪئي ويئي. ٻار خواهه وڏا ڏاڍا خوش ٿيا. ڪجهه وقت بعد مون کي ڪليڪٽر ٿرپارڪر طرفان تحسين جو ليٽر مليو جو اسڪول بورڊ جي دفتر تي رکيو ويو. اخبارن ۾ جلسي جي ڪارروائي موڪلي ويئي. مسٽر محمد عرس شوري جي به ڪافي عزت افزائي ٿي ۽ منهنجو دوست ٿي ويو.

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته اسان جي سروس ١٩٤٠ع ۾ سنڌ سرڪار پنهنجي تحويل ۾ ورتي ۽ بدلين جو متعدي مرض شروع ٿيو، مون کي ١٩٤١ع ۾ اول حيدرآباد تائون جي اسڪول بورڊ ۾ موڪليو ويو. ٿرپارڪر جي ماڻهن جي احتجاج تي وري واپس ٿر آيس ١٩٤٢ع کان پوءِ علامه دائود پوٽي مرحوم

مون کي مٿي ذڪر ڪيل وجوهات جي بنا تي ڪوريءَ جي نڙي وانگر:

”هيڏانهن پنج، هيڏانهن ست، وچ ۾ مُنيءَ ڏاري،
هيڏانهن سڄ، هيڏانهن پينگ، بغداد مُنيءَ ڏاري“

وانگر بدليون ڪندو رهيو ۽ ٿرپارڪر وارن جي احتجاجن تي وري وري ٿر ۾ آندو پئي ويو. ٿر سان منهنجي بـه خاص محبت هئي. بدلي ٿيندي هئي تـه دل کي ڪِالهه نـه وڻندي هئي. پلا جتي محبت هجي، جتي چاهت هجي اها جوءِ ڇڏڻ ڪنهن تي گوارا لڳي! ٿر ۾ گهڻو عرصو رهي ٿرين تي ويو هوس، مون کي چوندائي هوا ”ٿر رو صاحب“. هندو مسلمانن کان وڌيڪ ۽ مسلمان هندن کان وڌيڪ، هريجن سڀني کان وڌيڪ مون کي چاهيندا هوا. واقعي بي لوث خدمات جو انجام اهوئي ٿيندو آيو. چوندا آهن تـه ”مٺڙا گهر تـه گهرانهءِ“. انگريزيءَ ۾ چوندا آهن تـه ”Love begets Love“ يعني محبت محبت کي ڇڪيندي آهي. ٿر جي هر گام ۽ ڳوٺڙن سان، هر پيٽ ۽ ڏڙي سان دل هيم. ۱۹۴۸ع ۾ پروموشن ملي ۽ سڄي ٿر جي تعليم جون واڳون منهنجي هٿ ۾ آيون. اسڪولن جو تعداد شروعات کان ڏيڍو ڪري ڇڏيم. ٻـن تعلقن ۾ زوري تعليم (لازمي تعليم) جـو نفاذ ڪرايم. رات ڏينهن رت ولـوڙي پت ڪيم، خون پسينو ڪيم. اڃا بہ مون کي آتي جا باشندا قرب ۽ محبت سان نـه ڏسن تـه باقي ڇا رهيو. سال ۱۹۵۰ع ۾ لاڙڪاڻي جي ٽيچرس ٽريننگ اسڪول ۾ هڪ وڏو انقلاب آيو. زبردست اسٽرائيڪ ٿي. ڪوبہ آفيسر شاگردن کي ڪنٽرول ڪري نـه سگهيو. قاضي فضل الله تعليمي منسٽر هو. اسٽرائيڪ ختم ڪرائڻ لاءِ سڀ تدبيرون هلايائين. ناڪام رهيو، منهنجي بدلي لاڙڪاڻي ڪيائين تـه حالتن کي منهن ڏيان. هن باري ۾ ذڪر لاڙڪاڻي جي دور واري باب ۾ ڪندس.

(انشاءَ الله تعاليٰ)

ٿر ضلع جي ميرپورخاص شهر کان آخرين بار منهنجون جيڪي محبت ڀريون دعوتون ٿيون ۽ جنهن طمطراق سان مون سان موڪلائي ڪئي ويئي ۽ ميرپور اسٽيشن تي جن گلن جي هارن جي انبارن سان مون کي جهنجهيو ويو، ان جو بيان ڪرڻ مان اکيون پرنم ٿي وڃن ٿيون. دنيا ۾ ڪنهن کي به هڪ جاءِ تي بقا نه آهي. بقا فقط الله جي ذات کي آهي. جڏهن داڻو واڻي چڪ ڪري ٿو ته انسان جو محض مجبور آهي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ هليو وڃي ٿو. ”ڏسون ٿا چرخ جا ڦيرا ڪڏهن کهڙا ڪڏهن کهڙا.“ ٿرپارڪر مان ڌارن ڀڪارن جو هڪ اڻ ٽٽ سلسلو قائم ٿي ويو ته عرسائيءَ جي بدلي بند ڪئي وڃي. مگر منهنجو پراڻو دوست قاضي فضل الله بضد هو ته هو ڪيئن به لاڙڪاڻي اچي. آخر اختيار مختيار وارو هو. وفدن کي مطمئن ڪيائين ته ڪجهه وقت عرسائيءَ کي ڇڏيو. اسان جو ٽريننگ اسڪول جنهن وقت برقرار رهيو ان وقت آءٌ اوهان کي عرسائي واپس ڏيندس خير ڇوندا آهن ته:

اعتبارے نيست هرگز طائرِ اقبال را
اين کبوتر هر زمان مشتاق بامِ ديگر است

باب پنجويهون

هالن نون ۾ عارضي سڪونت

هونءَ ته هالا نوان منهنجي جنم ڀونءِ هئي ۽ آبائي اجدائي وطن هو. ”حب الوطن من الا ايمان“ چيو اٿن. مائٽن ۽ عزيز و اقارب جون ڳڻيون به اتي آهن تنهنڪري وطن کي ڪير وساري. ”حيف انهن کي هو، وطن جن وساريو“ مخدوم غلام حيدر مون کي حجت ڪري زوريءَ وٺي آيو؛ مان انڪار ڪري نه سگهيس، انڪار ڪريان ها ته به مخدوم صاحب کي ايتري طاقت خدا وندڪريم ڏني هئي، جو پير الاهي بخش کي ڇڏي، مون کي ڪٿي به موڪلي سگهي ها. خير. هالن ۾ آيس. مسٽر غلام نبي ميمڻ کان چارج ورتم ۽ هي جي گڏ پارٽي ڏي. هن کي موڪلائيءَ جي ۽ مون کي مرحبائي.

مون مٿي اشارتاً چيو آهي ته مخدوم صاحب کي مون کي گهرائڻ لاءِ ڪهڙا قوي سبب هوا. هاءِ اسڪول جون حالتون سخت خراب هيون. انتظام جنهن جو نالو سو مفقود هو. خود مخدوم صاحب پنهنجي زبان سان اظهار ڪيو ته ”ابا، منهنجو هاءِ اسڪول هڪ ملان مڪتب آهي. ان کي هر طرح ڪنهن ڪڙيءَ تي پهچائڻ اوهان جو فرض آهي. مون کان جيڪا مدد اوهان کي کپندي ان جي هڪدم پوئواري ڪئي ويندي. چوندا آهن ته ”جيتري زبان هلي تي اوترو جيڪڏهن تتون هلي ته هڪ ڏينهن ۾ دهليءَ جو شهر ڏسجي“ اسڪول جا ٻه ماستر هڪ مسٽر عبدالرحيم عرف محمد جمن ۽ ٻيو غلام رضا پٽو ته خاص مخدوم صاحب جا ماڻهو هوا. عبدالرحيم سندن ڪمدار جي حيثيت ۾ زمينن جو ڪم ڪندو هو ۽ سندس

ڪلاس ٻيءَ هڪ ڊويزن سان ملائي ماستر سيرومل جي حوالي
ڪيو ويو. غلام رضا پڙهو ته سائين غلام حيدر جو منظور نظر
هو، جو هر وقت سندس حاضريءَ ۾ هوندو هو. وڻيس ته اچي
وڻيس ته نه اچي. ٽيون هڪ ماستر نارائڻ داس هو، جنهن جو
صراف جو دڪان هو ۽ شاهوڪار ماڻهو هو ۽ مخدوم صاحب
جن جو ڪارائتو نوڪر هو. انهن کان سواءِ هڪ ماستر جو
فرسٽ اسسٽنٽ هو ۽ ساهتيءَ جو ويٺل هو بنام سندرداس. هڪ
خبيث هستي هئي مقامي ڪامورن جي ڪلب جو سيڪريٽري
هو، ان وقت بد قسمتيءَ سان مختيارڪار، ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ
ٺاڪرداس ۽ موتيرام ٻه وڪيل، ٻودو مل هيڊ منشي وغيره وغيره
سڀ هندو هوا. ڪلب تي سندن قبضو هو ۽ سندرداس سڀني
تي حاوي هو. هو سدائين مخدوم صاحب بابت اجايون سجايون
ڪوڙيون ۽ من گهڙت ڳالهيون ڪندو رهندو هو ۽ کيس ڪوڙين
درخواستن ڪرڻ جي پڪي عادت هئي، جا هو مٿين آفيسرن
جي صلاح مشوري سان پوري ڪندو رهندو هو. مخدوم صاحب
غلام رضا کي هڪ بندوق ۽ هڪ رائيفل جو ليسن وٺي ڏنو
هو. هڪ ڪار سندس حوالي هئي ۽ سندس لاءِ مخدوم صاحب
جن جي طرفان سوڌرن ۽ ڦاڙهن جي شڪارن جو اهتمام ڪيو
ويندو هو جن جي شوق ۾ هو، اڪثر اسڪول کان غير حاضر
به رهندو هو مگر ”حڪم حاڪم مرگ مفاجات“ ۽ مخدوم
صاحب جن شهر جا وڏي ۾ وڏا ماڻهو هوا ۽ ميونسپل جا
پريزيڊنٽ به هوا. ان وقت حيدرآباد ضلعي جو ڪليڪٽر مسٽر
ميرچندائي هو، جو نهايت ڪرڙو ۽ اڙٻنگ هوندو هو. ان
کي سندرداس پڪارن جون درخواستون ڪيون، ته غلام رضا
هڪڙو مئٽرڪ پاس ڪيل ٤٠ روپيه ماهوار پگهار جو ملازم
آهي. ان کي بندوق ۽ رائيفل جي ليسنن ملڻ جو ڪوبه حق
ڪونهي. مسٽر ميرچندائي ته فوراً انڪواري ڪري اهي ليسن
رد ڪري ڇڏيا. مخدوم صاحب هڪ نهايت بردبار ۽ داناءَ

انسان هو. صبر کان ڪم ورتائين. سندرداس جو هيڪاري دماغ عرش تي چڙهي ويو، مون کي قلب تي سخت ڪوفت ٿي، مخدوم صاحب جن جي هتڪ عزت برداشت ڪري نه سگهيس ۽ موقعي جي تاڙ ۾ رهيس ته هن کي ڪيئن پٿر جو جواب پٿر سان ڏجي.

منهنجو هيڊ ماستر ٿي اچڻ به سندرداس کي پسند نه آيو. هندو مئترڪ جي ڇوڪرن کي مون کان بدظن ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. اهو سڀ ڪجهه مون محسوس ڪيو. سندرداس فري پيرڊ ۾ گهر هليو ويندو هو. ڪڏهن چوندو هو ته اسٽيشن تي ڪم اٿم، ڪڏهن پوسٽ آفيس ۾، ڪڏهن ڪڏهن ميونسپل آفيس ۾ ڪڏهن تعلقي آفيس ۾. ڪڏهن چوندو هو ته پيٽ ۾ وڪڙ پيو اٿم گهر ٿو وڃان. بهر حال يڪ عذر هزار بهانا هڪ دفعي مان مولچند جي دڪان تي ڪجهه سودي وٺڻ لاءِ ويس، ته اتي ويٺو هو منهنجي اچڻ تي اٿي نه بيٺو ۽ ٻيو دفعو ميونسپل آفيس ۾ شام جو ويس ته اتي به حاضر هو ۽ اٿي نه بيٺو. هاڻي پاڻي مٿي‌کان تار چڙهي ويو. ڪو به علاج نه ٿي سجهيو ته هن کي ٺيڪ ڪيئن ڪجي هڪ ڏينهن ڪلاس هلي رهيا هوا. سندرداس جو هڪ پيرڊ فري هو. ڪيس آفيس ۾ گهرايم. پٽيوالو هڪ ڏي "چٽو" ڏالي هو سو به هڪونه هو. سندرداس آيو. چپوماٽس ته اوهان غلام رضا جو پيرڊ وٺو جو هو موڪلائي ويو آهي. هن انڪار ڪيو، مون ڪيس دڙايو مگر هو نه هيسيو ۽ جواب سوال ڪرڻ لڳو. بس مون کي ڪپندو ئي ايترو هو، ڪرسيءَ تان اٿندي ئي هٿ مضبوطيءَ سان وارن ۾ وجهي ڪٺي زمين تي سٽيومانس ۽ لتن ۽ مڪن جو وارو لائي ڏنومانس، هن فلڪ شگاف رڙيون ڪيون ته "خون ڙي خون" ڪلاس جا شاگرد ٻاهر ورانڊي ۾ نڪري آيا. مون انهن کي هڪل ڪئي ته اندر ڪلاسن ۾ وڃو، منهنجو رعب هو. سڀ ڪلاسن ۾ هليا ويا، سندرداس کي

وجهہ ملبو، سو آفيس مان پڇي اٿين ۽ وڃڻو، جيئن ڦاڙهي ڇلانگ ڏيئي پڇي، جيڪي ٿيئو هو سو ته ٿي چڪو. سوچيندو رهيس ته هاڻي ڇا ٿيندو. ماسترن کي رسيس ۾ گهرايم، آفيس ۾ ميٽنگ ڪيم. ٻڌايومان ته مون ڪيس پيرٻ وٺڻ لاءِ چيو، ان تي مون سان اڍنگو ڳالهاياڻين. پاڻ به ٻانهون ڪنجهڻ لڳو ۽ مون به اکيون تيز ڪيون. آن مٿ ۾ ترڪي، واڻئي جو دستور آهي ته ڏڪ به هڻي ۽ گهوڙا گهوڙا به ڪري. تڪڙو تڪڙو پڳو ٿي ته مبادا هيڊ ماستر مون کي چماٽ هڻي، ته ڪرسيءَ جي ٽنگن تان ٿاپو ڪاڍائين، قدرت ڪيس سزا ڏني ۽ ٻوٽ پر وڃي ڪريو ۽ پوءِ ٻاهر بدشد الفاظ ڳالهائيندو پڇندو ويو ته "توکي ڏسي رهندس." استاف سان منهنجو نهايت سهڻو سلوڪ هو ۽ سندر داس مان بيزار هوا، ان ڪري منهنجي اچڻ تي نهايت خوش ٿيا هوا تن منهنجي حڪايت حرف به حرف قبول ڪري ورتي.

سندر داس ڳوٺ ۾ هندو پنچات گڏ ڪرائي بلڪ پاڙا جن جي پنچات الڳ هئي، تن کي به شامل ڪيو ويو. فيصلو ٿيو ته هندو ڇوڪرا تيستائين اسڪول ۾ نه ويندا جيستائين انهيءَ معاملي جي ڇنڊ ڇاڻ ٿئي، ته اگر سچا يا لٺهه سچا. صحيح حقيقت جي تهہ کي پهچجي. مون هڪ رپورٽ لکي هن معاملي کي پريزيڊنٽ صاحب جي پيش ڪيو. جنهن ۾ لکيم ته سندرداس منهنجي حڪم جي انحرافي ڪئي آهي ۽ مون کي بد الفاظ ڳالهايا آهن ۽ چيو اٿس ته جتن جي بادشاهي آهي. مخدوم صاحب ههڙو آهي ههڙو آهي. وغيره وغيره. يا ته هن کي سسپينڊ ڪري انڪوائري هلائي وڃي يا مون کي اجازت ڏني وڃي ته مان موٽي وڃان. هنن حالتن هيٺ مان انتظام رکي نه سگهندس. مخدوم صاحب هوڻ ته تمام ديرينو ماڻهو هو مگر هن معاملي ۾ دير ڪانه ڪيائين. سسپنڊيءَ جو حڪم ڪيائين. ميونسپل سيڪريٽري مسٽر

گهنشامداس کي گهرايو ويو. حڪم نڪتو، نمبر لڳو ۽ سندرداس تي تعميل ٿيو.

سندرداس جا طاق لڳي ويا. ٻئي ڏينهن صبح جو مون وٽ هندو پنچايت جا ٻه معزز شخص هڪ ماستر هاسو مل جو منهنجو شفيق استاد هو ۽ ان وقت رٽائرڊ هو ۽ پنچايت جو مکيہ رسوخ وارو ميمبر هو ۽ ٻيو مهاراج واسديو جو پنچايت جو مکي هو ٻئي مون وٽ آيا. مسٽر هاسي مل کي منهنجي لاءِ وڏي عزت ۽ محبت هئي. هن کي سمورو حال ٻڌايم ۽ ٻڌي مهاراج واسديو کي ڇيائين تہ محمد اسماعيل کي اوهين بہ سڃاڻو ۽ مان بہ سڃاڻان. هن کان اڳ اسڪول جي حالت ڪهڙي هئي ۽ هينئر شهر ۾ اسڪول جي ڪيتري ناموس ٿي آهي ۽ شاگردن ۾ ڪيتري قدر خوشي آهي سا ڳالهہ بہ اوهان ۽ اسان کان ڳجهي ڪانهي. راندين جي پابندي، اسيمبليءَ جو رواج، وقت جي پابندي، ڇوڪرن جي تعداد جو وڌڻ، بورڊنگ جو تمام هر طرح سهڻو انتظام. اسان جي خوش نصيبي آهي جو مس مس اسان کي ههڙو ماڻهو، سو بہ پنهنجي ڳوٺ جو مليو آهي. سندرداس جون ڪج رويون ۽ اڍنگايون ڪنهن کي معلوم نہ آهن. هو رات ڏينهن اليڪٽرڪ وارن سان اليڪٽرڪ لڳائڻ جي ڏندي ۾، جڻين جي فنڊ، طهر جي فنڊ انشورنس جي ڪمن ۾ رڌل آهي. پڙهائيءَ لاءِ ڪوبہ ڇاهہ ۽ توجهہ ڪو نہ اٿس. هندو آهي تہ فڪر ڪونهي. مون کي مسٽر محمد اسماعيل جي هر لفظ تي اعتبار آهي. پنچايت کي ڳالهہ سمجهايو. سندرداس هزار قسم کڻي ٿو ڪوڙو آهي. بس منهنجو اهو فيصلو آهي. مون مسٽر هاسي مل کي آٿي ياڪر پاتو ۽ چيائين تہ سڀاڻي سڀ هندو ڇوڪرا باقاعدي حاضر رهندا. توهان ڪوبہ خيال نہ ڪريو. هو موڪلائي هليا ويا، منهنجي دل تان بار هلڪو ٿيو. باقي رهيو سندرداس جي معطليءَ جو سوال. سو پنچايت سائين غلام حيدر وٽ ويئي.

هن اهو حڪم رد ڪيو مگر انهيءَ شرط سان ته هيڊ ماستر کان لکيل معافي وٺي جا ڳالهه هن قبول ڪئي. سندرداس کي چيائون ته يا ”استيعفا ڏي يا معافي وٺ“ سندرداس چيو ته ”مان غريبائيءَ کان ڊڄان ٿو، مون سان گڏجي هلو.“ وري ٻه چار پنج مون وٽ گڏجي آيا. مون نهايت فراخدلي ڏيکاري. سندرداس آيو ۽ مون کان معافي ورتائين. مون کيس ڳراهتي پائي چيو ته منهنجو پيءُ آهين فقط وڏ ننڍائي، زيردستي بالادستي، فضيلت ۽ تهذيب جي دامن هٿان نه ڇڏ ته پوءِ مون وٽ عزت کان سواءِ ٻيو تنهنجي لاءِ ڪجهه به ڪونهي. منهنجو اهڙو رويو ڏسي سڀ منهنجو شڪريو بجا آڻيندا هليا ويا. مگر سندرداس جا گهڙي مون وٽ ويٺو هو اها ساعت سندس جسم ڪنبيو پئي. کيس هدايت ڪيم ته تون منهنجو زيردست اسڪول ۾ ته آهين ۽ ٻاهر آهين. مان مولچند جي دڪان تي آيس. ميونسپالٽيءَ ۾ آيس ته تون آئي نه بيٺين. اها انتها درجي جي بداخلاقي آهي. چيو اٿن ته ”بغير از اخلاق انسان حيوان است“.

”اهي ڏينهن اهي شينهن“ ڪٿيءَ ڪن ويا. سندرداس جون مٿن مستيون ڇڏائي ويئيون. بازار مان لنگهندو هوس ته ڪٿي ٻه ويٺو هوندو هو ته سروقد اٿي ڪڙو ٿيندو هو. مون کيس هدايت ڪئي ته گمنام درخواستون ڪرڻ ڪميڻپ جو ڪم آهي. مخدوم صاحب جن توکان ڊڄن ڪونه ٿا مگر اها هنن جي خانداني شرافت آهي، جو گهٽ حيثيت وارن سان مقابلو نه ڪندا آهن. گند پائيءَ سان ڌوپندو آهي نه گند سان. مگر هاڻي منهنجي هدايت ياد ڪري ڇڏ ته اڄ کانپوءِ ڪابه درخواست مون تي، غلام رضا تي، مخدوم صاحب تي ڏني ته اها توکان سمجهندس. سائين غلام حيدر ته بردبار شخص آهي مگر مان اهو ٻار برداشت ڪري نه سگهندس. منهنجو اصول آهي ته:

بابدان بدبـاش بانيکان نکـو
جائي گل گل باش جائي خارخار

مان توکي نوڪريءَ مـان موقوف ڪرائي پوءِ دم پٽيندس، تون جيڪڏهن اسان جو مار آستين ٿيندين ته اسان به لٺ جو استعمال ڪنداسين. چو ته چيو اٿن ته:

ندانست انکہ رحمت کـرد برمار
که اين ظالم است بر اولاد آدم

مخدوم صاحب جن کي هنن حالات کان آگـاه ڪندو رهندو هوس، ڏاڍا خوش ٿيندا هوا. ۽ کلندا هوا. هڪ وقت مون کان ٿيل روئداد جي سچي ڳالهه پڇياڻون، مون حرف بحرف سچ ٻڌايومان. اهترو ته کليا جيترو ان کان اڳي يا پوءِ مون ڪين ڪڏهن به کلندو نه ڏٺو. بهرحال سندرداس جا ڇڪا ڇڃي پيا. سندس واهرو هن جي ڪابه مدد ڪري نه سگهيا ۽ جيترو وقت مان اتي هوس اوترو وقت سندرداس گربه مسڪين وانگر نظر ايندو هو ۽ طوعاً ڪرهاً جتي ڪٿي منهنجي تعريف مان نه ڍاپندو هو. مخدوم صاحب جن تـه ڪيس اچڻ ڪونه ڏيندا هوا مگر مون کي استدعا ڪيائين ته سائينءَ وٽ وٺي هل ته آءٌ انهن کان به معافي وٺان. مخدوم صاحب کي عرض ڪيم ۽ چيائون تـه مان سندس شڪل ڏسڻ نـه ٿـو گهران. اوهين پڪ ڏيوس ته اسان ڪيس سڀ ڪجهه معاف ڪيو.

سندرداس جي ڪهاڻي ڪجهه طول پڪڙي ويئي مگر اها هتي لکڻ نهايت ضروري هئي. اسڪول جو انتظام جو سڄو دارومدار ان ڳالهه تي هو. شايد ناظرين ڪرام منهنجي لاءِ هن واردات پڙهڻ بعد چڱو خيال نه رکن مگر مان ايماناً باالله چوان ٿو ته ان مرض جو آپريشن ڪـان سواءِ ٻيو ڪوبه علاج ڪونه هو. مان مٺڙي زبان ۽ پيار پري بـرتاءَ ڪـان مشهور هوس. ڪنهن سان به ڀاڙو نه ڳوليندو هوس. مگر هتي نه ڪنهن دوا اثر ڪيو نـه دعـا. مان سخت مجبور ٿي پيس. ڪنهن شاعر

چيو آهي ته:

کس نے میری دوا نہ کی مشورہ دعا دیا،
چارہ گروں نے اور ہی درد کا دل بڑھا دیا.

مون سندرداس جي باري ۾ گهڻو سوچيو ۽ بار بار سوچيو، ڪابہ تدبير سجهي نہ سگهي. هن سان تصادم لاءِ ارادا ڪيم، سوچيم ۽ وري ٽوڙي ڇڏيم تہ متان هيٺن ٿي پوي متان هونءَ ٿي پوي.

ارادے باندھتا ہوں سوچتا ہوں توڑ دیتا ہوں
کہیں ایسا نہ ہوجائے کہیں ویسا نہ ہوجائے.

آخر مصمم ارادو ڪيم تہ هن سان هٿن جي صفائي ڪجي. پوءِ هرچہ باداباد ما کشتي در آب انداختيم. هو هڪ ظالم ۽ ذهنيت ۽ اخلاق جو ڪريل هو ۽ عام آزار جو مرتڪب هو. بقول سعدي رح دل ۾ چيم تہ:

ترحم بر پلنگ تیز دندان
ستمگاری بود بر گو سفندان

آخر هڪڙيءَ وار سان هن جي ميس ماري ڇڏيم ۽ منهنجي اکيان توبة النصوحا پڙهي دم پٽيائين. مخدوم صاحب جن کي خداوند تعاليٰ وڏي طاقت عطا ڪئي هئي، چاهين ها تہ سندرداس سندن اکيان ڪابہ حيثيت نہ ٿي رکي مگر هو هن ڪمبخت کان ڪجهہ ڊنا ٿي. ان جو ڪارڻ سندن هڪ ڪمزوري هئي، جا هئي غلام رضا سان بي پناهہ محبت، بهرحال سندرداس جي مرمت منهنجا هٿ مضبوط ڪيا سڀ ڪو منهنجو خيال ڪرڻ لڳو. شهر ۾ خواه اسڪول ۾ هن واقعي تي ڏاڍي خوشي ۽ شادمانو ٿيو ۽ منهنجو ڳاٽ اوچو ٿيو. هڪ ڏي ڏڪ سان اسڪول جو انتظام هر سمت کان ٺيڪ ٺاڪ ٿي ويو. مخدوم صاحب جن جو ملان اسڪول هڪ باانتظام هاءِ اسڪول جو ڏيکاءُ ڏيڻ لڳو.

سندرداس هڪ پنهنجو عزيز جو ڪ چشم هو، ان کي

ڊرائنگ ٽيچر ڪري رکايو هو. حالانڪ هو ڊرائنگ جي انٽرميڊيئيٽ امتحان جو ڪوڙو سرٽيفڪيٽ پيش ڪري ملازمت حاصل ڪري چڪو هو. مون سندس ڪم جي چڪاس ورتي هن کان آڏي پڇا ڪرڻ تي حالات مشڪوڪ ڏسڻ ۾ آيون. مون چيو مانس ته اوريجنل سرٽيفڪيٽ پيش ڪر نه ته پوليس جي حوالي ڪندو سانءِ. واڻيو ڊچي ويو ۽ پير مٿي تي رکي راتو واهه پڇي ويو. اهڙيءَ طرح هرهڪ ڪم تي گهري نظر رکيم. راندين کي زور وٺائڻ لاءِ مسٽر غلام رضا کي سپرنٽينڊنٽ ڪيم. شام جو راندين تي شاگرد ايندا هوا مگر ڪوبه استاد ڊيوٽيءَ تي نه هوندو هو، انهن جي هفتي ۾ هڪ دفعو واري سان ڊيوٽي لڳايم. وڻ پوٽا پوکايم. گرائونڊ جو اسڪول جي عمارت ٺهڻ سبب ٺڪرائي سان پوريل هو، اهي سروٽا ۽ ٺڪريون شاگردن کان چونڊائي ميدان راند جي لائق بنايم. ڊرائنگ ڪلاس لاءِ هڪ ماسٽر محمد عثمان ڪولٽيءَ کان گهرايم. ڊرائنگ ڪلاس کي تصويرن سان مزين ڪري کيس ڊرائنگ ڪلاس جي صورت بخشيم. ميونسپالٽي غريب هئي، مگر مخدوم صاحب جن جو هر مدد لاءِ مون سان وعدو هو، ان ڪري راند جو سامان، سائنس ڪلاس جو سامان ۽ لئبرريءَ لاءِ ڪتابن جو ڪافي ذخيرو خريد ڪرايم. وڻ ۽ پوٽا رکايم ۽ اسڪول کي غنچو بنائي ڇڏيم. ان ڪري هرڪو ڏسندڙ واهه واهه چوڻ لڳو. مون کي پنهنجي شخصي تعريف جو قطعاً خيال نه هوندو هو، مگر مخدوم صاحب جن جي عزت ۽ توقير جو خيال هر وقت دامن گير هوندو هو.

بهرحال اول اول مون اسڪول جي اندروني حالات تي توجه ڏنو ۽ ان بعد بيروني شعبن ڏي متوجه ٿيس، مخدوم صاحب جن اسڪول جي لاءِ هڪ مسجد شريف تيار ڪرائي رهيا هوا. جنهن جي معائنه ڪرڻ لاءِ روزانه صبح ۽ سنجهي اچي جائزو وٺندا هوا. مسجد تيار ٿي ته شاگردن کي نماز جي

تلقين ڪيم ۽ منهنجي ڪوشش جو چڱو نتيجو نڪتو. مسجد شريف جي افتتاح لاءِ تياريون ڪيم. مخدوم صاحب جن بنفس نفيس مجلس قرآن خوانيءَ ۾ آيا. شهر جي معززين کي مدعو ڪيو ويو. قرآن جي حافظن رکوع پڙهيا دعا گهري ويئي. مٺائي تقسيم ڪئي ويئي، ۽ مون هڪ شعر موقعي لاءِ تيار ڪيو جو برمحل پڙهيم.

باب چوڏهون

هالن نون ۾ پيون مشغوليون

مون مٿي ذڪر ڪيو آهي ته اول اول مون مدرسه ۽ هاءِ اسڪول جي اندروني حالات کي درست ڪرڻ ۽ صحيح خطوط تي آڻڻ لاءِ تن ۽ من سان ڪوشش ڪئي ۽ جان جي بازي لڳائي. حالتون چڱي حد تائين درست ٿيون ۽ ڪيترا شاگرد هالن پراڻن ۽ ٻين ڳوٺن مان پڙهڻ لاءِ داخلا لاءِ آيا ۽ اسڪول جي شاگردن ۾ ڪافي واڌ ٿي.

ان بعد مون ٻيروني دلچسپيون رائج ڪرڻ ڏي ڌيان ڏنو. مئٽرڪ ڪلاس کي مون جنرل انگلش پڙهائڻ شروع

ڪٿي ۽ ان ۾ ڪافي ڪامياب ٿيس. مئٽرڪ جو امتحان ڏنو ۽ رزلٽ سؤ سيڪڙو آئي ۽ الحمد الله اهو پهريو ئي سال هو جو اهڙي رزلٽ آئي ۽ منهنجو پلؤ ڀاري ٿيو ۽ هر هڪ مون کي مبارڪون ڏيڻ لڳو. مون شهر ۾ حاجي پير محمد انصاري ”سائل“ جي معيت ۾ هڪ دارامطالع قائم ڪيو. هن کان اڳ ان قسم جي ريڊنگ روم جو ڪنهن کي به دماغ ۾ خيال ڪونه آيو هو. حاجي پير محمد حاجي عبدالغني حڪيم، حاجي عبدالرحمان انجم ۽ حاجي علي محمد متقي هن ڪم ۾ مون سان ٻانهن ٻيلي هوا. اخبار بيني جو شوق هالن شهر ۾ برائي نام هو، جو هن دارالمطالع قائم ٿيڻ بعد ڪافي وڌيو. شهر ۾ اهڙا ڪيترائي بزرگ هوا، جن جو خيال هوندو هو ته ”اخبارن پڙهڻ سان قلب ڪارا ٿا ٿين“. جنهن جو مطلب هو ته انهن جو پڙهڻ درست نه آهي، خير.

مخدوم غلام حيدر مرحوم کي مشورو ڏنم ته ”سائين پاڻ پنهنجي هاء اسڪول واري مسجد شريف ۾ ربيع الاول ۾ نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جو عرس مبارڪ ڪريون ۽ مسجد ۾ جلسو ڪريون. منهنجي صلاح کين تمام گهڻو وڻي. وڏي ڌام ڌوم ۽ اهتمام سان پلاءَ جون ديگيون لاٿيون ويون. آڙي سوي اچي خيرات جي دعوت ڪاڏي. مسجد شريف ۾ عالم ۽ حافظ سڀئي گهرايا ويا. نصيحت ۽ وعظ ٿيا. نهايت پررونق مجلس منعقد ٿي. ان کان اڳ ۾ ڪڏهن به هالن شهر ۾ هن قسم جي مجلس ميلاد نه ٿي هئي. حاجي پير محمد جي مشوري سان ئيءَ محفل ”عيد مولود النبي صلي الله عليه وسلم“ جي تازي قائم ڪيل جماعت جي سهاري هيٺ عمل ۾ آئي. هن مجلس جي جيتري به تعريف ڪريان سا ٿوري ٿيندي. ان ۾ شڪ ڪونهي ته مخدوم غلام حيدر صاحب ئي سمورو خرچ برداشت ڪيو هو ۽ ساري ڪاروبار جو روح روان اهو ئي صاحب موصوف هو.

محفل ميلاد جي پڇاڙي ۾ حاجيءَ پير محمد هڪ شعر پڙهيو. سندس شعر نبي ڪريم ﷺ جي ولادت باسعادت تي هو ۽ ان بعد مون پنهنجو هڪ طويل نظم (ﷺ) پڙهيو. هن شعر تي مون کي ڪافي داد مليو خصوصاً مون شعر پڙهڻ کان اڳ سڀني حاضرين مجلس کي عرض ڪيو هو ته "جڏهن آءٌ شعر پڙهندي "ﷺ" چوان ته ان سان گڏ سڀئي حضرات حاضرين بلند آواز سان "ﷺ" چون. ان تي عمل ڪرڻ سان شعر جي وقعت ڏوبالا ٿي ويئي ۽ صلوات بر محمد جو غل مچي ويو.

سال ۱۹۴۵ع ۾ ٻي جنگ عظيم ڪشت و خون ۽ غارتگريءَ بعد ختم ٿي، گورنمينٽ جي طرفان احڪام صادر ٿيا ته اسڪولن ۾ خوشيءَ جا جلسا ڪيا وڃن، مٺايون ورهايون وڃن وغيره. هيءُ بار گران به منهنجي ضعيف ڪلهن تي پيو هڪ وڏي شاندار جلسي جو اهتمام ڪيو ويو. اسڪول کان جلوس نڪتو، درگاهه شريف مخدوم نوح جي باب، بلند ڪان لنگهندو سڄو بازار شاگردن جي قطار در قطار جلوس هلندو رهيو، مولوي عبدالرزاق فقه ٽيچر کي جلوس جي سرڪردگي لاءِ مقرر ڪيم، مون موقعي لاءِ هڪ شعر جوڙيو، ان ۾ انگريزي حڪومت جي تمام لنبي خوشامد ڪيل هئي. جرمني هٽلر ۽ همله تي سب و شتم جا ڊوڙيا هوا. اسڪول جا ٻار اهو شعر ڳائيندا. فتح جا نعرا بلند ڪندا، شهر جي مشهور بازارين ۾ گهٽين مان گهمندا ڦرندا، مارڪيٽ لتاڙيندا سرڪاري آفيسن وٽ پهتا. جتي هڪ وڏو انبوهه ماڻهن جو جمع ٿي ويو. مختيارڪار ۽ ٻيا آفيسر ٻاهر اکري آيا. هن جلوس جو مظاهرو، نظارو ڪيائون، ڪليڪٽر حيدرآباد ۽ ڪمشنر سنڌ کي مخفي رپورٽون ويئون ڪجهه وقت بعد مون کي تحسين جو ليٽر مليو جو اڄ تائين ميونسپل رڪارڊ ۾ محفوظ هوندو. مخدوم صاحب جن جي تعريف ڪئي ويئي، جڏهن اهو ليٽر حڪومت کان مليو،

تڏهن مخدوم صاحب جن مون کان پڙهايو ۽ نهايت خوش ٿيا.

هالن شهر ۾ ادبي سرگرمين جو بنياد رکيم. اسڪول ۾ ڊبيٽن ۽ ليڪچرن وغيره جو سلسلو جاري ڪيم ۽ پنهنجي وس آهر پنهنجي پياري وطن هالن شهر ۾ ادب لاءِ اتساهه جاڳايم مگر منهنجو فارين سروس وارو سال اچي ختم ٿيو، مون کي مخدوم صاحب جي ڪيل وعده مطابق واپس ٿرپارڪر موٽڻو هو. مخدوم صاحب کي ايفائي عهد ياد ڏياريم، مگر پاڻ اڃا مون کي وڌيڪ ڇهن مهنن لاءِ چيائون. سندن حڪم سر و چشم رکيم. انهن وڌيڪ ڇهن مهنن رهائڻ جو سبب محض هيءَ هو جو مسٽر غلام رضا کي علي ڳڙهه ايڪسٽرنل اميدوار جي حيثيت ۾ بي-اي لاءِ موڪليو ويو هو. پير الاهي بخش جو علي ڳڙهه جو شاگرد هو ۽ وزير ٿيڻ بعد علي ڳڙهه يونيورسٽي کي ميڊيڪل ڪاليج کولڻ لاءِ سنڌ مان لکين رپيه چندا ڪري موڪلي چڪو هو. ان صاحب مخدوم صاحب جن کي چيو ته غلام رضا رکيو علي ڳڙهه وڃي امتحان ۾ ويهي باقي سندس پاس ٿيڻ جو ذمو مون تي آهي. مخدوم صاحب کي غلام رضا کي پنهنجي هاءِ اسڪول جو هيڊ ماسٽر ڪرڻو هو ۽ ان درمياني عرصي لاءِ مونکي صرف عارضي طور آندو ويو هو. مخدوم صاحب جي اميد پوري ٿي، غلام رضا بي-اي پاس ڪئي. ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان قائم ٿيو ۽ مخدوم صاحب پنهنجو اسڪول مشروط طور سرڪاري تحويل ۾ ڏنو، شرط اهو هو ته غلام رضا کي هيڊ ماسٽر ڪيو ويندو، سندن خواهش برصواب نڪتي. مان ان کان اڳ ۾ ئي مزيد ڇهه مهينا پورا ڪري موٽي ٿرپارڪر ضلعي آيس ۽ ١٩٤٨ع ۾ مون کي پروموشن مليو ۽ غلام رضا کي مون کان اڳ ڪلاس ٽو ۾ آندو ويو. ڪنهن جي بخت سان ريس ڪانهي. غلام رضا هڪ چڱو هوشيار ۽ چڱن اخلاقن وارو نوجوان هو. مون کي بلڪل خوشي ٿي.

هالن جي زندگيءَ جو مختصر ذڪر ڪرڻ بعد آءٌ

البت پنهنجي موت ڪائينداس. مون مٿي چيو آهي ته علامه داؤد پوٽي ١٩٤١ کان وٺي مون سان ناروا سلوڪ ڪندو رهيو. هڪ ته مون کي پنهنجي اهليه محترمه جو ١٩٤٠ع ۾ وفات جو ڌڪ لڳو، جنهن منهنجي ڪمر ٽوڙي رکي، ٻئي طرف علامه صاحب جون مهربانيون، تن مون تي ذهني طور ڏاڍو خطرناڪ اثر ڪيو. منهنجي والده ماجده ۽ خصوصاً وڏي همشيره، جا مون کان ٻه سال ننڍي هئي مگر پيئرن ۾ وڏي هئي، ان کي رات ڏينهن اهو سوداءُ رهيو ته ڀاڻوءَ کي جيسائين ٻي شادي نه ڪرائبي، تيستائين سندس طبيعت ٺيڪ نه رهندي ۽ سندس وڳاڙائي سندس صحت تي برو اثر ڪندي. هن ڪوشش ڪري مون کي ساڳئي خاندان مان مرحوم الاهي بخش جي نياڻيءَ سان شادي ڪرائڻ جو انتظام ڪيو. مون کي قبول ڪرڻو ئي پيو. شادي خانه آبادي ٿي. پيارن جي موتن جا زخم ميٽجڻ وارا ته هرگز نه آهن مگر شادي ٿيڻ بعد رفته رفته طبيعت ۾ ڦيرو آيو، ڌڪڙو ڌڪڙو اولاد ٿيو. پهرين نياڻي ڄائي جا هينئر منهنجي عزيز ڀائيٽي مسٽر شمس الدين پروفيسر گورنمينٽ ڪاليج جي گهر ۾ آهي ۽ ڇهن ٻچن جي والده آهي. ان بعد پٽ ڄائو جنهن جو نالو رشيد احمد رکيم. تنهن بعد وري فرزند عطا ٿيو جنهن جو نالو آفتاب احمد رکيم جو هينئر پي. آءِ. اي ۾ فلائيٽ انجنيئر آهي. ان بعد اعجازحسين جو هن وقت ايل.ايم.سي حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر آهي. ۽ ٻچاڙيءَ ۾ هڪ ڪڪي ڄائي، جا هينئر ميڊيڪل ڪاليج جي چوٿين سال ۾ آهي. ٻچڙا ڏاڍا مٺا ٿين ٿا، انهن جي پرورش، تعليم ۽ سنڀال ۾ دل پرچي ويئي ۽ وري وقت خوشي ۽ خيريت سان گذرڻ لڳو.

ميرپور خاص ۾ پويان ٽي سال ٤٧-٤٨-١٩٤٩ع مون نهايت شان و شوڪت سان گذاريا، جي مون کان تا دم حيات وسري نه ٿا سگهن، هن ضلعي جو عوام مون کي چاهيندو هو. جيڪڏهن هن ضلعي ۾ جن جن بزرگن، معززن ۽ نيڪ مردن

سان منهنجون صحبتون ٿيون ۽ دوستيءَ جا رشتا قائم ٿيا، انهن جو بيان ڪجي ته مون کي يقين آهي ته پڙهندڙ نهايت محظوظ ٿين، مگر اهي احوال جيڪڏهن ويهي رقم ڪريان ته هڪ هڪ دوست جي صحبتن ۽ محبتن جو هڪ هڪ الڳ ڪتاب لکڻو پوي. ان ڪري اهي احوال . منهنجي صدري دفتر ۾ محفوظ آهن. ۽ اهي پاڻ سان کڻي ويندس. جو حياتي تقريباً ۸۰ سالن کي اچي پهتي آهي. زندگي چراغ سحري جي مثل آهي، چراغ جو تيل ڪنهن وقت به ختم ٿئي ۽ فقط هڪ آخرين جهلڪو ڏيئي گل ٿي وڃي. چوندا آهن ته مرڻ ناهي مهڻو پرڻو ناهي گار. فارسي شعر آهي:

مرگ مارا زندگي ديگر است،
زهر مرگ از شهد شيرين خوشتر است،
مرگ سازد مغز را صافي از پوست،
تا رساند دوست را نزديڪ دوست.

علامه اقبال فرمايو آهي ته:

نشان مرد مؤمن با تو گويم
چو مرگ آيد تبسم برلب اوست

الله تبارڪ و تعاليٰ کي عاجزيءَ سان روز شب اهوئي سوال ڪندو رهندو آهيان ته هن دنيا ۾ رڳندو آيو آهيان ۽ شال کلندو ڏانهس موٽان، شال وقت وصال سندس نالو ورد زبان رهي ۽ مرڪندو ڏانهس موٽان. آمين ثم آمين.

باب ستاويهون

لاڙڪاڻي ڏانهن بدلي

سال ١٩٥٠ع جي شروعات ۾ لاڙڪاڻي ٽيچرس ٽريننگ اسڪول ۾ آئي جو هيڊ ماستر مسٽر قيمت راءِ لاهوري هو، جو خود لاڙڪاڻي جو باشندو هو. زبان جو مڙس البت کهرو هوندو هو ۽ مسلمانن کي چٽ سڏيندي ڪيس ڪاٻه هڪ ڪانه ٿيندي هئي. ان وقت قاضي فضل الله منسٽر هو، هن صاحب کي شاگردن (جي سڀ پرائمري ٽيچر هوا) تن شڪايت پهچائي ۽ مطالبو ڪيو ته هن کي بدلي ڪيو وڃي ورنه هو اسٽرائيڪ تي ويندا. قاضي صاحب انهيءَ ڏمڪي تي ويتر بغان تي ويو ۽ شاگردن کي بي عزتو ڪري روانو ڪيائين. ٻئي ڏينهن کان اسٽرائيڪ چالو ٿي ويئي. ان وقت لاڙڪاڻي جو ڪليڪٽر مسٽر عبدالله چنو هو ۽ ڊي-ايس-پي مسٽر علي محمد گاڏاهي بلوچ هو. قاضي صاحب وڏي رعب تاب سان شاگردن کي سمجهائڻ ۽ هيسائڻ آيو. شاگرد لان تي ويٺا هوا، ڪوبه نه اٿي بيٺو. صرف هڪ سندن ليڊر اٿي هن کي سلام ڪيو باقي سڀ ڪنڌ هيٺ ڪريو ويٺا هوا. قاضي صاحب جو هيڪاري موڊ خراب ٿي ويو ۽ شاگردن کي مخاطب ٿي چيائين ته "اسڪول ۾ وڃو نه ته يا سڀني کي جيل ۾ وجهو آهي". ڪنهن به جواب نه ڏنس. شاگردن جي ليڊر چيو ته "جيل ۾ وڃڻ لاءِ هن وقت تيار آهيون" قاضي صاحب هڪدم ايس-پي کي حڪم ڏنو ته "پوليس جا وئگن گهرايو." ٿوري دير ۾ ويگن آيا مگر شاگردن تي ذري برابر به اثر نه پيو. پوليس جا آفيسر اڪثر شروڊ (ديرينه) ٿيندا آهن ۽ مسٽر علي محمد جسارت ڪري پاسي تي قاضي صاحب کي چيو ته "اسين حڪم جا ٻندا آهيون مگر ان جو اوهان جي سياسي زندگيءَ تي نهايت برو اثر پوندو" قاضي

صاحب ڍرو ٿي ويو ۽ شاگردن کي چيائين ته ”ڇگو اوهان اسڪول ۾ وڃو مان هفتي اندر مسٽر لاهوريءَ جي بدلي ڪندس.“ شاگردن جي ليڊر چيو ته ”اسين مسٽر لاهوريءَ جي هٽڻ ۾ هڪ منٽ به ڪلاس ۾ نه وينداسين. ان جي بدلي ٿئي، هو چارج ڇڏي ان بعد فوراً ڪلاس ۾ وينداسين“ قاضي صاحب اهو جواب ٻڌي موٽي ويو ۽ وڃي سان منهنجي بدلي ٿرپارڪر مان لاڙڪاڻي ڪرايائين، مون کي فوراً حڪم پهتو ۽ تياريءَ جي موڪل به فقط ٽي ڏينهن ڏني ويئي. منهنجا طاق لڳي ويا ليڪن ”حڪم حاڪم مرگ مفاجات“ چارج هڪدم ڇڏي، حيدرآباد آيس. مسٽر عبدالحسين شاه موسوي جنهن سان منهنجي گهاٽي دل هوندي هئي ۽ هو به مونکي ڏاڍو چاهيندو هو ان سان مليس، مون کي چيائين ته ”عرسائي پوءِ لاڙڪاڻي وڃين ٿو؟“ وراڻيم ته ”ها سائين وڃان ٿو“ پيو جملو جو مسٽر عبدالحسين شاه ڳالهايو سو هيءُ هو ”عرسائي وڃين ته جهنم ۾ ٿو“ مون پڇيو ته ”سائين آخر ڇو؟“ چيائين ته ”اها خبر تڏهن پوندي جڏهن لاڙڪاڻيويندين.“ مون عرض ڪيو ته ”شاه صاحب منهنجي توڪل پنهنجي مولا تي آهي، هو مالڪ الملڪ انهيءَ آڙاهه کي گلزار ابراهيمي بنائيندو، مون کي فقط اتي پهچڻ ڏيو.“

آخر لاڙڪاڻي پهتس. ميان جي مڏي به ڏندڻ تين تڏي، نه ڪنهن کي ڪو خط لکيم نه اطلاع ڏنم ته ڪهڙي ڏينهن ۽ ڪهڙي گاڏي ۾ ٿو اچان، تار آئي ته ”رزيوم اميد پٺتلي“ هڪدم اچي دخلڪار ٿي، تار ميرپور ويئي ۽ مان ان کان اڳ ميرپور ڇڏي چڪو هوس. لاڙڪاڻو منهنجو ڪڏهن به ڏٺل ڪونه هو. ڪوٽڙيءَ کان پئسنجر ٽرين ۾ رات جو ۹ بجه روانو ٿيس ٻئي صبح جو ٦ بجه لاڙڪاڻي پهتس. ۴ آنه مزدور کي ڏيئي ٽرنڪ ۽ بسترو ڪڍائي ٻاهر ٽانگي واري کي چيم ته مونکي گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ پهچاءِ ڇو ته ٽريننگ

اسڪول هاء اسڪول جي حدود ۾ هو. هاءاسڪول جي شاندار هاسٽل ٽريننگ اسڪول جي شاگردن کي مليل هئي. اتي ڪي شاگرد ٿهلندا ڏسڻ ۾ آيم. هنن جي اشارن سان هنن کي سڏيم. هڪ کي رحم پيو ۽ مون کي اجنبي ڏسي آيو. پڇيومانس ته ٻڌايائين ته "ٽريننگ اسڪول جو شاگرد آهيان" مون چيس ته "ادا مان شاگردن جو به شاگرد آهيان." نالو محمداسماعيل عرساڻي اٿم. مون کي اجهو ڪپي. سڄي رات گاڏي ۾ ننڊ نه ڪئي اٿم. منهنجي مدد ڪريو ته مهرباني." هو يڪدم پيرن تي ڪري پيو ۽ رڙ ڪري هڪ ٻن ٻين شاگردن کي به سڏيائين. منهنجو بسترو ۽ ٽرنڪ کنياٺون، مون کي وٺي هيڊماسٽر جي بنگلي ڏي هليا. هڪ پٽيوالو به آيو. ڏندڻ ڪيم هٿ منهن ڌوتم ۽ چانهه جي خواهش ڏيکاريم. چانهه جو رواج هاسٽل ۾ بلڪل ڪونه هو مگر شاگردن منٿ ڪري ورتا. چانهه آڻي پيتم. ڪلاڪ کن ۾ شهر ۾ رهاڪو شاگرد خواه هاسٽل جا مقيم شاگرد هڪ وڏي انبوه جي صورت ۾ بنگلي کي ڦري ويا. عبدالحسين شاه جي ڳالهه ياد آيم پر شاگردن مون سان اهڙي محبت جو اظهار ڪيو ۽ ڏٺم پئي ته خوشيءَ ۾ نه ٿي ماپيا. خدا جو شڪر ڪيم. مونکي ايتري فرصت ڏناٺون جو پاڻ به تيار ٿي آيا ۽ مونکي به ڪپڙا لٽا بدلائڻ جي مهلت مليءِ. آخر مونکي هڪ جلوس جي صورت ۾اسڪول ۾ وٺي آيا. ڪرسيءَ تي اچي ويٺس. هار آنداٺون، جن سان مونکي جهنجهي ڇڏيائون. چارج ڪنهن کان وٺان، خبر پيئي ته مسٽر فتح محمد قريشي هيڊماسٽر گورنمينٽ هاء اسڪول وٽ عارضي طرح چارج آهي. موصوف مون وٽ آيو وڏي محبت سان ڏيکاريائين. چارج فرد تي صرف صحيح ڪرڻي هئي. اها رسم ادا ڪئي ويئي. مسٽر قريشيءَ جي وڃڻ بعد سڀ شاگرد هال ۾ جمع ٿيا. خواهش ڏيکاريون ته آءٌ کين خطاب ڪريان. هال ۾ ويس تاڙيون وڄيون. مون "منهنجا عزيز شاگرد دوستو!"

جي لفظن سان تقرير شروع ڪئي ۽ چيو مان ته سان ڪو وڏو مقرر ڪونه آهيان ۽ نه ڪا پليٽ فارم اسپيچ ڪري ڄاڻان. مان اوهان وانگر هڪ استاد آهيان. فقط اوهان سان چار ڳالهيون ڪندس. جيڪڏهن اوهان مونکي اجازت ڏيو. منهنجو نالو محمد اسماعيل آهي. مون ڪي عام طرح عرسائي سڏيندا آهن، لاڙ جو ماڻهو اتر جو ڏکو چوندا آهن، اوهان ڪي وٺان ته ٻڌايو ورنه بدلي ڪرائڻ جي ڪوشش ڪريان. ٿڪڙو مڇي ويو. هڪ شاگرد اٿي چيو ته ”اسانجا پيارا استاد، اسان اوهان ڪي گهري ورتو آهي اسان جو سوال خدا ٻڌو ۽ اج اوهان جي زيارت جو شرف مليو. اسين اوهان جا خادم آهيون. اوهان جا خادم آهيون، اوهان جهڙو مشهور شاعر ۽ اديب اسانکي ڀاڳن سان مليو آهي. اوهانجي هر حڪم جا تابع رهنداسين.“ تاڙيون وڄيون، مون چيو ته ”جيهي جا تيهي ٻانهي ٻاروچل جي“ مان اوهان جي نهايت ايمانداريءَ سان خدمت ڪندس. جيڪي ڪجهه ڄاڻ اٿم اها اوهان سان ونڊي ورڇي ڪائيندس. اوهان مونکي خوش آمديد ڪئي آهي. مان ممنون آهيان. آءٌ اوهان سڀني جي موٽ ۾ خوش آمديد ڪريان ٿو. مونکي پنهنجي ڳوٺ، عزيز و اقارب، دوستن سڀني کان دور ڪري اوهان جي پناري وڏو ويو آهي، اوهين منهنجي سنڀال ڪندا ۽ مان اوهانجي خبرگيري ڪندس. انگريزيءَ ۾ چيو اٿن ته ”اؤ بکيٽس لوؤ“ يعني دل راه بدل است، يا منڙا گهر ته گهراڻه يا اذڪروني فاذڪرڪم، اوهان مون کي پنهنجو ڪندا ته مان اوهان جو ٿي ٿيندس، ٻئي جو هرگز نه ٿيندس، صرف اوهانجو ۽ اوهانجو ٿي ٿي رهندس. اڃو ته دل جو واپار ڪريون پر واپار ۾ ديانت داري گهرجي. مونکي معلوم آهي ته اوهانجو ڪافي وقت ضايع ٿيو آهي. اها ڪمي پوري ڪرڻي آهي. اسٽاف جا سڀ ميمبر ڇڏي ويا آهن. فقط مسٽر عبدالقادر شاه ڊرائنگ ماسٽر هڪ وينل ڏسان ٿو. مگر همت جا پيڙا پار آهن. مان

اوهانجا ڇهہ ڏي فرجا وٺندس، سنڌي، تعليمي طريقا، هسٽري آف ايڊيوڪيشن، نفسيات مطلب تہ هر مضمون اوهان کي پڪي سر سيکاري سگهان ٿو اوهان منهنجي فقط اها مدد ڪريو جو هر پيريڊ ۾ حاضر رهو. اوهان جيڪي مون کان سکندا ان کان وڌيڪ مان اوهان جي تجربن مان سکندس. ”همت مردان مدد خدا“ ڪهڙو مشڪل آهي جو آسان ٿي نہ ٿو سگهي.

مشکل نيست کہ آسان نشود
مرد بايد کہ هر آسان نشود

مون کي حرف بحرف ياد آهي تہ مون پنهنجي پيارن شاگردن کي چا چيو، ڪلاڪ کن سائن ڪچهري ڪندو رهيس ان ڪري اهو سڀ ڪجهہ هتي لکڻ طوالت جو سبب ٿيندو، ان ڪري ڊيگهہ کان پرهيز ٿو ڪريان. خدا جا لک لک شڪرانا منهنجي گفتگو شاگردن جون دليون ڇڪي ورتيون. اسڪول جي حالت اها هئي جو جيڪي بہ اسسٽنٽ هوا سي سڀ هڪ هڪ ٿي بدليون ڪرائي هليا ويا هوا. ڏينهن جو ويلو شاگردن مون کي بورڊنگ جي ماني گڏ کائڻ تي اصرار ڪيو. جا آءٌ خوشيءَ سان قبول ڪيم. دعوتون تہ زندگيءَ ۾ گهڻيئي دوستن جون پر تڪلف کاڌيون هوم. شاگردن کي عرض ڪيم تہ ماني کائيندس پر منهنجو هڪ شرط آهي. ڪابہ زيادتي نہ ڪندا مون کي تصنع ۽ تڪلف نہ گهرجي. جيڪا بورڊنگ جي دال روٽي آهي. وعده ڪيو تہ ان کان وڌيڪ ٻيو ڪجهہ بہ نہ هوندو. چيو اٿن تہ:

اے دوست تکلف میں ہے تکلیف زیادہ،
جو دوست ہوا کرتے ہیں، تکلف نہیں کرتے۔

هو منهنجي عرضداشت کان متاثر ٿيا ۽ وعده ڪيائون تہ جيئن اوهان چاهيو ٿا ائين ڏي ٿيندو. والله، مان سچ ٿو چوان تہ هن دعوت شيراز مان مونکي ايڏو تہ لطف آيو جو ان کان اڳ ڪنهن بہ دعوت مان مون کي اهڙو لطف نہ آيو. منجهند جي

ماڻي ڪاڻي شاگردن ڪان موڪلايم، پنهنجي بنگلي تي آيس ڪجهه آرام ڪيم ڪجهه سوچيم ته ڪي چڱا نائب هٿ ڪريان آخر ته اهي منهنجا بازو آهن. جي بازو سچا ۽ سگهارا آهن ته آءٌ به سگهو ورنه اڪيلائيءَ ۾ ڪهڙو ڪارج سرندو.

ناظرين ڪرام کي تعجب لڳندو ته منهنجون صبح واريون خوشيون شام جي وقت ڪافور ٿي ويون، جڏهن قاضي فضل الله منسٽر صاحب وٽ سلام لاءِ ويس. قاضي فضل الله اهو شخص هو، جنهن سان ١٩٢٥-٢٤ کان وٺي ٩ ــ ١٩٣٠ تائين گهاٽي دوستي رهي. مگر هن جهڙو منهنجو حشر ڪيو سو غور سان ٻڌڻ جي لائق آهي. مون کي اميدون هيون ته صاحب موصوف مون کي سڄي سنڌ مان چونڊي ٽريننگ اسڪول جي مشڪلات کي منهن ڏيڻ جي لائق سمجهيو آهي. مان وٽس ويندس منهنجي وڏي تعظيم ڪندو ۽ ورهين بعد ملاقات ٿيڻ ڪري منهنجي مرحبا چڱي ٿيندي. خير قاضي صاحب منهنجي بنگلي جي ورانڊي ۾ الهندي طرف کان هڪ آرام ڪرسيءَ تي براجمان هو اتر ۽ ڏکڻ کان ڪرسين جي هڪ هڪ قطار اڀرندي طرف هلي ٿي ويئي. مان جيئن ئي اندر لنگهيس ته واليان سنڌ ميرن جي دربار جو نقشو ڏٺم. ويهڻ جي جاءِ ڪانه هئي، قاضي صاحب سان هٿ ملائڻ لاءِ سندس سمت ڏي وڌيس، ويٺي اڌو گابرو هٿ ڏنائين پوئين پيرين هٽي پچاڙيءَ جي دنگ وٽ پهتس ته هڪ نامعلوم شخص اٿي مون کي پنهنجي ڪرسي آڇي سندس مهرباني مڃي ويٺس. منهن جو پنو لهي ويو. دل هارجي ويئي. هڪ اهڙو ته شاق پهتو جنهن جو تصور ئي ڪري نه ٿي سگهيس. صبر ڪري ويهي رهيس. دل چيو ته ايتري ۾ شال پري اچي ته به شڪر. مگر چند منٽ گذريا ته مون کي وڏي آواز سان چيائين ته "عرسائي ٿرپارڪر ضلعو توکان سواءِ هلي نه ٿو سگهي ٥٠ــ ٦ تارون آيون آهن. تارن تي تنهنجو گهڻو خرچ آيو آهي؟ــ" سڀ

ويٺل ٺهڪ ڏيئي وزير صاحب کي خوش ڪرڻ لاءِ کلڻ لڳا. منهنجي حالت اها هجي جو کو ڏڪ هڻي ته رت نه نڪري. چپ خشڪ ٿي ويا ۽ دماغ چڪرائڻ لڳو. ڪوبه جواب نه ڏنم. اهڙو ڪچاڻ جهڙي پت. هڪ ٻه منٽ موصوف جواب جو انتظار ڪيو مگر مون وٽ ته ”الچپ من امان“ هئي. اگر ڳالهائڻ زبان مان ڪونه ٿي اڪليو. قاضي صاحب جو غرور ڏٺم، تڪبر ڏٺم ۽ اڻ سهائيندڙ روش ڏٺم. خدا تعاليٰ جي تعريف ڪيم ۽ چيم ته:

صلاح ڪار ڪجا و من خراب ڪجا
ببين تفاوت اين ره ڪجا است تا بہ ڪجا

ڪجا فضل الله ڪجا اسماعيل. هي سڀ رب پاڪ جي قدرت آهي جنهن تان قربان وڃان. دل جو دل ۾ مرحوم مخلص جو خلافت جي زماني وارو شعر ياد آيم ته:

فلڪ جي آهه اها سفله پروري ڪهڙي،
لچن کي ڏني تو ڪلاهِ سڪندري ڪهڙي،
خلافتين جي ڏسي شڪل ۽ شباهت اڄ،
اچي ٿي آهه منجهن سهڪ ۽ سَري ڪهڙي.

منهنجو منهن رونق ڇڏي ويو هو. آخر هو به انسان جو اولاد هو. تاڙي وڄائين ته سندس روش ٿي منهنجي اها حالت بنائي آهي. وري گوهر افشاني شروع ڪيائين ۽ چوڻ لڳو ته ”عرسائي، لاڙڪاڻي جو شهر معشوق شهر آهي. هتي جا ماڻهو ڏاڍا محبتي آهن. مان ته بعضي هوائي جهاز ۾ لاڙڪاڻي مٿان پرواز ڪندو آهيان ته پائيندو آهيان ته هيٺ ٽپو ڪٽي ڏيان. حاضرين سندس چرچي جو داد کلڻ سان ڏيڻ لڳا. مگر اهڙا هلڪڙا چرچا منهنجي هڏ ڦٽي ڪٽي تا پون. مان بت بڻجي چڪو هوس ۽ خاموش رهيس، وري فرمايائين ته عرسائي هيڏانهن اچ منهنجي پير ۾ اچي ويهه ۽ ٻڌي هڪڙي کي جو سندس پير ۾ ويٺو هو ان کي چيائين ته توهان هتي وڃي وهو، هو وچارو

اٿيو ليڪن مان نہ اٿيس. ايترو ضرور چيم تہ ”سائين آءٌ هتي ٺيڪ ويٺو آهيان.“ ڪجهہ دير ويهي سلام ڪري اٿيس ۽ نڪري ٻاهر آيس ۽ موٽي پنهنجي جاءِ تي پهتس، ماني نہ وڻي ننڊ نہ آئي. رات جون چار گهڙيون خدا خدا ڪندي گذريون. ڳالهہ کي وسارڻ جي ڪوشش ڪيم. ڏينهن جو بہ ملال رهيو، آخر پنهنجي ڪم ۾ مستغرق ٿي وڃڻ، مون کان هيءَ ڳالهہ وساري ڇڏي ۽ وري طبيعت هشاش بشاش ٿي ويئي. جن شاگردن جون جتان ڪٿان شڪايتون مليون هيون، سي منهنجا چڱ وڌيا مريد ٿي ويا ۽ مون انهن ۾ اهڙيون تہ همت ۽ مردانگيءَ جون خوبيون ڏٺيون جو مان حيران هوس تہ والله اعلم ”اگر سچا کي لوهار سچا“.

بهرحال عملي کان سواءِ ڪم ٿيڻ آسان نہ هو. عملي جي گهر ڪيم مسٽر عبدالڪريم سنديلو جو منهنجو شاگرد بہ هو، ان لاءِ خاص گهر ڪيم هو ان وقت هاءِ اسڪول ۾ مئٽريڪيوليٽ اسسٽنٽ ماستر هو ۽ ٽريننگ جا ٣ سال پاس ڪيل هئس. هو مون وٽ خوشيءَ سان آيو. ٻيو ماستر صاحب صوفي ڏني بخش سهاڳ گهري ورتم. هن صاحب لاڙڪاڻي ٽريننگ اسڪول مان ٻي ٢ سال ٽريننگ پاس ڪئي هئي، جنهن کي اڃا ڪي ٿورا سال مس ٿيا هوا. ليڪن هو هڪ تجربيڪار استاد هو ۽ هڪ وفادار دوست ۽ زبردست هو. توڪل علي الله ڪم زور شور سان شروع ڪيوسين. ڪجهہ ڏينهن بعد هڪ سينئر ماستر مسٽر محمد موسيٰ بہ هاءِ اسڪول سان ڏياريو ويو، جو گريجوئيٽ هو ۽ معمر بہ هو. هن کي سيڪنڊري اسڪول ۾ پڙهائڻ جو ڪافي تجربو هو. مگر پرائمري ماسترن جي تعليم ۾ درڪ ڪونہ هوس. ماڻهو نهايت نيڪ هو پر انتظامي قابليت ۾ ڪسو هو. ننڍن ڇوڪرن تي ضابطو رکڻ هڪ الڳ ڳالهہ هئي ۽ ماسترن کي ڪنٽرول ڪرڻ جو فن ٻي ڪو الڳ هو. ٿورن ئي ڏينهن ۾ مون سان شڪايت ڪيائين تہ شاگرد ڪتاب نہ ٿا آڻين ۽

هڪ هڪ ٿي پڇيو وڃن. صبر سان ليڪچر به نٿا ٻڌن. ڪل مسخري لائيو ويٺا آهن، وغيره وغيره. مون شاگردن کي هدايت ڪئي ته اهو طريقو ناپسنديده آهي. اڄ هن ٿان ٿا ڪِلو سڀائي ٻئي ڏان ۽ پرينهن مون کي به تمسخر جو اسٽاڪ بنائيندا، پنهنجا وعدا ياد ڪريو. خود استاد آهيو، استادن جي تعظيم ڪريو. هنن هٿ ٻڌي معافي ورتي ۽ يقين ڏياريون ته مسٽر محمد موسيٰ کي وري شڪايت جو موقعو نه ڏينداسين. ليڪن مسٽر محمد موسيٰ جي شڪايت ختم ٿيڻ واري نه هئي. آخر هڪ ڏينهن هال ۾ سڀني شاگردن کي گڏ ڪيم. ٻئي ڪنهن استاد کي اچڻ لاءِ ڪونه ڇڏيم. اڪيلي سر شاگردن سان مخاطب ٿيس. هو وري به وعدو ڪرڻ لڳا. ليڪن مون پڇيو مان ته آخر سبب ڪهڙو آهي. حجاب يا دٻ نه ڪريو، مون کي سچ ٻڌايو ته هن واحد استاد کي تنگ ڇو ٿا ڪريو؟ هڪ شاگرد جرأت ڪري مون کي ٻڌايو ته سائين استاد محمد موسيٰ کي ايترو به نه ٿو اچي جيترو اسان کي اچي ٿو. سندس آواز (گهٽو) آهي. ڪلاس جو پويون ٻيڻو ته اڪر به سمجهي ڪونه ٿا سگهن. ليڪچر ۾ ڪابه انٽريسٽ يعني دلچسپي پيدا ڪري نه ٿو سگهي. دلچسپي نه هوندي ته توجه گهٽ ٿيندو ۽ شاگردن ۾ آٿ ويهه برابر ٿيندي رهي ٿي. اسان کي موصوف لاءِ پنهنجي وڏي بزرگ جهڙي عزت آهي. اسين هرگز مٿس نه ٿا کلون. مگر سبق ۾ دلچسپي نه هئڻ ڪري ڪلاس جو ماحول بي مزي ٿيو پوي، جنهن تي اسان جو وس نه آهي. اسان کي گهٽ وڌ ڳالهائي به ٿو، پر اسين ڪيس ڪوبه بي ادبيءَ جهڙو جواب ڏيڻ بدران فقط کلي ڇڏيندا آهيون. مون کي هن شاگرد جي بيان تي فوراً يقين اچي ويو جو مسٽر محمد موسيٰ ۾ ڪجهه ڏينهن کان مون به اهي ئي ڳالهيون ڏٺيون هيون جي شاگردن ڏٺيون هيون. هو پاڻ به تنگ اچي چڪو هو ۽ مرضي هيس ته موٽي هاءِ اسڪول ۾ وڃان

جتي ٽيوشنون به هيون، هتي ڇا هو؟ پنهي گڏجي ڪوشش ڪئي ۽ مسٽر محمد موسيٰ واپس هاءِ اسڪول ۾ ويو. سندس عيوض مون کي پيا شهر جي اسڪولن مان تجربيڪار استاد مليا. هاڻي مسٽر صوفيءَ کي هاڊوس ماسٽر ڪيم. مسٽر سنديلہ کي فرسٽ اسٽنٽ، هو ٻئي شاگردن جا نباض هوا. ڪم جوش و خروش سان هليو ۽ نصاب کي ادبي ورتوسين. اندروني ڪم کي صحيح سطح تي پهچائي ڪجهہ بيروني معاملات ڏي بہ متوجه ٿياسين، مسٽر عبداللہعتيق، حامداللہعاقلي، مسٽر رضامحمد، قبول محمد، محمد عابد ۽ پيا منهنجا شاگرد منهنجي هڪ اشاري جا منتظر هوندا هوا ۽ هميشه حاضر هوندا هوا. سندن وفاداريءَ مون کي نهايت متاثر ڪيو. سندن وفاداري بشرطِ استواري هئي ڇيو اٿن تہ

وفاداري بشرطِ استواري اصل ايمان ہے
مرے بتخانہ مين تو ڪعبہ ۾ گاڙو برہمن کو.

قبل از پاڪستان، لاڙڪاڻہ هاءِ اسڪول تي هندو عنصر جو قبضو هو. هاءِ اسڪول جي عمارت ۽ هاسٽل جون عمارتون نهايت شاندار هيون ليڪن ڪابہ مسجد نہ هئي. هر نم جي وڻ هيٺان هڪ ٿلهو ٺهيل هو، جتي شاگرد نماز پڙهندا هوا، نماز جون نڪون ۽ تڏا اڪثر پرندن جي وٺين سان ناپاڪ رهندا هوا. جمع جي نماز لاءِ شاگردن کي لاڙڪاڻي جي شديد گرمين ۾ شهر ڏي وڃڻو پوندو هو. مون کي اها ڳالهہ نہ وڻي چنده لاءِ رسيد بڪ ڇپايم. شاگردن ۾ تقسيم ڪيم ۽ کين چيم تہ مڙسن جون بلائون دور آهن، پنهنجي ڳوٺن مان چندو گڏ ڪري اچو. خدا اوهان کي جزائي خير ڏيندو. مسجد جي تعمير ڪرايون. خدا جو گهر جوڙيون جو اوهان جي بنچ جو يادگار رهي. سڀني ڪمر ڪشي. گرمين جي موڪل ملي رسيد بڪ هر هڪ جي هٿن ۾ ڏنو ويو. صوفي ڏني بخش مون کي چيو تہ سردار غيبي خان چانڊيي وٽ هلون هو صاحب ڪافي

رقم ڏيندو منهنجي دل نه ٿي چاهيو ليڪن صوفي صاحب جي اصرار تي وٺڻ وياسين. فقط ٻه سؤ روپيه ڏنائين قاضي فضل الله هزار روپيه جو چيڪ ڏنو ۽ حاجي خان پيٽرول پمپ واري ٻه سؤ روپيه ڏنا. ٺم وڏائي شهتير ۽ پٿيون ڇيرائڻونسين. اسڪول جي آس پاس سارڀال پوکــ هئي. زمين ۾ ان کري سيڪ کهٽو هو. سيمنٽ خريد ڪيوسين سرون پڪيون ۽ سٺا ٻه ڪاريگر ڪم ۾ لڳاياسين. شاگردن ڪافي پئسا آندا. عابد ڪي ان ڪم تي معمور ڪيوسين. صوفي صاحب سندس ڪافي همٿ وڌائيو. مسجد جي تعمير شروع ٿي. ٻن ڇـئـن هفتن ۾ مسجد جڙي راس ٿي. افتتاح ڪيوسين، سيٺي اسان جي جس ڳائڻ لڳا. شڪراني جي مٺائي ورهائي سين. منهنجي بدلي ٿي وڃڻ بعد شاگردن مسجد جي وراندي مٿان هڪ پٿر نصب ڪرايو، جنهن تي هن حقير پر تقصير جو نالو ڪنده آهي.

هن سال ١٩٥٠ع ۾ سول اسپتال جي نئين عمارت جو سنگـ بنياد رکيو هو جنهن لاءِ خواجه ناظم الدين آيو. لاڙڪاڻي جو شهر چراغان ٿـي ويو. قاضي فضل الله ۽ جناب کهڙي محمد ايوب صاحب جا بنگلا خصوصاً بقئه نور بنيا رهيا. ڊاڪٽر دائود پوٽه رٽائر ٿي چڪو هـو. ڊئريڪٽر جي چارج خان صاحب يار محمد ميمڻ کي ڏياري ويئي هئي جو ايڊيوڪيشن سيڪريٽري ٻه هو. هو صاحب ٻه لاڙڪاڻي آيو. آفيسرن جي منزلن سبب ڪابه جاءِ خالي نه هئي. خان صاحب يار محمد منهنجي بنگلي ۾ رهيو ۽ مان هائوس ماسٽر جـي ڪوارٽرز ۾ عارضي طور منتقل ٿي ويس. خان صاحب يار محمد ڊي پي - آءِ کي لاڙڪاڻي سينٽر جي ورنيڪيولر فائينل امتحان ۾ ڪاپي ٿيڻ جي باري ۾ ڪي درخواستون پهتل هيون جو پاڻ سان کٽي آيو. امتحان جو سينٽر هاءِ اسڪول هو ۽ ان جو هيڊ ماسٽر سينٽر جو سپرنٽينڊنٽ هو. حق ته ائين هـو تـه اهڙي ڪارروائي ڪري ها، مگر خبر ناهي ته ڇو خان صاحب يارمحمد

اهي ڪاغذ منهنجي حوالي ڪيا ۽ نادري حڪم فرمايو ته ٽن ڏينهن اندر مون کي سراغ لڳائي صحيح رپورٽ پيش ڪئي وڃي. ڪاغذ ورتم. الله جي آسري پڇا ڳاڇا ڪيم. ڏنل پيپرن جا بنڊل منهنجي حوالي ڪيا ويا. هاء اسڪول جو ڪلارڪ احمد علي نالي هو. رپورٽ هيٺ آيل جوابي پيپرن ۾ هٿ اکر پيا هوا ۽ پين باقي پيپرن ۾ پيا هوا. حقيقت ۾ اهي رپورٽ هيٺ آيل پيپر ٻاهران لکائي بنڊلن ۾ وڌا ويا هوا ۽ بدقسمتيءَ سان اصلوڪا پيپر به اتي ئي پيا هوا ۽ نه انهن کي ڪڍي ڇڏيو ويو ۽ نه ناس ڪيو ويو. مون نهايت سنجيدگيءَ سان جاچ شروع ڪئي. اهي شاگرد جي پرائمري ماسترن جا پٽ هوا، سي اکر انهن جي والدين جا نڪتا. جي احمد عليءَ ذريعي اهي پيپر ريپليس ڪيا هوا. مون کي ڏک به ٿيو ۽ خوشي به . ليڪن اها هڪ ڏک جهڙي ڏيوٽي هئي ۽ مون کي ايمانداريءَ سان فرض ادائي ڪرڻي هئي. خان صاحب يارمحمد ڏاڍو خوش ٿيو، جو سندس انڪواري ڪامياب ٿي ۽ مون کي آفرين ڏنائين. اسڪول وزٽ ڪيائين ۽ هر هڪ ڪم ٽپ ٽاپ ڏسي مسرور ٿيو. صاحب موصوف لاڙڪاڻي ۾ مختيارڪار به ٿي رهيو هو ۽ وري ڊپٽي ڪليڪٽر به ٿي رهيو هو. ڪيترائي سندس پراڻا زبردست جن مان ڪافي تعداد رٽاير ٿي چڪو هو کيس ملڻ لاءِ آيا. هن انهن سڀني کان منهنجي باري ۾ پڇيو، ته هيءُ هيڊ ماستر ڪيئن آهي. هرهڪ شخص کيس اهوئي جواب ڏنو ته هيءُ اسڪول جنگ و جدل جو مرڪز بڻجي چڪو هو. ائين چئجي ته اسڪول ڪونه هو مگر خچرخانه هو. اسان کي ان جي سڌاري جي ڪابه اميد نظر نٿي آئي مگر مسٽر عرسانيءَ جي اچڻ بعد هن گويا هڪ ساحر جو ڪم ڪري ڏيکاريو. اسين ته چاهيون ٿا ته هيءُ هتان نه وڃي ۽ سدائين هتي هجي. خان صاحب يارمحمد مون کي گهرايو ۽ چيائين ته مون اوهان جي باري ۾ پبلڪ کان گهڻو ڪجهه

ٻڌو آهي. مان اوهان جي اسٽاف سان ملاقات ڪرڻ چاهيان ٿو. اڄ شام جو سيٺي مون سان ملايو. مان اسٽاف کي وٺي ويس، مگر هن مون کي چيو ته اوهان ٻاهر ترسو مبادا ڪنهن کي اوهان جي باري ۾ ڪا شڪايت هجي ۽ هو اوهان جي موجودگيءَ ۾ پنهنجي دل جو احوال بيان ڪرڻ جي جسارت نه ڪري سگهي. مان ٻاهر ويٺس، اسٽاف جا ميمبر ويا. سيٺي کان پڇيائين ته هيڊ ماسٽر اوهان سان ڪيئن ٿو هلي. اوهان کي ڪا هن لاءِ شڪايت ته ڪانهي. سڀني يڪ آواز ٿي چيو ته شڪايت جو ته سوال ئي نه ٿو ٿئي. اسين هن جا بحدِ ڪمال ثناخوان آهيون. ههڙو قابل ۽ سٺو منتظم هيڊ ماسٽر اسان کي ڏسڻ جو هن کان اڳ ڪڏهن به موقعو نصيب نه ٿيو آهي اسين چاهيون ٿا ته هو اسان وٽ ڪافي عرصو رهي ۽ اسين سندس زيردستيءَ ۾ رهي ڪجهه پرايون. اهو جواب ٻڌي بيحد مطمئن ٿيو. پڇاريءَ ۾ مون کي اڪيلو گهرائي پڇيائين ته اوهين ڪٿي ويٺا آهيو. مون چيو ته حيدرآباد، عجب لڳس. مون کي چيائين ته مان ته توهان کي ڪونه ٿو سڃاڻان. مون چيو ته اوهان جو پاءُ روشو ۽ حاجي غلام علي ته منهنجا دوست، آهن ۽ پيا فلاڻا فلاڻا. سيمڻ اوهان جا رشتيدار مون سان گڏ پڙهيا آهن. اوهين اڪثر ڪراچيءَ ۾ رهو ٿا ان ڪري مون کي نٿا سڃاڻو. جواب ۾ چيائين ته اوهان کي ڪو عرض معروض ڪرڻو هجي ته مان وڏيءَ خوشيءَ سان اوهان جي مدد ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. مون اوهان جي حد کان گهڻي نيڪي ٻڌي آهي، ۽ مان نٿو چاهيان ته هن ننڍڙي اسڪول ۾ اوهان جون لياقتون برباد ڪريان. ڪو وڏو اسڪول گهرو ته مان ويچار ڪريان، مون عرض ڪيو ته سائين منهنجا مون کي حيدرآباد ڏيو. پوءِ هاءِ اسڪول ۾ رکو، ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر ڪري مقرر ڪريو يا ته ٽريننگ ڪاليج ۾ پرنسيپال ڪريو. اهو اوهان جي مرضي مبارڪ تي ڇڏيل آهي. مان ڪنهن به حيثيت ۾ حيدرآباد

موٽي وڃڻ چاهيان ٿو جو منهنجون گهرو حالتون گهر کان هيتري مفاصلي تي رهڻ جي مون کي اجازت نه ٿيون ڏين. وڏيڪ وس وارا آهيو. فرمايائين ته مان ڪراچي پهچڻ شرط اوهان جو آرڊر ڪندس. ڳالهه مخفي رکيم. ڪجهه وقت لڳو. ساليانه امتحان ٿيا. شاگرد سڀ سيڪڙو پاس ٿيا ۽ منهنجي بدلي حيدرآباد ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر حيدرآباد ڊائون تي ٿي، جتي مون نور احمد ميمڻ کان فوراً چارج ورتي.

شاگردن مونکي موڪلائيءَ لاءِ هڪ جلوس ۾ اسٽيشن لاڙڪاڻي تي آندو. حشام ماڻهن جا ڇڏڻ آيا. گلن جا هار پهرايا ويا. اسٽيشن جو منظر هڪ عجيب هو. عام طرح ماڻهن اٿين تي سمجهيو ته هيترا ماڻهو آيا آهن شايد خان بهادر کهڙو اچڻو آهي. منهنجي ڪچيءَ ۾ هار ڏسي مون ڏانهن عجيب نگاهن سان ڏسڻ لڳا ته هيءُ کهڙو منسٽر آهي. مان خدا تعاليٰ جا ڪيترا شڪرانا بجا آڻيان. مون کي ايتري عزت بخشيائين جنهن جو مون هرگز پاڻ کي لائق نه ٿي سمجهيو. وتعز من تشاءُ و تذل من تشاء بيدڪ الخير انڪ اعليٰ ڪل شئي قدير. عزت و ذلت ان قادر مطلق جي هٿ ۾ آهي جنهن کي چاهي عزت بخشي چاهي ذلت نصيب ڪري. لاڙڪاڻي بابت گهڻو ڪجهه لکي سگهان ٿو، ليڪن قصو ڊگهو ٿي ويندو فقط ايترو چوندس ته لاڙڪاڻو واقعي ساهه سيباڻو هو.

باب اڍاويهون

باقعات لاڙڪاڻو

مون مٿي عرض ڪيو آهي ته لاڙڪاڻي ۾ اچڻ سان خاص توجه تعليم تي ڏنم، جو ڪوبه ڪم ٺيڪ ڪونه هو ۽ حالات درهم برهم هوا. شاگردن جي ڪاميابي استادن جي ڪاميابي هئي. استادن جي ڪاميابي هيڊ ماستر جي فتح هئي، ۽ هيڊ ماستر جي فتح اداري جو شان هو. ان ۾ خداوند ڪريم ڪامياب ۽ نامياب ڪيو. الحمدالله.

ساري اداري – هاسٽلن ۽ ڪاليج لاءِ اسڪول جي ڪشادي ميدان ۾ هڪ کوهه هو، جنهن جو پاڻي نهايت مٺو ۽ ٿڌو هو. ان جي آس پاس ڪجهه زمين لائق آباد به موجود هئي. حسين بخش نالي هڪ مالهي پاڻيءَ لاءِ مقرر ٿيل هو، جو کوهه تي چڙهيل نار ذريعي پاڻي پهچائيندو هو. ڏاند سنڌس پنهنجا هوا. جنهن لاءِ ڪيس ان وقت جي لحاظ موجب چڱو معاوضو ملندو هو. هن سان مون صلاح ڪئي ته ڇو نه هتي ڀاڄيون پوکيون ۽ ساري هاسٽل جا شاگرد ۽ اسين اهي کائون. حسين بخش ڪم ڪار ڪان ڪيٻائڻ وارو ڪونه هو ۽ مالهي به تجربيڪار هو. جواب ڏنائين ته سائين هن کان اڳ ڪنهن به هيڊ ماسٽر صاحب اهڙو سوال نه اٿاريو آهي. اوهان جي خواهش هجي ته سان محنت ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. مون وٽ لائل پور کان آيل هڪ ڀاڄين ۽ گلن جي ٻجن جو ڪئٽالاگ آيل هو. ان جي ورق گرداني ڪري ٻجن جو آرڊر ڏنم. هن ۾ ڪي گل هوا ۽ باقي ڀاڄيون جهڙوڪ مٽي (هربو) شلغم (گوگڙو) پيندبون، توريون، موريون، ٽماٽا وغيره وغيره ۽ ٿوم

۾ بصر جو پيجو مسٽر رضا محمد گوٺان آندو. زمين سان جوڙٺي جـوڙيسين. هـر ڏيٺي زمين کـي تيار ڪـيوسين. حسين بخش پنهنجي اڻ ٿڪ ڪوشش سان اهو سڀ ڪجهه ڪيو، جو هن جي دماغ ۾ آيو. مون کي ته زراعت جو ڪو به علم ڪونه هو. صوفي ڏنل بخش ۾ مان ذري ذري زمين تي پتنگ وانگر ڦيرا پيا ڪندا هواسين. الله تعاليٰ ڪنهن جي محنت ضايع نه ٿـو ڪري ٽماٽا، پالڪ، ميٿي ۾ گوگڙو تمام پلا ٿيا. ساري هاسٽل اهي ڀاڄيون مفت ۾ کائيندي هئي، ڪڏهن ڪڏهن ڪن دوستن کي سوغات طور ٽوڪرا ڀري موڪليندو هوس. هن ڪارنامي سون تي سهاڳي جو ڪم ڏنو ۾ هر هڪ ڏسندڙ واه واه ڪرڻ لڳو ۾ داد ڏيڻ کان رهي نه سگهيو.

پڙهائيءَ جو ڪم مون اڳي سٺون ڪيو هو، ان ڪري ڪجهه وقت بچائي ادبي ڪم کي هٿ ۾ ڪنيم. ٻن ڪتابن جا مسودا مون لاڙڪاڻي ۾ لکيا هڪ سير ريگستان ۾ ٻيو نقش عمل. فرصت گهٽ هجڻ جي باوجود مون کي خدا تعاليٰ همت ڏني، ۾ رات جو گهڻو وقت لکڻ جو ڪم ڪندو هوس. گرميون هيون، اليڪٽرڪ پکا ڪونه هوا. جهليون جهوليون ويندي يون هيون. لاڙڪاڻي جي آبهوا مون کي پانءِ پئي. گرمين جـي باوجود نهايت صحت بخش هئي. سموري سال ۾ جو مان اتي رهيس، وقتي ڪڏهن مٿي ۾ سور به ڪونه پيو. ٽريننگ اسڪول ۾ هن کان اڳ ڪڏهن به ڪا مخزن وغيره نه ڪڍي ويئي هئي. نه فقط لاڙڪاڻي ۾ بلڪ ساري سنڌ جي ٽريننگ ادارن ۾ ڪنهن به اهڙي جرئت نه ڪئي هئي. صرف حيدرآباد جي ٽريننگ ڪاليج مان اخبار تعليم نڪرندي هئي، جا سڄي سنڌ پڙهندي هئي ۾ افسوس آهي ته زماني ايتري ترقي ڪئي آهي، پر تعليم کاتي جو اهو قديم صحيفو اڄا به نڪري پيو، مگر اهـو ادبي مقام نه اٿس. افسوس صد افسوس. مون ڪن چڱن شاگردن ۾ اسٽاف جي ميمبرن اڳيان پنهنجي رٿ

پيش ڪئي. سيني ان جي مرحبا ڪئي ۽ ٽريننگ اسڪول لاڙڪاڻه مخزن جي نالي سان هڪ پرچو ڪڍيوسين. مسٽر عبدالغفور پرڳڙي وڪيل جو منهنجي دوست مرحوم غلام صديق پرڳڙيءَ جو ننڍو ڀاءُ هو، ان وٽ هڪ ننڍي پريس هئي ۽ ڪجهه ڪاغذ به فاضل پيل هو. هن صاحب اسان جي دل و جان سان مدد ڪئي ۽ تمام ٿوري معاوضي سان اها مخزن شايع ڪري ڏنائين. دوستن، احبابن ۽ آفيسرن وغيره کي ڪاپيون سوغات طور ڏنيون ويون. شاگردن پنهنجي ڪاليج جي زندگيءَ جو هيءُ يادگار هڪ ٻه ٻه ڪاپيون پاڻ وٽ محفوظ رکيون. مقامي ادارن کي مفت ڪاپي ڪاپي ڏني وئي ۽ اسان جي قدم کي جتي ڪتي ساراهيو ويو.

مون کي لاڙڪاڻي ۾ اهڙي فرصت ڏي ڪتي هئي، جو شهر جي معتبرن سان ملان. بهرحال مسٽر فتح محمد قريشي بدلي ٿي ويو ۽ ڊاڪٽر جعفري غلام حسين صاحب سندس جاءِ تي آيو. ڊاڪٽر صاحب، مسٽر اميرالدين جوڻيجو، جو ان وقت لاڙڪاڻي ضلعي جو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هو ۽ مسٽر محمد عثمان چنه جو سندس اسسٽنٽ هو، سي صاحب مون وٽ ۽ مان انهن وٽ ايندو ويندو هوس. شهر وارن مان منهنجو اچڻ وڃڻ مسٽر پرڳڙيءَ وٽ ٿيندو هو. جنهن سان سندس ڀاءُ جو اسان جي ڪاٽي ۾ اسان جو هم عصر هو ان جي توصل سان ٻاراڻي ٿي. اهو صاحب مهرباني ڪري ڪڏهن ڪڏهن پيرا پري مون وٽ ايندو هو مان وٽس ويندو هوس. اهو بيجا نه ٿيندو جو مان مسٽر جوسنگهاڻيءَ جو ذڪر نظرانداز ڪريان، مسٽر جوسنگهاڻي هڪ صوفي بزرگ هو ۽ سندس اهليه محترمه ڊاڪٽر ستڙلا ديوي لاڙڪاڻه زناني اسپتال جي سربراهه هئي. انهن وٽ اڪثر و بيشتر ايندو ويندو هوس ۽ هو مون کي نهايت پيار ۽ عزت ڏيندا هوا. هر ٽئي ٽئين ڏينهن ماني موڪلائيندا هوا ۽ مون کي طرح طرح جا ٿول کارائيندا هوا. خدا انهن کي خوش رکي شال.

منهنجي اچڻ بعد لاڙڪاڻي ٽريننگ اسڪول جي جيڪا ناموس جابجا پکڙيل هئي، ان ڪري جيڪب آباد جا ماستر جي ان ڪان اڪي سکر ويندا هوا، تن سڀني ڊئريڪٽر صاحب کي استدعا ڪئي ته کين ٽريننگ لاءِ لاڙڪاڻي موڪليو وڃي. اڄ تائين ان ڳالهه جو افسوس اٿم ته هنن جو اچڻ ۽ منهنجي بدلي ٿيڻ. هنن منهنجي محبن ۽ محبتين سان منهنجو رهڻ ته ٿيو جنهن لاءِ هو آيا هوا. آب و دانه جي اختيار آهي. مون جيڪب آباد وارن کي ڏاڍي ڏک سان چيو، ته اوهان ڇو اها زحمت گوارا ڪئي. سکر اوهان کي سهوليت وارو هو، اتي وڃو ها. هنن چيو ته سائين اوهان جي سر خاطر هتي آياسين. مون جواب ۾ چيو ته پيارا دوستو! مون ۾ ته ڪا اهڙي لياقت ڪانهي جا اوهان کي ڪشش ڪري. ان تي هنن ڏاڍي ڏک سان هيءُ بيت ڏنو.

ماڻهو مڙئي نه سهڻا پکي مڙئي نه هنج،
ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه، اچي بوءِ بهار جي.

خير اوهان اسان جون بهارون پاڻ سان کڻي ٿا وڃو. پلي وڃي پنهنجي ٻچن پيڙا ٿيو. شال خوش هجو. اسان کي دعا سان ياد ڪندا رهندا، ته اسين ڪافي سمجهنداسين. اسان جو سال گذري ويندو. زندگي آهي ته ملاقاتون پيئون ٿينديون حيدرآباد ته پري نه آهي. اوهان جي تعليمي مضامين ۽ ڪتابن جو مطالع ڪري اوهان جي علميت سان استفادو ڪندا رهنداسين.

بس آپ تشريف لے جائيے،
گذرني جو هوگي گذر جائيگي،
طبيعت په هوگا قلق چند روز،
ٺهرتے ٺهرتے ٺهر جائيگي.

هيءُ شعر منهنجو ٽي کين هدايل هو جو مون سان منسوب ڪيائون. لاڙڪاڻي جو ذڪر اذڪار گهڻو طويل آهي ليڪن

هئي ايتري تي اکتفا ڪريان ٿو جو ته ڪنهن کي ضرورت پيئي آهي جو اهي ڳالهيون پڙهڻ لاءِ وقت ڪڍي سگهي. شايد ناظرين ڪرام ائين ٿي خيال ڪن ته عرسائي فقط پنهنجي تعريف جا ويهي ڍڪ پريا آهن. ليڪن ائين هرگز نه آهي. سوانح پنهنجي لکي رهيو آهيان نه ٻين جي. ان ڪري پنهنجي متعلق ٿي لکڻو پوي ٿو. جيڪي لکيو اٿم سو نهايت صداقت سان لکيو اٿم. چو ته معلوم اٿم ته جيڪڏهن ليکڪن ۾ صداقت نه هوندي ته انهن تحريرن کي ڪابه وقعت نصيب نه ٿيندي. خدا گواهه آهي.

هڪ ڳالهه پڇاڙيءَ ۾ چند لفظن ۾ لکڻ ضروري ٿو سمجهان. مسٽر محمد عثمان چنه جو ان وقت اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر لاڙڪاڻه هو، سو محترم ايوب کهڙي جو خاص اعتماد جو ماڻهو هو، ان ڪري سندس وڏي عزت هوندي هئي. هن جي مون سان چند ملاقات ۾ ڏاڍي دل ٿي ويئي، مون وٽ اڪثر ايندو هو ۽ پنهنجو ٽانگو موڪلي مانيءَ لاءِ پنهنجي اوطاق تي گهرائيندو هو. هڪ ڏينهن چيائين ته اوهان خانبهادر کهڙي کي نه مليا آهيو اهو مناسب نه آهي. صاحب موصوف سان ضرور ملاقات ڪريو. مون کيس قاضي فضل الله جي روش کان مطلع ڪيو ۽ چيو ته وڏن ماڻهن کان ڪناره ڪشي ٿي بهتر آهي. کهڙي صاحب لاءِ ته اڪثر پروپئگنڊا ڪئي ويندي آهي ته سخت مغرور ماڻهو آهي. مسٽر محمد عثمان چنه چيو ته سائين اوهان انهن ڳالهين کي هرگز نه ٻڌو، اوهان صاحب موصوف سان ملو ۽ پوءِ پنهنجي صحيح راءِ قائم ڪري سگهندا. مان توهان سان گڏجي هلندس. آخر هڪ ڏينهن جڏهن خانبهادر لاڙڪاڻي ۾ موجود هو، مسٽر محمد عثمان ٽانگو وٺي آيو ۽ مون کي ساڻ ڪري خانبهادر جي بنگلي تي وٺي آيو. ماڻهن جا هشام هوا، مگر مسٽر محمد عثمان گهڻن ماڻهن کان مون کي سبقت وٺي ڏني. کهڙي صاحب مون کي گهرايو،

وهاريائين. حال احوال پڇيائين ۽ نهايت اعليٰ اخلاق ۽ پيار جو مظاهرو ڪيائين. پڇاڙيءَ ۾ اهو پڇيائين ته توهان جو ڪو ڪم ڪار هجي ته ٻڌايو. مون عرض ڪيو ته نه سائين، فقط ملاقات جو شرف حاصل ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيو هوس. هٿ ملايائين ۽ موڪلايم. دنيا پلي ڇا به چوي. ليڪن سر غلام حسين هدايت الله کان پوءِ کهڙي صاحب جهڙو سنڌ جو ليڊر پيو ڪونه ٿيو. هينئر ته زمانو ٻيو اور آهي، وري سرزمين سنڌ جي لاڙڪاڻي شهر کي ڏي اها عظمت نصيب آهي جو سر زمين جو فرزند سر شاهنواز جو خلف الرشيد اسان جي حڪومت پاڪستان جو سربراهه آهي. لاڙڪاڻه شهر کي خداوند تعاليٰ ڪافي عزت بخشي آهي ۽ ان جي مزيد عزت بخشڻ لاءِ دل سان دعاگو آهيان.

باب اوڻيهون

حيدرآباد ۾ تقرر

مون مٿي عرض ڪيو آهي ته خانصاحب يارمحمد ميمڻ لاڙڪاڻي ۾ مون کي ازخود چيو هو، ته مان اوهان جون خدمات هن ننڍڙي اداري ۾ ضايع ڪرڻ نه ٿو گهران. اوهان کي ڪنهن وڏي هاءِ اسڪول ۾ رکڻ چاهيان ٿو. مون ڪيس عرض ڪيو هو ته، مون کي ڪهڙيءَ به حيثيت ۾ مقرر ڪيو وڃي ليڪن حيدرآباد ۾ رکيو وڃي. جو منهنجي خانگي حالات جي

تقاضا اها آهي. خان صاحب پنهنجو وعدو پورو ڪيو ۽ ڏهن ٻارهن ڏينهن بعد منهنجو آرڊر ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر حيدرآباد ٽائون جو ٿيو. هتي اهو واضح ڪرڻ گهران ٿو ته حيدرآباد ۾ ٻه ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هوا. هڪ حيدرآباد ٽائون لاءِ ۽ هڪ حيدرآباد ضلع لاءِ. هندو حيدرآباد ٽائون تي حاوي هوا ۽ ان ڪري حيدرآباد ٽائون کي ميونسپل اسڪول بورڊ ۽ حيدرآباد ضلع کي جو ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ماتحت هو تنهن کي ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ سڏيو ويندو هو. اهو سرشتو پاڪستان ٿيڻ بعد به اڃا هلندو ٿي آيو.

جڏهن مان حيدرآباد آيس. ميونسپل اسڪول بورڊ ٽائون جي آفيس موجوده ميونسپل آفيس جي سامهون هئي جتي اڄ يو - بي - ايل جي بئنڪ آهي. مون کي افسوس سان چوڻو پوي ٿو، ته مون سرڪاري حڪم موجب چارج ورتي مگر منهنجو مٿي جو سور لٿو ڪين. بلڪ وڌي ويو. مون هڪ اهڙي آفيسر کان چارج ورتي هئي جنهن جي ڪمزورين کان سارو انتظام ڊانوان ڊول هو. ليڪن تقدير کي تدبير اڳيان نه ٿي اچي سگهي. منهنجي قسمت ۾ ڏي رولڙا هوا. الله جي ذات تي ڀروسو محڪم هو. همت نه هاريم مهاجرن جي لڏپلاڻ ۽ غلبي سبب پرائمري برانچ اسڪولن جون جايون جي هندن جا مددي (ايڊيڊ) اسڪول هوا سڀ بند ٿي چڪا هوا، جايون مهاجرن والاري ڇڏيون هيون. ڪن سرڪاري اسڪولن جي احاطن بلڪ ڪن حصن ۾ به بي گهر مهاجر ويهي چڪا هوا. اسڪولن جا رڪارڊ فرنيچر وغيره ڪٻاڙين جي حوالي ٿي چڪا هوا. ڪن ماسترن صاحبن کي ڪير جون ڊيٽريون هيون. ڪن کي ڪنڊ جا ڊپو هوا. ڪن ماسترن ائسوسيئشن جي آفيس تي قبضو ڪري اتي جا ٽائيپ رائٽر ۽ ڊپليڪيٽر مشينون تينوار ڪري ڇڏيون هيون. جنرل رجسٽر گم هوا جي اڄين پنن تي رکيا پيا. ڪوڙن ۽ جعلي سرٽيفڪيٽن جي ڏمرڏاڻ هئي.

سچ ڪوڙ جو سراغ ماڻ محال هو. ماستر يا تہ اسڪولن ۾ بنان نوڪري هليا ويندا هوا يا اخبارون ۽ رسالا وڪڻي ويندا هوا. امريڪن ڪيئر جو پائوڊر، گيهہ جا دٻا، جي شاگردن لاءِ ڪافي ڪان زياده ملندا هوا، سي سڀ بازار ۾ وڪيا پئي ويا. هي سال ١٩٥١ع هو. عرسائي ويچارو ڇا ڪري. ڪنهن ڳالهہ کي روڪڻ جي تي ڪيم تہ آدم مڇي تي ويو. رات ڏينهن ذهني طرح پريشانين ۽ غمن ۾ ٻڏهي ورتو. هڪ عرسائي سوين غم.

يڪ غم دو غم سہ غم چهار غم،
بيچاره دل چہ ڪند، ڪہ او يڪيست و هزار غم.

ڏورٿو ڏيندو آيس. جنهن جوانمردي ۽ همت سان انهيءَ ڳالهہ جو مقابلو ڪيم، اهو هڪ وڏو داستان آهي، جو هيڏن پنجاهہ سٺ صفحن جي گهر ڪندو. ان ڪري لکڻ مناسب نہ ٿيندو. سس مس وچي ناپر آئي تہ ١٩٥٥ع ۾ سيلاب آيو، ڪيترن وٿان درياءَ شاهہ ڏڪرين جيڏا بند ٽوڙي رکيا. پڪو رستو (سيٽل روڊ) ٻڏي ويو. آخر ڏي نوح پوٺن تائين، ايرندي ڏي اڏيرو لال تائين ۽ ڏکڻ ڏي حيدرآباد تائين پاڻي پهچي ويو. هن سيلاب ۾ ڪجهہ ماسترن جا گهر تباهہ ٿي ويا. ٿوري گهڻي جا ويچارن جي ملڪيت هئي، سا درياشاهہ ڳڙڪائي ويو. ڪيترائي خانمان برباد. ماستر غريب مون وٽ آيا. مان ڇا ٿي ڪري سگهيس، صرف طفل تسليون. جيومان تہ ٻاڙرو لکن جي مصيبت ڪنهن بہ هڪ جي مصيبت نہ آهي. الله جي ڪئي جي شڪايت نہ ڪريو. سر تہ بچيا، جنهن اڳ ڏنو هو سو هينئر بہ ڏيندو. ڪن ماسترن جي ليڊرن کي گهرايم. انهن سان صلاح و مشوره ڪيم. هن وقت تائين حيدرآباد ۽ ضلعي جا ٻہ حصا ڪيا ويا هوا. هڪ هالا ڊويزن ۽ ٻيو ٽنڊو ڊويزن. ميونسپل اسڪولبورڊ ختم ٿي چڪو هو. هالا ڊويزن ۾ تعلقہ هالا، ٽنڊو الهيار ۽ حيدرآباد مدغم ٿي ويا هوا. ماسترن کي تجويز پيش ڪيم تہ هڪ اپيل ماستر برادريءَ کي ڪجي تہ دل کولي پنهنجي

ٻاڙرن جي مدد ڪن. هنن اصرار ڪيو ته اپيل تي اوهان جي دستخط هجي. مون اها اپيل پنهنجي شخصي ناالي محمد اسماعيل عرساڻيءَ جي صحيح سان ڪڍي ڇو ته ڪنهن به گورنمينٽ ملازم ڪي ڪو چندو ڇيرو پنهنجي عهدي جي ناالي سان ڪرڻ جي قانوني منع هئي. ڪجهه خطرو مول ورتم. پر انسانيت جي جذبه سان سرشار ٿي اڻهن ڪرڻ ڪان پاڻ ڪين روڪي سگهيس. تعلقي ماسترن کي زباني هدايتون ڏنيون ويئون ته استادن کي پگهارن ڏيڻ وقت انهن کان چندو وصول ڪري موڪلين. چندا توقع کان وڌيڪ وصول ٿيا. ڪن مخير حضرات وٽ به ويس. پوءِ جي ستايان جو ذڪر ڇڙيو، ماسترن جي حالت زار بيان ڪيم. منهنجي زبان ۾ خداوند ڪريم اثر وڌو ۽ اتان به ڪجهه نه ڪجهه پڙ پيو. مون پنهنجي ٻن اسسٽنٽن هڪ حافظ محمد ابراهيم ۽ ٻيو جان محمد قريشيءَ کي هن ڪم تي مامور ڪيو جن پيسا جمع ڪيا ۽ سامان به خريد ڪيو، ميٽنگ ڪئي سين. فيصلو ٿيو ته هرهڪ ماستر کي هڪ مڪمل بسترو، رلڻ پچائڻ ۽ کائڻ پيئڻ جي ٿانون جو مڪمل سيٽ ۽ ڪپڙن جا ٻه وڳا ڪجهه مختصر شيون ڏنيون وڃن. ستايل ماسترن جي تعداد موجب اهو سامان مٿي ذڪر ڪيل ٻئي صاحب خريد ڪري آيا. آفيس جا ٻه روم ڀري رکياسين. تاريخ مقرر ڪئي وئي، جن تي ماستر صاحبن کي اطلاع ڏنو ويو ته روبرو اچي امدادي سامان وٺن. اهي فيصلا سڀ ماسترن جي ليڊرن جي شموليت سان ڪيا ويا. مگر منهنجي قسمت البت ايري هوندي هئي، جنهن چڱي ڪم ۾ هٿ وجهندو هوس ان ۾ بجاءِ جس جي ڪجس ٿي پوندي هئي. ماسترن جو هڪ ليڊر جنهن جي نيت هئي ته پئسا منهنجي حوالي ڪيا وڃن ها. خريداري به مان ڪريان ها ۽ ورهاست به مان. ان جي خلاف ٻين ماسترن جي جماعت آئي ۽ انهن اها تقاضا ڪئي ته جيڪڏهن هيءَ ڪم اسان جي ليڊر جي سپرد ٿيو ته اسان کي اٿي ۾ لوڻ برابر ملندو ۽ باقي

پئسا خورد برد ٿي ويندا. ان ڪري ازراهِ ڪرم پنهنجي آفيسرن جي نگرانيءَ هيٺ اهو ڪار خير انجام ڏنو وڃي. اڳتي هلي ان جا ڪي اگرا نتيجا نڪرن ان ڪان مون مناسب سمجهيو ته نه ماسترن جي هڪ پارٽي ۽ نه ٻي پارٽي. ڪم منهنجا آفيسر امانت سان هلائين ته ڪنهن کي به شڪوه شڪايت جو موقعو نه ملي. پنهنجي راهه ۾ مان صحيح هوس مگر ان نام نهاد ليڊر جي گويا ڪائنات ڍهي ويئي ۽ منهنجي گلا غيبت ڪندو رهندو هو. بهر حال مون ڪم نيڪ نيتيءَ سان ڪيو هو، تنهنڪري توڪل علي الله مان پنهنجي فرض کان سبڪدوش ٿيس.

گر توڪل مي ڪني دو ڪار ڪن،
کسب ڪن، پس تکيه بر جبار ڪن.

ڪنهن شاعر اڏين به چيو آهي ته

فرض خود بشناس باش عامل به ڪار،
ثمره، آن بر خدا وند ت گذار،

مون اڃا هاڻي مس ڪجهه حالات تي ضابطو ڪري ورتو هو، ته اوچتو منهنجو وڏو ڀاءُ عبدالستار بيمار ٿي پيو. هن جي سيني ڊاڪٽرن سندس بيماري سلهه مقرر ڪئي. ڪن دوستن صلاح ڏني ته ڪيس دادر سئنيٽوريم وٺي وڃان. بسم الله ڪري مهنو موڪل ورتم ۽ ڀاءُ کي ايبٽ آباد وٺي آيس. مون هڪ خط جعفر خان بروهيءَ کي لکيو جو اڳتي سلهه جو مريض هو انهيءَ ڪري اتي ويل هو. هيءَ دوست منهنجي ڀاءُ جو چڱو زميندار دوست هو ۽ سندس ئي حڪم سان جعفر خان کي خط لکيو ويو. حيدرآباد کان سيڪنڊ ڪلاس ۾ ٻه سيٽون رزرو ڪرايون ويون. حيدرآباد کان لاهور پنڊي ۽ ٽيڪسيلا آياسين. جتي گاڏي مٽائي حويليان واري ٽرين ۾ سوار ٿي حويليان لٿاسين. جتان هڪ ٽئڪسيءَ جي ذريعي ايبٽ آباد تقريباً مغرب جي وقت پهتاسين. جعفر خان آپر ملڪپوره ۾ رهندو

هو، ان جي پڇا ڪرائي ڪيس کولي لڌوسين. نهايت گرمجوشيءَ سان مرحبا ڪيائين. پٺي ڏينهن بابو جلال الدين منسٽر کان هڪ جاءِ مسواڙ تي ورتي سين ۽ ڏار رهڻ لڳاسين. خانبهادر ڊاڪٽر سعيد احمد خان جو دادر جي سئنيٽوريم جو سربراه هو ان کي ائبٽ آباد ۾ ئي پنهنجو پياءُ ڏيکاريم. ڊاڪٽر سعيد ويٺل ائبٽ آباد جو هو ۽ هر روز پنهنجي ڪار ۾ دادر کان اتي ايندو هو. موصوف منهنجي پياءُ کي ڏسي ۽ ايڪس ري فوٽا جي سنڌ ۾ ڪڍايا هواسين انهن جو معائنو ڪري، يقين سان چيو ته هن کي سلهه (ٽي-بي) قطعاً ناهي. سنڌ جي ڊاڪٽرن جون رپورٽون بلڪل غلط آهن. جيڪڏهن هن کي ٽي-بي ٿي وڃي ته مان استعيفا ڏيئي ڇڏيان. ماهر سلهه جي اهڙيءَ يقين دهانيءَ ڪري دل کي گهڻو ڏڍ آيو. ليڪن سوال هو ته آخر بيماري ڪهڙي آهي. جو منهنجي پياءُ کي کانگهاري ۾ خون ايندو هو ۽ بلڪل ضعيف ٿي ويو هو. ان لاءِ ڊاڪٽر سعيد چيو ته هتي ملٽريءَ جو هڪ ڊاڪٽر جو پولش (پولنڊ جو) آهي ۽ ايم ڊي آهي، ان سان مشورو ڪريو. آخر ان کي وٺي آيس. ڪلاڪ کن هن مون کان مريض جي سڄي هسٽري پڇي تپاس ڪيائين ۽ چيائين ته منهنجي دوا ٻه ڏينهن وٺو. ان جو نتيجو ڏسي پوءِ اوهان کي صحيح تشخيص ڪري ٻڌائيندس، ائين ڪيو ويو آخر ٽئين ڏينهن چيائين ته هن کي ڦڦڙ جو ڪئنسر (سرطان) آهي. اوهين پري جا ماڻهو آهيو. بهتر آهي ته هن کي واپس وٺي وڃو مبادا اوهان کي ڪنهن تڪليف سان دوچار ٿيڻو نه پوي. ان هوندي به مقامي سول هاسپيٽل ۾ از سرنو ايڪسري ڪڍايم. خون، پائخانو، کانگهارو ۽ ٻيون ضروري ٽيسٽون ڪرايم. اٽڪل ٢٠ ڏينهن لڳي ويا. مايوس ٿي موٽڻو پيو. رات ڏينهن پياءُ جي خدمت ڪندو هوس. وقت تي دوا پيارڻ، هڪ ڪمپائونڊر کان سئي هڻائڻ. ڪاڏي پيتي لاءِ هتان حيدرآباد مان ئي هڪ بورچي پاڻ سان وٺي ويو هوس.

جنهن جو نالو حاجي هو ۽ ويٺل ملا فراش جو. راشن جو زمانو هو، راشن ڪارڊ اشو ڪرايم. روزانو ائبٽ آباد ڪئنٽ (صدر) مان ميوو وغيره آڻيندو هوس. جڏهن برادر محترم آرام ڪندو هو ته مان وچي ڪجهه نه ڪجهه لکندو هوس. ”سنڌي سپاجهڙا“ ڪتاب هتي لکي مڪمل ڪيم اتي جهنگل ۾ چتي پنگ عام سنگ ڪيڏو بيٺي هوندي هئي، حيرت وٺي ويم. اعتبار نه پيو اچي، ليڪن جعفر خان يقين ڪرايم. ان هوندي به پنگ جو ٻوٽو پٽي، اتي جي ڪن ماڻهن کان پڇيم ته هيءُ کهڙو ٻوٽو آهي. جن ٻڌايو ته اها نشيدار ٻوٽي پنگ آهي. ان تي هڪ مضمون لکيم، جو پهريون دفعو اخبار تعليم ۾ شايع ٿيو. هڪ ڏينهن پاڻ کان موڪل وٺي ائبٽ آباد کان حويليان، اتي هري پور هزاره کان اچي پيس. رستي تي حسن ابدال گهمي پنڊيءَ آيس. اڪيلو مسافر نه رڳندي سونهين نه پڇيندي. پنڊي گهمڻ جو شوق رکيو هن ڪري ٿيم، جو مون ڪي ڪمپني باغ ۾ مرحوم لياقت عليءَ کي جتي شهيد ڪيو ويو هو اها جاءِ ڏسڻي هئي. راولپنڊي ڪئنٽ ۾ آيس. هڪ هوٽل ۾ ماني کاڌيم، ٽانگو پاڙي ڪري ڪمپني باغ ۾ آيس، شهادت واري جاءِ تي مٿان ڪجهه سرون نصب ڪري ڇڏيون ويئون هيون. ٽانگي واري مون کي سڀڪجهه ٻڌايو، ان بعد ڪجهه شهر کي چڪر ڏنم ۽ اسٽيشن تي آيس، ۽ ٽرين ذريعي ٽيڪسيلا آيس. اتي به ڪلاڪ کن لهي ٽيڪسيلا جو آرڪيالاجيڪل ميوزم ڏٺم، ۽ کي دڙا به نظر مان ڪڍيم. صبح جو ائبٽ آباد مان ٦ بجي نڪتل رات جو ٨ بجي واپس پهتس. منهنجو پاڻ ويچارو منهنجو سخت انتظار ڪري رهيو هو، ۽ مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. جيڪڏهن تندرست هجي ها ته هتان پشاور، مري، ڪاڪول وغيره سڀ ويجها هوا. ليڪن مان هرگز پنهنجي برادر محترم کي ڇڏي نه ٿي سگهيس. آخر موٽي حيدرآباد آيس ۽ موڪل جو مهنو پورو ٿي ويو، ان اثنا ۾ کي ماڻهو

ڪن منهنجي آفيسر دوستن سان ڳٺ جوڙ ڪري ان وقت جي وزير سان مليا ۽ منهنجي بدلي ٽنڊي ڊويزن تي ڪرائڻ جا حيلا ڪيا ويا. منهنجي ان دوست آفيسر کي هالا ڊويزن ۾ وڃڻ جو خيال هو. سچ پچ ته جيڪڏهن اهو منهنجو پيارو دوست مون سان ڪٿي به چپ چوري ها ته آءٌ سندس سهوليت لاءِ ازخود اها ڪرسي قربان ڪريان ها. مگر هن منهنجي غير حاضريءَ جو فائدو وٺي بدطريقي سان اها پنهنجي خواهش پوري ڪرڻ لاءِ ناموزون طريقو اختيار ڪيو. هو وفات ڪري ويو آهي. خدا مٿس رحمت ڪري. مون موڪل پوري ڪري چارج ورتي، مگر منهنجو پاءُ جلد ئي وفات ڪري ويو. دل کي سخت ڌڌڪو پهتو. رات ڏينهن بي قراريءَ ۾ گذرندا هوا، سڪون قلب موڪلائي ويو. اهڙي حالت ۾ به پنهنجي فرض ادائيءَ ۾ ڪوتاهي نه ڪيم. هالا ڊويزن ۾ سال ١٩٥١ع ۾ آيس، ۽ سال ١٩٥٣ع تائين رهيس. ڪانفرنسون ڪيم. ماسترن جي معيت سان ڪجهه سڌارا آندم. ليڪن منهنجي قسمت ۾ تڪليفون ئي تڪليفون لکيل هيون. مون هن عرصي ۾ پنهنجا ٻه ڪتاب شايع ڪرايا. هڪ ”خيالِ خاطر“ هو جو ايسيز (مضامين) جو ڪتاب هو. سنڌي زبان ۾ ايسيز جا ڪتاب عنقا هوا. اها خدمت ڪيم. اهو ڪتاب تعليم کاتي منظور ڪيو ۽ ٽريننگ ڪاليجن جي نصاب ۾ به داخل ڪيو ويو. ٻيو ڪتاب ”سنڌي سڀاجهڙا“ هو، هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ بعد مون کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان مبارڪون مليون. جيڪب آباد جي ڪن بزرگن خط لکيا، ڏاڍو خوش ٿيس. هيءَ ڪتاب به تعليم کاتي جي ٽيڪسٽ بوڪ ڪميٽيءَ منظور ڪيو ۽ سيني اسڪولن جي لئبررين لاءِ خريد ڪيو ويو. انعامي طور به شاگردن ۾ تقسيم ڪيو ويندو هو. هن ننڍڙي ڪتاب ۾ سنڌي سڀاجهڙن جي تهذيب، ريتيون رسمون رهڻي ڪهڻي، بهادري ۽ مهمان نوازيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه هو.

مگر انهن ڳالهين کي آجاگر ڪرڻ لاءِ ڪجهه پيٽ ڪرڻ ضروري هئي. جا مون نؤواردن جي رسم و رواج کي سامهون رکي ۽ انهن کان متاثر ٿي نهايت نيڪ نيتي ۽ اخلاق جي دائري اندر رهي رقم ڪئي. مگر بد انديشن کي شل نه ڪا ڳلا جي گهٽي ملي هنن هن تير کي پهاڙ ڪري ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي. اهي منهنجا سنڌي دوست هوا، جن کي مون سان حسد هو. چوندا آهن ته:

"حسد را سه حرف است و هر سه تهی"

المختصر ته آءٌ بدلي تي ٽنڊي ڊويزن تي آيس. منهنجي دوست کي پنهنجي مقصد کي حاصل ڪري جيڪا خوشي ٿي، ان کان ويڌي خوشي مون کي ٽنڊي ڊويزن تي اچڻ سان ٿي. ڇو ته لاڙ منهنجو پوريءَ طرح گهميل ۽ ڏٺل وائٺل نه هو. سير و سياحت سان مون کي خاص شوق ۽ شغف هو. جنهن ڳالهه کي منهنجي بدخواهن مون لاءِ تڪليف جو سامان ٿي سمجهيو سا ڳالهه بفضل، ايزد تعاليٰ مون لاءِ تفريح جو سامان ٿي پيئي. لاڙ ۾ منهنجي ڪيترن ئي بزرگن سان آشنائي ۽ دوستي ٿي ۽ مون گهڻو ڪجهه پرايو. سڀني دوستن جي ڪچهرين ۽ صحبتن جو ذڪر ڪرڻ لاءِ ته هتي گنجائش ڪانه آهي، پر ان هوندي به مان مولانا مولوي احمد ملاح جي سنگت جو مختصر ذڪر اڳتي هلي ضرور ڪندس.

لاڙ ۾ آءٌ سيرائيءَ کان اڳيرو پڳڙا ميمڻ جي ڳوٺ کان ميل ٻن تي ديدار ٽالپر جي ڳوٺ ويس جتي ميان جان محمد لهار، ان ڳوٺ جو چڱو مڙس هو. هن جي معيت ۾ آءٌ سومرن جو "روپاه" جو ڪنهن سمي سندن تخت گاهه هو، سو گهمڻ ويس. عام طرح ان کي هن وقت روپا ماڙي سڏيو وڃي ٿو. پڇائون ڳاڇائون ڪندي حال احوال وٺندي مون روپا ماڙيءَ تي هڪ مضمون لکيو جو اخبار تعليم ۾ شايع ٿيو. هن مضمون سومرا قوم ۾ جان وجهي ڇڏي ۽ پنهنجي وسريل دور، حڪومت

جي ياد تازي ڪرڻ لاءِ هنن سومرا قوم جي هڪ انجمن ٺاهي ۽ هاڻي هر سال روپا ماڙيءَ تي ميلو لڳائيندا رهن ٿا.

ان بعد ڪيڏي، ڀهڙمي، گل محمد ٽالپر جي ڳوٺن جو دؤرو ڪندي قديم ولاسي جي پرڳڻي تي هڪ چشم ديد واقعات جو ذڪر ڪندي جيڪو وڏو مضمون لکيم جو "ولاسو" جي سُرخيءَ سان اخبار تعليم ۾ ڇپيو. هن مضمون سچي لاڙ ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙائي ڇڏي. هن باري ۾ هتي ڪجهه به نه ٿو لکان، جن صاحبن کي قديم تاريخ سان دلچسپي هجي سي صاحب اهي مضامين پڙهي مون کي داد ڏيئي سگهن ٿا.

ماتليءَ مان فتح باغ ۾ جوڻ جو ديدار ڪيم ۽ آدمي جي وڏن ڏڻن جيڪي مون کي زبان حال سان ٻڌايو هو ان بابت به هڪ حقيقت افروز مضمون لکي اخبار تعليم جي حوالي ڪيم. هن مضمون تي الوحيد اخبار ۾ الهه بخش سرشار عقيلي مون کي زبردست خراج عقيدت پيش ڪيو. ڊاڪٽر دائود پوٽه ته خوشيءَ ۾ نه ٿي ماپيو ۽ مون کي ياڪر ٻانهن ۾ ڀائي چيائين ته جڏهن پي-ايڇ-ڊي لاءِ مون ٿيسز ٿي لکي ته مون کي ڪرنل پاٽنجر جو رهڻ درياءَ ۾ ڪيل سفر ۽ فتح باغ ۾ جوڻ بابت احوال کپندو هو، جنهن کان سواءِ منهنجي ٿيسز اڌوري هئي. گهڻن دوستن کي سنڌ ۾ خط لکيم مگر ڪوبه مون کي ان بابت ڪجهه ٻڌائي نه سگهيو. اڄ اوهان مون کي هن مسئلي سان روشناس ڪرايو آهي. ڪاش! جو ان وقت اوهان منهنجي مدد لاءِ پهچي سگهو ها. اهو مضمون به ادب جي شائقين لاءِ پڙهڻ جي قابل آهي. لاڙ کي اولهه طرف ڪور واهه اوڀر طرف مٺي (ٿر واري مٺي نه) ڏکڻ طرف سيرائيون ۽ ڀهڙمي اتر طرف ملا ڪاتيار، ٽنڊو محمد خان ۽ ان جي گردو نواح ۾ لاڙ جو چپو چپو ڪري ووڙيم. لاڙ جي سير مان نهايت لطف اندوز ٿيس ۽ خدا جو شڪر ڪيم جو منهنجي بدلي نصيبن هتي ڪرائي. ڪيڏي ۾ ماستر فريد خان جي معيت ۾

ٽترن جو شڪار سيرائيءَ ۾ ماستر محمد عرس ميندري جي صحبت ۾ تلورن جو شڪار. جڏهن جڏهن آءٌ اتي منزل انداز ٿيندو هوس تہ فرصت جي وقت ۾ منهنجا مشغلا هوندا هوا. سيد پور ۾ مٺين عبدالرسول رفاعي بزرگ جي زيارت جو شرف ملاڪاتيارن ۾ مٺين عبدالرحيم جي زيارت، ڪور واه جي بزرگن مولانا علي محمد مهيريءَ جي پس ماندن، مولانا احمد ملاح جي صحبتن، سعيد پور ۾ محمدڪامل شاهہ مرحوم جن جي پوين سان ميل جول، سعيد پور ٽنڊي محمد خان واريءَ ۾ پير عبدالستار جان ۽ پير هاشم جان سان ملاقاتون، ٽنڊي غلام علي ۾ مير حاجي محمدحسن سان ڪچهريون، رپ شريف ۾ رئيس حاجي محمد اشرف ٽيپي جون صحبتون مطلب تہ مان ڪهڙيون ڳالهيون لکي ڪهڙيون لکان. لاڙ ۾ البت تعليم هالا ڊويزن کان پوئتي پيل هئي، ان ڪري هر تعلقي ۾ وڏيون ڪانفرنسون ڪيم. اسڪولن جو تعداد وڌايم ۽ جيڪا بہ مون کان خدمت ٿي سگهي ان ۾ ڪابہ ڪوتاهي نہ ڪيم مسٽر نبي بخش پرڳڙي منهنجو گهاٽو يار ٿي ويو. پنهنجي جيپ ۾ مون کي وٺي هلي اسڪول گهمائيندو هو. منهنجا ظريفانہ نڪتا ڪيس ڏاڍا کلائيندا هوا ۽ مسرور ڪندا هوا، ان ڪري بدين جي بنگلي ۾ جتي منهنجي قيام گاهہ هوندي هئي، اتي هر وقت ڪچهريون ڪندا هوسين. لاڙ ۾ آءٌ ۱۹۵۳ع کان ۱۹۵۵ع تائين رهيس! ۽ الحمدالله مون سان خلق خدا خوش هوندي هئي ۽ ڪوبہ اهڙو واقعو نہ ٿيو جو مون کي پريشان ڪري. ان هوندي بہ وچ ۾ هڪڙا ٻہ مهنا ڪن قاضي محمد اڪبر وزير تعليم منهنجي لٺي ضلعي ٿي بدلي ڪئي جا بدلي هن مير غلام الله منسٽر روينيو جي چوڻ تي ڪئي. هو مون سان ان ڪري ناراض ٿيو جو جيڪو بہ لازمي زوري تعليم جو ڪيس اچي ان کي سندس ڪمدار ڇڏائڻ لاءِ بيٺائي هوندا هوا ۽ مون کان هر دفعي ائين ٿي نہ سگهيو. چوندا آهن تہ

فلک شر برانگيزد خير مادران باشد

دل، ۾ چيم ته هر ڪم ۾ الله تعاليٰ جي حڪمت آهي. ڪارساز حقيقي جيڪي پنهنجي ٻانهن لاءِ وڻي ٿو ۽ ان ۾ بندي جو خير آهي جو اسان کي معلوم نه ٿو ٿئي مگر ڪجهه وقت بعد ان جي حڪمت ظاهر ٿيو پوي. رومي رح فرمايو آهي ته

ڪار ساز ما بفڪر ڪار ما
فڪرما، درڪار ما آزار ما

ان وقت ٺٽي ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر ڪراچي هو ۽ منهنجي آفيس سنڌ اسيمبلي بلڊنگ بندر روڊ تي هئي. رمضان شريف جو مهنو هو. چارج اچي ورتم مسٽر عبدالله هيڊ ڪلارڪ هو، جو هڪ نهايت اعتماد جهڙو ماڻهو هو ۽ هر طرح آزمودگار ۽ محبتي شخص هو ساڻس واقفيت تمام گهڻي زماني کان هئي. هن منهنجي سک ۽ آرام لاءِ ڪافي کان زياده انتظام ڪيا. رهڻ لاءِ هڪ روم انهيءَ ئي بلڊنگ ۾ مسٽر انصاري ڊئريڪٽر جي اجازت سان هٿ ڪري ڇڏيائين ۽ آءٌ ڏاڍو سکيو ٿيس. هتي مون کي آفيس جي انتظام ۾ ڪابه تڪليف ڪانه ٿي. گشت ڪرڻ لازمي هو. گشت تي نڪتس. منهنجو ٺٽو ضلعو اصل ڏٺل ڪونه هو. اسڪولن جي حالت زار هئي شاگرد ٿورا حاضري اڻي ۾ لوڻ برابر. مطلب ته هن ضلعي جي تعلمي حالت لاڙ کان به پس مانده هئي، خيال ڪيم ته هن ضلعي جي خدمت ڪجي. ان جو اجورو خدا وند ڪريم وٽ آهي: زوري تعليم جي ڪيسن تي خاص توجه ڏنم منهنجو اڳيون جاءِنشين ڪيسن تي گهٽ توجه ڏيندو هو. زوري تعليم جا اسڪول جي ڪم از ڪم هڪ ميل هڪ ٻئي کان پري جي مفاصلي تي کوليا هوا سي ٻن ٻن فرلانگن تي هوا. ۽ ان ڪري پري پري اسڪول کولياڏي نه ويا هوا ان مان ته وڏا نقصان هوا. هڪ ويجها اسڪول هن سبب شاگرد گهٽ، جو ايترا شاگرد ڪٿان

اچن، پيو ته ڏورانهن ايراضين ۾ اسڪول مفقود هجن.
ماڻهن کي ڏنڊ اٺ آنا ۽ چار آنا وڏو ويندو هو.
جنهنڪري هو پرواهه نه ڪندا هوا. ڪنهن کي به جيل جي سزا
ان وقت تائين نه ڏني ويئي هئي. اليڊنس اسسٽنٽ بي‌پرواهه هوا.
جڏهن انهن کان باز پرس ڪئي ويئي ته هنن اهوئي جواب ڏنو
ته اسين ڇا ڪريون اڳيون صاحب هڻ هَنَ جي چوڻ تي گهٽڻ
کي معافي گهٽڻ کي تاڪيد ۽ باقي ماڻهن کي ٨ آنا يا ٤ آنا
ڏنڊ ڪندو هو، اسان ڇا تي ڪري سگهياسين. مون جاچ ڪئي
ته اها ڳالهه برابر هئي. مون انهيءَ ٿوري عرصي ۾ ڇئن هنڌن
ڪيس ١- ميرپور ساڪرو ٢- سجاول ٣- ٺٽو ٤- ميرپور بٺورو.
ڪڏهن ڪڏهن سختيءَ کان سواءِ به ڪم نه ٿو هلي. دل تي
پٿر رکي اچي ڏنڊ وجهڻ شروع ڪيم. اسان جو اختيار ٥٠ رپيه
تائين ڏنڊ وجهڻ ۽ ١٤ ڏينهن تائين جيل ڏيڻ تائين محدود هو.
ڇوڪرن جا مائٽ اڳٺ يا پنڪي ۾ آڏيون پڌي آيا هوا.
مون ڪنهن کي به ٢٥ رپين کان گهٽ ڏنڊ نه ڪيو ۽ جن جا
اڳي به ٻي دفعا ڏنڊ پريل هوا، تن کي ٥٠ رپين تائين ڏنڊ
ڪيم. هو ڏنڊ ڏيئي نه سگهيا تنهنڪري هنن کي هفتي کان
ٻن هفتن تائين حالتن موافق جيل موڪليندو رهيس. سب جيل
جي ايامن کان خالي هوا سي ڀرجي ويا، پوليس هنن کان جيل
صفائي وغيره ڪرائي، ماني کو ويلو ڏنو کو نه ڏنو. هنن جي
خواب و خيال ۾ به اهڙي ڳالهه ڪانه هئي. اتي عام خيال هو
ته ماسترن جي صاحب کي جيل ته ڏيڻو ڪونهي، پر ڏنڊ به
اڻن آنن کان وڌيڪ وجهڻو نه آهي. دانهن مچي ويئي ته
”آڳا شاهي“ اچي ويو آهي. هن ضلعي ۾ ”آغا شاهي“
ڪليڪٽر ٿي آيو هو، جنهن وڏن وڏن زميندارن ۽ پاڳاريدارن
کي بند ڪري اهڙي ته روداد پيدا ڪئي هئي جو سندس نالي
کان ماڻهو ڀيا ڪنبندا هوا. اتي جا ماڻهو بلڪل غريب هوا.
رڙ مچي ويئي، ڳوٺن ۾ ماڻهو يڪا ۽ سندن مائٽن کي پڌايائون ته

مڙس ڇوڪري جي ڳالهه تان ڀڏو ويٺو آهي، ڏاڄ جا پيسا ڪٿي هلو ته مڙس ڇڏائي اچون. ڪي نه مسڪين اهڙا به هوا، جن ڪو چانديءَ جو زيور وڪڻي ڪري به اچي ڏاڄ حاضر ڪيو. چوگرد رڙ مچي ويئي. محترم رسول بخش پليجو ۽ ٻيا ڪي معزز مون وٽ آيا ۽ چيائون ته اوهان هي ڇا ڪيو. هتي جا ماڻهو مسڪين آهن نادار آهن وغيره وغيره. مون سڀني دوستن کي ڇانهه پياري وڏي محبت ۽ عزت سان وهاريو ۽ عرض ڪيو مان ته اوهين حڪم ڪريو ته اڳيون صاحب ٨ آنه ڏنڊ ڪندو هو ۽ آءٌ هڪ آنو ڏنڊ ڪريان، مان پاڻ پڇڙيرال آهيان. ٻهراڙيءَ جي حالات کان اوهان کان وڌيڪ نه ته به اوهان جيترو ضرور واقف آهيان. مون پنهنجي دل تي پٿر رکي وڏي ڏک ۽ ڪرب سان هيءُ قدم کنيو آهي. پر جڏهن زخم ناسور ڪري وڃي ته ان کي نشتر هڻڻ کان سواءِ ۽ آپريشن بغير درست ڪري نه ٿو سگهجي. ان ۾ عذاب ضرور ايندو مگر پوءِ مڪمل صحت عطا ٿيندي. هينئر ماڻهن کي برابر مون عذاب ۾ مبتلا ڪيو آهي. پر مون کي خوشي ڪانه ٿي آهي طبيعت ۾ آرام ڪونه اٿم. دل ڪڙهي ٿي پر آئينده جي فائدي لاءِ اهو سڀ ڪجهه ڪيو اٿم. ضلعو توهان جو آهي. اوهان تي مون کان وڌيڪ جوابداري آهي ته هن ضلعي جي خدمت ڪريو، منهنجو اوهان کي عرض آهي ته هيءُ هڪ دفعو يا ٻه دفعا مون کي ڇڏيو ته پنهنجي خيال موجب ڪم ڪريان. پوءِ ان جو نتيجو ڏسي وٺندا. مون کي ٿوري مهلت ڏيو. مان نه پٿر جو ٺهيل آهيان نه انسانيت کان ويل آهيان. ڪجهه صبر کان ڪم وٺو. پوليس ۾ ڪنهن کي ڇڏائڻ وڃو، روينيو ۾ ۽ ايڪسائيز ۾ ڪن جي مدد ڪريو مگر ڇوڪري کي اسڪول مان ڇڏائڻ لاءِ اوهان وٽ ڪو اچي ته ان کي چئو ته بابا هن ڪم ۾ اسين ڪابه مدد ڪري نه ٿا سگهون. پوءِ ان جو خوشگوار نتيجو ڏسي وٺندا. هڪ طرف منهنجي سنگدلي ٻئي طرف

اوهان جو مدد کان انڪار رنگ لائيندو. اوهان چيو ته بابا ڇوڪرو وچي اسڪول ڇڏيو نه ته ١٢ مهنا ٽيپ اچيو ته به اسان جو ڪجهه نه وڃي. منهنجي هن مختصر تقرير کان هو صاحب مطمئن ٿيا، سون چيومان ته اسڪول خالي پيا اٿو. ماستر ماٺ ڪيو پيا گهمن ڦرن سرڪار جو خرچ اجايو پيو وڃي. اچا جسي ضلعي جي جهالت برقرار رهندي ۽ خداوند قدوس جي اڳيان جوابدار اوهين رهندا مان بدلي ڪرائي هليو ويندس. هنن منهنجي صلاح ورتي. جيڪو جيل مان ٽي نڪتو هيا ٢٥-٥٠ ڏنڊ پري ٿي ويو، ان هٿي ڏينهن پنهنجي هٿن سان ڇوڪرو وٺي اسڪول وڃي ٿي ڇڏيو ۽ ماستر کي منٿ ٿي ڪيائين ته خدا جي واسطي هن کي سوگهو ڪيو. ڊور ڊگهي کي اسين پاڻهي منهن ڏينداسين. ناظرين ڪرام کي تعجب لڳندو ته هن مهنن ۾ اسڪول ڇوڪرن سان پرجي ويا ۽ منهنجي به هن مهنن بعد وري ٺٽي ڊويزن ۾ بدلي ٿي. قاضي محمد اڪبر ۽ ميرن جو ناهه نه ٿيو، تنهنڪري مون کي وري ازخود بدلي ڪري ٺٽي ڊويزن ۾ رکيو ويو ۽ محمد عيسيٰ ميمڻ کي واپس ٺٽي موڪليو ويو.

هنن ٻن مهنن ۾ مون ٺٽو ضلعو گهمي ورتو. مسٽر انصاري پنهنجي جيپ ۾ آيو مڪليءَ جي بنگلي تي منزل ڪيائين. مون کي هڪ ٻي ڏينهن ۾ جاتي، ڪوٽڙي الهرکيو شاهه (گهوڙا ٻاڙي) شاهبندر، پير پٺو، غلام الله، چوهڙ جمالي ۽ پيا سير ڪرائي آيو. الله تبارڪ و تعاليٰ ستس رحمت جو نزول فرمائي. گشت ڪري موٽي ڪراچيءَ آيس ته بدليءَ جو آرڊر رکيو هو. سيٺي جو سلام ڪري ڇانهه پارٽي ڪاٺي ٻئين ڏنڊين سلامت موٽي حيدرآباد آيس. حيرت ۾ هوس ته هيءَ ڇا ٿيو، مگر موٽي اچڻ تي راز معلوم ٿيو. وري ازسرنو لاڙ جون خدمات انجام ڏيڻ لڳس. سال ١٩٥٨ع تائين هت رهيس ۽ ساڳئي سال ۾ منهنجي دوباره بدلي هالا ڊويزن تي ڪئي ويئي.

لوڪل تبديلي هئي، هڪ آفيس مان آئي ٻي آفيس ۾ رهڻو پيو.
منهنجي بدخواهن کي آگ لڳي وئي ۽ منهنجي نقصان لاءِ سوچڻ لڳا. منهنجا به سنڌي آفيسر ان ڪم ۾ پيش پيش هوا. جهڙيءَ طرح سنڌي استادن جي ٽيچرس ايسوسيئشن اڳئي قائم ٿيل هئي، تهڙيءَ طرح اردو ماسترن جدا ڪچي رڌي الڳ ديڳڙي چاڙهي. هڪ جماعت کي وجود ڏنائون جنهن جو نالو ”جميعت المدرسين“ رکيو ويو. ان جو سربراهه هڪ حاذق نالي مقرر ٿيو. جنهن سان سنڌي ماسترن جي هڪ ليڊر مخفي طرح شموليت ڪئي ۽ انهن ٻن آفيسرن هن کي منهنجي خلاف ڪم آندو. جڏهن ڪوڙين گمنام درخواستن مان ڪجهه به نه وريو تڏهن انهن سنڌي آفيسرن حاذق کي منهنجو ڪتاب ”سنڌي سپاجهڙا“ پيش ڪيو ۽ چيائونس ته هن ۾ مهاجرن، پنجابين کي گهٽ وڌ ڳالهايو ويو آهي. هن معاملي کي هٿ ۾ ڪٿو. هينئر ون يونٽ جو دور آهي. سنڌ جو ڪوبه مير پير يا وزير عرسانيءَ جي مدد ڪري نه سگهندو. لڳو ڏڪڻ تي آئو جهل پئي آڏي ٿئي. دل چيم ته عرساني فڪر نه ڪر ”الله جو آهي سؤ ورهين جا ڏڪڙا هڪ لحظي ۾ لاهي“ هر چه آيد برسر، من يا نصيب. ڳالهه ۾ ڪجهه ناهي، ڪجهه به ڪين ورندن. حق حق ٿيندو. ناحق ناحق ٿيندو.
ماشاء الله جا ڳالهه ظاهر ۾ تمام هڪ معمولي ڏسڻ ۾ ٿي آئي وڌي وڻ ٿي ويئي. ننڍڙي ڳالهه کي ننڍڙي سمجهڻ نه گهرجي. حقيقت ۾ اها هئي جو:

کچھ بات نه تهي نعره، منصور میں لیکن،
دنیا جسے چاهے اسے افسانه بنائے.

هي آواز خلق جو ته نه هو فقط چند افترا پرداز ۽ فتانن جو هو، پر تڏهن به چوندا آهن ته جيستائين حق حق ٿئي تيستائين:

کهے بجا جسے عالم اسے بجا سمجهو،
آواز خلق کو نقاره، خدا سمجهو.

مون کي پنهنجي الله ۾ يقين هو ته مان بي قصور آهيان. منهنجو ڪجهه به بگاڙي نه سگهندا. منهن ڏبو الله دانا بينا آهي. هڪ ڪوڙو داستان بنايو ويو هو. ڪوڙ جي منهن ۾ ڌوڙ آهي. پر تڏهن به ڪنهن شاعر چيو آهي ته:

میری انکی نگاہیں لڑگئیں تھیں رات محفل میں،
یہ دنیا ہے بس اتنی بات پہیلی داستان ہوکر.

سنڌي سڀاجهڙا کي شايع ٿئي تقريباً ٣ سال ٿي چڪا هوا ته ڪوبه اعتراض ڪونه هو. هينئر ناگهان انهن صاحبن پنهنجي انتقام جي آگ پڙڪائڻ لاءِ هن ڪتاب کي هڪ هٿيار بنايو.

باب ڏهون

سنڌي سڀاجهڙا جو ڪرشمو

ڳالهه تيليءَ مان ٿنڀ بنجي ويئي ۽ وڏو هنگامو برپا ٿي ويو. هن جماعت جو سربراه مون مان نااميد هو، ان لاءِ جو هو اڪثر و بيشتر ايندو هو ۽ منهنجي انتظام ۾ دخل ڏيندو هو ۽ مان سندس ڪنهن واجبي ڪم کان سواءِ ٻيا ڪم نه ڪندو هوس. منهنجي سنڌي دوستن هن کي برهم ڪيو ۽ ڪيس همٿايو ته اوهين همت ڪريو ته عرسائيءَ جي بدلي ڪرايون. حيدرآباد جو ڊپٽي ڪمشنر ان وقت نصرت حسين هو ان وٽ وفد ويا. ساري شهر ۾ پوسٽر لڳا. منهنجي ڪتاب جي ڪن لڪرن جا ترجما اردوءَ ۾ ڏنا ويا. ماتمي جلوس ڪڍي

نصرت وٽ ويا، ”نذير“ ڪمشنر وٽ ويا. ٻنهي مون کي گهرايو. مون کين سمجهايو ڪتاب ڏيکاريو. انهن فقرن جي معنيٰ ۽ مطلب سمجهايو. سمجهي ويا خاموش رهيا. مون کي قتل ڪرڻ جا گمنام خط موصول ٿيا، آخر انسان هوس. پهلوءَ ۾ گوشت جي دل هيم.

دل هي تو هي نه سنگ و خشت درد سي ڀر نه آئي

ڪيون. دل ۾ چيم ته هنن جو مون ڇا بگاڙيو آهي. نيڪيءَ جي بدلي بدي، چڱائيءَ جي عيوض چڪهائي، پر ڪوبه همدرد نه هو. توڪل علي الله، پريشان دل و دماغ سان ڪم ڪندو رهيس. نصرت جن منهنجو ڪتاب ۾ اهي پوسٽر وغيره انفرميشن وارن کي مخفي طرح موڪليا. الله جي فضل عميم سان انهن لکيو ته هن ڪتاب ۾ ڪابه اعتراض جهڙي ڳالهه ڪانه آهي. هڪ مصنف کي حق رهي ٿو ته هو پنهنجو نقطه نظر واضح ڪرڻ لاءِ پيٽ ڪري سگهي ٿو. وري سي-آءِ ڊي وارن سان معامله رجوع ڪيو ويو. مسٽر عبدالعزيز بروهي ڊي-ايس-پي هو. اڻان به بداندېشن منهن جي کاڌي. اڇا به شڪر پر نه ٿين ون يونٽ يعني وحدت پاڪستان جي زماني ۾ اهي ڪاغذات لاهور موڪليا ويا. هي ڪم سڀ مخفي ٿي رهيو هو، ليڪن چوندا آهن ته ”راکهي رام تو مارے ڪون“ الله تعاليٰ رکي وٺي ته ڪنهن کي مجال آهي، جو ڇيهو رسائي. مون کي ڪن ذريعن سان گهر ويٺي خبرون ملنديون رهنديون هيون، ته معاملو ڪهڙي مرحلي تي آهي. مون کي ڪافي ڊپ ٿيو خصوصاً جو پوسٽرن ۾ لکيل هو ته پنجابين لاءِ هتڪ آميز حوالا ڪم آندا ويا هوا، ان ڪري خوف دامن گير ٿيو ته مون کان انتقام نه ورتو وڃي. بهرحال ”ڪيا مون ڪريم جي ڪل حوالي ڪم“ پنجاب مان ته لفظ ئي نه آيا ته هن ڪتاب ۾ ڪابه اعتراض جهڙي ڳالهه ڪانهي ڪاغذ فائيل ڪيا وڃن، ڪتاب جي ضبط ٿيڻ جون تقاضائون وغيره سڀ

خاڪ ۾ ملي ويئون. بدانديشن اهو هل به هلايو ته عرساڻيءَ کي گرفتار ڪيو ويو آهي. ڪيترا ماستر صاحبان ڪٿان ڪٿان حيدرآباد آيا، جڏهن معلوم ٿيو ته اها سراسر شرارت آميز پروپئگنڊا آهي. عرساڻي سلامت، آهي تڏهن وچي پيٽ ۾ ساهه پئي ۽ گلن جا هار ڪٺي مون کي اچي پائڻ لڳا. خداوند ڪريم جو شڪريه بجا آندم.

هائي ڪورٽ جي سطح تان ڳالهه مٿي ڪاٿي جي ڇڏن مؤسن جي حوالي ڪئي ويئي ۽ ڊاڪٽر جهانگير ان وقت ڊي.پي.آءِ ويسٽ پاڪستان هو ۽ ميجر رفيق ان جو اسسٽنٽ اسٽيبلشمنٽ برانچ ۾ هو. هو فوجي ماڻهو هو هن کي ٻڌايو ويو ته هن ڪتاب ۾ فوج تي به حملا آهن. حقيقت هن طرح هئي ته انگريزن جي زماني ۾ حُرن جو دور هو. حرن جي حڪومت سان باقاعده جنگ هئي ان دور ۾ جيڪي ٿي گذريو ان جو ذڪر ڪرڻ بيجا نه ٿيندو، مان ٿرپارڪر ضلعي تي هوس. سانگهڙ ۽ کپرو به تعلقا ان وقت ٿرپارڪر ۾ هوا. مون اهي تباهه ڪاريون اکين سان ڏٺيون هيون. آباد ڳوٺ سڙندا ڏٺم. مٿيءَ سان لٽيا، لوڙها ڍهندا، حرن ۽ سندن مستورات کي قافلن جي صورت ۾ دربدريءَ جي حالت ۾ ڏٺو هوم. تاهم حر عورتن اهي گيت پئي ڳايا ته "سنهنجا پير تنهنجا فقير نمالا" پيٽ پائنڊي، هٿونگي ۽ چانهين جي ڳوٺ کان وٺي وڏيري دلي جي ڳوٺ تائين فوج متعين ڏٺي هيم، اجا ڪو هُل اٿندو هو حر آيا ته فوجي زمين تي ليٽي پوندا هوا. مون سنڌي سپاجهڙا ۾ حر سنڌين جي بهادريءَ جو ذڪر ڪندي ان حقيقت مان ڪي حوالا ڏنا هوا. اهو انگريزن جو وقت هو، مگر ان کي فوج جي بي عزتي قرار ڏيئي، مون کي برباد ڪرڻ ۾ بدانديشن ڪابه ڪسر نه ڇڏي.

ڊاڪٽر جهانگير ۽ ميجر رفيق انڪوائريءَ تي آيا. مون تي تهمتون خاص طور تي به هيون هڪ سنڌي سپاجهڙا

جي تصنيف ٿيو ٿوڏ وارن ماسترن لاءِ ڪاٽي جي اجازت ڪان سواءِ چندو ڪڏ ڪرڻ. جميعة المدرسين وارن ڊاڪٽر جهانگير تي وڏا نظم لکايا، جي وڏن فريمن ۾ مڙهن ڪري ڪيس ڏنا ويا ته تون مغل شهنشاهه جهانگير آهين وغيره مون نهايت دليريءَ سان انهن سان منهن ڏنو. ڊيڙدونس جو دور هو. انصاري صاحب اسان جو سنڌ جو ڊائريڪٽر هو. هو دلير هوندي به ڏاڍو ٿڪي پيو. سندس ڊڄڻ جو سبب فقط مون سان محبت ۽ همدردي هئي. سندس خيال هو ته مان نوڙت اختيار ڪريان ٻين لفظن ۾ معافي وٺان، ته هيءَ مصيبت ٽري وڃي. مون کي پنهنجي منهن سمجهايائين. مون چيو ته سائين مقابلو ڪبو. نتيجو ڪهڙو به نڪري سو خدا تعاليٰ جي دست قدرت ۾ آهي، ڪم از ڪم ائين ته چوندس:

فتح و شکست یوں سب کے نصیب پر ہے امیر،
مقابلہ تو دل، ناتواں نے خوب کیا.

نيٺ هيءُ ڊرامو ختم ٿيو، سڀڪو پنهنجي ماڳ موٽيو. چندو ڪٺي ڪرڻ جي باري ۾ مون مدلل جواب پيش ڪيا ته اها اپيل مون پنهنجي شخصي حيثيت ۾ ڪئي هئي ۽ نه آفيسر جي حيثيت ۾. سنڌي ماسترن جي ليڊر جو زخم اجا چڪندو ٿي رهيو جو چندي جو پئسو سندس حوالي نه ڪيو ويو هو. آن ڪن چاڙتن (ماسترن) کان مون تي ميجر رفيع اکيان بيان به ڏيارايا، مگر مون هرهڪ جو دندان شڪن جواب ڏيئي في الحال ته هنن کي لاجواب ڪري ڇڏيو.

ڪنير جي آوي (نهائين) في الحال ته ڊڪجي ويئي ٻاهر ٻاق ڪانه ٿي نڪتي، مگر اندر ۾ سارو ڏينهن سڙندي رهي. ڊاڪٽر جهانگير وارن دل ۾ پهه پچايو ته ٿيو ته ڪجهه ٿي نه سگهيو. ڪم از ڪم ڊپارٽمينٽ جي سطح تي ڪجهه ڪجي. جيڪڏهن ٿيو نه ته عرسائيءَ کي ڪوهاٽ ته بدلي ڪري سگهبو. ڪجهه وقت بعد اوچتو انصاري صاحب کي

ڊي- او (ڊيمي آفيشل ليٽر) لکيائون ته سنڌي سماجهڙا تي گورنمينٽ کي اعتراض آهي، تنهنڪري ان جون سڀ ڪاپيون جي اسڪولن جي لئبررين ۾ آهن سي واپس گهرائي، ڊئريڪٽوريٽ ۾ جمع ڪري رکو. ان حڪم جي تعميل ڪئي ويئي، مگر "سنڌي سماجهڙا" ڪتاب کي هن هنگامي سبب جا اهميت ملي، تنهنڪري جن اهو ڪتاب نه پڙهيو هو، تن به خريد ڪري پڙهيو. بوڪ سيلرن وٽان هي ڪتاب ڪوسن ڪيڪن وانگر کپي ويا. ڪتاب جي قيمت فقط ٻارهن آنا هئي مگر ٽن رپين ۾ ڪتاب خريد ڪيا ويا. مون ڏي ڪتاب لاءِ سوين خط آيا ۽ مبارڪباديءَ جا پيغام موصول ٿيا. اردو اخبارون مهنن جا مهنا پنهنجي اخبارن جا ڪالم ڪارا ڪنديون رهيون. "شينهن جي پٺيان ڦيڪاري به ٻچڙي". اسان جي سنڌي اخبارن جي جواب ۾ هڪ اکر به نه لکيو ۽ نه مون ڪان ڪو سندن عيوضي پڇڻ آيو. مون به دل ۾ چيو ته جڏهن هو مون ڪان نه ٿا پڇن ته مان ڇو ڪنهن وٽ منهن پلڪڙو ڪئي وڃان ته خدارا منهنجي مدد ڪريو.

وہ اپنی خو نہ چھوڑینگے ہم اپنی وضع کیوں بدلیں،
سبک سر بنکے کیوں پوچھیں کہ ہم سے سرگرداں کیوں ہو.

ان وقت، حيدرآباد مان روزانه "ڪاروان" اخبار شايع ٿيندي هئي، جنهن جو ايڊيٽر سيد سردار علي شاهه هو. هو منهنجو شخصي دوست هو ۽ دلنواز دوست. هن اردو اخبارن جي جوابن لاءِ پنهنجي اخبار نامدار جا ڪالم وقف ڪري ڇڏيا. زور قلم ته هونءَ ئي خدا کيس ڪافي ڏنو آهي، خوب مقابلو ڪيائين. خدا کيس جزائي خير ڏئي. خير دوستن جي زباني همدردي ڪان سواءِ ٻيو ڪوبه پرسان حال نه هو ته عرسائي اسان اوهان جي ڪا مدد ڪري سگهون ٿا. ڪنهن سنڌي وڪيل نه پڇيو يا دلداري ڏني ته فڪر نه ڪر اسين ويٺا آهيون سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته ڪتن کي ڀونڪندي موڪل، فقير کي

پنندي موکل مون به چيو ته

پاڙ ِ گدا لنگ نيست
ملڪ مولا تنگ نيست

منهنجي لاءِ غيب مان مدد ايندي، هتي چند لفظ مولانا مولوي نظر محمد نظاماڻي مانليءَ واري بابت لکڻ ضروري ٿو سمجهان مانليءَ ۾ هن بزرگ جو ديني مدرسو هو. سنڌس ختابي فقر جي ماني وٺڻ ويندا هوا. لٺ هٿ ۾ هوندي هين. واٽين جون ڪتيون کين ڏاڙهيندڙيون هيون ته انهن کي لٺيون هڻندا هوا. واٽين مولوي صاحب کي دانهن ڏني ته پنهنجن ختابين کي سمجهايو. اسان جي ڪتن ۾ ڪتين کي مارين ٿا. مولوي صاحب چين ته آءٌ هنن کي هدايت ٿو ڪريان. ختابين کي مولانا صاحب فرمايو ته ابا ڪتين کي لٺ نه هڻو. واٽيا دانهون ٿا ڪن. جڏهن هو پونڪن ته رکو لٺ جي چونگ ڏيون. پاڙهي پونڪي پونڪي مغز ڦاٽي پوندن. اوهان انهن کي فقط اٺ جي چونگ ڏيئي ويندا. هنن جي پاڙي مان لنگهي وڃو. سچ پچ ته ختابي به هليا ويندا هوا ۽ ڪتيون ڪلاڪن جا ڪلاڪ پيون ڀهنديون هيون. هڪ ڪتي جا نليڙي هئي پر پونڪندي سين ڪان گهٽو هئي، ان جو ته ڀاهي ڀاهي مٿو اندرون ٿي اندر ڦاٽي ويو ۽ مري ويئي. هن مثال مان اهو واضح ڪيو اٿم ته اردو اخبارون لکي لکي ٿڪجي پيئون ۽ مس مس مان ٿي.

هوڏانهن لاهور ۾ اها چر پر بس نه ٿي هئي. مون کي ڊاڪٽر جهانگير روبرو لاهور گهرايو. ملاقات ٿي مون کي چياڻين ته هيءُ ليٽر وٺو رسيد ڏيو. ليٽر وٺي پڙهيم. ليٽر مون وٽ اڄ به موجود آهي. لکيل هو ته ”جيئن ته ويسٽ پاڪستان گورنمينٽ کي اوهان جي ڪتاب سنڌي سماجهڙا جي ڪن فقرن تي سخت اعتراض آهي، ان ڪري اوهان کي مشورو ڏجي ٿو ته اوهان ان ڪتاب جي اشاعت بند رکو ۽ پنهنجي پبلشرن

کي منع ڪرڻو ته اهو ڪتاب وڪرو نه ڪن. ٻيءَ حالت ۾ اوهان جي خلاف مناسب قدم کنيو ويندو.“ مون ليٽر ورنو ۽ ڊاڪٽر موصوف کي هدايم ته ”اردو پريس جي هن روش ڪتاب کي مزيد شهرت ڏني، ان ڪري اڄ بازار ۾ هڪ ڪاپي به نه آهي. وڌيڪ مان اهو شايع نه ڪرائيندس اطمينان رکو.“ چياڻين ته لکي ڏي. لکي ڏنم. اهو ليٽر ته مون کي ٽپال ذريعي به موڪلي سگهيا ٿي ليڪن روبرو گهرائي ڏيڻ ۾ خبر ناهي ته سندن ڪهڙي مصلحت هئي. آخر هيءُ باب اختتام کي پهتو. شڪر ڪيم جو ڪوهاٽ نه موڪليائون. مارڻ واري کان بچائڻ وارو وڌيڪ وڏو آهي. منهنجي بداندپشن کي گهڻيون اميدون آسرا هوا ته مان وري نه موٽندس پر سڌو اتان ڪوهاٽ ويندس ۽ سڄي لڱين نه موٽندس مگر ”اي بسا آرزوڪه خاڪ شده“ في الحال ته جيڪا سر تي آفت آئي هئي سا ٽري ويئي ۽ ٻه نفل پڙهي خدا وند ڪريم جو شڪرانو بجا آندم ۽ چيم ته،

رسيدا بود بلائے ولےبه خير گذشت

طبيعت کي ڪجهه اطمينان نصيب ٿيو. پنهنجي ڪم کي تازه همت ۽ نئين روح سان لڳي ويس. ادبي سرگرمين سان به وري دل لڳي جا ڪجهه وقت جي پريشانين سبب سرد ٿي چڪي هئي. ٽنڊه فضل تعلقه حيدرآباد جي پرسان ڏونرن هنگورن جا کنڊرات نظر مان ڪڍيم ۽ ان بابت معلومات جمع ڪري ”ڏونرا هنگورا“ جي عنوان هيٺ هڪ مضمون لکيم، جو هن کان اڳ ڪنهن به نه لکيو هو ۽ ان بعد به ڪجهه نه لکيو ويو آهي. اهو مضمون اخبار تعليم ۾ شايع ٿيو. سال ١٩٥٤ع ۾ هالن نون ۾ ادبي ڪانفرنس ٿي. مون کي مدعو ڪيو ويو ڪنهن مقالي ۽ چند اشعارن لاءِ ارشاد ٿيو. مون هڪ پنهنجو مقالو به عنوان ”سنڌيءَ ۾ ناول نويسي“ لکي پڙهيو. نهايت پسند ٿيو. منهنجي اشعارن کي به ڪافي ساراهيو ويو، جي هتي

طوالت سببان نہ ٿو لکان. ١٩٥٥ع ۾ وري ڪراچي سنڌ مدرسة الاسلام جي ميدان تي هڪ اعليٰ درجي جي شاميانہ ۾ ادبي ڪانفرنس ٿي. مون کي دعوت نامہ پهتو، ويس ۽ ”سنڌيءَ ۾ ڊرامہ نويسيءَ“ تي هڪ بصيرت افروز مقالہ پڙهيم، جنهن جي تمام گهڻي تعريف ڪئي ويئي اهي ئي مقالہ گڏي بعد ۾ ڇپايم ”سنڌيءَ ۾ ناول ۽ ڊرامہ“ ڪتاب تي نالو ڏنم. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي زبان جي ماهر ڏي هڪ ڪاپي تحفتاً موڪليم. صاحب موصوف مون کي هڪ خط لکيو جنهن جو متن هيٺ ڏيان ٿو.

ڊاڪٽر اين-اي بلوچ
سنڌ يونيورسٽي
١٠-٣-١٩٥٥

برادرم محمد اسماعيل صاحب

السلام عليڪم و رحمةالله و برڪاته

سنڌي ڊراما ۽ ناول جو تحفو منهنجي غير حاضريءَ ۾ پهتو اوهان کي هن تصنيف تي خاص طرح ۽ مسلسل ادبي خدمات لاءِ مبارڪباد هجي.

سنڌي ناول جي ابتدا ۽ ارتقا تي هيءَ پهريون ئي جامع تبصرو آهي. اميد تہ هن مضمون بعد جي ناول شايع ٿيا آهن ۽ شايد شايع ٿيندا رهن ٿا، تن تي پنهنجا تنقيدي نوٽ جمع ڪندا ويندا، جيئن ٻيءَ ايڊيشن ۾ هن ڪتابچہ کي ڪتاب بنائي سگهجي. والسلام

مخلص نبي بخش

انهن ٻي سالن جي درميان آل سنڌ پرائمري استادن جي هڪ ڪانفرنس بيسنٽ هال حيدرآباد ۾ منعقد ٿي. مون کي استادن طرفان ارشاد ٿيو تہ آءٌ ان ۾ شرڪت ڪريان ۽ ڪو مقالو پڙهان. سندن ارشاد اکين تي رکيم. هڪ مقالو ”ماسترن جون مشڪلاتون“ جي سرخيءَ سان لکي پڙهيم. سڄو هال

خوشيءَ کان ٻهڪي ويو. وزير تعليم قاضي محمد اڪبر هو، جو صداوت ڪري رهيو هو. صاحب موصوف مون کان مقالو ورتو ۽ چيائين ته هيءُ مقالو آءٌ سرڪاري طرح ڇپرائي سڄي سنڌ ۾ تقسيم ڪندس. منهنجا حاسد جي تعليم جا آفيسر ٿي هوا تن تي سڪتت طاري ٿي ويئي ۽ حسد جي آگ ۾ جلڻ لڳا ۽ سيخ ڪباب وانگر سندن پهلو جلندا رهيا ۽ منهنجي انهيءَ ادبي ڪاوش کي ڪو غلط رنگ ڏيئي ان جي مزيد اشاعت بند ڪرائڻ جي رٿ سوچڻ لڳا.

ڪباب سيخ کی مانند ہم پهلو بدلتے هين
جو جل اٺهتا ہے یہ پهلو تو وه پهلو بدلتے هين.

آخر حاسد کي ڇا ڪجي جو هو پنهنجي ئي حسد جي رنج ۾ ئي مبتلا آهي.

حسود راچه ڪنم ڪه او برنج خود است .

وزير محترم پهرين نشست پوري ڪري اٿيو. حاسد سازش گڏ ڪيس ڇڏڻ لاءِ گڏجي ويا ۽ ڪيس برغلائڻ ۾ ننهن چوٽيءَ جو زور لڳايائون ته هي عرسائيءَ ماسترن جي تعريف ۾ ڇا ته ڏيک ڀريا آهن، سندن حوصلو وڌائي ڇڏيو آهي. هاڻي انتظام خراب ٿي ويندو. آفيسرن جي ڪابه عزت نه رهندي. ماستر هنگاما ۽ مطالبا ڪندا وغيره وغيره. مون کي مضمون ماسترن جي مشڪلاتن تي لکڻو هو. نقص ڪنهن ۾ نه آهن. ماسترن ۾ گهڻائي عيب آهن. عيبن کان ڪوبه خالي نه آهي، مگر هن مقالي ۾ مونکي ماسترن جون مشڪلاتون لکڻ مقصود هو ۽ نه انهن جا عيوب. پر حسد جون اکيون انڌيون آهن. وزير صاحب به هنن جي دام ۾ اسير ٿي ويو ۽ ڏيڪاريل ارادو ترڪ ڪري ڇڏيائين تاهم مون کي شاباس چوڻ کان رهي نه سگهيو.

پرائمري ماستر هڪ وفد جي صورت ۾ گلن جا هار کڻي منهنجي گهر مون کي پائڻ لاءِ آيا. مان سندن ممنون آهيان. مون کين چيو ته مون حق چيو آهي ۽ نه اوهان جي

خوشامد ڪئي آهي. منهنجو هڪ مضمون ”ڪجهه ڏوهه پنهنجو به آهي“ به اخبار تعليم ۾ ايندو جنهن ۾ اسان ۽ اوهان ۾ جيڪي ڪميون بيشيون آهن انهن تي بحث ٿيل هوندو. ۽ اوهان کي صحيح خطوط تي هلڻ جي تلقين هوندي.“ سيني يڪ آواز چيو ته اسان کي خوشيءَ سان قبول آهي. اسين ان تي پورو عمل ڪنداسين. اهو مضمون به شايع ٿيو ۽ عزت جي نگاهن سان پڙهيو ويو.

ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر غلام حسين صاحب جعفري انسپيڪٽر آف ٽريننگ انسٽيٽيوشن (تربيتي ادارن) جو نگران ٿي آيو هو. هن صاحب حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج ۾ نون نون سڌارن آڻڻ جي سرتوڙ ڪوشش ڪئي. اخبار تعليم کي خاص ڪنهن اعليٰ مقام تي پهچائڻ جون ڪوششون ورتيون، جا ذري گهٽ مري چڪي هئي. ان ۾ نئين زندگي ۽ نئون روح ڦوڪيو ويو مون کي مضامين لاءِ چيو ويو جي مان متواتر ڏيندو ايندو هوس. هڪ ساليانه اجتماع ڪرايائين، جنهن ۾ مون ٽريننگ ڪاليج تي هڪ شعر پڙهيو.

محفل مشاعره جو صدر محترم ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل هو. مولانا غلام محمد گرامي ان وقت ٽريننگ ڪاليج ۾ معلم هو. محترم رشيد احمد لاشاري اڙنري اردو ٽيچر ۽ ٻيا ڪيترائي باذوق مهربان شريڪ محفل هوا. اڪثر اشعار عاشقانه هوا. منهنجو شعر جو خود ٽريننگ ڪاليج تي رچيل هو، سو نهايت پسند پيو. ماستر جي تربيت هيٺ آيل هوا، تن خوب تاڙيون وڄايون ۽ داد ڏنو. ٽريننگ ڪاليج مان ”ملامخزن“ به هڪ رسالي جي صورت ۾ شايع ٿيندي هئي، ان جو ڪم مولانا گراميءَ جي سپرد هو. ان لاءِ به مون کان مضامين جي تقاضا ٿي. حڪم جي تعميل ڪندو رهندو هوس. ”مشڪل ڪشا“ ”بلا شاه“ رحمت العالمين ۽ ٻيا ڪندم مضمون ان ۾ شايع ٿيا. بهر حال ”جهڙو حال حبيبان تهڙو پيش پريان“ مان بي لوث

خدمت ڪندو رهندو هوس. ۽ بدانديشن جون دليون جلائيندو
رهندو هوس. سال ١٩٥٦ع تائين حيدرآباد ۾ ڪڏهن ٽائون،
ڪڏهن هالا ڊويزن ۾، ڪڏهن ٺٽي ڊويزن تي چاڪيءَ جي
ڏاند وانگر گهاڻي جي چوگرد چڪر ڏيندو رهندو هوس.
آخر ١٩٥٧ ۾ هڪ پوٽار جون پلايون ٽيون، جو منهنجي
در پٺي آزار رهندو آيو ۽ سندس دل جي آگ اڃا سرد نه ٿي
هئي، ان جي ڪوشش سان منهنجي بدلي اول ميهڙ هاءِ اسڪول
۾ ڪرائي ويئي، مگر اتي مون کي سيد علي اڪبر شاهه اچڻ
نه ڏنو. هو صاحب مون وٽ هلي آيو ۽ چيائين ته اسين موجود
هيڊ ماستر قمرالدين مان خوش آهيون. اوهان کي دل ۾ نه ٿئي
ته اسين اوهان جي بدلي رد ڪرايون. اندو گهري الله ڪان
هڪ اک، مون کي هٿي اکيون ٿي مليون. مون جواب ۾ چيو
ته شاهه صاحب اوهان پل ڪوشش ڪريو مون کي پاڻ دوري
ٿيندي، منهنجو ڪوبه اعتراض ڪونهي. علي اڪبر شاهه چڱي
رسوخ وارو ماڻهو هو ۽ بدلي جا بدنيتيءَ سان ڪرائي ويئي
هئي سا از خود بند ٿي ويئي. ۽ وري منهنجي بدليءَ جا احڪام
ٽريننگ اسڪول سڪرنڊ ۾ هيڊ ماستريءَ تي ٿيا. احڪام
برسر و چشم ۽ سڪرنڊ لاءِ تيار ٿي ويس، جتي مسلسل سال
١٩٥٧ع کان سال ١٩٦٢ع تائين نهايت ٿڌ هي ۽ جانفشانيءَ
سان ڪم ڪندو رهيس. سڪرنڊ بابت احوال اڳتي ايندو.
انشاءالله العزيز.

باب ايڪٽيهون

سکرنڊ ڏانهن سنبت

ڇهه اٿن ته ”آن بلا نبود ڪه از بالا بود“ بدلين جو ته اصل کان عادي ٿي چڪو هوس. وڏي خوشيءَ سان حيدرآباد کي ڇڏيم. جيتوڻيڪ منهنجو گهر مستقل طرح حيدرآباد ٿي ويو هو. گهر کان پري وڃڻ ڪري هرڪو ناراض ٿيندو آهي. ليڪن مون کي ڪوبه ڏک ڪونه ٿيو. لاڙڪاڻي جا ڏينهن ياد آيم. دل ۾ چيم ته هاڻي سکرنڊ سان به ڏورڙا ڏيڻا آهن ”همت، مردان مدد، خدا“.

سکرنڊ ٽريننگ اسڪول ۱۹۴۶ع ۾ کليو هو. سکرنڊ واري ايگريڪلچر ڪاليج واري شاندار عمارت، جايون، هاسٽلون، هائوس ماسترن جا ڪوارٽر ۽ پرنسپال جو عاليشان بنگلو هاڻي ٽريننگ اسڪول جي تحويل ۾ اچي چڪو هو، مان ۱۹۵۷ع ۾ آيس. فقط هڪ سال جي عرصي ۾ يعني ۱۹۵۶ع کان ۱۹۵۷ع تائين هن اداري ۾ ٻه هيڊ ماستر متعين ٿي چڪا هوا. پهريون مسٽر شاهه محمد ڪچي ۽ ٻيو نورالحسن بهاري. پهريون صاحب ٦ مهينا ڪن مس رهيو ۽ پنهنجي اثر رسوخ تي بدلي ڪرائي ويو. انوار آيو ۽ هن به هن اداري ۾ ڪا دلچسپي نه ورتي ۽ ٽاڙي کي ٽات مينهن ڙڃي مينهن. بدلي بدلي ڪندو رهيو ۽ ٻين ڇهن مهينن ۾ هو به ڪامياب ٿي ويو. شاعر انوريءَ فرمايو آهي ته

هر بلائيے ڪه از آسمان افتد،
اگرچه با ديگرے قضا باشد،
به زمين نارسيده گويد،
خانهء انوري ڪجا باشد.

نيٺ ” قرعۂ فال بہ نام من ديوانہ زدند “ مان تہ بوريا بستر گول ڪري بس ۾ چڙهي پيس، انوار ڏاڍو مايوس هو. هن کي پڪايو ويو تہ عرساڻي باائر ماڻهو آهي ۽ بدلي رد ٿي ويندي. مان اوچتو وڃي اتي وارد ٿيس. ڪاليج جي عمارت هڪ ميل سڪرنڊ شهر کان اورتي هئي. ڪنڊيڪٽر کي چيم تہ ڪاليج جي گيٽ وٽ مون کي لاهج. بس بيهاري ويئي. پنهنجو بسترو ۽ بئگ هٿن سان لاهي هيٺ ڪيم. بس رفو چڪر ٿي ويئي. مان هيڏي هوڏي نهارڻ لڳس تہ پهر نہ پکي. آخر هڪ همراهہ پريان نظر آيو. ان کي هٿ سان اشارو ڪيم. اهو هو حمزہ مير بحر جو هن اداري ۾ پٽيوالو هو، ۽ ڪاليج بند ڪري رهيو هو. لڏندو لمندو آيو، پڇايو مانس تہ بابا مان نئون هيڊ ماستر آهيان. ادب سان مليو ۽ مون کي بئگ سترو کڻائي ڪالونيءَ ۾ هليو ۽ هلي هڪ نهايت پياري ماڻهوءَ جي ڪوارٽر ۾ داخل ٿيو، پٺيان آءٌ بہ ويس. مسٽر عبيدالله آگرو فرسٽ اسسٽنٽ ويٺو هو. ڪمري ۾ داخل ٿيڻ وقت پڇيومانس تہ ”مان اندر اچي سگهان ٿو“ موصوف ڪرسيءَ تان اٿيو. حمزي کي سامان ڏسي تاڙي ورتائين تہ عرساڻي اهو آهي، ڏاڍو خوش ٿيو. خبرون چارون ڏنيون ورتيوسين، پڇايائين تہ اڄ ڪاليج هيڊ ماستر صاحب سوير ئي بند ڪري ڇڏيو. اوهان پلي آيا. هيڊ ماستر صاحب کي اطلاع ڪريان ٿو. ٻار ٻچا اڳئي حيدرآباد موڪلي ڇڏيا اٿس، اوهان جو شديد انتظار اٿس. مون چيو تہ صد مبارڪ ڏيوس. اڄهو آءٌ حاضر آهيان ۽ سندس قاطع انتظار آهيان. مسٽر انوار جو اهو ڪوارٽر بلڪل لڳ هو. مسٽر عبيدالله اطلاع ڪيس. ٽينگ ٽپا ڏيندو آيو. حالي احوالي ٿياسين، چيومانس هينئر چارج ڏيو تہ بہ حاضر آهيان جي سڀاڻي صبح جو ڏيو تہ بہ:

جو چاہے آپکا حسن، کرشمہ ساز کرے۔

مسٽر عبيدالله جي ماني تيار هئي، انوار جي ماني بہ

وڏس هئي جو هو اڪيلو هو تنهي گڏ جي ماني کاڌي. جهڙو حال حبيبان تهڙو پيش پريان. عبيدالله بورچيءَ کي چيو تہ سائيڪل تي چڙهہ. شهر مان وڃي ڪجهہ بيضا ۽ ميوو وٺي اچ. مون کيس اجازت نہ ڏني ۽ چيومانس تہ:

اے دوست تکلف میں ہے تکلیف زیادہ،
جو دوست ہوا کرتے ہیں تکلف نہیں کرتے۔

جيڪي حاضر هو سو ميز تي آندو ويو، کائي رڃ ڪيوسين. ڏڌ جي لسي بہ هئي جنهن ان وقت ہين سڀني قيمتي مشروبات کان وڌيڪ لذت بخشي. حمزو اجازت وٺي ويو تہ ڪاليج بند ڪري ٿو اچان. ان هاسٽل ۾ منهنجي اچڻ جو اطلاع شاگردن کي وڃي ڏنو. شام تي ۽ شاگرد وري ويا. هنن جي محبت ۽ منهنجي اچڻ جو انتظار ڏسي حيرت وٺي ويم. سڀني سان شفقت سان مليس ۽ عرض ڪيومانِ تہ سڀاڻي ڪاليج ۾ ملاقات ٿيندي. هيئنر اوهان جيڪا تڪليف ڪئي آهي ان لاءِ شڪريو. شام جي وقت مسٽر عبيدالله چانهہ پارٽي ڪئي. منهنجي مرحبا ۽ انوار جي الوداع.

ڪجهہ ڪيڪ بسڪوٽ، ڪجهہ مٺائي پڪوڙا، چند پاپڙ ۽ چانهہ. استاد جيڪي ٿورا کي گهٽا هوا انهن کي بہ مدعو ڪيو ويو. چانهہ بعد چند لفظ مون چيا ۽ چند انوار. عبيدالله صاحب ڪجهہ زياده وقت ورتو. سندس پيار پريا الفاظ جي هن منهنجي باري ۾ چيا سي اڄ بہ دل تي نقش اٿم. مگر هتي طوالت جي خوف کان لکڻ ضروري نہ ٿو سمجهان. آءٌ عبيدالله وٽ رات رهيس جو انوار وٽ پنهنجو بسترو بہ ڪونہ هو سيڪجهہ موڪلي ڇڏيو هئائين. رات جو جيڪا ڪچهري ٿي ان ۾ مسٽر عبيدالله مون کي تفصيل سان ڪاليج جي حالات کان واقف ڪيو. مون چيومانس تہ صبح ٿيڻ ڏي، سائين سڀ سوليون ڪندو. منهنجي حريفن مون سان گهٽيون ٿي کي پلايون ڪيون آهن ۽ اڃا بہ سرگرم عمل آهن، مگر مان

خدا جي رحمت مان مايوس نه ٿيو آهيان ۽ نه ٿي سگهان ٿو. نااميدي ڪفر آهي. مون کي هر وقت "دست بڪار دل به يار" ڏسندين. مون شان وفا جو وعده ڪر ڪاليج جو حليو ڏي بدلائي ڇڏيندا سين.

صبح جو ڪاليج وياسين، چارج ڪهڙي هئي. فقط چارج شيٽ تي صحيح ڪرڻي هئي، ٻيو اسٽاڪ جي سامان لاءِ مسٽر عبيدالله مون کي يقين ڏياريو ته جيڪو ٿورو آهي سو منهنجي چارج ۾ آهي، ڪو به فڪر نه ڪريو. انوار صاحب چارج فرد تي صحيح ڪرڻ بعد ٻهرينءَ ڏي بس ۾ روانو ٿي ويو. طلبا کي خطاب به ڪونه ڪيائين. هالي شاگرد مون سان ملاقي ٿيڻ جي اشتياق ۾ هوا سيني کي مرڪزي هال ۾ گڏ ڪيو ويو. ماستر صاحبن وڃي پنهنجون ڪرسيون والاريون. اهو انتظام سڀ عبيدالله رکي ڇڏيو هو ۽ پاڻ مون کي ساڻ ڪري هال ۾ وٺي آيو. شاگردن پنج منٽ کن ته خوشيءَ مان تاڙيون پئي وڄايون، آخر مسٽر عبيدالله سيني کي ماٺ ڪرائي ۽ مون کي طلبا کي خطاب ڪرڻ جي استدعا ڪئي. مون چيو ته اوهان جي استدعا نه آهي حڪم آهي تعميل ڪريان ٿو، مان آئيس السلام عليڪم چيم وعليڪم السلام جو بلند بانگ آواز آيو. پوءِ اهڙي ته خاموشي ڇانئجي ويئي جو سئي ڪري ته به آواز ٻڌجي. شاگرد ٽن ضلعن مان آيل هوا. نواب شاهه، سانگهڙ ۽ حيدرآباد جي هالا ڊويزن. هالا ڊويزن جا ماستر صاحبان جي تربيت لاءِ آيا هوا سي ته سڀ منهنجا واقف هوا. ساڳيءَ طرح سان سانگهڙ ضلعي جا اساتذه. مان جڏهن ٿرپارڪر ضلعي تي هوس، تڏهن سانگهڙ اڃا جدا ضلعو نه ٿيو هو ۽ سانگهڙ ضلعو ٿرپارڪر ضلعي ۾ هو، لهذا اتي جا ماستر به بڪثرت منهنجا واقف هوا. ساڳيءَ طرح نواب شاهه ۾ جيڪو ٿورو وقت رهيو هوس، ان ڪري نوشهري، ڪنڊياري، سڪرنڊ ۽ نواب شاهه تعلقن مان آيل ماستر به اڪثر ڪري منهنجا واقف هوا. انهن کي

ڏسي اٿين پٺي چانم ته پنهنجن ۾ اچي وڃو آهيان ۽ نه پراون ۾. ڪلاڪ ڪن تقرير ڪيم، اهو سڀ ڪجهه حرف به حرف ياد اٿم ته شاگردن کي ڇا چيو هوم. مگر هتي اهو سڀ ڪجهه لکڻ بيجا ٿيندو. ٻن لفظن ۾ عرض ڪندس ته مون عملي جي استادن ۽ شاگردن جون پنهنجي تقرير سان دليون وٺي ڇڏيون ۽ جيڪو وقت سکرنڊ ۾ رهيس، اهو سڄو وقت منهنجي شاگردن ۽ استادن جي دلين تي حڪمراني هئي. بيشڪ خدمت جو صلو مخدومي آهي.

هر ڪه خدمت ڪرد او مخدوم شد

هرکه خود را ديد او محروم شد.

منهنجا بد انديش ڪڳيون هڻي لڳا ته عرسائيءَ کي جهنگ بر ۾ ڪاڊيوسين پر منهنجي لاءِ جهنگل ۾ منگل ٿي ويو. پرنسيپال جي بنگلي ۾ آءٌ نه رهيس. هيڏو وڏو عاليشان بنگلو. مون وٽ فقط هڪ منڊي، هڪ کٽ ۽ هڪ پيتي. نه رهڻ جو هڪ سبب اهو به هو، ٻيو البت عبيدالله جي جاءِ کان پري هو ۽ ٿيون تمام خسته حالت ۾ هو، جنهنڪري اتي رهڻ کان ڊپ پئي ورتو. لهاذا عبيد الله جي متصل ڪوارٽر ۾ سڪونت پذير ٿيس. گهڻئي ئي مسئلا منهنجي درپيش هوا. ٽن هاسٽلن جي وچ ۾ هڪ بورنگ پائيپ (نلڪو) لڳل هو جنهنڪري شاگردن کي پاڻيءَ جي سخت تڪليف هئي. ڪاليج جو پاڻي اتان پريو ويندو هو. ڪالونيءَ ۾ هڪ نلڪو هو جنهن مان به واري ايندي هئي. ڪٿون ڪتولا ۽ فرنيچر اجا پوريءَ طرح نه پهتو هو، جنهن ڪري ڪيترا شاگرد رومن ۾ هيٺ بسترو وڇائي سمهندا هوا. لائيٽ ڪانه هئي. لالٽين تي گذر ٿيندو هو. باورچي خاني لاءِ سامان منظور ٿيل هو پر، اڳين صاحبن ان جي خريديءَ لاءِ ڪابه تڪليف وٺڻ گوارا نه ڪئي هئي. ڪاليج لاءِ سڪي نوٽ ٿي ويو هو ۽ جهنگلي گاهه ۽ ٻوٽا اسري آيا هوا جن ۾ نانگ بلائون عام طرح ڏٺيون وينديون هيون. رات

جو ۹ بجي کان ٿي گڏڙن جا ٽولا اونايون ڪندا نظر ايندا هوا. هن اداري ۾ استاد ۽ شاگرد محض مجبوريءَ جي حالت ۾ آيا هوا ۽ سندن روزگار جو سوال هو؛ ورنه ڪنهن کي به هيءَ ماحول راس نه ٿي آيو. بهرحال هن جي نفعي سودي مان به لاپ وٺڻو هو.

آءٌ ڪوڙ نه ڳالهائيندس. قسمت جي چڪر مون کي البته هراسان ڪيو ۽ پنهنجي شومي قسمت تي چند شعر به لکيم. هڪ ته ملا مخزن ۾ موڪليم ۽ ٻيو زبان سان ورجائيندو رهندو هوس. انهن ۾ منهنجي هن زماني جي دلي ڪيفيت جو حال بيان ٿيل آهي. آخر انسان ڪيترو ٿي بهادر هجي پر حوادثات ڊرڙيو رکن. انسان ويچارو خلقت ۾ ضعيف آهي ۽ نيٺ دانهن ڪريو ڏئي ۽ صبر هٿان ڇڏايو وڃي. ڪم از ڪم مون وانگر ڪچهه وقت لرزان ٿي وري پاڻ سنڀالي وٺي ٿو. مون کي ته اڃا پوتار جون پلاڻيون اکيتي ڏسڻيون هيون جي هن بعد لکندس.

انسان ڏاڍو به آهي ۽ ضعيف به آهي. ڪڏهن ڪڏهن صبر جي دامن هٿان ڇڏايو وڃيس ۽ زماني جي شڪايت ۽ چرخ گردون جي گلا شروع ڪريو ڏئي. شاعرن ته هميشه ائين ڪيو آهي پر مان به ان حقيقت کان مستثني نه آهيان. خدا معاف ڪري جو هو بهتر معافي ڏيندڙ آهي.

خير مٿيان به شعر طويل هئڻ باعث درج نٿو ڪريان. هاڻي، آمدم برسر مطلب، بجيٽ الاٽمينٽ ڏنم. ضروري سامان لاءِ پئسا ڪافي هوا. به استاد مان همراه ڪري حيدرآباد آيس. ديڳيون، ديڳڙا، وٽا، ٿالهيون، گلاس ٻيو ضروري سامان خريد ڪري بورين ۾ بند ڪرائي ڏاڍي احتياط سان سکرند آنداسين. ٿالهه ٿالهيون ۽ ديڳڙا ديڳيون قلعي ڪرائي ڪٺي آياسين. بورڊنگ جو شان دوبالا ٿي ويو. شاگردن ۾ ميس (ڪلب) برپا ڪرڻ جو شوق زور وٺي ويو. ناظر ۽ نائب

ناظر چونديائون. سيڌو ٻڌو ونندا ھوا. ڪاماٺيءَ کان گھڻي گوشت وٺڻ سبب ڪجھہ رعايت ملين، خرچ تمام ٿورو ايندو هون ماستر ويچارا اڪيٺي غريب ڪچي ڦاٽڻ لڳا ۽ ٿوري خرچ سان سٺي ماني کائڻ لڳا ۽ اطمينان جو ساھہ پٽيائون. لئبرريءَ لاءِ ڪافي رقم ڏني ويٺي ھئي، مگر ڪتابن جي انتخاب لاءِ حوصلو گھرجي، جنھن کان اڳين صاحبن کي نہ ورتو ھو، جو ھنن کي ھمي رھٺو نہ ھو. ”جي وڃان وڃان ڪن، سي رھي رھندا ڪيترو؟“ مان ان ڪم لاءِ عبيدالله جي مدد وٺي ڪراچيءَ ويس. لاھور مان فيروز سنز کان ڪيٽالاگ گھرايم، ڪتاب سليڪٽ ڪياسين (انتخاب ڪيوسين) آرڊر ڏناسين. ڪوڪن جا ڪوڪا پھچڻ لڳا، سيٺي جون دليون بھار بھار پٺي ٿيون. راند جي لاءِ شاگردن کان في ورتي ويندي ھئي پر راند جو ڪوبہ سامان نہ ھو. مسٽر مظفر اسان جو فزيڪل انسٽرڪٽر ھو. ھو ملٽريءَ جو رٽائرڊ سپاھي ھو. ڪيترن ئي محاذن تي لڙيو ھو. ھڪ نھايت حوصلہ مند انسان مگر اوزارن کان سواءِ واڍو ڇا ڪري سگھندو. ڏاڍو مايوس ھو. مون کي سرگرم عمل ڏسي منجھس جان اچي ويٺي. مظفر صاحب ڪلر ڪھار ضلع جھلم جو باشندو ھو. غريب ويچارو ٿوري پينشن سان گڏ ھيترو دور دراز پنڌ تي ملازمت اختيار ڪٺي. چوندا آھن تہ ”ماڻھو سڀ نہ سھڻا ٻڪي سڀ نہ ھنج ڪنھن ڪنھن ماڻھوءَ منجھہ اچي بوءِ بھار جي“ ”خدا پنج انگشت يڪسان نہ ڪرد“ پنج آڱريون برابر نہ آھن. ملٽريءَ جا ماڻھو البت شوخ ھوندا آھن مگر مسٽر مظفر ھڪ فرشتو ھو. ھزارين پنجاب جا ماڻھو ھن جي مٿان گھوري ڦٽا ڪجن. ھن صاحب والي بال، بسڪيٽ بال ۽ انڊور گيمس ۾ في الحال پنگ پانگ جو سامان ورتو، جو جمع ٿيل پئسا ناڪافي ھوا. رانديون شروع ڪرايائين. صبح جو ڪلاسن جي واري واري سان ڊرل، ڪلاس ۾ وچن کان اڳ ڪرائيندو ھو. سندس آواز ھونءَ بلڪل نرم ۽ ٿھڻو ھوندو

هو مگر جڏهن ٻرل ۾ ڪاشن ڏيندو هو، ته سندس آواز نهايت ڪڙڪيدار ٿي ويندو هو.

بهرحال ١٩٥٧ع سال ۾ عرصو ٿورو هو. مون وٽ ٽريننگ جا ٻئي سال يعني پهريون سال ۽ ٻيو سال ٻئي هوا. ساليانه امتحان ٿيو. مون سمورو توجه ٻئي سال وارن تي ڏنو، جيئن سڀ ڪامياب ٿي وڃن، مان کين سنڌي پڙهائيندو هوس خصوصاً ٻه ڪتاب جي البته دق هوا. هڪ 'ملڪ سرفراز' جو ميرزا علي نواز بيگ جو هڪ فارسي ڪتاب جو ترجمو هو ۽ ٻيو "خيال خاطر" جو منهنجو لکيل مضامين جو ڪتاب هو. منهنجي تعليم اهي ٻئي ڪتاب شاگردن لاءِ آسان ڪري وڌا. مان هميشه ٻه پيرڊ گڏ وٺندو هوس، مان کين جڏهن پڙهائيندو هوس ته ڏاڍا سرها پيا لڳندا هوا. ڪو شاگرد بخار ۾ مبتلا هوندو هو ۽ موڪل تي هوندو هو ته ٻه منهنجو پيريڊ اجرڪ ڪلهن ۾ ڪري به اچي پڌندو هو ۽ منع ڪرڻ سان به نه رهندو هو. امتحان جيئن ويجها ايندا ويا تيئن تيئن شاگردن کي سر سان لڳي پيئي هوندي هئي ڪڏهن ڪڏهن مان ۽ مسٽر عبيدالله ۽ هائوس ماسترن سان گڏجي رات جو دير سان هاسٽلن ۾ "هائوسيءَ" لاءِ چڪر تي ويندو هوس ته همراهه لالٽين تي نيٺين ننڊ اکوڙي پڙهڻ ۾ محو هوندا هوا. اڄ هنن کي ڏسي ۽ هو مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيندا هوا.

الله پاڪ جي ڪرم گستري ڏسو، نتيجو سؤ سيڪڙو آيو. ٻئي سال وارا موڪلائي ڪرڻ وارا هوا. فوٽي جو شوق ظاهر ڪيائون، قبول ڪيم. سيني جو ٻوٽ نڪتو. اخبار تعليم ۾ بلاڪ ٺهرائي موڪليم ۽ ساليانه رپورٽ ۾ سال جو ڪم ۽ ڪارڪردگي سال اندر ڪهڙي ترقي ٿي، ڪير آيا ڪير ويا سيڪجهه لکي شايع ڪرايم ۽ ان بعد ٻين ادارن به منهنجي تقليد ڪئي. سڪرنڊ جي گهٽي ساراهه ٿي. منهنجي سرفرازي ۽ سر بلندي ڏسي مون کي ۽ منهنجي عملي کي پنهنجي محنت

جو انعام ملي ويو. اڃا ڏوٺي مان ڪٿو مس بيٺو هو. اينڊز ٨. ٩٥١ع ۾ گهٽو ڪجهه ڪرٺو هو. دستور موجب پهرئين سال ۾ نوان شاگرد آيا ۽ داخلائون ٿيون، شاگردن جي ميٽنگ گهرايم. مشورو ڏنومان ته ڪتاب پنهي سالن جا شاگرد حيدرآباد مان گهرائين. ڪافي ڪميشن ملندي، اها نلڪن ڏي صرف ڪري پاڻيءَ جا سکيا ٿيو. سيٺي کي ڳالهه وڻي. هزارين رپين جا ڪتاب ۽ نوٽبوڪ ٿيا، ڪميشن ڪافي ملي. جنهن مان ٻه نلڪا. هرهڪ هاسٽل لاءِ هڪ نلڪو ميسر ٿي ويو. هڪ اڳي هو ٻه نوان لڳا. پاڻيءَ جو وڏو سهنج ٿيو. ڪجهه استادن به چندو ڏنو، جنهن مان هڪ نلڪو ڪاليج جي اڳيان به لڳايو ويو.

فرنيچر جيڪو نئون مليو هو سو نهايت بيڪار هو. ٽينڊر موجب سڀ فرنيچر پڪي ساڳ (برماٽيڪ ووڊ) جو ڏيڻو هو. جنهن لاءِ اکيون به ڳاڻي پيڳا ڏنا ويا هوا. ڪيترو ته سامان ٽرڪن ۾ ٿي پڄي آيو. ٺيڪيدار جو نالو پڙم ته اهوئي حاذق علي هو، جنهن کي اسان جي پوٽار منهنجي خلاف سنڌي سماجهڙا جي قلم ۾ استعمال ڪيو هو. ان جو انعام ڪيس پوٽار وٽان اهو مليو جو ڪيس مني لک روپيه جو ٺيڪو ڏنو ويو. هن کي خبر نه هئي ته سکرنڊ ۾ ڪو عرسائي اچي نازل ٿيندو. سامان درحقيقت مون کان اڳ ملٺو هو، مگر حاذق عليءَ کي اهي سڀ رعايتون ڏنيون ويئون هيون ته پنهنجي مرضيءَ تي پلي ته ڪڏهن به ڏئي. هن کي رننگ بل ملندا ٿي رهيا.

اهو ساڳيو وقت، هو جو ٺئي ۾ هاءِ اسڪول جي نئين عمارت ۽ هاسٽل ٺهي ۽ ساڳيءَ طرح ٺنڊي جان محمد ۾ به ائين ٿيو. هنن هاءِ اسڪولن ۾ فرنيچر سان ساڳيا هاڃا هوا. هاسٽل لاءِ کٽن جي بجاءِ ردي قسم جا کٽولا ڏنا ويا هوا. انڪواريون ٿيون. پنهي هاءِ اسڪولن جو سامان ضبط ڪ.ي

سيل ڪيو ويو. اڳنٽي ڪرپشن ڪيس رجسٽر ڪيو. اردو اخبارن نهايت طمطراق سان لکيو ته "سامان ۾ گهوٽالو لڳڻ ڪري ڊپٽي ڊائريڪٽر تعليمات مسٽر نظامانيءَ تي اڳنٽي ڪرپشن ڪيس رجسٽر ڪيو آهي." هن طرف مون به مسٽر عبدالله آرائين جو ان وقت نواب شاهه جو ڊويزنل فاريسٽ آفيسر هو، ان کي لکي موڪليو ته مهرباني ڪري اسان جو فرنيچر تپاس ڪري پنهنجي رپورٽ ڏيو جو ڪاٺ ۾ بي ايماني ڪيل آهي، موصوف آيو ڪي ساڳ جي بدران ڪا ڪاٺي انب جي، ڪا ٽالهيءَ جي، ڪا ٻير جي، ڪا سرنهه جي، ڪا ٻير جي ۽ ڪا ديال جي، ورڪمين شپ يعني گهاڙيٽو نهايت رف، ڊيوٽل ڊيسڪن کي ڪارنر به لڳل نه هيون، سامان سڀ الڙيو پئي. ڪرسيون ميزون سڀ جڙتو ڪاٺ جون. صاحب موصوف تپاس ڪري سچو سرٽيفڪيٽ ڏنو. مسٽر نظامانيءَ کي خبر پيئي. مون کي منٿون ڪيون ويئون. دوستن ۽ مٽن مائٽن جا بار وڌا ويا. ڇاڪاڻ ته اڳيئي هاءِ اسڪولن جي فرنيچر جي ڏچي پريشان ڪيو آهي. آفي باقي هيءَ ڏک ڪمر ٽوڙي رکندو. حاذق علي ٽالپر ۾ هو. آخر مون کي مجبور ڪيو ويو. ٺيڪيدار جي اڳهن ۾ ڪجهه ڪٽر وجهي چند هزار روپيه. ڪيس گهٽ ڏنا ويا، جا ڳالهه مون خوشيءَ سان قبول ڪئي. سامان جيڪو پڪو هو يا ٻي قير قار جا مون کي ڪرائڻي هئي، ان لاءِ ٺيڪيدار وارا مستري سڪرنڊ موڪليا، جي هفته کن رهي، مون کي منهنجي مرضيءَ موجب ڪم پورو ڪري ڏيئي ويا.

هن گهل مان آزاد ٿيس ته ولپيج ايڊ جو آل سنڌ ميلو سڪرنڊ ۾ مقرر ڪيو ويو ۽ اهو به اسان جي ڪاليج جي بلڊنگ ۽ گرائونڊ تي. مون کي منٿ ڪئي ويئي ته مان ولپيج ايڊ وارن جي مدد ڪريان. مسٽر محمد الياس يوسفاڻي هن ڪاتي جو سربراهه هو ۽ سليم هالائي مکيه ڪارڪن. مان خوشيءَ سان سنڌ س مدد ڪرڻ جو پڪو پرڻ ڪيو. شاميانا

لڳا، اسٽال نهيا ۽ ٻيو جيڪو به نمائش ۾ ٿيندو آهي سو نهايت خوش اسلوبيءَ سان راس ٿيو. الله جي قدرت تان قربان وڃان، مسٽر يوسفاڻي پاڻ عدالت سبب اچي نه سگهيو، ان جي جاءِ تي شيخ گل محمد صاحب هالائي آيو. ميلي ۾ چا چا ٿيو، ان جو مفصل احوال هڪ الڳ رسالي تي سگهي ٿو. ان ڪري مان پرهيز ڪريان ٿو مون هڪ مقالو "ٻهراڙين ۾ تعليم" تي لکيو، جو پڙهيم ۽ هڪ شعر به لکي پڙهيم مان پنهنجي ڪارڪردگيءَ تي مرڪي رهيو هوس ۽ ان سان گڏ منهنجو عملو ۽ شاگرد مون تي ناز ڪري رهيا هوا. سليم صاحب منهنجو شعر جڏهن ٻڌو تڏهن چيائين ته جيڪڏهن مسٽر يوسفاڻي هجي ها، ته اهو ته اسان تي ڏنبو ڪٺي ها ته اوهان چو نه ٿا اهڙا شعر لکو. خير ميلو نهايت شان شوڪت سان ختم ٿيو. پورو هفتو هليو، بر ۾ بازاريون لڳل هيون. جڏهن ميلو ختم ٿيو، ته انهن ساڳين پيٽين تي وري به گدڙن جون اوناڙيون هيون. ڏڪ پئي ٿيو، جتي هزارن ماڻهن جي چهل پهل هئي. هوٽلون پريل هيون. اسٽالن تي عجيب رونق هئي. اهو سڀ ڪجهه هڪ ڪن ۾ ختم ٿي ويو. ساڳيا لاٽون چگهه رهيا پچاڙيءَ جي ڏينهن تي مسٽر عبدالحميد خان ڪمشنر خيرپور آيو، انعام ورهايائين. اسان جي ڪاليج ڪي ٿي چار انعام مليا ۽ ان سان گڏ چند سرٽيفڪيٽ به پڙ پياء پوءِ سيني هڪ ٻئي ڪان ڏڪارو ٿي موڪلايو. مون ڪي چوڻ لڳا ته:

درو ديوار پر حسرت سے نظر کرتے ہیں
خوش رہو یار عرساٹي ہم تو سفر کرتے ہیں.

ميلي بعد به اسان ڪي پورا ٿي ڏينهن وري ڪاليج ڏاهڻ ۾ لڳي ويا. مطلب ته ڏهاڪو ڏهاڙا اسان جو تعليمي ڪاروبار معطل رهيو. بهرحال ريجنل ميلو خير و خوبيءَ سان اختتام ڪي پهتو.

باب پنڌرهون

سکرنڊ ٽريننگ اسڪول جو سال ١٩٥٩ع

سال ١٩٥٨ع خير خوبيءَ سان ختم ٿيو. ساليانہ امتحان جو نتيجو نڪتو پهرئين سال جا سڀ شاگرد ڪاميابيءَ سان هم ڪنار ٿيا. ٻئي سال ۾ فقط هڪ شاگرد سيد نجم‌الدين شاهہ ڊهي پيو. شاهہ صاحب هونءَ تہ نهايت ساڃهو ساده لوح ۽ سڀاجهو هو، مگر پڙهڻ سان دل ڪونہ هوندي هيس. اڪثر بيمارين جي بهاني غير حاضر رهندو هو ۽ چوڻ جو مٿس ڪوبہ اثر نہ ٿيندو هو. مون کي سندس فيل ٿيڻ جو گهڻو ڏک ٿيو ۽ اهڙيءَ طرح سيني استادن ۽ شاگردن کي بہ گهڻو افسوس ٿيو. موڪلائيءَ جي محفل رچائي ويئي. سيني ۾ خوشي هئي فقط شاهہ صاحب جو چهرو ملول هو. مون کيس وٺي پنهنجي ويجهو وهاريو ۽ کيس دلداريون ڏنم ۽ سندس دلجوئيءَ لاءِ سانس خوش طبعي ڪرڻ لڳس. موڪلائيءَ جي تقرير ۾ سندس خاص ذڪر ڪيم. چيومانس تہ هٿ جي وڏي جو نہ ڪو ويچ نہ ڪو طبيب. پورهئي جو ڦل ملندو آهي. اوهان پورهئي کان ڪناره ڪشي ڪئي نتيجو ظاهر آهي. ليڪن چوندا آهن تہ ”نا اميدي پس تہ اوڏو ٿي اميد ڪي“ انگريزيءَ ۾ چوڻي آهي تہ هيءَ ناڪاميابي اوهان جي لاءِ ٻئي دفعي بهتر نصيب آڻيندي. شاهہ صاحب جي چهري مان معلوم ڪيم تہ منهنجي دلدارين کيس ڪا گهڻي تسڪين ڪانہ ڏني. ان ڪري کيس چيم تہ اوهان سيد آهيو ۽ين سيني پاڻ لاءِ اوهان پاڻ قربان ڪيو آهي. سيدن جو اهو شيوو آهي. دل نہ هاريو. عيساين جو عقيدو آهي تہ حضرت عيسيٰ مصلوب ٿي، آئينده لاءِ تاقيامت عيسائين جي گناهن جو ڪفارو ڏيئي ڇڏيو آهي، ۽ هاڻي عيسائين جا سڀ گناهہ معاف ٿي ويا. سو اوهان سيني پائرن جو ڪفارو

ڏيئي ڇڏيو. هاڻي هنن جي ڪاميابي اوهان جي ڪاميابي آهي. سيئي ڪليا ۽ شاهه صاحب خود ڪايو. بهرحال محفل ختم ٿي ويئي. شاگردن موڪلايو ۽ هرڪو ڪڪ پن ٿي ويو.

سال ١٩٥٩ع شروع ٿيو. اهي روهيون اهي رنباء اها انڌي اهو جنڊ. پهرئين سال ۾ نوان نوان مهانڊا ڏسڻ ۾ آيا. وري نين امنگن ۽ جوش و خروش سان پنهنجو ڪاروبار شروع ڪيوسين. هن سال شروعات ۾ ڏي لئبرري، ڊرائنگ هال، سائنس هال ۽ فزيڪل ايڊيوڪيشن روم ڪي با ترتيب رکڻ ۽ رونق وڌائڻ جو عزم ڪيم، نئين بجيٽ الاٽمينٽ جي رقم ۾ هٿ ڳنڍياسين. سائنس ڪلاس جي ڪم ڪي مسٽر عبيدالله هٿ ۾ ڪنيو. ڊرائنگ هال ڪي سينگارڻ ۽ سنوارڻ جو ڪم مسٽر عبدالغفار صديقيءَ جي سپرد هو، جو ان وقت مون وٽ ڊرائنگ ٽيچر هو. فزيڪل ايڊيوڪيشن مسٽر مظفر فزيڪل انسٽرڪٽر جي حوالي هو ۽ لئبرريءَ جو ڪم مون پاڻ ڦسي هموار ڪيو. منهنجي رفيقن جنهن سليقي سان پنهنجي فرض ادائي ڪئي ان جي ڪهڙي تعريف ڪريان. منهنجي خواهشن ۽ اميدن کان به وڌيڪ ڪم ڪري ڏيکاريائون. ڊرائنگ هال کي ته مسٽر عبدالغفار چار چنڊ لڳائي ڇڏيا. آرٽسٽ ماڻهو حسن و جمال جا ته هميشه پرستار ٿيندا آهن. مسٽر عبدالغفار هڪ ته آرٽسٽ هو ٻيو خود هڪ حسين نوجوان هو. سندس آرٽ ۽ شخصي حسن جي ميلاپ ڊرائنگ هال کي هڪ ميوزم ۽ عجائب گهر بنائي ڇڏيو. ڪاليج جي اڳيان هڪ وڏو سيمنٽ جو ٿلهو ٺهرائي ان تي ٻه وڏا اڌ گول ٺهرائي انهن تي دنيا جو نقشو پينٽ ڪري اهڙو ته ڪم ڪري ڏيکاريائين جو انگشت بدندان اچي ويئون ۽ ڪٿان ڪٿان جا اسڪول ماسٽر ۽ ٻيا ان جي ملاحظه لاءِ جوق در جوق ايندا هوا.

مسٽر عبيدالله سائنس هال کي هڪ عاليشان لئباريٽريءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. هڏائون پڃرو (اسڪيليٽن) جو اڃا

ڪوڪن ۾ بند هو ان لاءِ هڪ نئون شوڪيس ٺهرايو ويو. فزيڪل چارٽ ديوارين تي مزين ڪيا ويا، سائنس جي بلند ميزن تي سائنس جي سڪيا جو سامان نهايت سهڻي اسلوب سان سجايو ويو. سائنس جي نازڪ سامان لاءِ مليل ڇهه ڪيٽ زيبائشي نموني پيريا ويا. ٻرڪس منرلس، فرسٽ ايڊ باڪس، مقناطيس سيماب (پارو) ٿرماميٽر، ٽيوبس، قطب نما ۽ ٻيون نازڪ شيون سليقہ سان رکيون ويئون، جيتوڻيڪ مسٽر عبيدالله بي-ايس-سي نہ هو مگر مان دعويٰ سان چوان ٿو تہ ڪوبہ بي-ايس-سي اهڙو ڪم ڪري نہ ڏيکاري ها جهڙو هن صاحب ڪري ڏيکاريو. هو فقط انٽر سائنس هو. مگر ڪم ايم-ايس-سي کان بہ بهتر ڪري پيش ڪيائين.

مسٽر مظفر هڪ ملٽري رٽائرڊ ماڻهو هو، پنجاب جي جهلم ضلعي جي مشهور ڳوٺ کلر ڪهار جو باشندو هو. سندس محنت ۽ شرافت جو مان ڪهڙو بيان ڪريان. صبح جو اسيمبليءَ بعد اڌ ڪلاڪ شاگردن کي ڊرل ڪرائيندو هو. انڊور ۽ آئوٽ ڊور راندين ۾ شاگردن کي طاق ڪري ڇڏيائين. والي بال، بئسڪيٽ بال، ڪرڪيٽ ۽ فٽ بال جون رانديون شام جي وقت باقاعده ٿينديون هيون. منهنجي هر هڪ تعليمي شعبي تي ذاتي نظرداري هوندي هئي ۽ منهنجي طرفان شاباس منهنجي رفيقن لاءِ ڪافي هوندي هئي، جنهن کي هو پنهنجي لاءِ ڪافي ڪان وڏيڪ انعام ۽ عيوضو سمجهندا هوا. مان وڏو خوش نصيب هوس جو مون کي اهڙا وفادار ۽ سرفروش ساٿي مليا هوا. لئبرريءَ جي ڳالهہ ٿوهہ لاءِ مون کي وقتاً بوقتاً مسٽر سڪيو خان چنہ، مسٽر محمد يوسف ابڙي، سيد صالح محمد شاهہ ۽ حاجي جان محمد ٻگلي جهڙا همراه مليا، جن لئبرريءَ کي جدا جدا ڪيٽن ۾ ورهايو. تاريخ، جاگرافي، سائنس، ايڊيوڪيشن، ادبيات، نثر ۽ نظم المقصد تہ هرهڪ تعليمي پهلوءَ جا ڪيٽ جدا جدا رکيا ويا. ڪتابن جي مفصل لسٽ، اشو بوڪ، وغيره

تيار ڪيا ويا. هڪ ننڍڙي لئبرري هئي، ليڪن ان جو انتظام وڏن ڪتب خانن جي خطوط تي ڪيو ويو.

سال جي پڙهائيءَ جو ڪم به باقاعده هلندو رهيو. وقتي مشاعره، موسيقيءَ جون محفلون، بزرگن جا ڏينهن ملهائڻ، اسپورٽس راندين جا شغل وغيره ٿيندا رهندا هوا. سخت ڪم ڪرڻ کان پوءِ ان قسم جون تفريحون انسان کي تر و تازه بنائي ڇڏينديون هيون ۽ شاگردن کي ڪا به ٿڪاوٽ محسوس نه ٿيندي هئي. اسان جي خوشين ۾ روزبروز اضافو ٿيندو رهيو هڪ ڏينهن ٻئي ڏينهن کان وڌيڪ مسرت ۽ شادماني آڻيندو هو. مان پنهنجي ڪاميابيءَ تي ڏاڍو خوش هوس مگر چوندا آهن ته ”تدبير کند بنده تقدير کند خنده.“ ناگهان ان نياڳي سال مون لاءِ هڪ جانڪاه دلخراش خبر آندي ته منهنجو نسبتي ڀاءُ (سالو) مسٽر بدرالدين کي حيدرآباد ۾ ڪنهن خبيث خنجر هڻي شهيد ڪري ڇڏيو. هن خبر وحشت اثر منهنجو جگر پاش پاش ڪري ڇڏيو. هو مرحوم منهنجي سهري ميان الاهي بخش جو هڪڙو ئي پٽ هو. منهنجي پيرسن سس، سهري ۽ منهنجي اهليه محترمه جنهن کي اهو هڪڙو ئي ڀاءُ هو تن جي حالتِ زار ڏسي منهنجي پهلوءَ ۾ دل نه رهي، مگر الله جي امر اڳيان ڇا ٿو ڪري سگهجي:

با قضا نيست چارهٔ تدبير،
يفعل الله ماشاء قدير.

اٺين پيڙي حيدرآباد پهتس، شهيد کي غسل اڃا رهيو هو. هن واويلا ۾ منهنجي دل ذري گهٽ بيهي ٿي هئي قادر ذوالجلال کي ياد ڪيم سر سجده ۾ جهڪايم، صبر کي سڏ ڪيم همت نه هاريم. مرحوم بدرالدين شهيد جي آخري سفر جون تياريون ٿيڻ لڳيون، ميت کي کنيو ويو. ڪانڌي ڪاها ڏيڻ هليا، اتاهي قبر تيار هئي. جيڪي چار گز زمين جا ميت جي قسمت هوا تن ۾ منڊس ميت لاٿو ويو. لٽ ۽

ميٺي مٽان ورائي ويٺي.

چڙ ڏيندين کٽ، لٽيندين لٽ ايءَ هنئين سين لاءِ،
شاهه زمان سان جاهه، هرگز کنهن جي ناهه ڪا.

ڏينهن تي ڏينهن گذرندا ويا، سيڪو چار لڙڪ ڳاڙي هلهو ويو، ۽ وڃي پنهنجي ڪاروبار سان لڳو. منهنجي سس ويچاريءَ کي جيڪي فاتح جا چار پئسا عزيزو اقارب کان مليا، سي سڀ منهنجي حوالي ڪيائين ته مرحوم تي هڪ موزيڪ جي شاندار قبر ٺهرايان. منهنجو سهرو جو پٽ جي فراق ۾ سيڻ وانگر ڳرڻ لڳو. اکين جو نور وڃائي ويٺو ۽ جلد ئي هن دار الفانيءَ کان انهيءَ غم ۾ موڪلائي ويو. قريباً ٻارهن مهنن بعد مجوزه قبر جوڙايم ۽ ڪتبو جو سنگمرمر جي مصلي تي مرحوم تي هي چار اکر لکيم:

قتل بي جرم گشت بدر الدين،
لا جرم يافت او مقام شهيد،
"به شهيدم عظيم" داد جواب،

۱۳۷۹هه

سال او چون فراز او پرسيد.

هر ڪنهن کي هن جهان فانيءَ مان لڏڻو آهي ۽ آخرت ۾ گهر اڏڻو آهي صبر ۽ شڪر کان سواءِ انسان لاءِ ڪا واهه ڪانهي، وڃي شيءِ ويٺي اتان نه موٽيو آهي ۽ نه موٽندو.
انا لله و انا اليه راجعون.

آخر آن جو منهن جنهن ڏانهن، مرحوم بدرالدين جي تدفين ۽ تڪفين تان ٿي سڪرنڊ ڏي موٽيس. سڀني اظهار همدردي ڪئي ۽ منهنجي زخمي جگر جي دلجوئيءَ لاءِ مهربانيون ڪيون.

منهنجي اصل کان عادت هئي ته جتي به ويندو هوس ته اتي جون ڪي لکي نوٽ ڪرڻ جي لائق ڳالهيون ڳولي ڪيڻندو هوس ۽ انهن تي پنهنجي وس ۽ لياقت آهر قلم فرسائي

ڪندو هوس. چونڪ سڪرنڊ به هڪ تاريخي شهر هو لهاذا ان باري ۾ جيڪو احوال ملي سگهيو سو قلمبند ڪيم ۽ هڪ مضمون اخبار تعليم ۾ ڏنم. سڪرنڊ جي پرسان جا "شڪر ڊنڊ" آهي جنهن تان غالباً شهر کي سڪرنڊ جو نالو مليو آهي. ان جو بغور مطالعو ڪيم. هن ڊنڊ جي ڪناري تي سنڌ جي مير حڪمرانن جي وقت ۾ هڪ عاليشان بنگلو نهيل هوندو هو، جتي سنڌ جا حاڪم تفريح طبع لاءِ هر سال هڪ دفعو ايندا هوا ۽ ڪجهه وقت اچي قيام ڪندا هوا. ڊنڊ جي اردگرد ميربحرن جا گهر هوا ۽ اجا به آهن. هتي تمام گهڻي انداز ۾ پٻڻ، ٻهه، لوڙهه ۽ پسّت حون ڏوڏيون ٿينديون هيون، جن تي ميربحرن جو گذران هو. ان کان سواءِ مڇي به تمام اعليٰ قسم جي ٿيندي هئي. مگر بئريج کان پوءِ هن ڊنڊ کي پاڻي ڏيڻ بند ڪيو ويو ۽ هاڻي ڊنڊ جي پيٽ ۾ ۽ ڪنارن سان فقط ربيع جو فصل ٿئي ٿو. جنهن ۾ ڪڻڪ، مٽر، چڻا، سرنهن، چانيو وغيره پيلو ٿئي ٿو. سڪرنڊ کان نواب شاهه جي رستي جي لب تي هڪ ميرن جي زماني جو قلعو آهي، جنهن کي "دليل ديرو" سڏين ٿا. هن قلعي جي اندر به ميربحرن جا گهر آهن ۽ انهن جو ئي تسلط آهي. بهرحال هتي تفصيل سان ذڪر ڪرڻ مناسب نٿو سمجهان. منهنجو لکيل مضمون ملاحظہ لاءِ ڪافي آهي.

هن سال جي شروعات ئي مٿي ذڪر ڪيل دکدائڪ واقعي سان ٿي. اهڙي نه نحوست منهن ڪڍيو جو سرڪاري ملازمن جي هر محڪمي ۾ اسڪريننگ ٿي. اسان جو پوتار جنهن کي "بچه سقه" واري چند روز ڊائريڪٽر جي ڪرسي ملي ويئي هئي، سو نه مڙيو. ڪينو دل ۾ رکندو آيو ۽ سڄي سنڌ جي تعليم کاتي مان فقط منهنجو نالو ون يونٽ حڪام ڏي موڪليائين ته نااهل آهي ڪيس جبري رٽائر ڪرايو وڃي. هي سوال منهنجي روزگار جو هو، ٻچڙا پڙهي رهيا هوا نه هٽ هوم نه دڪان نه زمين هوم ۽ نه واپار. جڏهن حقيقت حال

معلوم ٿي نڏهن آخر ته پهلوءَ ۾ گوشت جي دل هئي. فکر دامنگير ٿيو مگر الله کي ياد ڪيم، لاهور ۾ مڏ ٿيو ته اچي سبب ڏي. حاجي جان محمد صلاح ڏني ته ٽرهو به ٻڌجي توڪل به ڪجي! ڪنهن شاعر چيو آهي ته:

گر توکل می کنی دو کار کن،
کسب کن پس تکیه برجبار کن.

هلو ته مولانا حماد الله جي خدمت ۾ دعا لاءِ هلون. آءٌ سائين گڏجي سندس ڳوٺ ڪوٽ بڱلا ۾ رات وڃي رهيس ۽ ٻئي صبح جو پني عاقل کان مولانا جن جي خدمت ۾ وياسين. بزرگ مسجد شريف ۾ ويٺا هوا، "والعصر" جو تفسير ڪيائون. سراپاگوش ٿي ٻڌم دعا بعد حاجي جان محمد بزرگ کي عرض ڪيو ته "هيءُ منهنجو مهربان آفيسر آهي. نهايت نيڪ آهي. ڪجهه مشڪلات درپيش اٿس." مون به ڪين مخاطب ٿي عرض ڪيو ته "سائين منهنجو هڪ آفيسر آهي، جنهن ڪن غلط فهمين جي بنا تي مون تي رپورٽ ڪئي آهي ته هن کي ملازمت کان رخصت ڏني وڃي. مون کي هن سلسلي ۾ لاهور گهرايو ويو آهي. روزگار جو سوال آهي. دعا فرمايو ته الله تبارڪ تعاليٰ مشڪل آسان ڪري. پاڻ دست دعا دراز ڪيائون ۽ فرمايائون ته الله تبارڪ و تعاليٰ مشڪل آسان ڪندو.

مون تي تهمتون اهي هيون ته (١) مان چيڙاڪ طبع آهيان (٢) عوام ۾ مقبول نه آهيان، جو انهن سان نهي نه ٿو هلان، جواب لکيم لاهور ڪٽي ويس. مسٽر مسعود جو ڪجهه وقت اڳ انقلاب وقت ١٩٤٧ع ۾ نواب شاهه جو ڪليڪٽر هو، جو چوندا آهن ته سکن کي خوب سيکت ڏني هوائين، ان وقت لاهور ۾ هو ۽ اسان کي پنهنجو سبب ان کي پيش ڪرڻو هو. صاحب موصوف سبب مون کان وٺي رسيد ڏني ۽ خدا حافظ چيائين ۽ مدت ڏهن ڏينهن بعد اسڪريننگ ڪاميٽي اڳيان پيش ٿيڻ لاءِ تاريخ ملي. ڊاڪٽر غلام حسين جعفري

صاحب وٽ نيابوز ۾ وڃي مهمان ٿيس ۽ چيم ته ”مان نه مان ميں تيرا مهمان“ موصوف منهنجي گهٽي مرحبا ڪئي ۽ حال احوال وٺي گهڻو ڏک ٿيس. جڏهن ٻڌائين ته ساري سنڌ مان فقط مان نا اهل قرار ڏنو ويو آهيان، پوءِ تار جي اصليت ڪهڙي بيان ڪريان، بزبان فردوسي فقط ايترو چوندس ته:

ز شير، شتر خوردن سوسمار
عرب رابجائي رسيده دست كار
كه تخت، كيان را كند آرزو
تفو بر تو اي چرخ گردان تفو

سيني صلاح ڏني ته ڏهن ڏينهن ۾ تنهنجو سنڌ موٽي وڃڻ ۽ واپس اچڻ مناسب نه ٿو لڳي. تنهنڪري ترسي پئو. اڳ پوءِ ڪم پورو ڪري پوءِ واپس وڃج. عيد رمضان شريف هنن ڏينهن ۾ اچڻي هئي. عيد ٻارن سان ڪيم. عيد نماز شاهي مسجد ۾ ادا ڪيم. عيد جي ٽئين ڏينهن اسڪريننگ ڪميٽيءَ جي اڳيان ايڊيوڪيشن سيڪريٽريٽ ۾ پيش ٿيس. مون کي پنهنجو ڪانفيڊينشل رڪارڊ ڏنو ويو ۽ اهو چيو ويو ته ان رڪارڊ جي روشنيءَ ۾ جيڪڏهن ڏنل جواب ڪان وڌيڪ توهان کي ڪجهه چوڻو هجي ته چئي سگهو ٿا. مون رڪارڊ جو بخود مطالع ڪيو ۽ نوٽ ورتم جن تي مون کي وڌيڪ ڳالهائڻو هو سيني رمارڪن ۾ منهنجي ايمانداري ۽ هوشياريءَ باٻت هرهڪ آفيسر جا بهترين ريمارڪ هوا. فقط ٻه ريمارڪ هڪ مسٽر نور احمد ميمڻ جو هو، جنهن مون کي ”بيهوش“ يعني چيڙاڪ لکيو هو ۽ ٻيو مسٽر الهه بخش نظامانيءَ ڏنو هو ته ”آن پاپيولر وِٿ پبلڪ“ يعني عوام ۾ نا مقبول آهي. اهي هوا ٻه رمارڪ جن تي مون کي گرفت ٿي رهي هئي. آخر ڪميٽيءَ ۾ پيش ٿيس. ڪميٽيءَ جو چيئرمين مسٽر شريف هو ۽ ميمبر هڪ مسٽر ذوالفقار سيڪريٽري، هڪ مارشل لا جي نفاذ ڪري فوجي آفيسر ۽ هڪ مسٽر مسعود هوا. مون کان پڇيو ويو ته

اوهان پنهنجو رڪارڊ پڙهيو آهي. مون وراڻيو ته هائو سائين. شريف صاحب پڇيو ته مسٽر نور احمد اوهان کي ڇيڙاڪ سڏيو آهي. مون وراڻيو ته هائو سائين هن کان اڳ وڏن آفيسرن علامه دائود پوٽو، عثمان علي انصاري ۽ ٻين ته مون کي نهايت "سوبر" يعني طبع سليم جو حامل سڏيو آهي. مسٽر نور احمد جو رڪارڊ ملاحظه ڪيو وڃي ته ڪيس ڇا ڇا ريمارڪ ملايل آهن. وري پڇيائين ته مسٽر نظاماڻي اوهان کي عوام ۾ نامقبول سڏيو آهي. هتي مون خيال ڪيو ته "نچڻ لڳي ته گهونگهٽ ڪهڙا" مون مسٽر نظاماڻيءَ جي جنم پتري کڻي ظاهر ڪئي. مگر نهايت سنجيدگيءَ سان، اتي اوچتو مسٽر ذوالفقار پڙڪو ڪاڍو ته هيءُ آفيسر مٿان اهو آهي جنهن هڪ ڪتاب لکيو آهي جنهن ۾ پنجابين کي ڪتا سڏيو ويو آهي". مون هڪدم اهو ڪتاب "سنڌي سڀاجهڙا" پنهنجي ڪيسي مان ڪڍيو جو آءٌ پاڻ سان احتياطاً کڻي ويو هوس. مبادا اها ڳالهه سامهون اچي. عرض ڪيم ته هيءُ اهو ڪتاب آهي جنهن تي اڳيئي انڪواري هلي چڪي آهي ۽ مان هر تهمت کان بري ڪيو ويو آهيان. جيڪڏهن هن ڪتاب ۾ اهي الفاظ جي غلط فهميءَ ڪان مون ڏي منسوب ڪيا وڃن ٿا، انهن مان هڪ لفظ به مون کي ڏيکاريو وڃي ته مان هن وقت استعيفا پيش ڪرڻ لاءِ حاضر آهيان. مسٽر شريف پڇيو ته هن ڪتاب جو نالو ڇا آهي؟ مون چيو ته "سنڌي سڀاجهڙا" پڇيائون ته "سڀاجڙا" جي معني ڇا آهي؟ مون جواب ڏنو ته "رحمدل" چيائون ته بس ڪجهه وڌيڪ به چوڻو اٿو؟ مون چيو ته "نه سائين" السلام عليڪم چئي ٻاهر آيس.

مسٽر جعفري ۽ مسٽر الهڏنه بلوچ منهنجو شديد انتظار ڪري رهيا هوا. ان وقت مسٽر ڪريمڏنه راڄپر به هنن وٽ نيڊوز ۾ مهمان هو. هو صاحب به منهنجو قديم دوست هو، جو پڻ ساڳيءَ طرح منهنجو انتظار ڪري رهيو هو. آءٌ موٽي آيس

تہ هو مون کي نهايت انتظار سان مليا ۽ خبرون چارون ورتائون. مون کين الف کان وٺي ي تائين حرف بہ حرف حال احوال ڏنو. هنن کي بہ ڳالهہ جو گهڻ باقي سنڌي سڀاجهڙا بابت ٿيل گفتگو جو گهڻو فکر ٿيو مون کي ٻڌايو ويو تہ مسٽر شريف سيڪريٽري کي اسان جي پوتار گهڻو ڪجهہ پري چڙيو آهي ۽ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو تہ مون کي رتاٿر ڪرائڻ جو هن کي پڪو ارادو آهي ڇو تہ پوتار وٽس جنسي رنو آهي ۽ کيس خاطري ڏياري ويئي آهي تہ عرسائي وڏيڪ ڪاتي ۾ نہ رهندو. مون چيو تہ هن هڪ انسان وٽ رنو آهي ۽ مون خدا جي ذات والا صفات وٽ پاڏايو آهي. مارڻ واري کان بچائڻ وارو وڏو آهي. ظلم قائم آهي ظالم قائم نہ آهي. ڪوبہ فکر نہ ڪريو "هرچہ آيد برسر من يا نصيب" رزق ۽ روزي رسان خدائي عزوجل آهي. اعضا سالم آهن جڏو ڪين آهيان. زور قلم ڏنو اٿس. چار ڪتاب پيو لکندس تہ بہ چڱو روزگار پيو ملندو.

رو مشرق رو مغرب رو رو،
هرچہ نصيب است از آن کم نشود جو.

منهنجو عزم ۽ استقلال ڏسي مسٽر راڇپر چيو تہ انشاء العزيز توهان کي لهر نہ لوڏو. منجهند جي مانيءَ جو وقت هو، ماني ميز تي آئي، بک بہ بي حال ڪيو هو، ڪائي رڄ ڪيوسين. ميز تي انب جو مربو آندو ويو جو مسٽر الهڏنہ بلوچ گهوٽان خيرپور کان سنگت لاءِ آندو هو. ڪجهہ وقت رکڻ ڪري ائسڊ ڪري ويو هو. تنهنڪري ڊاڪٽر جعفري ۽ ٻين کائڻ جي نہ ٿي ڪئي. بلوچ صاحب جو ضد هو تہ ائسڊ کائڻ آهي، اوهان کي وهم آهي آخر هنن پاڻ ۾ طيءِ ڪيو تہ ڪير بہ نہ کڄي عرسائيءَ کي ڪارايون ٿا ڏسجي تہ هو ڇا ٿو ٻولي. سيٺي مون تي زور پرڻ لڳا تہ مربي کي نہ ٿا وڇڙو. بلوچ صاحب مربو آندو آهي، کاڌو سواد ونو وغيره. مان بلڪل سمجهي نہ سگهيس تہ پاڻ تہ نہ ٿا کائين ۽ مون کي زور پيا پرين.

”کچهہ دال ميں کالا ضرور ہے“. مربو ڪاڏ ۾ اڏسڻ زور وٺي ويٺي هئي. دانهن ڪيم ته پهلي مربو ته عاليشان آهي پر اڏسڻ ڪري ويو آهي. منهنجو اڱين ڇوڻ ۽ سيٺي ٺهڪ ڏيئي وٺي ڪليا ۽ بلوچ کي ويڙهي ويا. ان بعد سموري حقيقت مون کي ٻڌائي ويٺي، بلوچ صاحب تسليم ڪيو ۽ مربو ضايع ٿي ويو.

آخر انهيءَ رات ئي مون واپسيءَ جي تياري ڪئي ۽ اچي سڪرنڊ پهتس ۽ بعد ۾ ڪوٽ حيدرآباد آيس. منهنجو انتظار هرهنڌ ڪندي رهيا هوا، دوستن احبابن حال احوال پڇيا. ڪين ٻڌايم، متفڪر ٿيا. مون سڀني کي چيو ته پريشانيءَ لاءِ سبب ڪونهي، خدا سڀ خير ڪندو. جلد ئي اخبارن ۾ لسٽون اچڻ لڳيون ته فلاڻا رشوت ۾، فلاڻا نااهليءَ ۾. فلاڻا هن تهمت ۾ ۽ فلاڻا هن تهمت ۾ موقوف يا رٽاير ڪرايا وڃن ٿا. منهنجي نالي لاءِ منهنجا بد انديش ڪالم ڏسندا رهيا. اردو، انگريزي، سنڌي اخبارون بلاناغه پڙهندا رهيا، مگر اهو سلسلو هلي هلي ختم ٿيو ۽ منهنجو نالو نه آيو. نهايت مايوس ۽ شرمندا ٿيا. مون کي الله تبارڪ و تعاليٰ پنهنجي ڪرم ۽ بزرگ رحمه الله مرحوم جي دعائن طفيل پناهه ڏني ۽ ڏنل روزي قائم رکي.

”بندي جي من ۾ هڪڙي صاحب من ۾ بي“

پوتار منهنجي ڪڍائڻ جي سر توڙ ڪوشش ۾ هو ته ناگهان شريف صاحب سنڌ ۾ پشت پناهه ٻه سيڪريٽريءَ جي عهدي کان سبڪدوش ٿي ويو ۽ ڊاڪٽر جعفري ٻه سنڌ جو ڊائريڪٽر تعليم ٿيو ۽ پوتار جي حڪومت پوري ٿي ويئي.

باب ڏيڏهون

ڊئريڪٽوريٽ جو دور

چوندا آهن ته تقدير جي محل جو معمار خود بشر آهي. اهو ته بلڪل صحيح آهي مگر قسمت به ڪا طاقت آهي، جا انسان جي ڪمن ۾ پس پرده ڪم ڪندي رهي ٿي ۽ هر انساني عمل تي اثر انداز آهي. ڪنهن شاعر فرمايو آهي ته:

دو پهول شاخ پهولے قسمت جدا جدا هے،
اک رها نوشه کے سر پر اک قبر پر چڑها هے،
پيدا هوئے دو موتي صدف ميں
اک پس رها کهرل ميں اک تاج ميں جڑها هے.

منهنجي قسمت به اهڙي هوندي هئي جو جيڏانهن به مون کي موڪليو ويندو هو اتي جون حالتون بگڙيل هونديون هيون ۽ مون کي پنهنجو هوش گوش لڳائي انهن کي ٺاهڻ لاءِ پنهنجو رت پٽ ڏيڻو پوندو هو. مير پور خاص ۾ مون کي جڏهن گزيٽيڊ پوسٽ ملي ته تقسيم هند جو انقلاب آيو. آفيس جا ڪلارڪ جي هڪ ڪان سواءِ سڀ هندو هوا، سڀ ڇڏي ويا. ٽن مهينن جا پگهار ماسترن کي نه مليا هوا. دل نه هاريم. آفيس جي هڪ روم ۾ ڪلم وڇائي تپيدارن جي جمع بندي وارو نظام قائم ڪيم ۽ گوڏا ڀيڪڙي پراڻا بل ڪڍي انهن کي يڪ نظر ڏسي بل ٺاهڻ لڳس ۽ ماسترن جي مصيبت دور ڪيم. ڪن نئون وارد مهاجرن ڇوڪرن کي ڀرتي ڪرايم. محمد امين صديقي، محمد يامين، غلام حسين ۽ محمد شفيع ٽائيپسٽ مقرر ڪري منظوري ورتم. هو ويچارا مهاجر فارم سڀ سندي، تازو هاءِ اسڪول امتحان پاس ڪيل، ڇا ڇائن ڇا ڪن. ليڪن منجهن فرمانبرداري ۽ ڪم ڪرڻ جو روح ڦوڪيم.

ڪم از ڪم ڪاپي ڪري ڏيندا هوا. ڪين چڱي سکيا ڏنم هو مون تان قربان پيا ويندا هوا. خصوصاً منهنجي همدردي ۽ محبت ڏسي هو مون کي پنهنجو وڏو تصور ڪندا هوا. اڄ انهن مان ٻهريان ٿي سينئر سپرنٽينڊنٽ آهن ۽ چوٿون نوڪري ڇڏي ڪنهن ٻيءَ ملازمت ۾ وڃي مشغول ٿيو. ڏينهن رات مهاجرن جي آبادڪاريءَ جو مسئلو پيش آيو. اسٽيشن ميرپورخاص تي چانورن جون ديڳيون ۽ ڪل نان ڪٽيو ساري رات پليٽ فارم تي پنهنجي رفيقن سان گڏ پيو هوندو هوس. گاڏين جو ٽائم نه هو. اوچتوئي اوچتو ڪنهن وقت ڪا وقت گاڏي ڪوڪرا ڪار ڪان ايندي هئي ۽ دم بخود مهاجر ويچارا اچي سهڙندا هوا، جن کي ماني ٽڪي ڪارائي پوءِ ساهه پٽيندا هواسين. نار نول واري قتل عام واري ٽرين جڏهن ميرپور رات جو ٻي بجي ڌاري آئي تڏهن ڪن جا عضوا پيل هوا. ڪي لاش هوا ۽ ڪي ويچارا اڌ مئا دردناڪ حالت ۾ ڏٺا ويا. نعوذ باالله من شر ذالڪ. اهڙو سمون شل خدا وند ڪريم دشمنن کي به نه ڏيکاري. بهر حال انهن حالات سان چڙهي پار پياسين، ملازمتن لاءِ مهاجر ماستر مون وٽ آيا. خالي ٿيل اسڪول کولي انهن کي ماستري تي مقرر ڪيم، حڪومت جي اهڙي اجازت مليل هئي ته في الحال هنن کي روزگار ڏنو وڃي. سند يا سرٽيفڪيٽ پوءِ ڏٺا ويندا. خير.

ساڳيءَ طرح لاڙڪاڻي ۾ به هڪ هنگامي ڪان پوءِ مونکي موڪليو ويو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. سخت سترائيڪون هيون. استاد سڀ عزت جي خوف ڪان موڪلون وٺي ڀڄي ويا هوا. مگر اتي به الله تبارڪ و تعاليٰ ڪاميابي ڏني.

سڪرنڊ ۾ ٽلهن هٽن تي وڃي ويٺو هوس مگر محنت ۽ جفاڪشيءَ سان ان کي به گلزار بنائي ڇڏيم.

ڊئريڪٽوريٽ ۾ آيس ته هڪ نئون ڊپارٽمينٽ بنائڻو پيو.

ورنيڪولر فائينل امتحان جنهن کي پي - ايس - ايل - سي يعني پرائمري اسڪول ليونگ سرٽيفڪيٽ امتحان چيو ويندو هو، ان کي لاهور وارا بند ڪرڻ تي هوا. هنن کي سڀ اهي ڳالهيون سنڌ جي مٿان مسلط ڪرڻيون هيون، جي لاهور ۾ هيون. اسان وٽ ٤٠٠ درجا پرائمري جا هوا. ست درجا سيڪنڊري جا هوا، اهي سڀ مٿائي پهرئين ڪلاس کان ڏهين ڪلاس تائين نئون دستور آٺون هو. مڊل اسٽنڊرڊ امتحان جو انهن ڪلاس مان رائج ڪرڻ لاءِ نوان قوانين جوڙڻا هوا. لازمي تعليم جا لاهور ۾ نه هئي پر اسان وٽ سنڌ ۾ هئي اها لاهور سان لاڳو ڪرڻ جا منصوبا رٿيا ويا. هنن ڪمن لاءِ مان رجسٽرار جي حيثيت ۾ هر دفعي لاهور ۾ ٽينڊر ميٽنگن ۾ موڪليو ويندو هوس. بسا اوقات آءٌ مسٽر واحد بخش شيخ کي پنهنجي معيت ۾ وٺي وڃڻ لاءِ ڊئريڪٽر کان گهر ڪندو هوس. پوءِ اسان ٻئي ڄڻا ۽ ٽيون شاڪر رضوي گڏجي لاهور جو سفر ڪندا هواسين ۽ ميٽنگن ۾ سنڌ جي چڱي نمائندگي ڪندا هواسين. بهرحال چيو اٿن ته:

جيڪو پنهنجي مدد ڪري تو پاڻ،
تو ڏئي پڻ ڪري مدد ان سان.

الله تبارڪ و تعاليٰ تيستائين ڪنهن جي مدد نه ٿو ڪري جيستائين هو پنهنجي مدد پاڻ نه ٿو ڪري.

خدا نے آج تک اس قوم کی حالت نہیں بدلی،
نہ ہو جن کو خیال آپ اپنی حالت بدلنے کا.

ڊئريڪٽوريٽ ۾ به پراڻو رڪارڊ سال سال جو ۽ امتحان امتحان جو الڳ دستين ۾ ٻڌي باترتيب گهوڙن تي رکيو ويو ۽ برانچ کي رجسٽرار امتحانات جو پورو شان بخشيم ۽ سڀڪو واه واه چوڻ لڳو. حافظ محمد صادق ڊپٽي ڊئريڪٽر هو ۽ هن مون سان پورو تعاون ڪيو ۽ هر ڪا مدد فوري ڏيندو هو. مسٽر غلام مصطفيٰ شاهه ڊئريڪٽر تي تشريف فرما ٿيو. هن صاحب

مون کي ۽ مسٽر حافظ کي پنهنجي اعتماد ۾ ورتو. اسان سندس سروينچ تي خدمتون ڪيون ۽ ڪيس هڪ ڪامياب ۽ ناميارو ڊئريڪٽر بنايو. هو اسان مان خوش هو ۽ اسين هن مان راضي هواسين.

ڪجهه وقت بعد مسٽر بشير شيخ کي جنهن کي عام طرح بي. ڪي. شيخ چوندا هوا ۽ هو هڪ سنڌي ڊوميسائيل پنجابي هو سو ڪوشش ڪري ڊئريڪٽر ٿي آيو. موصوف مون سان سنڌ مدرسه ۾ پاڻ ۽ سندس ڀاءُ شيخ رحمة الله گڏ پڙهيا هوا ۽ سندن مون سان سٺا تعلقات هوا. اميد هئم ته مسٽر شيخ به مون سان چڱو سلوڪ ڪندو. ليڪن منهنجو خيال غلط نڪتو:

ماز ياران چشم داري داشتيم
خود غلط بود آنچه ما پنداشتيم.

مسٽر بي. ڪي شيخ کي ڪا شاهه صاحب سان ازلي عداوت هئي. جڏهن کيس معلوم ٿيو ته اسين يعني مان، مسٽر حافظ ۽ غلام اصغر شاهه صاحب جا معتمد آفيسر هواسين؛ تڏهن هن بنا ڪنهن سوچ ويچار جي اسان سان بدترين دشمني وڌي. ڪجهه وقت سندس ڪڏاين جو چرچو رهيو. اسين سندس ارڏايون صبر سان برداشت ڪندا رهياسين. هڪ دفعي مون کي چيائين ته اوهان آئيڻي چٺا مسٽر غلام اصغر وٽ گڏ ٿي منهنجون گلائون ٿا ڪريو. منهنجي سي. آءِ. ڊي مون کي سڀ خبر پهچائي ٿي. اهڙي پارائي ڳالهه سندس زبان مان ٻڌي مون کلي ڏنو ۽ چيومانس ته اوهان جي سي. آءِ. ڊي ڪا نامراد آهي. گلا ڪرڻ اسان جي ڪتي جو وڙ به نه آهي. اوهان يلي جيئن وڻو تيئن سمجهو. جلد ئي منهنجي ڊئريڪٽوريٽ مان بدلي ڪيائين ۽ مون کي ميرپور بٺوري ٽريننگ اسڪول جي هيڊ ماستريءَ تي مقرر ڪيائين، آرڊر ٽائيپ ٿيا صحيح ڪيائين باقي روانگي نمبر لڳڻو هو، ته کيس ٻڌايو ويو ته منهنجي بدلي

رجسٽراريءَ تي ڊي - پي - آءِ لاهور سڏي ڪئي آهي، انڪري ان جو اپروول وٺڻ يعني اجازت وٺڻ کان سواءِ ڊئريڪٽر منهنجي بدليءَ جو حق نه ٿو رکي، ان ڪري اهو آرڊر ڦاڙيو ويو. مسٽر حافظ تي پنهنجي چاڙتن کان هڪ گمنام درخواست ڪرائي، رمارڪ گهريائين. هن ڪيس اهڙو ته دندان شڪن جواب ڏنو جو ٽپ ڏئي ذري ويس. چوندا آهن ته ”سچ جنين جو سهڻ، تير نه کسي تن جو“ اسان جي صبر هٽي هنڌ ڪيو. اچا چند مهنا گذريا ته مٿس رشوتن، رسائين ۽ بد اخلاقين جي باري ۾ هڪ طوفان ڪوڙو ٿي ويو، انٽي ڪرپشن وٽ پڪارون پهتيون. انڪواري ٿي. جهڙي ڪرڻي تهڙي پرڻي ڪنهن مهاڙوءَ فرمايو آهي ته:

يہ ڪلجگ نهيں ڪرجگ ہے،
اس ہاتھ، دے آس ہاتھ لے

موصوف پنهنجي بچاءَ لاءِ گهڻي ڊوڙ ڊڪ ڪئي مگر سندس بدلي ڪراچيءَ ڪئي ويئي ۽ شاهه صاحب وري موٽي آيو. شيخ صاحب چارج ڇڏي ڊئريڪٽوريٽ جي چور دروازي کان بنا موڪلائي جي اڏين هليو ويو، جو ڪنهن کي خبر ئي نه رهي. ڪراچيءَ ۾ اچا سال ئي مس رهيو ته سائنس شاگردن اهو ڪجهه ڪيو سو دنيا ڏسي رهي ۽ ڪيس رڊائر ڪرڻو پيو. خدا وٽ دير آهي ليڪن انڌير نه آهي. هيءَ سڀ ڪجهه قدرت پاڻهي پئي ڪيو ۽ اسين قدرت جا عجائب ڏسي دنگ رهجي وياسين. ڪنهن کي ته ڊگهو رسو ڏئي ٿو ۽ ڪنهن کي اتي جو اتي پڪڙ ڪري ٿو. هر ڳالهه ۾ سندس حڪمت آهي، جا ٻي خبر انسان کان بالڪل پوشيده رکي ويئي آهي. جو انسان پين لاءِ کڏ کوٽيندو سو ضرور ان کڏ ۾ پاڻ ڪرندو. روميءَ فرمايو آهي ته:

تو مشو مغرور بر حلم، خدا
دير گيرد سخت گيرد مر ترا

منهنجي عمر جا ٥٥ سال ١٩٦٠ع جي سيپٽمبر مهني ۾ پورا ٿيا. مان رٽائر ڪرڻ لاءِ بلڪل تيار هوس. اوچتا آرڊر نڪتا ته رٽائر مينٽ جو عرصو وڌائي سٺ سال ڪيو وڃي ۽ هرهڪ ملازم جنهن ٥٥ ورهيه پورا ڪيا آهن سو ميڊيڪل بورڊ اڳيان پيش ٿئي. مان ۽ مسٽر حافظ ٻئي ميڊيڪل بورڊ اڳيان پيش ٿياسين. ڪرنل نجيب سول سرجن هو. اسان جو طبي معاينه اهڙو ٿيو جو ڏيڍ سؤ رپيه خرچ هجن ها ته به نه ٿي سگهي ها. خدا جو شڪر ڪيوسين جڏهن اسان کي ته بلڪل فٽ قرار ڏنو ويو ۽ اسان کي سٺ سالن تائين هلايو ويو. ١٩٦٣ع کان وٺي ١٩٦٦ع جي ڊسمبر تائين ڊئريڪٽوريٽ ۾ رهيس. شاهه صاحب پويان ٻه سال اسسٽنٽ ڊئريڪٽر اسٽيبلشمينٽ جي چارج ڏياري. سندس ٿيال آءٌ ڪوليندو هوس ۽ روبرو گذارش ڪندو هوس. ڪجهه وقت وچ ۾ مسٽر سي. ايم. صادق ڊئريڪٽر ٿي آيو. مسٽر رحيم بخش ميمڻ جو انسپيڪٽر آف اسڪولس هو سو نيپا ٽريننگ تي ويو. مان سڀني کان سينئر هوس. ان ڪري هن مون کي انسپيڪٽر جي چارج ڏياري. مسٽر رحيم بخش لاهور مان مون کي مبارڪباد جو خط لکيو، جنهن ۾ لکيائين ته آءٌ ڏاڍو خوش ٿيو آهيان جو اوهان کي چارج ملي آهي. خط مون وٽ اڄ به موجود آهي. چوندا آهن ته ”گفتن و کردن فرق دارد“ منهنجي حيرت جي حد نه رهي جو هن مون تي ڪم از ڪم ڊزن درخواستون ڪرايون ته مون تي انڪواري ٿيل آهي. مان خطرناڪ ماڻهو آهيان. منهنجي طبيعت ويرونو آهي. غريبن کي ستائيندس ۽ وڏا نقصان ڪندس. خود مسٽر چوڌري محمد صادق کي گمنام عريضون ڪرايون ويٺون ته هن مون کان ٥٠٠٠ هزار رپيه وٺي مون کي چارج ڏياري آهي.

صادق صاحب مون کي گهرايو ۽ سارو احوال ٻڌايائين. مون کيس عرض ڪيو ته مون کي ڊبل چارج آهي ۽ ڊئريڪٽوريٽ ۾ به ڪم ڪريان ٿو ۽ انسپيڪٽر جي آفيس ۾ به ڪهندو رهان ٿو،

اوهان صاحب پلي ڪنهن ٻئي کي چارج ڏياريو، ته اوهان جهڙن شريف آفيسرن تان ذهني بوجو لهي پوي. مسٽر غلام اصغر مون کان پوءِ سينئر آهي، ان کي ئي پنهنجي عهدي سان گڏ اها چارج به سپرد ڪريو. ٻن مهنن جو عرصو گذري چڪو آهي، باقي مهني کن بعد درخواستون ڪرائيندڙ اچي ويندو ۽ سارو طوفان بدتميزي ختم ٿي ويندو، موصوف مشورو قبول ڪيو ۽ آرڊر ٿيا. صادق صاحب حيدرآباد ۾ خوش نه هو ڪوشش ڪري لاهور ويو ۽ شاهه صاحب آيو. صادق صاحب شيخ بشير جي وڃڻ بعد ٿوري عرصي لاءِ اچي خال پريو جيستائين شاهه صاحب دوباره تشريف فرما ٿيو. مسٽر رحيم بخش ميمڻ صاحب جي به پڇاڙي سٺي نه ٿي ۽ هن اوچ تي پهچي يعني ڊائريڪٽر ٿي اهڙو ته ڌڪو کاڌو جو ڪيس زندگي پر نه وسرندو. ڪيس اسڪريننگ ۾ رشوت خوريءَ جي الزام ۾ زوري رٽائر ڪرايو ويو. سندس اهو ماڻهو بهرحال منهنجي رٽائر ڪرڻ کان پوءِ ٿيو. الله جي ذات غيور آهي. ڪنهن غريب جي ناحق دل آزاري ڪرڻ هرگز چڱي ڳالهه نه آهي. انسان پٺ ورائي ڪانه ڏٺي آهي ته آخر منهنجو حشر ڇا ٿيڻو آهي.

مسٽر نور احمد ميمڻ ڪجهه وقت ڊائريڪٽر رهيو. مسٽر نظاماڻي ڪافي وقت اها ڪرسي ماڻي. شيخ بشير به ائين ٿي سمجهيو ته اها ڪرسي ڪيس هميشه لاءِ نصيب هوندي. ويا ته ڪنهن چانهه ڪوپ جي آڇ ڪانه ڪئي. هن فقير پر تقصير جڏهن اسسٽنٽ ڊائريڪٽر جي عهدي تان ١٩٦٦ع ۾ رٽاير ڪيو. تڏهن ٻڌو ته ڇا ٿيو: مٺيان صاحب ته سڀ ڊائريڪٽر هوا. مان ته فقط ڪلاس ٽو ۾ هڪ اسسٽنٽ هوس. شاهه صاحب منهنجي فيئر ويل پارٽي يعني موڪلاڻيءَ جي دعوت جو وڏو اهتمام ڪيو. راز هوٽل حيدرآباد ۾ تعليم کاتي جا سڀ گزيٽيڊ آفيسر ۽ آفيس سپرنٽينڊنٽ گڏ ٿيا. پرتڪلف دعوت منعقد ٿي.

تقريرون ٿيون منهنجي نهايت عزت افزائي ٿي. مون کي خوشيءَ
کان اکين ۾ پاڻي تري آيو. شڪرادائيءَ ۾ مختصر جوابي تقرير
ڪيم ۽ اجازت ورتم ته شاهه صاحب جي دوباره اچڻ تي مون
چند نظم تيار ڪيا هوا، جن جي پڙهڻ جو مون کي ڪو به
موقعو نصيب نه ٿيو جيڪڏهن اجازت ملي ته اج هن مبارڪ
مجلس ۾ پڙهي ٻڌايان. مسز شيخ، مسز شمس عباسي، ڊاڪٽر
رضوي جي منهنجي پرسان ويٺل هوا، تن ۽ ٻين به آواز بلند
چيو ته ”ضرور ضرور“ مون اهي نظم پڙهيا. هڪ اردو شعر
لکيو هوم ۽ هڪ سنڌيءَ ۾. ڇاڪاڻ ته اردو دان آفيسر به
ڪافي تعداد ۾ آيا هوا.

عزت ۽ ذلت الله تبارڪ و تعاليٰ جي دست قدرت ۾
آهي جنهن کي چاهي عزت بخشي جنهن کي گهري ذليل ڪري.
قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته وتعز من تشاء وتذل من تشاء بيدڪ الخير.
انڪ عليٰ کل شيء قدير. خداء لايزال جي اپار احسانن تان
وار وار صدقي ٿيان، هن پنهنجي حقير ٻانهي کي جا عزت بخشيائين
ان جو هن کان اڳ تعليم کاتي ۾ مثال ئي ڪونه ٿو ملي.
بهرحال خير و خوبيءَ سان ملازمت جو ڪٺن سفر پورو ڪري
سوين مشڪلاتن مان پار پئجي کاتي کان موڪلايم. شڪراني
جا ٻه نفل پڙهيم. نوڪريءَ جي ايڪٽيهه سال زندگيءَ جو
اجهاڳ سمنڊ جهاڳي پار پيس. نهايت عزت آبروءَ سان اج
بفضل خدا استادن جي حلقن ۾ جتي به منهنجو نالو ايندو اتي
عزت ۽ محبت سان ياد ڪيو ويندو آهيان. هن کان وڏيڪ
قدرت جي طرفان مون تي ٻيو ڪهڙو انعام ٿيندو. تعليم ۽
نوڪريءَ جو مختصر ذڪر ڪري اچي پار پيو آهيان. جنهن جي
پڪ نه هيم جو سخت عليل گذاريان ٿو ۽ نظر بلڪل ڪانه
اٿم. سيڪجهه پنهنجي حافظي مان اٿين ئي لکندو رهان ٿو مگر
پڙهي نه ٿو سگهان. جو هنن چند سٽن کي سنواري يا سڌاري
سگهان. بهرحال منهنجا مهربان منهنجون تحريري غلطيون منهنجو

حال ڏسي مون کي اميد ته معاف ڪري ڇڏيندا.

مان اڳي جيترو ئي سخت جان هوس ۽ منهنجي پهلو همت سان ڀرپور هئي ۽ صدمن جي سهڻ جي ڪافي قوت هيم سو هائي خصوصاً منهنجي اهليه جي آخري موت خدا چائي مون تي چو اهڙو گهرو اثر ڪيو جو اڳ جيترو قوي هوس اوترو بلڪ ان ڪان به وڌيڪ ضعيف ٿي ويو آهيان. مون کي ڪي پراڻا آشنا اج ڏمن ٿا ته سڃاڻي به نه ٿا سگهن ته مان ڪو اهو عرسائي محمد اسماعيل آهيان جنهن کي اڳي ڏٺو هئائون. ١٩٦٦ع ۾ رٽاير ڪيم ته ٿوري وقت بعد سيد غلام مصطفيٰ شاه سان ملاقات ٿي ۽ مون کي ڏسي چيائين ته عرسائي تو ۾ ته رٽاير ڪرڻ بعد تازو خون اچي ويو آهي توکي ٿو ڏسان ته مان پانيان ته آءٌ به ڪٿي رٽاير ڪريان. انهيءَ ريمارڪ تي سندس شڪريه بجا آندم. پر تقدير ۾ ته ڪي ٻيا مشورا ٿي رهيا آهن.

باب چوٽيهون

جامعه عربيه حيدرآباد

١٩٦٥ع ۾ مون وٽ جامعه عربيه هاء اسڪول حيدرآباد جو سيڪريٽري ۽ مئنيجنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر آيا ۽ مون کي چيائون ته اسان جو هاء اسڪول پنهنجي سڀ ناموس ٻوڙي چڪو آهي. ڪوبه انتظام ڪونه رهيو آهي. شاگرد گهٽيا

تا وڃن. اسان جي نظر انتخاب اوهان تي پيئي آهي. مهرباني ڪري اسڪول جي هيڊ ماستري قبول ڪريو. اسڪول جي باري ۾ سڀ اختيارات اوهان جي هٿن ۾ ڏنا ويندا. اسان ڪي اسڪول کي سڌاري ڏيو وغيره وغيره. مون ڪانئن تي ڏينهن مهلت ورتي ته مان بلڪل ٿڪل آهيان. پنهنجي فرزندن سان مشورو ڪريان ان بعد جواب ڏيئي سگهندس. هنن وري به چيو ته اوهان پڙهائي به نه ڪجو فقط اسڪول جي نگراني ۽ اوهان ۾ جيڪي انتظامي اهليتون آهن اهي بروئي ڪار آئي هيءَ قومي ادارو ڪنهن چڱي منزل تي آڻي ڏيو. مون پنهنجي پٽن سان صلاح ڪئي. هنن مون کي ادب سان چيو ته بابا، هاڻي آرام ڪريو ۽ وڌيڪ تڪليف نه وٺو. اوهان ڪڏهن به ماٺ ڪري نه ويهندا ۽ نه ڪي ڪم ڪرڻ ڇڏيندا. سخت ڪم ڪرڻ اوهان جي عادت آهي. خداوند ڪريم جو فضل آهي، هن معمولي پگهار جي ضرورت ڪانهي. گهر ۾ رهو ۽ دوستن احبابن سان ڪچهري ڪريو ۽ نوڪريءَ جو خواب و خيال به نه ڪريو، مون فيصلو ڪيو ته اهوئي جواب جامعه جي اصحاب کي ڏيندس. جڏهن ٽن ڏينهن بعد هو وري مون وٽ ايندا.

ٽن ڏينهن بعد وري مون وٽ آيا. ملازمت جو آرڊر ٽائيپ ڪري ان ۾ پنج سؤ پگهار لکي آيا. مون کين اهوئي جواب ڏنو، جيڪو مون کي مشورو مليو هو. ليڪن هنن مون کي نهايت مجبور ڪيو. آءٌ حيا جو صاحب هوس. هنن دوستن يعني نواب حاجي محمد علي، علي مير شاهه ۽ امان الله قريشيءَ کي رکو جواب ڏيئي نه سگهيس. هنن چيو ته فقط ۾ سال رهو پوءِ جيئن اوهان جي مرضي هوندي ائين ڪندا سين. مون کي کين ناراض ڪرڻ پسند ڪونه آيو نه ڪا مون درخواست ڏني هئي نه مون کان طلب ڪئي ويئي. ۱۹۷۰ع جي اپريل ۾ وڃي انتظام سنڀاليم. حالات ڏسي حيران ٿي ويس. ماسترن کي ٽن مهنن کان پگهار نه مليو هو. شاگردن تي فين جون بقايائون

ڇهن پنجن مهينن کان رهيل هيون. اسڪول کان رجسٽريشن ڪسڻ جا ڪاٽي جي سربراهن وٽ مشورا ٿي رهيا هوا. علي اڪبر شاه ۽ موجوده انتظاميه جا ڪورٽن ۾ ڪيس هوا. اتي وچ ڪانپوءِ جي ناگفته به حالات مون کي ڏمڻ ۾ آيون تن مون کي ملازمت ڇڏڻ تي مجبور ڪيو، ۽ منهنجي نيت ۾ ڦيرو آيو. حقيقت اها هئي ته سيد غلام مصطفيٰ شاه ڊائريڪٽر هن اسڪول ۽ سائنس متصل انٽرميڊيئيٽ ڪاليج جنهن جو وجود فقط ڪوڙن ڪاغذن تي هو، تن جون ساليانون گرانٽون روڪي ڇڏيون هيون ۽ جامعه جي انتظاميه مون کي فقط انهيءَ نيت سان آندو هو ته منهنجا شاه صاحب سان چڱا تعلقات آهن، ان ڪري اداره کي روڪيل گرانٽون پنهنجو اثر رسوخ هلائي وٺي ڏيندس. مون کي مجبوراً شاه صاحب جي خدمت ۾ وڃڻو پيو. منت معذرت ڪئي مانس جواب ۾ ڪلي چيائين ته ڇا محمد علي سمجهي ٿو ته عرسائيءَ کي نوڪريءَ ۾ رکي مون کي رشوت ڏني اٿس، مان هرگز گرانٽون رليز نه ڪندس، سٽائڻ تي گرانٽون رليز ٿيون ۽ پئسا سيڪريٽري صاحب کڻي ويو. رفتي رفتي ڏٺم ته هو گرانٽن جا پئسا ته بجاءِ خود پر ڪلاس جي فين جا پئسا به علي احمد ڪلارڪ کان وٺي ويندو هو ته في الحال جمع ٿيل پئسا ڏي هفتي کن ۾ ڪمند جا پئسا ملندم ۽ موٽائي ڏيندس. هو هڪ وڏو زميندار آهي. موٽائي ڏيڻ جو ته وٽس ڪوبه سوال نه ٿي اٿيو پئسا ويا سي ويا. آخر مون فيون ڪلارڪ کان ڇڏائي پنهنجي قبضي ۾ ڪيون. روزانه جيڪا وصولي ٿيندي هئي، سا هڪ ٻن ماسترن کي پگهار ۾ ڏيئي ڇڏيندو هوس. ۽ ڪلارڪ وٽ جمع ٿيڻ نه ڏيندو هوس. ڪجهه سامان علي اڪبر شاه جي ڏينهن جو بورڊنگ لاءِ ورتل يعني ٿانوَ ٿپا ۽ ديگڙيون هيون، جي آهستي آهستي چوري ٿيندي ٿي رهيون سي وڪڻي ۽ ٻيو ڪجهه فالتو سامان نيلام ڪري ماسترن جون بقاياٿون ادا ڪيم. هو ويچارا مون کي

دعائون ڪندا رهيا. سعدي سڳوري فرمايو آهي ته:

زر بده مرد، سپاهي را تا سر بدهد،
گر زر نه دهي سر بدهد در عالم.

زير دستن جو اعتماد بحال ٿيو ۽ مون ۾ پورو ڀروسو رکيائون منهنجي اچڻ کي مشتهر ڪيائون. الله جي فضل و ڪرم سان منهنجو نالو چڱن ڪم ڪندڙن جي لسٽ ۾ نمايان هو شاگردن جو تعداد وڌڻ لڳو. شاگرد نالو ڏيڻ داخلا لاءِ اچڻ لڳا. پنجن ڇهن مهينن اندر اسڪول جي نوعيت بدلجي ويئي. الله جو شڪر ڪيم سيڪريٽري جنهن کي ڊيولپمينٽ گرانٽ تقريباً هڪ لک رپيه مليل هئي، جا رکيو ويٺو هو ان سلسلي ۾ عرض ڪيو مانس ته ڪجهه پئسا ڏيو ته اسڪول جي مرمت ڪرائي وڃي ۽ ڪمپائونڊ وال جا زمين دوز ٿي چڪي آهي ان کي ٺهرائجي ۽ ٻه ٽي ڪلاس به تعمير ڪرائجن جو طلباءَ جو تعداد روز بروز وڌندو ٿو وڃي. مئٽرڪ ڪلاس ۾ فقط ٧-٨ شاگرد هوا. مسٽر غلام حسين بالادي هيڊ ماسٽر نور محمد هاءِ اسڪول ۽ مسٽر علي اڪبر ٽنيو هيڊ ماسٽر ڪنٽومينٽ هاءِ اسڪول وٽ ويس هنن صاحبن کي عرض ڪيم ته ڪجهه شاگرد مون ڏي موڪليو جو اوهان وٽ گهرج کان وڌيڪ شاگرد اچن ٿا ۽ انهن کي داخلا کان انڪار ڪيو وڃي ٿو. چوندا آهن ته "ڪٿي ڍور سڃا ڪٿي چور سڃا" اوهان وٽ جاءِ جي قلت، مون وٽ طلبا جي قلت، منهنجي مدد ڪريو ته هن قومي اسڪول کي ڪا شڪل بخشيون: هنن منهنجي شخصي استدعا تي مدد ڪئي. ٢٥-٢٦ شاگرد مئٽرڪ ڪلاس ۾ اچي گڏ ٿيا. اسڪول جي وڌڻ جي مشهوري ٿي جنهنڪري هيٺين ڪلاسن ۾ به خوب شاگرد اچڻ لڳا. پرائمري گرلس سيڪشن ۾ ته ڇوڪرين جي وهڻ لاءِ جاءِ نه بچي. ٽي ماستريائيون پرائمري اسڪول ۾ ۽ ٽي ماستريائيون هاءِ اسڪول ۾ مقرر ڪرايم، فين مان پوري ڪندو هوس. باقي گرانٽ جا

ملندي هئي سو بل سيڪريٽريءَ جي نالي هوندو هو، تنهنڪري اها هن جي خانگي ملڪيت هئي. مون ڊ سيڪريٽريءَ کي ڊيولپمينٽ گرانٽ خرچ ڪرڻ لاءِ مشورا ڏنا ۽ فيون پنهنجي حوالي ڪيم، اها ڳالهه موصوف کي نه آئڙي ۽ مون کي چپاڙين نه مالي ڪمن ۾ اوهان دخل نه ڏيو. مون چيومانس ته پڪهارون اوهان وقت تي پهچايو نه، فيون به ڪٺي وڃو، مگر غريب ماسترن کي پگهار وقت تي نه ڏيڻ ظلم آهي. جيڪڏهن ائين ٿيو ته منهنجو خدا حافظ آهي. هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مون جامعه عربيه کان هڪ سال پوري ٿيڻ بعد موڪلايو. استادن ۽ استاديائين جي مون کي پنهنجي پيءُ وانگر سمجهنديون هيون، تن کي ڏاڍو ڏک ٿيو. مون کي پارٽيون ڏنيون ويئون ۽ هاءِ اسڪول جي عملي هڪ گروپ فوٽو يادگيريءَ لاءِ ڪڍايو. هن هاءِ اسڪول ۾ انتظاميه جون جيڪي زيادتيون هيون، انهن جو بيان نهايت طويل ۽ دردناڪ آهي. سيڪريٽريءَ جو پٽ هاءِ اسڪول ۾ آفيس ڪري ويٺو ۽ انتظام ۾ دخل ڏيڻ لڳو. اليڪٽرڪ بل سوَن ۾ ٿي ويو، جا ڪٽي ويئي. فون کي به غلط استعمال ڪندو هو، جنهنڪري اها به بلن جي ادائگي نه ڪرڻ سبب بند ٿي چڪي هئي، بهرحال:

جهڙا گڏهه ڳاڏي تهڙا لڏيندڙ لڏ،
هنن به پڇيو هُن کان ڪٿي لاهيون لڏ،
انڌا گڏيا انڌن کي پٺي پريندا کڏ.

مون اجازت ورتي ۽ اسڪول کي موچاري حالت ۾ ڇڏي حافظ خدا چيم.

باب پنجٽيهون

مٺي بيماريءَ جو حملو

عزيزن جي پٺي در پٺي اموات منهنجي جسماني جوڙجڪ تي اهڙو ته اثر ڪيو جو منهنجا اعصاب رفتي رفتي ڪمزور ٿيندا ويا. منهنجا هٿ ڏڪڻ لڳا. دماغ ڪمزور ٿي ويو، هونءَ جو ١٠-١٢ ڪلاڪ ڪم ڪرڻ سان به ٿڪاوٽ محسوس نه ڪندو هوس، سا ٻن ڪلاڪن جي لکڻ پڙهڻ سان محسوس ڪرڻ لڳس. مطلب ته سڀ جسماني قوتون نهايت تيزيءَ سان جواب ڏينديون ويون. اعصابي قوت، قوت حافظہ، قوت بصارت، قوت سماعت گهٽبيون ويون. چونڊا آهن ته شال خدا طبيبن تات نہ وڃي. سو معالجن جي هٿ وس اچي ويس. ڪيتريون دوائون ڪرڻيون پيئون. مگر "مرض بڑھتا گيا جوں جوں دوا کی" آخر معالج به ڪڪ ٿي پيا ۽ مٺائي مٺائي دوائون ڏيڻ لڳا. ڪن دوستن ۽ خود ڪن معالجن، ڪن بزرگن وٽ دعائن لاءِ وڃڻ جون صلاحون ڏنيون ۽ دل ۾ چيم ته:

کس نے میری دوا نہ کی مشورۂ دعا دیا،
چارہ گروں نے اور بھی دل کا درد بڑھا دیا۔

انسان ويچارو اميدن تي ٽڪيل آهي. دوائون کائيندو رهيس ۽ اڄ سوڌو استعمال ڪندو رهان ٿو. سال ١٩٦٧ع جي پڇاڙي هئي. بيماري منهن ڪڍيو هو منهنجي چڱي يا خراب عادت هئي ته رات جو سمهڻ کان اڳ بستري تي ليٽي ڪجهه نه ڪجهه پڙهندو هوس، ان لاءِ ته اکين ۾ ٿڪ اچي ۽ ننڊ اچي. جڏهن اوباسيون اچڻ لڳنديون هيون. ننڊ ۽ غنودگي پيدا ٿيندي هئي ته پنهنجي محترمہ اهليہ کي چوندو هوس ته هاڻي ڪير ڏي ته سمهي پوان. حسب عادت هڪ رات ائين ڪيم. آئي بستري تي پلٿي ماري ويٺس. ڪير پيتم ۽ ٽنگون ڊگهيون ڪيم ته

منهنجي ساڄي پاسي ڪان سر ڪان وٺي پيرن تائين هڪ اهڙي ڪيفيت محسوس ڪيم جو سمجهيم ته مون تي اڌ رنگ جو حملو ٿي ويو. ساري پاسي مان گويا بجليءَ جو ڪرنٽ گهمي ويو ۽ پاسو ڳورو ٿي ويو. گهرواريءَ کي چيم ته منهنجي پٽڙن کي آڻ. هوءَ ڏڪي ويئي، پڇيائين ته خير ته آهي. مون چيو ته سڀ خير آهي تون خالد کي آڻ اچ. هن جي اچڻ تائين مون پنهنجي پاسي کي يعني ٻانهن ۽ ٽنگن کي چهنڊڙيون هڻي ڏٺيون. هٿ ۾ طاقت گهٽ معلوم ڪيم، مگر ڏنم ته اڃا حس باقي آهي. خوف دامن گير ٿيو ته شايد ٿوري وقت ۾ سڄو پاسو مرده ٿي وڃي. ١١ بجه رات جو وقت هو. پٽڙا ڊاڪٽرن ڏي ڀڳا. ڪو ڪنهن ڏي ڪو ڪنهن ڏي ان لاءِ ته هڪ هٿ نه اچي ته ٻيو. ٻيو هٿ نه اچي ته ٽيون. بهرحال ڪونه ڪو وٺي اچي، الله جو فضل ٿيو، ٿي ڊاڪٽر صاحب اچي ويا. هنن مون کي غور سان ڏٺو، ڪلاڪ کن ويٺا، آثاري بيهاريائون. بيهي سگهيس سڄو پاڻو پاڻ لاءِ چيائون. ساڄي پير ۾ طاقت گهٽ هئي ان ڪري سڄو پير جي گرفت (گرپ) ۾ نه پئي آيو، سيون لڳيون. ڪئپسول گهرايا ويا ۽ ٻيون چند دوائون ڏنيون ويئون. سڀني جي راءِ ٿي ته مڪمل اڌ رنگ ٿئي ها ته فوراً ٿي وڃي ها. هينئر ڪي نشو مرده ٿيا آهن، اڃا ڪي باقي آهن. علاج ڪبو انشاءالله تعاليٰ مڪمل فائدو ٿي ويندو. پريشان ٿيڻ جو ضرور ڪونهي. پڇاڙيءَ ۾ ڪا ننڊ جي دوا ڏنائون ۽ هليا ويا. مون کي گهري ننڊ اچي ويئي. فجر جو نماز تي سوير اٿڻ جي عادت هئي. جاڳيس ۽ وري پاڻ کي چهنڊڙي پاتي ڏنم ۽ اٿي بيهڻ جي ڪوشش ڪيم. حالت اهائي هئي جا شروع ۾ ظاهر ٿي هئي. وڌيڪ نقصان محسوس نه ڪيم. خداوند تعاليٰ جا شڪرانا بجا آندم ۽ اڳتي سندس رحم و ڪرم جو اميدار هوس. ڊپ هوم ته متان پاسي جي ڪمزوريءَ سبب لنگ ٿي پوي ۽ عيبدار

تي پوان. مگر هڪ هفتي ۾ مڪمل ٺيڪ ٿي ويس ۽ هلڻ چلڻ ۾ ڪابہ لڪا ڪانہ ٿي پيئي. فقط ٽنگ ۾ ڪورائي رهي، جا اڃا تائين هلندي اچي.

اڃا هن سانحہ کي مهنو کن مس گذريو هو تہ اوچتو نظر تي شديد حملو ٿيو. ڪابہ شئي مثلاً ٽنپ، راڊ، دروازو مطلب تہ هر چيز (زگ زنگ) انگڙ ونگڙ ڏسڻ ۾ اچي. هلندڙ ماڻهو بہ ائين پئي ڀانيم تہ سروقد نہ بلڪ ڪمان وانگر وريل هلندو ٿو رهي. جهڙيءَ طرح سرڪس ۾ آرسين يا آئينن جو کيل ڏيکاريندا آهن. جنهن ۾ ڪي آرسيون ڪانر ڪيون، ۽ ڪي ڪان ويڪس هونديون آهن ۽ انهن ۾ ماڻهو پنهنجي شڪل عجيب و غريب نموني ڏسندو آهي. ڪنهن ۾ منهن ڊگهو، ڪنهن ۾ ويڪرو، ڪنهن ۾ ٻاهر نڪتل، ڪنهن ۾ اندر پيٺل وغيره وغيره هوبهو ان طرح مون کي گهر جي ڀاتين جون شڪليون نظر اچڻ لڳيون. ننڍڙن ٻچڙن کي ڏسان تہ ڪوبہ چهرو سندن فطري شباهت ۾ نظر نہ اچي. اکين ۾ آنسو ڀرجي آيم ۽ چيم تہ يا الله هيءَ ڇا ٿي ويو.

منهنجي عزيزن مون کي غلام شاهہ ڪلهوڙي وٽ اکين جي اسپتال ۾ داخل ڪرايو، جتي ١٣ ڏينهن بستره علالت تي رهيس. اکين ۾ "ڪاءِ مار" جون انجيڪشنون لڳيون ۽ ٻيون دوائون ڪارائيون ويئون. ڪاڌي ۾ لوڻ مطلق بند ڪرايو ويو. اسپتال ۾ اهو عرصو سخت ڪٺن گذريو مگر الحمد لله ان جو نتيجو چڱو نڪتو. شڪليون جي انگڙ ونگڙ ۽ خراب ڏسندو هوس تن ۾ افاقہ ٿيو ۽ رفتي رفتي انهيءَ عيب ڪان الله تبارڪ و تعاليٰ نجات ڏني ۽ باقي نظر جي ڪمزوري رهي. شروعات ۾ صبح جي تڏي روشنائيءَ ۾ ڪجهہ پڙهي سگهندو هوس ۽ اهڙيءَ طرح شام جو بہ. تيز روشني هوندي هئي تہ پڙهڻ عبث هو، مزيد علاج ڪيم اکين جي امراض جو هڪ بہ ماهر نہ ڇڏيم. ڊاڪٽر عقيل صاحب جو نهايت ممنون آهيان. هن صاحب

نهايت دل و جان سان منهنجا علاج ڪيا ۽ ڪابه في وغيره مون کان قبول نہ ڪئي. آخر ڇپائين تہ اوهان کي اکين جي هاڻي ڪابہ بيماري ڪانہ آهي. فقط ضعف آهي، جنهن جو اسان وٽ علاج ڪونهي. بهرحال وٽامن سي کائيندا رهو. انسان پنهنجي صحت لاءِ ڇا نہ ٿو ڪري. ڪراچيءَ ڏانئين ڊوڙيس. اسپينسرس آءِ هاسپيٽل جي ماهر ڊاڪٽر رضويءَ وٽ ويس هن صاحب ٽي مهينا رڊاڪسن ٽڪين کائڻ جو مشورو ڏنو. ان بعد وري ٽپاس ڪيائين ۽ اهوئي جواب ملبو جو ڊاڪٽر عقيل صاحب ڏنو هو. چئن پنن ڊاڪٽرن بہ معاينہ ڪيو ۽ جواب ساڳيو. حڪيمن جا سرما وغيره بہ استعمال ڪيم مگر ڪوبہ فرق نہ آيو. رفتي رفتي نظر گهٽبي رهي. صبح يا شام جي پيني روشنيءَ ۾ جو ڪجهہ پڙهي سگهندو هوس، سو بہ ختم ٿي ويو.

مون کي ٢، ڪلاڪ ماني نہ ملي تہ پرواهہ نہ هوندي هيم، ليڪن لڪڻ پڙهڻ جا منهنجي خوراڪ هوندي هئي ۽ سندم مکيہ غذا ۽ قوت هو، سو مون کان کسجي ويو. ان ڳالهہ مون کي گهڻو غمگين ڪيو. مان دل ۾ اهي ارادا سانديندو ٿي آيس تہ رٽاير ڪرڻ بعد ادبي ڪم ڪندس. سو شايد قدرت کي منظور نہ هو. ان هوندي بہ رهان نہ ٿو، پٽ منع ڪن ٿا تہ اوهان قلم فرسائي نہ ڪيو. مگر منهنجا ”اهي لاٿون آهي چڳهہ“ ڪجهہ نہ ڪجهہ ادبي اشتها جو ازالو ڪندو رهيس. ۽ مضمون لکندو رهندو هوس. اکئين لکڻ ۽ هن وقت جي لکڻ ۾ تفاوت هيءَ هو جو اڳي ڪجهہ لکندو هوس، ان کي وري پڙهندو هوس. ڪي ترميمون، ترديدون وغيره ڪرڻ بعد ان کي فيئر ڪندو هوس، هينئر بس قلم ڪڻان ۽ لکندو وڃان ٿو. ڪٿي ڪٿي قلم روڪجي وڃي ٿو نقطا ۽ بيهڪ جون نشانيون رهجي وڃن ٿيون ۽ ڀي ڪا غلطي ٿي وڃي ٿي تہ پتو نہ ٿو پوي. جيڪڏهن وچ ۾ لکندي لکندي ڪنهن ڪم لاءِ

اٿو پوي ٿو ته وري ڪنهن پنهنجي يار ڪان آخري چند سٿون پڙهائيمون پون ٿيون ته سلسلو ڪٽي ڇڏيو اٿم. ان بعد اڳتي هلان ٿو. اهڙي تڪليف هوندي به پنهنجي ادبي بڪ جو تدارڪ ڪندو رهان ٿو.

١٩٦٧ع کان وٺي هن وقت تائين يعني ١٩٧٥ع تائين ڪل ٩ سال ٿي چڪا آهن جو گهربل نظر ڪان محروم آهيان. تاهم محترم علي نواز وفائيءَ جي حڪم تي مولانا وفائي مرحوم تي هڪ مضمون لکيم جو يادگار وفائيءَ ۾ ڇپيو. پنهنجي محترم دوست شيخ عبدالله عبد جي فيض نامرضيه تي هڪ مضمون لکيم جو سندس فرزند شيخ عبدالحليم جوش "مٽيءَ لڌو مان" ۾ ڇپايو. منهجي دوست سردارعلي شاه جي جيل ۾ وڃڻ تي سندس احبابن هڪ ڪتاب ڇپايو، جنهن ۾ مون ڪي به مضمون لکئو پيو. پنهنجي ادبي بڪ کي سير ڪرڻ لاءِ سه ماهي مهراڻ رسالي ۾ تترن جي شڪار، هرڻن جي شڪار، ۽ پلن جي شڪار تي، شڪار جي شوقين حضرات لاءِ محترم رباني‌ءَ جي حڪم تي لکي پيش ڪيم. مولانا مولوي مخدوم غلام حيدر ۽ مولانا مولوي علي محمد مهيري تي مضمون لکي رسالي "الرحيم" ۾ ڏنم، ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي حڪم جي تعميل ڪيم. اهڙيءَ طرح پيا به چند مضامين لکي پنهنجي دل کي خوش ڪيم ۽ ڪندو رهان ٿو. مولانا قاسمي صاحب سان دل جو راز اوريم ته پنهنجي سوانح حيات لکڻ جو خيال اٿم. هن صاحب منهنجي خيال کي پختو ڪيو ۽ فرمايائين ته "لکو ته قسط وار الرحيم ۾ شايع ڪريان" سندن هن طرح جي همت افزائيءَ تي قلم هٿ ۾ کنيم. الرحيم ۾ اشاعت جو سلسلو ماه جولاءِ ١٩٧١ع کان شروع ٿيو ۽ اٽڪل ڏهه قسطون ڇپيون. ڏنم ته هن طرح خدا چاڻي ته ڪيترو وقت لڳي، ان ڪري اهو سلسلو منقطع ڪري اشاعت جو خيال ترڪ ڪري لکندو رهيس. دل ۾ چيم ته زندگي الاجي ڪيترو

وقت وفا ڪري. ڪم هٿ ۾ ڪنيو اٿم ته پورو ڪريان. نظر ۽ صحت جي دشوارين جي باوجود "خود نوشته سوانح" لکي ورتم.

هتي ۾ لفظ پنهنجي مهربان دوست مولانا قاسميءَ بابت لکندس موصوف سان منهنجي پهرين ملاقات سال ١٩٦١ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿي هئي. محترم اياز قادريءَ مون کي، مولانا صاحب کي ۽ محترم شيخ عبدالله کي هڪ ويلو دعوت ڏيئي، پنهنجي دولت خانه تي گهرايو هو. هن پهرينءَ ئي ملاقات ۾ مولانا صاحب منهنجي دل وٺي پاڻ وٽ قابو ڪري ڇڏي. ظاهر آهي ته هن عمر ۾ منهنجي ڪا نوجوانن سان ته سنگت ٿي نه ٿي سگهي، اهڙن ئي بزرگوار هستين جي صحبت جي بک هوندي هيم. خدا وند عالم مون کي هيءَ دربي بها مثل دوست ڏياريو. دوستيءَ جو دم ڇا هڻان. مون کي گويا هڪ رهبر ملي ويو. جڏهن پاڻ حيدرآباد ۾ "شاه ولي الله اڪيڊمي" جو ڊائريڪٽر ٿي آيو ۽ اچي جامع مسجد صدر ۾ دفتر قائم ڪيائون، تڏهن مان اڪثر سندس خدمت ۾ ويندو هوس ۽ ڳالهين ڳالهين ۾ مون سندس علمي تبحر مان ڪافي ڪجهه پرايو. هڪ دفعي منهنجي دل و دماغ ۽ ذهن مون کي مجبور ڪيو ته مان سندن تعريف ۾ هڪ شعر لکان. اهو لکيم ۽ ڊڄندو ڊڄندو سندن خدمت ۾ لفافه ۾ بند ڪري ڪٽي ويس. سندس هٿن مبارڪن ۾ ڏنم. پاڻ سمجهيائون ته، شايد ڪو مضمون آهي. کولي پڙهيائون ۽ مون کي هي الفاظ چيائون ته "اوهان ڏاڍي زور آوري ڪئي آهي جو مون کي "شاهه وليالله ثاني" سڏيو اٿو "چه نسبت خاڪ را بعالم پاڪ" مون عرض ڪيو ته: "سائين هي سڀ ڪجهه منهنجي دل جا جذبا آهن، جن جي لکڻ تي مان مجبور ٿي ويس" هونءَ به چوندا آهن ته شاعري بلاغت جو نالو آهي. شعر رونق ئي مبالغ ۽ مغالطه سان وٺندو آهي. جا ڳالهه اوهان کي نه ٿي وڻي سا مون کي وڻي آهي،

هيءَ ناچيز تحفو قبول فرمايو ته زهي عزت. پاڻ ڪلي اهو تحفو وٺي رکيائون ۽ مان خوش ٿيس.

منهنجي بيماريءَ مون کي دائم المريض بنائي ڇڏيو. دوستن احبابن وٽ جو صحبت جو ساهه وٺڻ لاءِ ويندو هوس، ان کان عاجز ٿي پيس. ڪي دوست منهنجي مجبوري ڏسي مون وٽ شروعات ۾ ڪڏهن ڪڏهن پڇڻ لاءِ اچڻ جي مهرباني ڪندا هوا. مان سندن وڏو احسان سمجهندو هوس. آهستي آهستي انهن به اچڻ ترڪ ڪري ڇڏيو. مان ڪنهن کي به ان لاءِ ڏوهي نه ٿو سمجهان. زمانو مصروفيت جو آهي. هرڪو پنهنجي مشغولين کان مجبور آهي. البت مون کي سو انهن پريت دانن جي پياس رهندي آهي. انسان کي ڪيتريون ئي مجبوريون هجن مگر ارادو پختو آهي ته رستو ملي پوي ٿو. مگر قطعاً منهن مٽي ڇڏڻ بلڪل بي مروتي آهي. ڪن کي ڏوهه نه ٿو ڏيان، ليڪن ڪن تي حرف رکيو ٿو اچان. هن دنيا دئي جو اهو اصل کان دستور آهي. ڪنهن شاعر چيو آهي ته:

گو ذرا سی بات پر برسوں کے یارانے گئے
ہاں! مگر اچھا ہوا کچھ لوگ پہچانے گئے.

دنيا جمع کان مرڻ تائين تجربه گاه آهي. ڪري ڪوئي جو تجربو ٿيندو ئي رهي ٿو. تاهم جن سان زندگي جا ڪيترا قيمتي سال يارانې رهي سي مون کي ته هرگز نه وسريا آهن نه وسرندا. هر وقت سندن دعاگو آهيان سدائين خوش ۽ آباد رهن. اجا پنهنجي پيرين سيرين آهيان ڪنهن جو محتاج نه ڪيو اٿس. دعا آهي ته تا دم زيست ڪنهن جو محتاج نه ڪريم چڙهيءَ جتيءَ روانو ڪري. هيءَ ڪوڙي زندگي آهي. حقيقي زندگي ته شروع ئي موت بعد ٿئي ٿي.

دوستن ۽ احبابن کي التجا آهي ته هو هن نيازمند جي حق ۾ دست بدعا ٿين ته مرڪندو مولا ڏي وڃان. اها ئي

مؤمن جي نشاني آهي. اقبال فرمايو آهي ته:

نشان مرد مؤمن بـا تـو گويم
جو مرگ آيد تبسم بر لب اوست

حياتيءَ ۾ گهڻيون ئي عقل جون اٽڪلون ڊوڙايم، پاڻ کي الاجي داناڻيءَ جي کهڙي درجي تي پهتل ڏٺم مگر هيڻر الله پاڪ جي درگاهه باريءَ ۾ اهو ئي سوال آهي ته:

خـرد کی گتهياں سلجها چکا ميں،
ميرے مولا مجهے صاحب جنون کر.

هاڻي ته چاهيان ٿو ته موجوده دنيا جي فتنه و فساد کان الله تبارڪ و تعاليٰ امن ڏئي. سڀ ڪجهه ڏنو اٿس. بابا آهيان، چاچا آهيان، ماما آهيان ڏاڏا آهيان، نانا آهيان. اولاد صالح ۽ فرمانبردار آهي، پڙايو ته ٻيون الله تعاليٰ جون نعمتون هن بنده کي کهڙيون کپن. هيترن ٻتن جي محبت بعد هاڻي ته سندس ذات پاڪ جي محبت ڏي نصيب ٿئي، جنهن جي شديد طلب رکان ٿو. جامي فرمايو آهي ته:

ايمنے بگزار جامي خوف باش، بگزر از ناموس رسوا باش فاش
آزمودم عقل دورانديش را، بعد زان ديوانه سازم خويش را

هاڻي ته فقط مولا جي ذات جو جنون کپي ۽ انهيءَ جي ئي طلب ۾ موت سان همڪنار ٿيان شال.

بس انهن چند لفظن لکڻ بعد هاڻي آءٌ پنهنجي ڪن ناچيز ادبي ڪاوشن جو ذڪر ڪندس. اڄ ڪلهه سنڌي زبان ۾ بفضل خدا گهڻا فاضل اديب پيدا ٿي چڪا آهن، جي پنهنجي پنهنجي قوت ۽ همت سارو سنڌي ادب جي خدمت ڪري رهيا آهن. جيتوڻيڪ ۹ سالن کان ڪجهه به پڙهي نه ٿو سگهان ۽ نه انهن صاحبن وٽان مون پراڻي خادم کي ڪڏهن ڪنهن پنهنجي لکيت جي ڪا ڪاپي تحفتاً مون ڏي موڪلي آهي ته من ڪنهن ٻئي کان پڙهائي ان جو لطف وٺان. پر منهنجي ميار ڪنهن تي به نه آهي. سنڌن حق ۾ منهنجي

هميشه اها دعا آهي ته:

الهٰهم زد فزد

خدا کين سنڌي ادب جي خدمت جي مزيد توفيق عطا ڪري آمين.

دوستن جا ٽي قسم ٻڌايا ويا آهن. هڪڙا دوست زباني ٻيا دوست ناني ۽ ٽيان دوست جاني. زباني اهي آهن جي فقط وات جي لفاظي ڪندا آهن ۽ دوستيءَ جو وڏو دم ڀريندا آهن پر منجهن ڪوبه اخلاص ۽ سچائي نه هوندي آهي. ناني اهي آهن، جن کي جيستائين کارائبو پيئاربو رهبو تيستائين دوست سڏائيندا. جيڪڏهن ڪاڏي پيٽي جي خاطر تواضع ۾ ڪجهه ڪمي رهجي ويئي ته دوستيءَ جو دم ختم. جاني اهي آهن جي پنهنجي دوست سان هر حال ۾ جان قربان ڪرڻ وارا هوندا آهن. سندس دوستي مطلب جي نه هوندي آهي پر سر جي چوٽ هوندي آهي. اڄ ڪلهه اڪثر ڪري يار مطلبي ٿي وڃن ٿا.

ياراني يارن جي اڄ پاڻي ٿي پيئي،
جهلي سين به ڀڪن ۾ پر وٺين ڪان ويئي،
پر اسين اهيئي نوڪر تنهنجي نانءَ جا

مون دوستن جي انتخاب ۾ گهڻيون چوٽون کاڌيون آهن. پر ڪي دوست مون کي خدا وند ڪريم اهڙا به عطا ڪيا، جي اڄ به سر صدقو ڪن ٿا. دوست جي انتخاب ۾ هن دور ۾ خاص احتياط رکڻ گهرجي سعديءَ سڳوري فرمايو آهي ته:

دوست مشمار آنکہ در نعمت زند
لاف ياري و برادر خواندگي
دوست آن باشد کہ گيرد دست دوست
در پريشان حالي و درماندگي.

مان ته اڄ سوڌو انهن سان به تعلقات قائم رکيو ٿو. اڇان جن

مون سان پنهنجا تعلقات قريب قريب ٽوڙي ڇڏيا آهن بعضي دل جا جذبات اٿندا آهن ته ڇٽي وهندو آهيان.

ما ز ياران چشم ياري داشتيم
خود غلط بود آنچه پنداشتيم

مگر پنهنجي جذبات کي روڪي انهن سان به نباهيندو ٿو اچان ماشاءالله.

باب ٻائيتاليهون

منهنجون ادبي خدمتون

اڳ ابتدا ۾ گذارش ڪري آيو آهيان ته ٻاراڻي وهيءَ ۾ ئي مون کي تُڪبنديءَ تي ڳالهائڻ جو ملڪو عطا ٿيل هو. اسڪولي ڪتابن جا بيت ۽ ٻيا ڏوهيڙي جا ڪتاب حافظي ۾ ازبر ٿي ويندا هوا. خداوند ڪريم حافظو شروع کان ئي قوي ڪيو هوم. آخر ١٩٢٥ع کان يعني مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد شعر لکڻ شروع ڪيم. شعر ڪهڙو هوندو! عروض جي ته ڪا

خبر ڪانہ هيم. عروض جو لفظ ٻڌو هوم. البتہ جيڪي ڪجھ، لکندو هوس اهو زبان سان ورجائيندو هوس تہ سُر ۾ پوو اچي ٿو يا نہ. آخر جڏهن شعر ڪجھ، پختو ٿيڻ لڳس، تڏهن عروض جو احساس ٿيم. مگر فقط ايترو جو مون کي ڪم ڏي. عروض جي باريڪين جو تہ اڃا بہ عام ڪونہ اٿم. حافظ خير محمد صاحب اوحدي مرزا اجمل بيگ صاحب ۽ ڊاڪٽر خليل محمد ابراهيم صاحب جا عروضي جهيڙا پڙهي گهڻو ڏي مزو ايندو هوم. محبيم شيخ عبدالله عبد بہ عروض جو چڱو ماهر هو. ان کان بہ عروض جون پيچيدگيون ٻڌي حيران ٿيندو هوس. البتہ پڙهندي پڙهندي ڪجھ، عروض سان دلچسپي ٿي مگر ان جي ڪمال حاصل ڪرڻ جو ڪڏهن بہ شوق نہ ٿيو. عربي زبان کان نرو رهيس، جو مون شروعات کان ڏسي ڪانہ پڙهي. ان ڪري شعر ۾ ڪيترائي عربي الفاظ جي استعمال ڪندو هوس يا اڃا بہ ڪريان ٿو تن مان گهڻن جو تلفظ صحيح نہ بہ هوندو ۽ عروض جي روءِ سان منهنجي شعر ۾ گهڻيون ڏي غلطيون هونديون جن جو مون کي پورو پورو اعتراف آهي. شاعر هئڻ جي تہ دعوي ڪونہ ٿو ڪريان البتہ پنهنجي دل خوش ڪئي اٿم. ان ڪري وڏن شاعرن کان دست بدستہ معافي جو خواستگار آهيان، تہ هو منهنجي لغزشن تي نظر نہ ڪندا. چوندا آهن تہ ”از خوردگان خطا و از بزرگان عطا“ شعر جي توري فهم هوندي بہ جيڪا جاکوڙ ڪئي اٿم ان تي چشم پوشي ڪندا تہ زهي ڪرم.

مون نظامي عروضيءَ جو ڪتاب ”چار مقالہ“ پڙهيو هو جنهن ۾ ڪل چار مقالا آهن. ١- شاعر ٢- بادشاهہ ٣- طبيب يا حڪيم، ٤- منجم-شاعر جي جيڪا وصف ڏني ويئي آهي ان ۾ پڙهيو هوم تہ هڪ چڱي شاعر لاءِ ضروري آهي تہ هن کي چڱن شاعرن جا ڪم از ڪم هزار کن شعر بر زبان ياد هجڻ گهرجن. مون مٿي ذڪر ڪيو آهي تہ مون کي خداوند ڪريم

حافظو سنءِ عطا ڪيو هو. هن وقت به ڪم از ڪم ادائي سؤ
کن فارسي اشعار ياد آهن ۽ ان سان گڏ فارسيءَ جون حڪايتون،
مقولا، پهاڪا ۽ اصطلاح به پنجاه سٺ دل تي نقش برسنگ آهن.
اهڙيءَ طرح اردوءَ جا اشعار وغيره به ڪم از ڪم ٽن سون
جي لڳ ڀڳ ياد هوندم البته پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ ۾
شاهه ڀٽائي سڳوري جي بيتن کان علاوه ڪو ڏيڍ سئو کن
اشعارن ۾ جو ذخيرو رکان ٿو. عربيءَ کان بي بلد هوندي به
قرآن پاڪ جون آيات، احاديث نبويءَ سان حديثون، چند شعر
۽ ٻيا مقولا ڪم از ڪم ٥٠-٦٠ ياد اٿم. هونءَ ته قرآن پاڪ
سڄو ختم ڪيل اٿم.... اهي شعر نمبر، جن جو ذڪر ڪيو اٿم
سي مون کي آداب مجلسيءَ ۾ گهڻو ڪم ايندا آهن. هر ڪچهري
۾ ڳالهه ڳالهه تي ڪنهن شعر جو حوالو ڏيئي منهنجي ڏاڍي
هٺ جو ڪيل هو. منهنجا شاگرد به منهنجي تقرير ۾ ان
ڪري لطف اندوز ٿيندا هوا. هي شعر سڀ پراڻا ياد ڪيل اٿم.
هن وقت حافظو جواب ڏيئي چڪو آهي. ڪوبه نئون سٺو وارو
بيت ياد ڪري نٿو سگهان. ياد ڪريان ٿو ته ٿوريءَ دير بعد
وسري وڃي.

منهنجي شروعاتي شعرن جو هڪ نوٽبڪ جنهن ۾ پنجاه
کان سٺ تائين سادا شعر لکيا هوم سو منهنجي هڪ دوست
جو پورل مون کان پڙهڻ لاءِ وٺي ويو ڪم بخت واپس نه ڪيو
سو نه ڪيو. باقي جيڪي هن وقت موجود اٿم سي ٽن ۽
سادين ٽن سون جي تعداد ۾ ٿيندا. شعر جي هر صنف تي
طبع آزمائي ڪئي اٿم. غزل، ڪافيون، طويل نظم، مسدس، مخمس،
مستزاد، رباعيون، حمد، نعتون، مناجاتون، قطعا منظر نگاريون،
فطرت نگاري، مرثيه، نوحه، سلام، واقعاتي اشعار، قصيده، مزاحيه،
شعر، قومي نظم، مصرع طرح ۽ هر صنف تي قلم فرسائي
ڪئي اٿم مشاعرن ۾ شعر لکيا اٿم، جن ۾ طرح کي چڱيءَ طرح
نباهيو اٿم. بهرحال وڏيڪ ڪجهه لکندس ته خود ثنائي ٿي پوندي،

مون مٿي اها به گذارش ڪئي آهي ته مان ننڍي هوندي کان اخبار ۽ اسڪول جي ننڍڙن صحيفن ۾ پنهنجا ليک ۽ آکاڻيون ڏيندو رهندو هوس. سنڌو رسالي، توحيد وغيره ۾ به ڪجهه وڏو ٿيس ته لکندو رهيس. آخر اهڙو ڪو به رسالو نه هوندو هو، جنهن لاءِ مون کان مضمون جي گهر نه ڪئي ويندي هجي. رسالي فردوس ۾ منهنجا ليک هڪ بئي پويان ايندا هوا. مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جو حڪم برچشم رکي نثين زندگيءَ ۾ موڪليندو هوس. سه ماهي مهراڻ ۾ ڪن محبن جي حڪم جي تعميل ڪندي پنهنجون ڪاوشون حاضر ڪندو رهان ٿو. سنڌ مدرسه ڪرنيڪل ۽ مختلف ڪاليجن جي مخزنن ۾ گاه، گاه مضمون ڏيندو ٿي رهيس. البته منهنجا گهڻا مضمون تعليمي رنگ جا هوا، جي ملاخزن ۽ اخبار تعليم ۾ ڪثرت سان شايع ٿيندا هوا. ادبي مجالس ۾ مقالا به پڙهندو هوس. ملازمت جي دوران جڏهن جڏهن ڪنهن ويران بستي مان گذر ٿيندو هوم ته پڇائون ڪري ڪونه ڪو مضمون گهڙي وجهندو هوس. مثلاً روپا ماڙي، ولاسو، فتح باغ ۽ جوڻ ڏونرا هنگورا، سڪرند، گوڙيءَ جا ڏهرا، ننگر جا جين آستان، وغيره وغيره، روزانو مهراڻ لاءِ به منهنجو محترم دوست سردار علي شاهه مون کان مضمون وٺندو هو، جي خاص ڪري ساليانه نمبرن ۾ شايع ٿيندا هوا. مثلا شاهه صدر لڪي، قلندر شهباز، سمن جو دور حڪومت وغيره وغيره ازان سواءِ ڪجهه تنقيدي مضامين جهڙوڪ مسٽر شاهانيءَ جو ڪتاب "بلو ڪوڪر" ۽ ڪربخشانيءَ جو ڪتاب "نورجهان" تي به لکيم سنڌي تنقيد ۾ مون ڪي ايترو درڪ نه هو جهڙو پنهنجي پاليجي ۽ داماد مسٽر شمس الدين عرسانيءَ کي نصيب آهي جنهن "سنڌي ادب ۾ تنقيد" نالي هڪ شاهڪار لکي پيش ڪيو. هر ذره ذره جو ذکر ڪرڻ طوالت جو سبب بڻبو. انهي کان سواءِ حيدرآباد جي هو مستقيد هال ۾ جڏهن ريڊيو پاڪستان جو بنياد پيو

ڏهن ڪيترائي ريڊيائي ٽاڪ ڏنم، جي دوستن ۽ احبابن ۽ ٻڌندڙن کي تمام پسند پيا ۽ مون کي ماراه جا ڪيترائي خط سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان پهتا. ريڊيو جو اهو وقت اهڙو هو جو سنڌيءَ کي تمام ٿورو وقت ملندو هو ۽ سنڌي صاحب سنڌي ۾ ٽاڪ لکڻ وارا عنقا هوا.

ڪتابن لکڻ جو سلسلو ١٩٣٩ع کان شروع ڪيم، جن ۾ ادبي ڪتاب، پرائمري کان وٺي ڊگري ڪلاس تائين درسي ڪتاب ۽ تربيتي ادارن لاءِ بيشمار ڪتاب لکيم جيڪي تعليمي نقطہ نگاہ کان اڄ به مستند معيار جا سمجهيا وڃن ٿا. منهنجي پهرين تصنيف منهنجو ڊراما "بد نصيب ٿري" آهي. هي ڪتاب اول اول سنڌي ادبي صلاح ڪار بورڊ مون کان وٺي شايع ڪيو. مون کي پهريون انعام ادائي سؤ روپيا ڏنو ويو. مون شيڪسپيئر، رابنس يا جارج برنارڊشا جا ڪي ڊراما ترجمو ڪرڻ جو خيال ڪيو ليڪن خيال وري ترڪ ڪري ڇڏيم ۽ طبعزاد ڊراما لکڻ جو تهيو ڪيم. بد نصيب ٿري سال ١٩٣٩ع ۾ لٽرسي ڪمپين جي سلسلي ۾ تعليم بالغان جي تبليغ لاءِ لکيو ويو، جو ميرپور خاص مدرسہ هاءِ اسڪول ۾ اسٽيج تي آندو ويو. مرحوم عثمان علي انصاري ان وقت اتي جو هيڊ ماستر هو. ڊرامو نهايت ڪامياب ٿيو ۽ چند سالن بعد ڇپايو ويو. هن ڊراما جي خصوصيت اها هئي جو هن ۾ ٿري تلفظ ۽ زبان ڪم آندي وئي هئي. جنهن ڊرامي کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا. هن وقت تائين هن ڊرامي جو ١٩—٢٠ ايڊيشنون ڇپجي چڪيون آهن ۽ هينئر اهو ڊراما مون سنڌي ادبي بورڊ جي سپرد ڪيو آهي، جو سال کن ٿيو ته نئين آب و تاب سان ڇپجي چڪو آهي. قدردانن هن تصنيف تي مون کي مبارڪباديءَ جا ڪيئي خط لکيا آهن، جي منهنجي رڪارڊ تي آهن. گهڻا انگريزيءَ ۾ آهن، جن جي ترجمي ڪرڻ جي زحمت درگذر ڪريان ٿو.

ٻيو ڪتاب جو لکيم سو هو "سير ريگستان" هيءُ

ڪتاب ١٩٥٠ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ لکيم. هن ڪتاب تي بيشمار تحسين جا خط پهتا. تر جي مکيه شهرن جي هندو پنچاتن شڪريه جا ٺهراءَ پاس ڪري انهن جون ڪاپيون موڪليون. هيءُ ڪتاب سير و سياحت جي نوع ۾ لکيو اٿم. ڪي ٻيا ڪتاب جهڙوڪ ”سير لاڙ“ ۽ ”سير ڪوهستان“ به لکيا ويا آهن، جن ۾ اتي جي ماڻهن جون ڪچهريون ۽ ڪن رسم و رواج جو ذڪر ڪيل آهي ليڪن سير ريگستان صحيح معنيٰ ۾ سير جي نوعيت ۾ لکيل آهي. هن ڪتاب تي تاريخ ١٩- آگسٽ ١٩٥١ع تي بيسنٽ هال حيدرآباد ۾ علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ جي صدارت هيٺ مون کي جو داد ڏنو ويو هو سو مون کان زندگي ڀر نه وسرندو ۽ منهنجي عزت جو باعث رهندو. هن مجلس لاءِ خاص دعوت نامن جا ڪارڊ ورهايا ويا هوا ۽ ڪم از ڪم هزار کن اديبن، عالمن ۽ علم جي گهڻگهرن شائقين حصو ورتو. لاڙڪاڻي ۾ هڪ ٻيو ننڍڙو ڪتاب ”نقش عمل“ به لکيم جو مون پاڻ ڇپائي پڌرو ڪيو. هيءُ ڪتاب به هن وقت سنڌي ادبي بورڊ مون کان وٺي ڇڏيو آهي.

سنڌي زبان ۾ ايسيز جا ڪتاب بالڪل اٽي ۾ لوڻ برابر هوا. ان ڪري مون ”خيال خاطر“ نالي هڪ ڪتاب لکيو جنهن ۾ ڪل ١٥ مضمون آهن.

انهن ڪتابن مان ”بد نصيب ٽري“، ”سير ريگستان“ ۽ ”خيال خاطر“ سيڪنڊري ڪلاس کان ڊگري ڪلاسن تائين نصاب ۾ اچي به ويا آهن ٻيا ادبي ڪتاب جي لکي پيش ڪيا اٿم سي آهن. ڊزن ڊايالاگس، حسن پروين، دلشاد، سورٺ راءِ ڏياچ ۽ نيارون وٺون وغيره.

انهيءَ کان سواءِ هڪ ننڍڙو ڪتابچو علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ جن جي حڪم جي تعميل ڪندي ”وتايو فقير“ لکيم جو نهايت وڏي تعداد ۾ فروخت ٿيو. ان کان سواءِ ”سنڌي سپاجهڙا“ لکيم جو سنڌي ثقافت جو آئينه دار آهي.

جنهن جو ذکر مٿي ڪيل آهي.

هتي هيءَ حقيقت لکڻ تي مجبور آهيان ته پاڪستان جي قيام سان هندو هليا ويا ۽ پرائمري درسي ڪتاب جهڙوڪ جاگرافيون، تاريخون، انگي حساب، گرامر وغيره جي انهن جا لکيل هوا، سي ڪن چالاڪن انهن جا جلد ڦاڙي پنهنجي نالي ۾ ڇپائي چڱا پئسا ڪمايا، ليڪن جاگرافين ۽ حسابن ۾ ٽيندڙ ڦيرڦار جي ڪري اهي ناڪاره ٿي چڪا هوا. مون ڪي ٻه ادبي ڪتابن مان ڪو خاص مالي اپراسو ڪونه هو. ناشر يعني ڇپائيندڙ سڀ ڪجهه ڪاڻي ويندا هوا ۽ مون کي ڦٽلن مٿ ملندي هئي. ڪن دوستن چيو ته تدريسي ڪتاب ميدان ۾ ڪونه آهن، جيڪي آهن سي ڇورَيل آهن ۽ انهن جي اهميت ختم ٿي چڪي آهي اوهان اهو سلسلو مهرباني ڪري هٿ ۾ کڻو ۽ درسي ڪتاب لکو. آخر اهو سلسلو شروع ڪيم ۽ اکيچار ڪتاب لکيم جي بجليءَ جي رفتار سان لکندو ويس ۽ نهايت قبول پيا ۽ سڄي سنڌ جا اسڪول ان مان استفادو ڪندا هوا. قيمتون تمام گهٽ رکيم انهن درسي تعليمي ڪتابن ۾، ضلعي ۽ تعلقيوار جاگرافيون تاريخون، پرائمري درجن جا رهبر ۽ گائيڊبن، گرامر ۽ ثانوي ڪلاسن جي مختلف سبجيڪٽن جا ڪتاب جن ۾ سنڌ ۽ هند و پاڪ جون تاريخون، دنيا جي جاگرافي، سوڪس ۽ ٻين ڪمن علاوه گرامر ۽ مضمون نويسيءَ جا ڪتاب لکيم. خصوصاً منهنجا انگي حسابن جا ڪتاب هر درجي ۾ رائج هوندا هوا. سيڪنڊري بورڊ وارن مون کان ۹ ۽ ۱۰ ڪلاس جو سنڌي ڪتاب لکايو جو اول نمبر آيو. ساڳي بورڊ مونکان ٻه ڪتاب ۱۱ ۽ ۱۲ ڪلاسن لاءِ سنڌي نصاب اختياري ۾ لکايا جي پهريون نمبر آيا. اهڙيءَ طرح اردو شاگردن لاءِ آسان سنڌي پهريون ڪتاب ٦ ڪلاس لاءِ ۽ ٻيون ڪتاب ستين ڪلاس لاءِ ۽ ٽيون ڪتاب اٺين ڪلاس لاءِ لکيا ويا. ازانسواءِ بورڊن طرفان مون کان لازمي ۽ اختياري مختلف ڪمن ۾ ڪيترا ڪتاب لکائي ڇپايا.

ازانسواءِ ڪيترا ڪتاب مون کان رويو ڪرايا ويا ۽ ڪيترن جو ايڊيٽر ڪيو ويو. ڪي سر ڪافي ڪتابن جو ڪم خوش اسلوبيءَ سان ڪندو رهيس ۽ پنهنجي پياري زبان جي خدمت بجا آڻيندو رهيس. ڪجهه وقت بعد ٽريننگ ڪاليج جي پي- ٽي- سي شاگردن لاءِ مون کان سنڌي نصاب لکايو ويو جلد ئي بي- ايڊ امتحان لاءِ اهو ٺهرايو ويو ته بي- ايڊ جا طلبا مادري زبان ۾ جواب لکي سگهن ٿا. مون وٽ ڪيترائي خطوط جي رستي ۽ روبرو طالب آيا ته براهِ ڪرم اسان لاءِ بي- ايڊ جا ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکو. منهنجي محترم دوست ڊاڪٽر محمدصالح شاهه بخاري سان مشورو ڪيم ۽ ڪم هٿ ۾ کنيوسين. منهنجي نظر گهٽ ٿي ويئي هئي مواد مون وٽ ڪافي هو. پر جيڪڏهن شاهه صاحب منهنجي مدد نه ڪري ها ته منهنجي لاءِ هرگز ممڪن ٿي نه سگهي ها. شاهه صاحب هرڪيولس وارو ڪم ڪري ڏيکاريو ۽ ڪتاب پنهنجان ڪتاب ڪيندا ويا سين شاهه صاحب جو تازو بي- ايڊ امتحان پاس ڪيو هو ان ڪري ڪيس تازيون يادگيريون هيون ۽ ڪم سرانجام ڪرڻ ۾ ويرم ڪانه ڪيائين ۽ ٻه ڏين ڪتاب فقط ٦ مهينن اندر لکي پيش ڪياسين.

هي ڪتاب اهڙو ته مقبول پيا جن جو ڪو جواب ئي نٿو ملي. خود اردو طلبا به اردو ڪتاب ترڪ ڪري اسان جا لکيل سنڌي ڪتاب خريد ڪيا ۽ انهن مان استفاده ڪيو.

بهرحال هيلتائين مون جيڪي ڪتاب لکيا آهن، انهن جو تعداد ١٢٣، آهي جي منهنجي دماغي ڪاوش جو نتيجو آهن، مون ۾ خدا جي فضل و ڪرم سان نام و نمود ۽ شهرت پسنديءَ جو جذبو اصل کان ڪونه هو، ۽ نه ئي پنهنجي پروپيگنڊا پسند ئي ڪندو هوس. منهنجو خيال هوندو هو ته عطر آنست ڪه خود ببويد نه ڪه عطار ببويد" البته جڏهن منهنجي ڪتابن تي ريڊيو ۽ اخبارات ۾ سهڻا سهڻا تبصره ايندا هوا، ته خوش ٿيندو هوس.

انهن کان سواءِ مون ريڊيو ڊاڪ ڏنا جن جو تعداد تقريباً ٻه ڏزن ٿيندو، جن مان ٻه گهڻا رسالن ۾ ڇپجي چڪا آهن. هن بعد باب مڪمل ٿئي ٿو. ناظرين کي منهنجي محنت جو پورو پتو پوندو ته منهنجون خدمات ڪيتري حد تائين آهن.

مٿي ذڪر ڪيل ڪتابن کان سواءِ ٻيا ٻه ڪيترائي نوآموز جوان مون کي پنهنجا ڪتابچه ۽ مضامين وغيره ڏيکاريندا هوا ۽ مشورا وٺندا رهندا هوا ۽ اڃا وٺندا رهن ٿا. مان انهن کي پنهنجي چاڻ موجب نهايت قرب ۽ محبت سان پيش ايندو آهيان ۽ پنهنجن مشورن سان مستفيض ڪندو آهيان. اهو منهنجو اخلاقي ۽ ادبي فرض آهي.

ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ ۾ ٽيڪسٽ بوڪ ڪميٽي قائم ٿيندي هئي، جنهن جو ڪم هو ڪتاب منظور ڪرڻ ان ۾ ٽي ذيلي ڪميٽيون هونديون هيون. سنڌي، اردو ۽ انگريزي آءٌ سنڌي ڪتابن جي ڪميٽيءَ ۾ ميمبر رهندو هوس.

سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ ۾ به نامزد ميمبر ٿي رهيس، جتي عمدن ڇپيل ڪتابن تي انعام ڏنا ويا هوا.

ڊاڪٽر دائود پوٽه جي زماني ۾ سنڌي ادبي سوسائٽيءَ جي مرڪزي بورڊ جو ميمبر ٿي رهيس.

جڏهن ڊاڪٽر جعفري بورڊ آف انٽرميڊيئٽ اينڊ سيڪنڊري ايڊيوڪيشن حيدرآباد جو چيئرمن هو تڏهن مون کي "ڪميٽي آف ڪورسز سنڌي" ۾ ميمبر مقرر ڪيو ويو، جنهن ۾ مون حتي المقدور ڪم ڪيو.

سيد غلام مصطفيٰ شاهه جڏهن سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جو چيئرمن هو، تڏهن هن مون کي "بنيادي سنڌي ۽ ٻين ڪتابن جي تيار ڪرڻ لاءِ جيڪا ڪميٽي مقرر ڪئي ويئي هئي، ان ۾ مون کي ميمبر چونڊيو ويو.

سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۾ مون کي بورڊ جو ميمبر نامزد ڪيو ويو. اها خبر مون کي قاضي عبدالمجيد عابد،

خوشخبريءَ طور ٻڌائي جو هن صاحب کي به ميمبر ڪيو ويو هو. مگر ڪن سياسي اختلافن سبب قاضي عابد صاحب سان گڏ مون کي به ان جو ماڻهو سمجهي ڪن سياستدانن اسان ٻنهي جا نالا ڪيرائي ورتا.

بهرحال ڪيترن مجلسن ۾ مشاعرن ۽ ٻين سوسائٽين ۾ سان ميمبر طور وڃي پنهنجي توري گهٽي لياقت موجب خدمتون انجام ڏنيون.

خير! الحمدلله جو ڪم مهيني جون ١٩٧١ع ۾ هٿ ۾ ڪيو هوم سو اڄ تاريخ پنجين شوال المڪرم ١٣٩٥ هجري مطابق تاريخ ٨ آڪٽوبر ١٩٧٥ع تي اچي ختم ڪيم. هن بعد ڏسجي ته زندگي ڪيترو تي وفا ڪري پينشن تي. لهندي اڄ تقريباً ويهه سال اچي ٿيا آهن. وڏيڪ رب پاڪ ڪيتري مهلت ٿو ڏئي سو بنده کان مخفي آهي. مهني دوستن ۽ احبابن کان دعا جو طالب آهيان. حياتيءَ تي ڪو به ڀروسو ڪونهي. هن بعد لکڻ پڙهڻ جي ڪم کان هميشه لاءِ موڪلايان ٿو. هي آخري ڪاوش هئي جا مڪمل ڪري ناظرين ڪرام جي خدمت ۾ پيش ڪئي اٿم.

کیا بھروسہ زندگانی کا
• آدمی بلبلا ہے پانی کا

جيڪڏهن وڌيڪ حياتيءَ وفا ڪئي ته عادتاً ڪجهه نه ڪجهه پيو ڪندس ورنه

رو میں ہے رخش عمر کہاں دیکھئے تھمے
نی ہاتھ باگ پہ ہے نہ پا ہے رقاب میں

والسلام محمداسماعيل عرساڻي
خادم ادب

شخصيت جي هڪ جهلڪ

حياتيءَ ۾ لاهيون چاڙهيون ھرڪنھن تي اچن ٿيون، مگر زماني جي حوادث جو اثر مٿس پيل محسوس نٿو ٿئي. سندس طبع جي شوخي ۽ انفرادي رنگ ۾ ڪڏهن به فرق نه آيو آهي. سندس روپ سادو سودو تڪلفات کان عاري عمل ڪرو ۽ صاف. ڪڻڪائون سفيدي مائل کليل رنگ پهلودار سهڻو چهرو نوڪدار کاڏيءَ تي وريل. منهن تي ڏگهو نڪ آويزان، جنهنجي چوٽي ناس وٽان ٿلهي ۽ موڪري. پورا ناسي اکين جا تارا. سنها چپ. مٿي جي وارن جي هميشه کان انگريزي ڪٽ پيشانيءَ مٿان مٿي جي پاسن کان وار چڙهيل رڳو وچ مان آيي سينڌ نڪتل. اتڪري پيشاني آيي نظر اچي. سدائين ڪلين شيو ڪيل. نڪ هيٺان وارن جي ننڍڙي چونڪڙي، جيڪا مڇ جي نشاني طور ڇڏيل آهي، ان جا وار به ڇڊا ڪتريل، رڳو غور سان ڏسڻ بعد آها مڇ پائنبي آهي.

وڏي عمر ۾ طبيعت لاغر ٿيڻ ته هڪ قدرتي ڳالهه آهي پر سندس ڊيل ڊول هميشه کان رعبائتو. قدامت البت ڏکي، جنهن کي سروقد چئجي. بدن جو لانئيرو پر ڇڙڪ ۽ ڦرتيلو عملداريءَ جي وقت ۾، پتلون، ڪوٽ هئٽ ۽ انگريزي نات سان ڏاڍو زيب تن ڪندو هو. پلي ته ڳهڻن آفيسرن ۾ بيٺل هجي، پر سڀني کان ڪڙو تڙو. سندس شخصيت پري کان ئي پڌري. خانگي ڪم ڪار ۾ ٻاهر نڪرڻ مهل به هلڪي ۽ چولي ڏيئي

تختي شلوار، قميص جي مٿان ٽسر جي خاڪي رنگ جو ڪوٽ ۽ جناح ڪيپ ضرور پاتل هوندس. ۽ پوءِ جڏهن لڪڻ لوڏيندو ٻاهر نڪرندو هو، ته سندس چال ۾ ڏسڻ وٽان هوندي هئي!

سندس رفيقه حيات اڃا جوان سال هئي، مگر هوءَ زنده ناهي. تڏهن به هن جي ولوڻ کي لوڏو آيل محسوس نٿو ٿئي. ڪنهن مفڪر ڪهڙو نه سهڻو قول چيو آهي ته: "انسان ڪڏهن به پوڙهو ڪونه ٿيندو آهي، آهي ته ٻيا ماڻهو کيس پوڙهو چوندا رهن ٿا، ورنه جذبن جي لحاظ کان ته هو سدائين جوان هوندو آهي." هن جي زندگيءَ جا شب وروز نهايت اطمينان ۽ سڪون سان گذرن پيا. پيرسنيءَ ۾ ڪين علالت، ضعيفائي ۽ نظر جي ڪوتاهيءَ جي شڪايت آهي. مگر گفتار توڙي انداز معمول مطابق ڏسڻ ۾ ايندو ۽ ساڻس ملندڙ کي ڪابه ڳالهه غيرمعمولي ڪانه لڪائيندي. هو خوش ذوق ۽ خوش مزاج رهي ٿو. عمر روان ۾ وقت سان آزاد خيال نين ڳالهين کي سرهائي سان قبوليندڙ ۽ تبديلن کي سهسائي ڇڏيندڙ!

عرسائي صاحب: خاڪي مان ورتل.

ڪتابي دنيا انسائيڪلو پيڊيا سيريز

پهاڪن جو خزانو

(زير اشاعت)

مصنف ڊاڪٽر شمس الدين عرسائي

محمد اسماعيل عرساڻي ولد محمد هاشم عرساڻي سن ١٧ سيپٽمبر ١٩٠٦ع ۾ هالا نوان ۾ ڄائو. ١٩٢٤ع ۾ هيرآنند اڪيڊمي مان مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين. گوٺ جي هندن توڙي مسلمان شاگردن مان پهرين ڪيس اهو اعزاز نصيب ٿيو. انٽر جو علي ڳڙهه يونيورسٽي ۽ بي - اي، بي - ٽي جي تعليم ڪراچي جي ڪاليجن مان مڪمل ڪيائين. ١٩٣٥ع ۾ ايڊيوڪيشنل سپروائيزر جي حيثيت مان ملازمت جو آغاز ڪيو ۽ ١٩٦٦ع ۾ اسسٽنٽ ڊائريڪٽر آف ايڊيوڪيشن جي عهدي تان رٽائر ڪيائين. سندس اولين تخليق ”بدنصيب ٿري“ ڊراما آهي، جنهن ڪيس گهڻي شهرت ڏني. هن کي سرڪاري انعام سان نوازيو ويو. ١٩٤٠ع ۾ ان جو پهريون ايڊيشن ڇپيو. هيلتائين ان جا اڪل ويهه عدد ڇاپا نڪري چڪا آهن. ان کانسواءِ سير ريگستان، نقش عمل، خيال خاطر، سنڌي سپاجهڙا، وتايو فقير، لياريون وڻون ۽ سنڌ جا شڪار وغيره سندس مشهور تصنيفون آهن.

هن جو نالو، سنڌ جي تعليمي ۽ ادبي حلقن ۾ گهڻو هاڪارو آهي، سندس شخصيت هڪ ڊراما نگار، مضمون نويس، زبان‌دان، نصاب نويس، تعليمي ماهر ۽ پنهنجي وقت جي هڪ برجسته عملدار ۽ هڏ ڏوکي آفيسر جي حيثيت سان ساري سنڌ ۾ شناسائي رکي ٿي. خاص ڪري سنڌي درسيات ۽ نصاب کي وڏي معيار تي رسائڻ ۽ بنيادي تعليم پکيڙڻ ۾ سندس پورهئي جي نچوڙ شامل آهي.